

Л.Б. Паламарчук, Т.Г. Гільберг,
В.В. Безуглий

ГЕОГРАФІЯ

Профільний рівень

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Київ
«Генеза»
2010

Дорогі старшокласники!

Перед вами новий підручник з географії. Це перший український підручник, адресований учням профільних класів. На сторінках цієї навчальної книжки ви ознайомитеся з сучасною географією, з її складовою частиною – соціально-економічною географією світу, яка нині є дуже потрібною інтегрованою наукою.

Нагадаємо вам, що економічна географія вивчає закономірності розміщення господарства в країні, регіоні, світі, пояснює особливості розселення людей та використання ними природних умов і ресурсів. Соціальна географія досліджує умови життя, роботи, відпочинку людей, розвиток і розміщення галузей сфери обслуговування в країні, регіоні, світі. Оскільки економічні й соціальні питання тісно пов'язані між собою, то і вивчаються вони разом, доповнюючи одне одного.

Пропонований підручник складається з вступної частини і двох розділів – загальна й регіональна соціально-економічна характеристика світу. Економіко-соціально-географічні відомості розглядаються в тісному зв'язку з висвітленням питань історії, політики, стану економіки, природоохоронної діяльності, соціокультурного надбання регіонів, що сприятиме формуванню наукової картини сучасного світу. У підручнику широко використовуються напрацювання з демографії, етнографії, статистики, екології тощо.

На сторінках підручника ви знайдете рубрику «Практикум», де наведено перелік практичних робіт, запланованих навчальною програмою. Виконання цих робіт сприятиме формуванню й розвитку необхідних і важливих умінь та навичок.

Рубрика «Доведіть чи спростуйте» акцентує вашу увагу на певному твердженні. Проте вам потрібно обміркувати, чи є справедливим наведене твердження, й аргументовано довести або спростувати його.

Додатковий цікавий матеріал розміщено в рубриці «Це цікаво». Рубрика «Обговорімо...» радить вам обговорити твердження з однокласниками, ровесниками, друзями.

Крім того, на сторінках підручника ви побачите постаті Гостя Землі і мудрого Вченого-географа, який все знає про природу, господарство, життя людей нашої планети і розповідає про це Гостю.

Робота з підручником має супроводжуватися паралельно роботою з географічними картами, атласами, контурними картами, комп'ютерними технологіями, Інтернетом, статистичними щорічниками, матеріалами преси та іншими джерелами інформації.

Під час вивчення матеріалу підручника користуйтеся наведеними в кінці кожного параграфа запитаннями і завданнями для самоконтролю.

Текст підручника ілюстровано малюнками, схемами, діаграмами, карто-схемами, слайдами, світлинами, таблицями.

Будьте наполегливими і допитливими на складному, але водночас і цікавому шляху пізнання!

Бажаємо успіхів!

ВСТУП

Ви дізнаєтеся про:

- *структуру і тенденції розвитку географічної науки;*
- *місце і роль географії в житті суспільства;*
- *предмет і завдання сучасної економічної і соціальної географії;*
- *світових і вітчизняних економіко-географів.*

Ви навчитеся:

- *вирішувати життєві проблеми, які потребують відбору географічної інформації;*
- *користуватися різноманітними методами географічних досліджень;*
- *визначати місце економічної і соціальної географії в системі географічних наук і її зв'язок з іншими науками;*
- *пояснювати актуальність і необхідність вивчення даного курсу.*

§ 1. Що вивчає географія. Зародження і розвиток географії

● **Географія як наука.** В окрему галузь людських знань географія виділилася після того, як люди накопичили знання про навколишній світ, у якому вони жили й працювали, який активно досліджували. Термін «географія» (грец. *geographia*, від *geo* – Земля, *grapho* – пишу) вперше застосував давньогрецький учений Ератосфен ще у III ст. до н.е.

Нині географія – це комплекс наук про Землю, які вивчають її надра, рельєф, клімат, океани і моря, ґрунти, закономірності поширення рослинного і тваринного світу, розміщення населення і розвиток господарства нашої планети. Географію поділяють на фізичну і соціально-економічну.

Фізична географія – наука про географічну оболонку земної кулі як сферу взаємного проникнення і взаємодії літосфери, атмосфери, гідросфери, біосфери. Фізичну географію поділяють на землезнаство, що досліджує загальні властивості географічної оболонки та її компонентів, і ландшафтознаство, яке вивчає природні комплекси різних рангів, їхні антропогенні зміни.

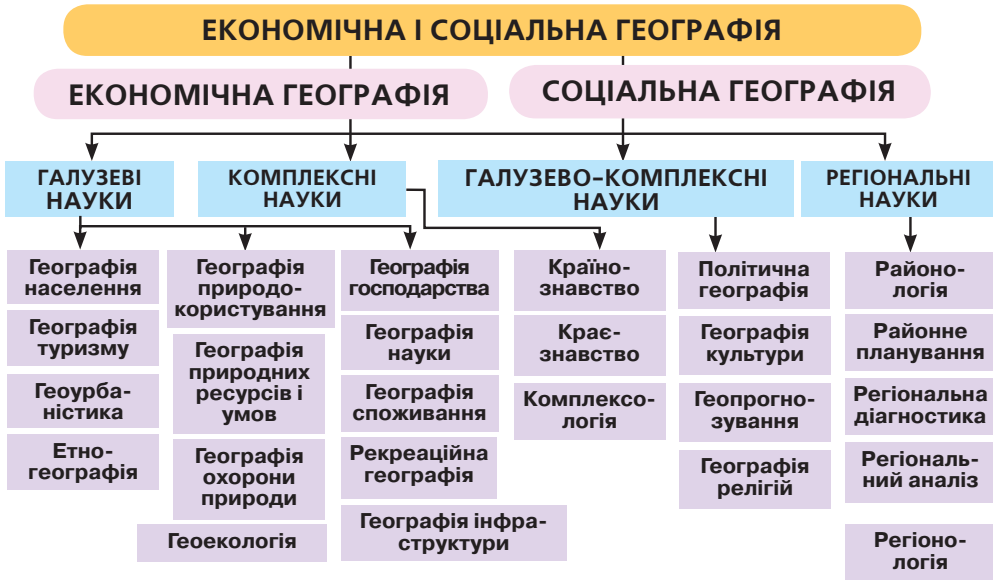
Економічна і соціальна географія є багатогалузевою наукою (мал. 1), що вивчає територіальне розміщення і розвиток господарства й населення земної кулі, окремих її районів і країн; досліджує природно-територіальні й виробничо-

Доведіть чи спростуйте

Виникнення нових галузей географічної науки зумовлене потраплянням до сфери її інтересів нових явищ суспільного життя, появою злободенних проблем, що змушують учених-географів діставатися до їхньої суті.

територіальні комплекси та їхні складники, географічні аспекти взаємодії суспільства і природи як єдиної системи. З'являються нові галузі сучасної географії: політична, інфраструктури, військова, спорту, туризму, геоінформатика, геопрогнозування тощо. Наскрізнною географічною наукою є картографія, завдяки якій було створено специфічну і дуже виразливу мову географії, що втілилася в географічних картах.

Протягом багатьох віків географія прагнула відповісти на запитання: де? і що?, а нині – дає відповідь на запитання: як? і чому? Отже, вона пододала шлях від спостереження до висвітлення, від конкретики до узагальнення, від аналізу до концептуалізації. Нині географічні науки об'єднують

Мал. 1. Структура науки «Економічна і соціальна географія»

свої зусилля для вирішення важливих проблем – збереження природи, раціонального використання її багатств.

● **Етапи розвитку географічних наук.** У давнину люди уявляли навколишній світ таким, яким їм давали змогу його уявляти їхні знання, досвід, релігійні вірування. Із часом знання людей розширювалися, збагачувався їхній життєвий досвід, розпочалася торгівля, подорожі, мандрівки.

Одними з перших мореплавців були фінікійці, які плавали Середземним морем близько 3 тис. років тому. У 300 р. до н.е. давньогрецький мореплавець Піфей вийшов в Атлантичний океан, а в 1000 р. норвежець Лейф Ерікссон дістався берегів Північної Америки. Людство багато в чому завдячує відкриттям учених Давньої Греції. Античні вчені, зокрема Арістотель, Ератосфен, Піфагор, Птолемей, Платон, Геродот, Страбон, залишили нам достовірні знання про форму Землі, цілісність Світового океану, існування Південного материка, розподіл рослин і тварин на земній кулі, залежність людини від природних умов. Геродот досліджував південні райони України, описав їх у своїй книзі «Скіфія».

У середні віки (V–XV ст.) знання про природу Землі розширили араби, які торгували з країнами Сходу, Середземномор'я і Африки. Вони вивчали клімат, форми земної поверхні, астрономію і астрологію. Одним з найвидатніших мандрівників того часу був Ібн Батута. Китайські та арабські землепрохідці здійснювали подорожі суходолом. У 138 р. до н.е. дипломат Чжан Цянь став першим китайцем, який досліджував Центральну Азію. Згодом європейці проклали Великий шовковий шлях до Китаю. Італієць Марко Поло в 1271–1295 рр. подорожував Східною Азією і описав її у «Книзі».

Період XV–XVII ст. називають епохою Великих географічних відкриттів. У цей час з'явилися надійні кораблі, точні прилади і карти. У 1488 р. Бартоломео Діаш дістався південного краю Африки, а в 1497–1499 рр. Васко да Гама вперше обійшов материк з півдня і прибув до Індії. У 1492–1493 рр. Христофор Колумб здійснив своє історичне плавання з Іспанії до берегів Америки.

У 1519–1521 рр. португалець Фернан Магеллан здійснив першу навколосвітню подорож, яка підтвердила, що Земля куляста.

З XVIII ст. почався новий етап розвитку географічної науки – пошук законів розміщення географічних об'єктів у просторі і закономірностей територіальної організації господарства і суспільства. У цьому велику роль відігравали вчені-географи, які досліджували і описували нові території, місцевих мешканців, їхнє господарство, культуру, побут, складали карти щойно вивчених територій. Період територіальних відкриттів тривав до середини XX ст., коли були досліджені останні «білі плями» – високогір'я Гімалаїв, Антарктида, Океанія тощо.

У другій половині XX ст. розпочалися широкомасштабні міжнародні географічні дослідження. Вони дають змогу одержувати найповнішу картину природи Землі. Особливу увагу приділяють дослідженням Антарктиди, Світового океану, космосу. Космічні знімки надають інформацію про процеси, що відбуваються на поверхні Землі та в її надрах, про зміни клімату, про поведінку річок, наступ пустель тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Виокремте основні етапи розвитку географічної науки, підкресліть особливості кожного з них.
2. Проаналізуйте галузевий склад сучасної економічної і соціальної географії.
3. Назвіть основні напрямки дослідження сучасної географічної науки.
4. Підберіть матеріал для проведення телемосту на тему «Роль географії у створенні візитної картки країни».

Обговорімо ...

Поясніть слова М.В. Ломоносова: «Скільки користі дає географія роду людському, про те всяк тямущий розсудити може...».

§ 2. Географічний простір і час. Методологія географічної науки

● **Географічний простір і час.** Нині географічні науки розширили сферу свого пізнання і діяльності аж до навіколоземного простору. Етноси і цивілізації, природні й антропогенні трагедії, глобальні зміни в кліматі, взаємозв'язок між природними і соціальними явищами, демографічний вибух, політичні конфлікти, економічні кризи – все опинилося серед інтересів географії.

Учений І. Кант визначив географію як самостійну дисципліну і запропонував таку класифікацію наук: сутнісні предметні науки – математика, фізика; тимчасові, хронологічні – історія; просторові, хорологічні – географія. Учений підкреслював важливість у географії саме просторової складової.

Географічний простір – земний простір, розташований на конкретній території, який розвивається в часі й охоплює всі сфери географічної оболонки Землі: атмосферу, літосферу, гідросферу, біосферу і соціосферу (ноосферу).

Перші спроби створити концепцію географічного простору трапляються у працях К.Ріттера (XIX ст.) і А.Геттнера (початок XX ст.). У середині XX ст. Р. Хартшорн істотно розвинув ідею про простір і ввів поняття часу. Усі події відбуваються в географічному просторі–часі, тобто існує тісний зв'язок просторового аспекту з часовим, що дає змогу говорити про комплексну

просторово-часову структуру. Прикладом такої структури є географічний поділ праці, геополітика, геостратегія, диференціація, інтеграція тощо.

Простір у географії є не лише оболонкою, де відбуваються всі природні та суспільні процеси, а й активним чинником, що впливає на характер усіх об'єктів – господарських, природних, суспільних, демографічних тощо. Він є найдинамічнішим і поєднує просторово-часове сполучення суспільних об'єктів, явищ і процесів у сукупності з природним оточенням.

Географічний час – це форма реального буття географічної оболонки Землі.

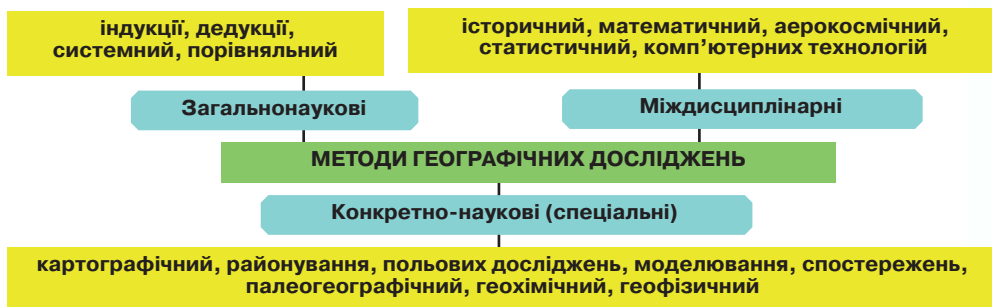
Зазвичай ми розуміємо його як фізичний час, своєрідну метрику (фізичний вимір часу, який проходить між епохами розвитку Землі), або як загальний знаменник усіх значень часу стосовно геологічного життя Землі.

Нині географи під географічним простором і часом розуміють ту частину фізичного простору Землі і ту частину фізичного часового інтервалу її розвитку, у яких можливе існування географічних тіл і проявів, що пов'язані з цими тілами і географічними процесами. Географічні властивості простору при цьому є не формою існування географічних об'єктів і процесів, а умовою їхнього буття. Вивчаючи ці властивості, потрібно керуватися географічними методами дослідження.

● **Предмет і об'єкт дослідження географії.** Об'єктом дослідження географії є географічна оболонка Землі (геосфера), територіальні відмінності та просторові поєднання природи, населення, господарства. Усі географічні науки вивчають розміщення в просторі та його закони. Закони розміщення є головними законами географії.

Предметом дослідження географії є причинно-наслідкові зв'язки й залежності між географічними процесами і явищами, що відбуваються в географічній оболонці, закономірності формування територіальних форм організації продуктивних сил суспільства, проблеми взаємодії природних і суспільних територіальних систем на рівні світу, регіону, конкретної місцевості.

● **Методи географічних досліджень.** Це певна система послідовних підходів і прийомів, яких дотримуються, коли вивчають географічні об'єкти, будь-які географічні явища чи процеси, а також особливі способи пізнання світу і методики дослідження (мал. 2). За об'єктом дослідження в географії розрізняють фізико-географічні методи, що досліджують природні умови і ресурси, та економіко-географічні методи, спрямовані на вивчення господарства і населення.

Мал. 2. Методи географічних досліджень

Тривалий час (до кінця XVIII ст.) основним методом географічних досліджень був експедиційний. Епоха теоретичних відкриттів розпочалася на початку XIX ст., коли були виявлені перші глобальні закони – закон широтної зональності і висотної поясності (А. Гумбольдт, В. Докучаєв) і закон розміщення господарської діяльності у просторі – модель розміщення

Доведіть чи спростуйте

Карта — альфа і омега географії, початковий і кінцевий момент географічного дослідження.
(М.М. Баранський)

сільськогосподарських зон різної інтенсивності навколо єдиного ринкового центру (І. Тюнен). Метод моделювання дає змогу досліднику вийти за рамки реального, спростити дійсність, відкинути мало-значущі риси. Найголовнішою моделлю в географії є географічна карта. За допомогою карт виявляються закономірності, які неможливо помітити, досліджуючи іншим способом.

Традиційними методами географічних досліджень є спостереження, експедиції, польові дослідження, статистичний, математичний, картографічний, порівняльно-географічний, історичний, метод районування тощо. А до сучасних методів дослідження в географії відносять космічний, геоінформаційний, геофізичний, геохімічний, геобіологічний, моделювання, комп'ютерних технологій тощо.

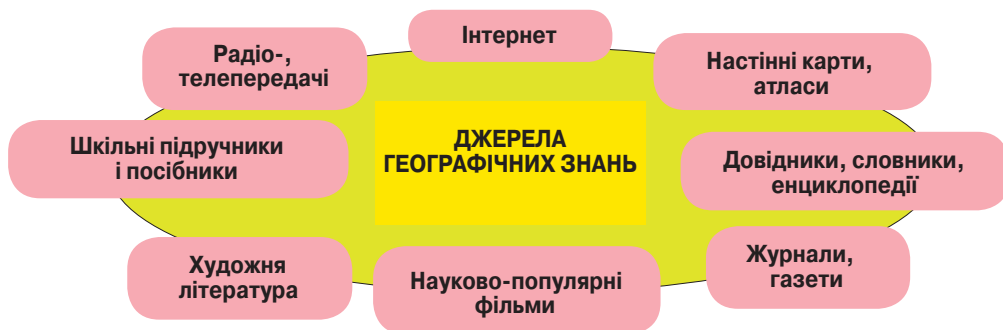

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке географічний простір?
2. Проаналізуйте вислів: «Сучасна географія – простір, час і взаємодія».
3. Поясніть поняття «предмет» і «об'єкт» дослідження географії. Чим відрізняються ці поняття?
4. Які методи дослідження в географії відносять до сучасних?

§ 3. Джерела і система географічних знань

● **Джерела географічних знань.** Географія послуговується найрізноманітнішими джерелами знань. Це перелік складників, які несуть географічну інформацію, допомагають створити цілісне уявлення про географічні об'єкти і явища, ознайомлюють з особливостями природи Землі, з населенням і господарством, їхньою територіальною організацією (мал. 3).

Мал. 3. Основні джерела географічних знань

● **Система географічних знань.** Географічна освіта передбачає знання просторово-часових закономірностей розподілу і розвитку географічних явищ і об'єктів, їхніх властивостей, структури, історії розвитку і закономірностей функціонування. Крім того, потрібно оволодіти методами вивчення географічних явищ і об'єктів, знати способи раціонального використання природних ресурсів, розуміти роль географічного середовища, географічних комплексів у житті суспільства. Здобувати географічну освіту допомагають численні факти, людська уява, розуміння основних понять, міцні теоретичні знання і різноманітні способи діяльності, уміння інтегрувати зміст географічних знань і оцінювати їхнє соціокультурне значення.

Теоретичні знання є найскладнішою і найрозвинутішою формою наукових знань (закони, закономірності, класифікація, типологія тощо). Це достовірні знання, система логічних понять і уявлень про загальні, сутнісні й необхідні внутрішні зв'язки певної предметної галузі знань. Теоретичні знання складаються з різних фактів, понять, термінів, теорій, гіпотез (мал. 4). Наприклад, географи послугуються гіпотезою про походження Землі, теорією літосферних плит, теорією походження материків, використовують такі терміни, як «карст», «озеро», «трудо́ві ресурси», «національний дохід» та ін.

Мал. 4. Структура теоретичних знань

Географічне пізнання починається з констатації фактів. **Факт** – це знання чи результат, достовірність яких доведена. Це судження, яке фіксує події, що відбуваються об'єктивно, незалежно від свідомості. Поява в географії нових фактів є поштовхом до розвитку географічної теорії. Нині як факт ми сприймаємо розміри Землі, стан клімату, розселення народів світу, сучасну ситуацію на політичній карті світу тощо.

У здобутті географічної освіти важливе значення має **уява**. Це здатність людини створювати в думках, у свідомості нові образи на основі попереднього досвіду. Завдяки уяві ми можемо відтворити чуттєво-наочний образ раніше сприйнятих географічних об'єктів чи явищ дійсності. Так, ми можемо уявити контури фізичної карти півкуль, політичної карти світу або сходження лавин, виверження вулкана тощо.

Поняття відображають загальні істотні властивості предметів і явищ об'єктивної дійсності, загальні взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної сукупності ознак. Утворення понять – складний процес, у якому застосовують порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, ідеалізацію, узагальнення і висновки. Ознаки, що характеризують поняття, становлять його зміст. Наприклад, поняття «картографічні проекції» тлумачиться як «математичні способи зображення всієї поверхні Землі або будь-якої її частини на площині». Ми розуміємо, що в об'єктивній дійсності карти існують як витвір людини, проте без математичних способів неможливо зобразити всю поверхню Землі на невеличкому за розмірами аркуші паперу, тому, щоб виготовити карту, використовують масштаб, генералізацію, математичне проектування тощо.

Науковці створюють теоретичні **концепції** – системи поглядів, об'єднаних певною основною науковою ідеєю. Концепція є основоположною ідеєю

теорії. Загальний її задум викладений у конструктивно прийнятній для практики формі. Прикладом можуть бути такі концепції: єдності системи географічних наук, системного підходу в географії тощо. Панівну на певний час концепцію називають **парадигмою**. Прикладом таких концепцій (парадигм) можуть бути синергетична (вчення про самоорганізацію і нелінійний розвиток відкритих систем) у ландшафтознавстві та геоморфології; інвайронментології (вчення про навколишнє природне середовище і людини в ньому) у фізичній географії; стійкого розвитку в суспільній географії тощо.

Гіпотеза є формою ймовірного наукового знання, що ґрунтується на припущенні про суть речей і явищ або причини, які їх зумовлюють. Ядром теоретичного знання є **науковий закон**, що відображає загальні, істотні й необхідні для предметної сфери знання, об'єктивні процеси і зв'язки між явищами дійсності. Географія послуговується законами руху Землі, зміни пір року та доби, всесвітнього тяжіння, збереження енергії, природної зональності тощо. З категорією закону тісно пов'язана категорія **закономірності**, яка виражає сукупну дію багатьох спеціальних законів, тобто відображає цілу систему загальних, стійких і необхідних зв'язків, кожний з яких є окремим законом. Закономірностями в географії є розподіл на земній поверхні температури повітря, кількості опадів, зміна температури з висотою, цілісність географічної оболонки, колообіг речовин і енергії, ритмічність, широтна зональність і висотна поясність тощо.

Крім теоретичних знань, кожній людині потрібні знання про способи діяльності, адже діяльність – це один зі способів буття людини в світі, її здатність вносити в реальну дійсність певні зміни. Основними компонентами діяльності є суб'єкт з його потребами, мета, на яку спрямовується діяльність, засоби реалізації мети і результат діяльності (продукт).

Доведіть чи спростуйте

Нині географія – одна з наук, що бере на себе відповідальність за вирішення проблем, пов'язаних зі взаємодією людини і природи.

Здобуття географічної освіти неможливе без умінь інтегрувати географічні знання. **Інтеграція знань** – це виявлення однотипних закономірностей в елементах змісту навчання і встановлення їхньої системної цілісності. Географія – наука інтегрована. Вона поєднує і використовує знання з багатьох природничих і гуманітарних наук, тісно переплітаючись з ними, утворює міжпредметні зв'язки і взаємозалежності.

Так, географія вивчає взаємопов'язані глобальні й локальні проблеми на Землі (екологічні, демографічні, інформаційні), які потребують інтегративних підходів. Соціокультурні знання в географії містять інформацію щодо досвіду людини в усіх сферах життєдіяльності, щодо особливостей господарства і культури, характерних для народу, який проживає в певних природно-географічних умовах і перебуває на певному соціально-економічному рівні розвитку.

У сучасній географічній науці простежуються такі тенденції розвитку:

- вплив на географію інших наук, які відтворюють етапи її суспільного розвитку – гуманізацію, соціологізацію, екологізацію, інформатизацію;
- активний розвиток методології, теоретичної бази і практичного їх застосування;
- переважання інтересів географії на різних просторово-часових рівнях – глобальному, регіональному, локальному.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Перелічіть основні сучасні джерела географічних знань. Зазначте, які з них ви найчастіше користуєтеся.
2. Розкрийте суть поняття «факт» у географії. Наведіть приклади географічних фактів.
3. Проаналізуйте структуру теоретичних знань у сучасній географічній науці.
4. Назвіть основні тенденції розвитку сучасної географічної науки.
5. Поясніть значення географічних знань для людей різних спеціальностей (лікар, художник, музикант, листоноша, програміст, журналіст, провізор, агроном, пілот, працівник Державної автоінспекції). Заповніть таблицю.

№ п/п	Професія (спеціальність)	Географічні знання

Обговорімо ...

Поясніть слова відомого вченого І.М. Гладичина, який ще на початку XX ст. говорив: «Географія змушує людину дивитися на світ не через вузьку шпарину своєї спеціальності, а з висоти пташиного лету».

§ 4. Розвиток економічної і соціальної географії у світі

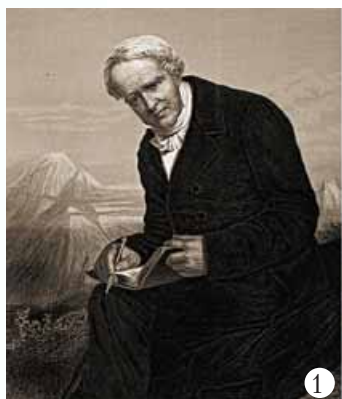
● **Зародження економіко-географічних знань.** Воно пов'язане з появою перших античних цивілізацій (середина IV тис. до н.е.). Завдяки працям Геродота, Арістотеля, Страбона, Птолемея географія досягла розквіту, хоча ще була описовою, але містила певні елементи економічної географії та ідеї районування.

Перші теоретичні дослідження започаткував голландець *Бернхардус Вареніус (Варен)* (1622–1650). У своїй праці «Всесвітня географія» вперше поділив географію на загальну (систематичну) і регіональну, яку ще називав порівняльною, що розглядає особливості однієї місцевості порівняно з іншою.

Розвиткові економічної географії і перетворенню її на самостійну науку сприяли комплексні загальногеографічні дослідження XVIII ст., метою яких було освоєння нових територій, цілісне пізнання території країни. На цей час припадають перші спроби економічного районування. У XVIII ст. сформувалися перші національні економіко-географічні наукові школи, зокрема німецька, французька, російська.

● **Економіко-географічні наукові школи.** Німецька школа описового державознавства (камеральної статистики) зародилася в XVII – XVIII ст. у німецьких університетах. Визначне місце в розвитку тогочасної світової географії належить *Александру Гумбольдту* (1769–1859) (мал. 5, 1). Головним об'єктом його досліджень були Центральна і Південна Америка, природа Уралу, Алтаю, Каспійського моря. Ученого вважають одним з фундаторів наукового країнознавства, автором порівняльного методу в географії. Його сучасник і співвітчизник *Карл Риттер* (1779–1859) (мал. 5, 2) стверджував, що історія народів залежить від розвитку природного середовища, прагнучи кількісно оцінити просторові відносини і географічне положення, конфігу-

Мал. 5. Александр Гумбольдт (1), Карл Риттер (2), Вільгельм де ла Блаш (3)

рації країн, природних областей Землі тощо. Відомий німецький економіст і соціолог *Альфред Вебер* (1868–1958) вивчав розміщення промисловості. Його теорія щодо розміщення промислових підприємств біля джерел сировини і ринку робочої сили (трудових ресурсів) була однією з перших в економічній географії і принесла вченому всесвітню славу.

Французька школа географії мала країнознавчу спрямованість. Її засновник – *Вільгельм де ла Блаш* (1845–1918) (мал. 5, 3). У французькому країнознавстві не було твердої та обґрунтованої схеми характеристики території, матеріал викладали так, щоб можна було відчутися місцевий колорит. Представники цієї школи володіли неабияким мистецтвом опису. Вони вивчали насамперед зовнішнє відображення діяльності людини в ландшафті, тому в їхніх дослідженнях переважали сфери, де людина найтісніше пов'язана з природою.

Російська школа економічної географії формувалася насамперед з країно-і краєзнавством, що було зумовлено величезними просторами імперії, слабкою вивченістю її території. Багато уваги проблемам економічної географії приділяв *Михайло Ломоносов* (1711–1765), який вважав, що ця наука має вивчати господарське освоєння земель, природних ресурсів, розміри поселень, виробництво тощо. *Василь Татищев* (1688–1750) виокремлював регіональну і країнознавчу географію, запровадив класифікацію географічних дисциплін «за якістю» – математична (геодезія і картографія), фізична і політична географія. *Костянтин Арсен'єв* (1789–1865) – один з перших російських економіко-географів, статистик, історик – багато зробив для розвитку районного напрямку в економічній географії. У своїй роботі «Нариси статистики Російської держави» (1819 р.) учений створив одне з перших районувань країни, комплексно використавши дані про природу і господарство регіону.

У другій половині XIX ст. склалася нова географічна школа, яку очолював *Петро Семенов-Тянь-Шанський* (1827–1914) (мал. 6, 1). Вона налічувала кілька тисяч дослідників, серед яких М. Пржевальський, В. Обручев, М. Миклухо-Маклай.

Наприкінці XIX і на початку XX ст. розвивається ціле сузір'я географічних наукових шкіл, які очолювали такі вчені: Д. Анучин, В. Докучаєв, В. Вернадський, А. Краснов, К. Воблий, А. Ферсман, А. Воейков та ін.

Упродовж XX ст. було здійснено чимало досліджень, присвячених вивченню окремих регіонів і країн світу. До видатних вчених економіко-географів

XX ст. належать М. Баранський, І. Вітвер, М. Колосовський, М. Цветков, Ю. Саушкін, А. Преображенський, М. Паламарчук. Значний внесок у розвиток країнознавства зробили В. Покшишевський, Ю. Дмитревський, І. Маєргойз, Б. Семевський, О. Мінц та багато інших. Значною подією в розвитку вітчизняного країнознавства стало видання 20-томної серії «Країни і народи» (1970–1985).

● **Розвиток соціально-економічного країнознавства в Україні.** Економіко-географічні дослідження території України відображені у працях Геродота, Страбона, Птолемея та інших античних вчених. Деякі аспекти економіко-географічного опису України висвітлили літописці Київської Русі.

Протягом XVIII–XIX ст. основним напрямком розвитку економічної і соціальної географії в Україні була антропогеографія, яка досліджувала географію людини стосовно всіх географічних явищ, просторові відносини держав і народів, їхні зв'язки з природним середовищем. Один з провідних тогочасних географів *Василь Григорович-Барський* (1701–1747) досліджував історію, господарство і культуру деяких країн Західної Європи і Близького Сходу. *Павло Чубинський* (1839–1884) (мал. 6, 2) здійснював етнографічно-статистичні дослідження території України, Білорусії й Молдови.

Антін Синявський (1866–1951) (мал. 6, 3) був одним з перших національних геополітиків, адже він досліджував геопросторові інтереси України на Близькому Сході (Єгипет, Сирія) і безпосередньо біля її кордонів (Польща, Румунія). Учений розробляв теорію і методологію української економічної географії, теорію економічного районування, вивчав світове господарство, яке вважав не просто сумою національних господарств країн, а взаємопов'язаною єдністю, вираженою через систему обміну в глобальному масштабі.

Економіст, демограф, економіко-географ *Валентин Садовський* (1886–1947) у працях з проблем економічної географії України і світу розкрив зв'язок між світовим і національним господарством як поєднання цілого і частини. Завданням економічної географії вважав дослідження господарства держав і окремих територій.

Після Першої світової війни насамперед вивчали природу й господарство України. Так, академік, засновник кафедри економічної географії Київського університету *Костянтин Воблий* (1876–1947) вивчав проблеми промисловості України, міграції населення, розвитку продуктивних сил, розробив

1

2

3

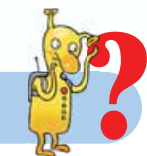
Мал. 6. Петро Семенов-Тян-Шанський (1), Павло Чубинський (2), Антін Синявський (3)

наукову схему економічного районування України. Економіко-географ *Олексій Діброва (1904–1973)* досліджував Київську, Житомирську та Чернігівську області, розробив одну з перших схем економічних районів України.

Після проголошення незалежності України почався новий етап у розвитку вітчизняної економічної і соціальної географії. Більшість її досліджень зорієнтована на вивчення продуктивних сил, соціально-географічних та економіко-географічних особливостей України, розроблення теорії економічного районування території України. Відповідно зріс і дещо послаблений на початку 90-х років XX ст. інтерес до проблем економічної і соціальної географії зарубіжних країн та регіонів світу.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Проаналізуйте початок розвитку економічної і соціальної географії.
2. Які перші наукові школи з'явилися у світовій регіональній економіці і соціальній географії?
3. Проаналізуйте досягнення однієї з наукових шкіл економічної і соціальної географії світу.
4. Розкрийте напрямки розвитку економічної і соціальної географії та країнознавства в XX ст.
5. Чим зумовлені особливості розвитку країнознавчих досліджень у сучасній Україні?

Обговорімо ...

Інтегрування України у світове співтовариство потребує від українських політиків, громадських діячів, науковців розуміння ролі й місця нашої держави у світовій цивілізації, економіці, знання економічної, соціо- й етнокультурної мозаїки світу.

ПРАКТИКУМ

1. *Проведення круглого столу на тему «Нові напрямки досліджень сучасної географії».*
2. *Проведення телемосту на тему «Роль географії у формуванні візитної картки країни».*
3. *Підготовка і написання реферату на тему «Географічні інформаційні системи».*

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СВІТУ

A stylized illustration of a globe with a winding road and buildings. The globe is shown in a light blue and white color scheme, with a winding road that passes through several white, block-like buildings. Each building has a small green plant growing on top. The road is dark blue with yellow dashed lines and has small cars driving on it. The background is a deep blue space with white stars and a comet streaking across the sky. The overall theme is global development and progress.

Тема 1. Політична карта світу

Тема 2. Природно-ресурсний потенціал планети

Тема 3. Людство – творець ноосфери

Тема 4. Географія населення

Тема 5. НТР – крок у майбутнє

Тема 6. Світове господарство

Тема 7. Глобалізація світового господарства

Тема 8. Галузевий склад світового господарства

ТЕМА 1.

ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

Ви дізнаєтеся про:

- багатогранність сучасного світу і типи країн;
- новий етап міжнародних відносин і його відображення на сучасній політичній карті;
- механізм соціально-економічного об'єднання країн світу;
- політичну географію і геополітику.

Ви навчитеся:

- застосовувати основні положення географічної науки для опису й аналізу сучасного світу;
- характеризувати різні типи країн і територій;
- використовувати різноманітні джерела географічної інформації для порівняння різних країн і територій;
- аналізувати економічні й політичні світові процеси й давати критичну оцінку висвітленню їх у ЗМІ.

§ 5. Суть і складові політичної карти світу

У сучасному світі налічують понад 250 країн і територій. З них суверенними державами є близько 80 % країн. За ХХ ст. кількість незалежних держав значно збільшилася, адже якщо на початку минулого століття на політичній карті світу існувало лише 55 суверенних держав, то на 2009 р. їхня кількість зросла до 193 держав. Політична карта світу, ніби строката мозаїка, складена з територій держав і країн, розділених між собою політичними кордонами. На ній також показано столиці та найбільші міста держав, адміністративно-територіальний устрій країн тощо.

● **Політична карта світу.** Це предмет, який досліджує політична географія як складова частина економічної і соціальної географії. Політична географія вивчає питання політико-географічного положення держав і їхніх кордонів, державного ладу й адміністративно-територіального устрою, політичної структури суспільства, проблеми міжнародних відносин.

Політична карта світу – географічна карта, яка дає територіально-політичну характеристику світу, материків або великих географічних регіонів.

Головними об'єктами, що показані на політичній карті, є країни й держави. Важливо чітко розрізняти ці поняття, адже між ними є суттєва різниця.

! **Країна** – територія з визначеними кордонами, заселена певним народом, яка в політико-географічному аспекті може мати державний суверенітет або бути залежною.

Якщо країна набуває суверенітету і стає повністю незалежною, то вона набуває політичного змісту держави.

! **Держава** – суверенне політичне утворення, яке здійснює свої повноваження на певній території через діяльність особливої системи органів і організацій.

Кожна держава охоплює певну територію, що є частиною географічного простору і включає все його різноманіття: форми рельєфу, річки, озера, береги морів, ландшафти, сільськогосподарські угіддя, гірничопромислові виробки, міста і багато іншого.

Територія держави – це частина земної кулі з притаманними їй природними, а також створеними в результаті людської діяльності властивостями і ресурсами, що перебувають під суверенітетом певної країни.

У межах державної території держава є вищою щодо всіх осіб і організацій владою, яка забезпечується системою державних органів (законодавчих, виконавчих і судових). Найважливішою і загальноприйнятою нормою міжнародного права, на якій ґрунтується мирне співіснування, є принцип недоторканності і цілісності державної території, згідно з яким територія будь-якої держави є недоторканою від зазіхань з боку інших держав шляхом застосування військової сили або загрози силою. Цей принцип було вперше запроваджено директивами ООН у 1945 р.

Мал. 7. Сан-Марино – один з найменших анклавів у світі

До складу державної території відносять три основні складові: суходіл з його надрами; акваторію (до неї належать зазвичай внутрішні й територіальні води); повітряний простір над суходолом і водами. Юридично до державної території за міжнародними угодами також прирівнюються морські судна, що належать державі й офіційно перебувають на певний момент за її межами, літаки, засоби зв'язку, посольства даної держави за кордоном тощо.

У світі існує кілька країн, що з усіх боків оточені територією іншої держави. Такі країни мають назву **анклави**. Наприклад, анклавами є Сан-Марино, оточене територією Італії (мал. 7); Ватикан, який розташований всередині Італії, та ще й всередині її столиці – Риму; Лесото з усіх боків оточене територією Республіки Південна Африка.

Окрім суверенних держав, на політичній карті світу залишилося понад 60 залежних територій, або, як ще й досі їх часто називають, колоній. Вони традиційно утворювалися в місцях зосередження родовищ корисних копалин, родючих земель, людських ресурсів (рабство) або через геостратегічне значення території (Гібралтар). Зазвичай колонія управляється представниками колоніальної держави-метрополії, а офіційною мовою є мова колонізаторів і зрідка мова корінного населення колонії.

Доведіть чи спростуйте

Міжнародне право забороняє насильницьки захоплювати території інших держав, порушувати державні кордони, використовувати території держав без погодження з ними.

Колонія – країна або територія, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії), не має політичної й економічної самостійності і керується на основі спеціального режиму.

Нині колоніальний статус мають території площею близько 135,4 тис. км², з населенням понад 12 млн осіб. Колоніальними державами є Велика Британія (Чагос, Бермудські, Віргінські, Кайманові, спірні з Аргентиною Фолклендські (Мальвінські) о-ви, Гібралтар, о-ви Вознесіння тощо); США (Маріанські о-ви, о. Пуерто-Рико тощо), Франція (о-ви Гваделупа, Європа, Кергелен, Нова Каледонія, Французька Полінезія), Австралія (о-ви Кокосові, Різдва) та ін.

РОЗДІЛ 1

● **Державні кордони та їхні функції.** Політичну карту світу дуже часто порівнюють зі строкатою мозаїкою, складеною з територій держав і країн, розділених між собою політичними кордонами.

Державний кордон – лінія на поверхні землі (суходолу або водного простору) і уявна вертикальна поверхня, яка проходить через неї в повітряному просторі та в надрах землі, що визначає межу території держави і відокремлює її від інших держав і відкритих морів.

Існують два етапи встановлення державного кордону – делімітація і демаркація. **Делімітація** – визначення за угодою загального напрямку проходження державного кордону і нанесення його на географічну карту. **Демаркація** – оформлення державного кордону на місцевості і позначення його відповідними прикордонними знаками.

У приморських країнах державна територія поширюється ще на певну відстань від берега в море чи океан. Тоді йдеться про кордони територіальних вод, які встановлюють на відстані 12 морських миль (1 морська миля – 1852 м) від узбережжя. Проте у світі є країни (наприклад, Бразилія, Перу, Уругвай, Еквадор), які в односторонньому порядку оголосили своїми територіальними водами значно ширші смуги (до 200 миль).

Мал. 8. Кордон у Євросоюзі

У середині ХХ ст. країни Латинської Америки ініціювали створення економічних зон на морі, або морських економічних зон. Це райони завширшки 200 морських миль поза межами територіальних вод, у яких приморські держави мають суверенні права на розвідування й розробку біологічних і мінеральних ресурсів моря. На морські економічні зони припадає 40% площі Світового океану.

У сучасному світі однією з найважливіших і найскладніших характеристик державних кордонів є їхні функції – розділювальна і з'єднувальна. **Розділювальна функція** державного кордону полягає переважно в обмеженні умов виникнення і проходження потоків між країнами. У цьому випадку для обмеження або припинення пересування людей, наприклад, вводять заборони або важкоподоланні формальності, запроваджують високі державні збори на візи, створюють перешкоди для маятникових міграцій через кордон. **З'єднувальна (контактна) функція** державного кордону пов'язана з об'єктивними процесами інтернаціоналізації господарського життя, різносторонніми зв'язками між державами. Посилення контактної функції кордонів – поки лише тенденція, що виявляється переважно в Європі і Північній Америці (мал. 8). В інших регіонах світу панує перша функція – розділювальна.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Порівняйте політичну карту світу з фізичною. Визначте спільні та відмінні риси.
2. З'ясуйте, коли потрібно вживати поняття «країна», «держава», «державна територія», «колонія».
3. Назвіть етапи встановлення державних кордонів. Які функції виконують сучасні державні кордони?
4. Поясніть, які функції виконують державні кордони України.

§ 6. Етапи формування політичної карти світу

Формування сучасної політичної карти – дуже тривалий історичний процес, протягом якого людство пододало шлях від первісного суспільства до епохи ЕОМ і атомної енергії. У розвитку політичної карти світу виділяють чотири періоди.

● **Давній період (від виникнення перших форм держави до V ст. н.е.).** Охоплює епоху рабовласницького ладу. У ці часи розширювався видобуток корисних копалин, розпочалося будівництво вітрильних суден, іригаційних систем тощо. Стрімко зростала чисельність населення Землі, що на початку нашої ери досягла 250–300 млн осіб. Виникли міста – спочатку як центри зосередження ремісницького виробництва, а потім і торгівлі.

Перші держави виникли в найдавніших землеробських осередках. Чимало з них були дуже великими. Так, населення Римської імперії становило понад 50 млн осіб, в Індії і Китаї – понад 40–50 млн мешканців. Разом з першими державами виникли дві основні форми державного ладу: монархія (Давній Єгипет, Вавилон, Ассирія, Персія, Римська імперія) і республіка (міста-держави Фінікії, Греції, Давній Рим). Основним способом поділу територій у цей період були війни.

● **Середньовічний період (V–XV ст.).** Припав на епоху феодалізму. У цей період утворився внутрішній ринок держав, а головною галуззю економіки в усіх країнах залишалося сільське господарство. Особливо швидко зростало виробництво в Європі сукна, металовиробів, зброї, а в Азії – бавовняних і шовкових тканин, килимів, паперу, порцеляни. Значних успіхів досягло мореплавання. Були зроблені важливі географічні відкриття. Політична карта характеризувалася роздробленістю і нестійкістю (через майже безперервні війни). Проте внаслідок зміцнення внутрішнього ринку, посилення етнічної консолідації стали утворюватися і великі централізовані держави (Франція, Англія, Іспанія, Київська Русь, Індія, Китай і ін.). Панівною формою державного устрою протягом усієї феодальної епохи залишалася монархія, причому зазвичай абсолютна.

● **Новий період (кінець XV ст. – кінець Першої світової війни в XX ст.).** Це епоха зародження, розвитку і встановлення капіталістичних відносин. Технічний прогрес охопив усі галузі промисловості, активно розвивалися торгівля й транспорт, зміцнилися внутрішні ринки. Розвивалися природничі науки, зокрема й географія.

На формування політичної карти світу значно вплинули Великі географічні відкриття (мал. 9), завдяки яким виникли три перші колоніальні імперії: Іспанська (в Америці), Португальська і Голландська (в Азії). Період промислових переворотів (середина XVII – кінець XIX ст.) позначився буржуазними революціями. У цей період абсолютні монархії стали поступатися місцем республікам (наприклад, у Франції) або конституційним монархіям (Англія, Нідерланди).

Колоніальні загарбання призводили до зміни і форми залежності країн. Якщо спочатку території анексували і перетворювали їх на колонії, то наприкінці XIX – на початку XX ст. поширилися гнучкіші форми колоніальної залежності,

Мал. 9. Відкриття Х. Колумбом Нового Світу

РОЗДІЛ 1

наприклад протекторати. Переселенські колонії у складі Британської імперії одержали статус домініонів (Канада, Австралія, Південно-Африканський Союз).

● **Новітній період (після Першої світової війни і дотепер).** У його нетривалій історії можна виділити три основні етапи.

Таблиця 1. Найважливіші зміни на політичній карті світу у кінці XX – на початку XXI ст.

Територія	Країна	Рік	Зміни
Європа	НДР і ФРН	1991	Об'єднання Німеччини
	Радянський Союз	1991	Розпад СРСР і утворення 15 незалежних держав
	Югославія	1991	Розпад Югославії й утворення незалежних держав: Хорватії, Словенії, Союзу Сербії та Чорногорії, Македонії, Боснії і Герцеговини
	Чехословаччина	1993	Поділ на дві незалежні держави: Чехію і Словаччину
	Союз Сербії та Чорногорії	2006	Вихід Чорногорії з конфедерації і утворення суверенних держав – Республіки Сербія та Чорногорії
	Сербія	2008	Проголошення незалежності Косова (колишній автономний край Сербії)
	Камбоджа	1993	Зміна республіканської форми правління на монархічну
Азія	Сянган (Гонконг)	1997	Перейшов під суверенітет Китаю від Великої Британії
	Східний Тимор	2002	Отримав незалежність від Індонезії
	Непал	2008	Заміна монархічної форми правління на республіканську
	Намібія	1990	Проголошення незалежності
Африка	Ефіопія	1993	Відокремлення від неї Еритреї і проголошення її незалежності
	Заїр	1997	Перейменування в Демократичну Республіку Конго (ДРК)
	Федеративні Штати Мікронезії, Республіка Маршаллові Острови	1991	Отримали незалежність від США
	Республіка Палау	1994	Вийшла зі складу Мікронезії і отримала незалежність

Перший етап (1918–1945 рр.) почався з утворення першої соціалістичної держави – Радянського Союзу і позначився помітними територіальними змінами на політичній карті. Після поразки в Першій світовій війні на основі Версальських мирних угод Німеччина позбавилася частини своєї території у Європі і всіх своїх колоній. Утворилися нові суверенні держави: Польща, Фінляндія, Королівство сербів, хорватів і словенців. Австро-Угорщина розпалася на дві самостійні держави. Припинила існування давня Османська імперія.

Другий етап розпочався після Другої світової війни і тривав до початку 1990-х років. Політична карта цих часів зазнала суттєвих змін. Розгром фашизму в 1945 р. і соціалістичні революції в ряді країн сприяли утворенню соціалістичного табору в Європі (Польща, НДР, Болгарія, Угорщина, Чехословаччина,

Югославія, Румунія, Албанія) та Азії (Китай, Монголія, В'єтнам, КНДР, Лаос), а згодом і на Кубі. У жовтні 1945 р. у Сан-Франциско було створено Організацію Об'єднаних Націй (ООН), до якої тоді ввійшла 51 держава світу.

Період 50–70-х років XX ст. характеризується розпадом колоніальної системи. Якщо 1955 р. в Африці існувало всього чотири незалежні держави (Єгипет, Ліберія, Ефіопія, Лівія), то з 1960 р. африканські країни почали масово здобувати незалежність. Суверенізація торкнулася Латинської Америки (одержали незалежність Ямайка, Тринідад і Тобаго, Гайана, Гренада тощо), Океанії (Західне Самоа, Тонга, Папуа-Нова Гвінея, Фіджі й ін.) і навіть Європи (у 1964 р. стала незалежною Мальта). Отже, замість колишніх колоній утворилося близько ста нових держав.

Третій етап розпочався з початку 90-х років XX ст. і триває дотепер. Він характеризується великими змінами на політичній карті Східної Європи і позначився розпадом світового соціалістичного табору, на теренах якого утворилися 15 нових незалежних держав колишнього СРСР і шість – Югославії, та об'єднанням ФРН і НДР у єдину державу тощо (табл. 1).

Отож політичній карті властива висока динамічність. Вона фіксує основні політико-географічні процеси, позначені кількісними і якісними змінами (табл. 2).

Таблиця 2. Зміни на політичній карті світу

Кількісні зміни	Якісні зміни
<ul style="list-style-type: none"> • приєднання щойно відкритих земель (на земній кулі нині практично не залишилося «білих плям», які б були невідомі людству); • територіальні здобутки або втрати внаслідок війн (такі території в подальшому є предметом суперечок між країнами); • об'єднання або розпад держав (на початку XX ст. розпалися Австро-Угорщина, Російська імперія, Османська імперія, наприкінці – Радянський Союз, Югославія, Чехословаччина, Ефіопія тощо); • добровільні поступки або обмін між країнами ділянками суходолу (передача всіх суверенних прав над певною територією одній державою іншій за угодою); • нарощування суходільної частини території країни (Японія, Нідерланди). 	<ul style="list-style-type: none"> • історична або різка зміна суспільно-економічної формації (встановлення капіталістичних відносин на території ряду колоній Великої Британії); • отримання країнами політичного суверенітету (набуття суверенітету десятками колишніх колоніальних країн (без змін кордонів) в Африці, Азії, Латинській Америці); • введення нових форм державного устрою та правління (Бельгія в 1993 р. з унітарної держави стала федеративною, Непал у 2008 р. скасував монархію і став федеративною республікою); • утворення чи розпад міждержавних політичних спілок і організацій (розпад Ради Економічної Взаємодопомоги в 1991 р., утворення в 1997 р. ГУАМ та ін.); • поява і зникнення на планеті «гарячих точок» – осередків міждержавних і внутрішньодержавних конфліктів (Північна Ірландія, Ірак, Палестина, Сомалі, Шрі-Ланка, Ліберія, Абхазія, Придністров'я тощо); • зміна назв країн та їхніх столиць (колись – Бірма, а тепер – М'янма, колись – Берег Слонової Кістки, а тепер – Кот-д'Івуар, колись – Делі, а тепер – Нью-Делі тощо).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Проаналізуйте давній період формування політичної карти світу.
2. Вкажіть особливості формування політичної карти світу в середньовічний період.
3. Проаналізуйте зміни політичної карти світу за новий період.
4. Які особливості новітнього періоду формування політичної карти світу?
5. Проаналізуйте таблиці 1 і 2. Які висновки можна зробити із цих таблиць?

§ 7. Збройні конфлікти у світі

● **Збройні конфлікти і війни – потужна світова проблема.** Сотні тисяч людей в усьому світі щороку стають учасниками й очевидцями збройних конфліктів, роками живуть у зонах бойових дій або на територіях, що не контролюються законною владою, в обстановці боротьби і стресу.

Збройний конфлікт – це протиборство між державами або соціальними спільнотами всередині окремих держав, що мають за мету вирішення економічних, політичних, національно-етнічних та інших протиріч через обмежене застосування військової сили.

З повоєнних часів і дотепер у світі сталося вже понад 230 збройних конфліктів (мал. 10). Хоча територіально більшість цих конфліктів припала на країни, що розвиваються, за кількістю міжнародних конфліктів, у яких брала участь та чи інша країна, лідирують розвинуті держави. Найбільш «войовничими» виявилися Велика Британія і Франція (брали участь у 21 і 19 конфліктах відповідно), а також США, колишній СРСР (нині Росія), Австралія, Нідерланди, Ізраїль, Єгипет, Китай тощо. За кількістю років, упродовж яких країна була залучена в збройний конфлікт, абсолютним світовим лідером є Ізраїль.

● **«Гарячі точки» на карті Європи.** Найкровопролитнішою за останні 20 років в Європі була Югославська війна (1991–1995, 1998–1999 рр.). Вона

Мал. 10. Кількість збройних конфліктів за регіонами (1949–2007 рр.)

пов'язана з руйнуванням югославської державності (до середини 1992 р. федеральні органи влади втратили контроль над ситуацією) і сталася через конфлікт між федеративними республіками й різними етнічними групами, через намагання політичних «верхів» переглянути існуючі кордони між колишніми республіками Югославії. У конфлікт були залучені війська НАТО, що стало першою в історії наземною операцією, здійсненою під проводом НАТО за межами зони його відповідальності. У результаті натівських бомбардувань загинуло понад 2 тис. мирних жителів, більше 7 тис. було поранено, понад 750 тис. мешканців Югославії стали біженцями, без необхідних умов для життя залишилися 2,5 млн осіб (мал. 11). Конфлікт завершився повним розпадом Югославії на шість незалежних республік, а в лютому 2008 р. у колишньому автономному краї Косово місцевий парламент прийняв Декларацію про проголошення його незалежності від Сербії і про формування суверенної держави Республіка Косово.

Найдавнішим конфліктом у Європі є ольстерський. Ольстер – одна із чотирьох історичних провінцій Ірландії, яка підпорядкована Великій Британії. Ще на початку XX ст. шість ірландських графств після тривалих зіткнень увійшли до складу Великої Британії, а 26 графств утворили незалежну Ірландію. Населення Ольстера

Мал. 11. Зруйнована будівля у Белграді

чітко поділене не лише за етнічною ознакою, тобто ірландці – англійці, а й за релігійною: католики – протестанти. Між ними і відбуваються постійні сутички, жертвами яких стало вже понад 4 тис. осіб. Католицькі і протестантські квартали розділені цегляними «стінами миру».

● **Воєнні конфлікти і політична нестабільність в Азії.** Кровопролитною була ірано-іракська війна (1980–1988 рр.), яка закінчилася безрезультатно. Уже понад 50 років триває арабо-ізраїльський конфлікт. Періодично набирають сили індійсько-пакистанський конфлікт і християнсько-мусульманське протистояння в Лівані. Після виведення радянських військ з Афганістану в цій країні так і не було досягнуто миру й досі триває громадянська війна. У 2003 р. розпочалася американо-англійська інтервенція до Іраку з метою впровадження демократичних свобод тощо.

Найкровопролитнішим і найдовшим конфліктом в азіатському регіоні стало арабо-ізраїльське протистояння. Це конфлікт між рядом арабських країн, а також арабськими воєнізованими радикальними угрупованнями, які підтримує частина корінного арабського населення на території Ізраїлю, з одного боку, та Ізраїлем – з іншого. Після 1948 р. (утворення держави Ізраїль) причиною конфлікту прийнято вважати створення єврейської держави на частині території, невід'ємні права на яку, на думку арабської сторони, належать лише її корінному, переважно арабському, населенню. Конфлікт між євреями-сіоністами і корінним арабським населенням Палестини зводиться не лише до територіальних претензій обох сторін на територію Палестини, а з другої чверті XX ст. до них додалися ще релігійна і культурна причини, що посилюють між-національну ворожнечу (мал. 12).

Арабо-ізраїльський конфлікт забрав багато тисяч життів з обох боків. З'явилися мільйони біженців і в Палестині, і в Ізраїлі. Ці країни зазнали чималих економічних, фізичних і моральних втрат. Упродовж багатьох років проблему цього конфлікту намагалися вирішити Рада Безпеки ООН, Євросоюз, її обговорювали навіть на самітах Великої вісімки. Однак знайти будь-який консенсус поки що не вдалося через явне небажання різних груп країн до найшвидшого вирішення цього кровопролитного конфлікту.

● **Політична нестабільність і збройні конфлікти в Африці.** За останні 40 років в Африці сталося майже 18 громадянських війн, понад 100 військових переворотів, зареєстровано більше 10 випадків геноциду і масового політичного терору. І нині збройні конфлікти тривають у понад десяти країнах континенту.

Становлення державності в африканських країнах дуже ускладнювалося абсолютною штучністю державних кордонів, які дісталися їм як спадок від колоніального минулого. Кордони визначали під час поділу континенту на сфери впливу, не взявши при цьому до уваги етнічні межі. Близько половини кордонів (45%) проведені вздовж меридіанів і паралелей, ще 30% — вздовж прямих

Мал. 12. Бомбардування палестинських територій

РОЗДІЛ 1

і дугоподібних ліній. Такі кордони вже давно перетворилися на джерело етнічних конфліктів і переміщень мільйонів біженців.

Лише за останні десятиліття XX ст. у шести африканських країнах (Судані, Ефіопії, Мозамбіку, Анголі, Уганді й Сомалі) під час війн загинули, за різними оцінками, до 4 млн осіб (переважно мирне населення). Африка стала континентом, де зосереджено більше половини всіх біженців і переміщених осіб і де налічують близько 35 з 50 найбідніших країн світу.

Доведіть чи спростуйте

Збройних конфліктів не позбавлена жодна частина світу, навіть у таких благополучних регіонах, як Європа і Північна Америка є певні «гарячі точки».

Останнім часом епіцентр міждержавних конфліктів перемістився до району африканських Великих озер, охопивши Сомалі, Судан, Руанду, ДРК та ін. З кінця XX ст. відбуваються локальні війни в Чаді, Ефіопії, Сомалі, Еритреї, які спричинили зубожіння, голод, хвороби, неписьменність населення цілого регіону, загальмували подальший розвиток цих країн. Так, громадянська війна в Судані, спричинена міжетнічними і релігійними протиріччями, коштує державній скарбниці близько 1 млн дол. на

день. За кількості населення 41 млн осіб у цій країні щонайменше 10 млн осіб перебувають на межі голодної смерті.

Подоланню міжетнічних протиріч і конфліктів у більшості африканських держав за останні роки сприяло повалення авторитарних військово-диктаторських режимів, проведення загальнонаціональних референдумів і виборів у законодавчі органи, прийняття нових конституцій, розширення прав і свобод людини тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, чому виникають конфлікти між країнами світу. Які протиріччя штовхають країни до протиборства?
2. Нанесіть на контурну карту основні «гарячі точки» у світі.
3. Запропонуйте способи поліпшення стосунків між країнами, що конфліктують.
4. Проаналізуйте конфліктну ситуацію будь-якого регіону (за вибором).

§ 8. Столиці та їхня роль у житті країн

● **Столичні міста та їхні функції.** Столиці відіграють важливу роль у житті країн, виконуючи як політичні (державне управління), так і економічні, соціальні, культурні, наукові, військово-стратегічні функції.

Столиця – головне місто держави, у якому зазвичай перебувають вищі органи влади й управління (глави держави, парламент, уряд, вища судова влада тощо).

Столиці можуть виконувати як суто столичні функції (політичні, адміністративні), так і нестоличні (економічні, культурні, науково-освітні та ін.). У столиці зазвичай розташовують вищі органи державної влади й управління, виконавчі, судові, військові та інші установи. Вони мають широкі міжнародні зв'язки, у них розміщуються дипломатичні представництва іноземних держав, у деяких випадках – світових і регіональних міжнародних організацій. Отже, столиця є головним центром державного управління країною. Утім столицею може бути будь-яке місто, що має вигідне політико-географічне або економіко-географічне положення, місто із центральним розташуванням, найбільший

Мал. 13. Санкт-Петербург – «культурна» столиця Росії (1);
Шанхай – «економічна» столиця Китаю (2)

економічний центр країни, головний культурний або інтелектуальний центр країни, історичне місто – символ нації або навіть місто, яке спеціально було збудоване під столицю.

Столиці виконують не лише головну політичну роль, а й часто керують економічним життям у країні. Тому більшість з них мають високорозвинену державного рівня інфраструктуру. Для забезпечення внутрішніх потреб управління державою столиці потрібні оптимальний транспортний доступ до всіх територій країни, посилені комунікації ліній зв'язку, підвищений рівень управлінської інфраструктури, різних готелів, об'єктів сервісу, розвинуті системи комунально-побутового обслуговування. Особлива увага приділяється розвитку транспортної інфраструктури (наявність високоякісних доріг, міжнародних аеропортів), електронних засобів комунікацій, високоякісного зв'язку тощо.

Окрім політичних столиць, у багатьох країнах світу є й неформальні столиці, представлені головними економічними або культурними центрами держав. Їх часто називають «економічними» або «культурними» столицями. Це, наприклад, Нью-Йорк у США, Санкт-Петербург в Росії (мал. 13,1), Шанхай у Китаї (мал. 13,2), Колката в Індії, Стамбул у Туреччині, Ріо-де-Жанейро в Бразилії, Йоганнесбург у ПАР.

Є чимало країн, де столичні функції розподілені між кількома містами, тому тут існують фактично два, а іноді й три столичні міста. Наприклад, у Нідерландах столиця за конституцією перебуває в Амстердамі, а резиденції монарха, уряду, парламенту, верховного суду – в Гаазі. В Ізраїлі резиденції парламенту й уряду розташовані в Єрусалимі, а іноземні посольства і кілька міністерств – у Тель-Авіві. Офіційною адміністративною столицею ПАР є Преторія, законодавчої влади – Кейптаун, судової – Блумфонтейн. Така сама ситуація характерна для ФРН, Танзанії, Кот-д'Івуару, Шрі-Ланки, Малайзії, Болівії, Чилі, Бутану та ін.

Зазвичай столичні міста є найбільшими економічними, адміністративними, культурно-історичними центрами країн (табл. 1). Великих столиць, де в міських межах мешкає понад 2 млн осіб, налічують вже близько 50.

Доведіть чи спростуйте

Столицею може стати
будь-яке місто країни
або й кілька її міст.

РОЗДІЛ 1

Таблиця 1. Найбільші столиці світу

Місто	Населення (млн осіб)	Густота населення (осіб/км ²)
Мехіко	18,7	5950
Пекін	17,0	10 119
Токіо	12,7	5847
Делі	11,9	11 463
Джакарта	8,5	11 315

Багато столичних міст сформували навколо себе величезні за площею і людиною столичні міські агломерації, які настільки зрослися зі столицею, що фактично перетворилися на єдину міську територію. Тому чимало столиць за своєю людиною відносно невеликі, але разом зі своєю агломерацією є найбільшими економічними і культурними ядрами своїх країн. Такі столичні агломерації сформувалися навколо Токіо (34 млн осіб), Сеула (23 млн), Мехіко (22 млн), Делі (21 млн), Каїра (16 млн), Москви (16 млн), Джакарти (15 млн) тощо.

● **Перенесення столиць.** З другої половини ХХ ст. у деяких країнах намітилася тенденція до передачі столичних функцій від одного міста до іншого, тобто перенесення столиць. Потреба в цьому виникає зазвичай через перенаселеність міста, через гіпертрофоване домінування існуючої столиці над рештою країни, для вирішення суперечок між містами, що водночас претендують на столичний статус, через пряму військову загрозу існуючій столиці, або через її невіддале географічне й геополітичне положення, або для прискорення розвитку тих територій, де створюється нова столиця. За останні 100 років таких нових столиць налічують понад 20 (табл. 2).

Таблиця 2. Перенесення столиць країн світу в ХХ–ХХІ ст.

Країна	Рік перенесення	Стара столиця	Нова столиця
Росія	1917	Санкт-Петербург	Москва
Австралія	1913–1927	Мельбурн	Канберра
Туреччина	1923	Стамбул	Анкара
Україна	1934	Харків	Київ
Бразилія	1960	Ріо-де-Жанейро	Бразилія
Пакистан	1967	Карачі	Ісламабад
Нігерія	1976–1991	Лагос	Абуджа
Шрі-Ланка	1982	Коломбо	Шрі-Джаяварденепура-Котте
Німеччина	1990	Бонн	Берлін
Казахстан	1997–1998	Алмати	Астана
М'янма	2005	Янгон	Найпйідо
Малайзія	2005	Куала-Лумпур	Путраджая

Місце для нової столиці обирають дуже ретельно. Враховують і географічне положення, і транспортну доступність, і кліматичні умови, і навіть те, наскільки місто буде захищене на випадок нападу зовнішніх ворогів. Зазвичай

обирають центр країни – Бразиліа (мал. 14), Астана, Анкара, Абуджа, Нью-Делі. Лише Канберра розташована на березі океану, між двома найбільшими містами країни – Мельбурном і Сіднеєм, адже центр країни охоплений величезними пустелями.

Нині ведеться активна підготовка до перенесення столиці в Південній Кореї, Монголії, Ірані, Аргентині, Болівії, широко обговорюються доцільність і можливі варіанти перенесення столиць у Грузії, Азербайджані, Франції, Великій Британії, Іспанії, Японії, Мексиці та ін.

Мал. 14. Місто Бразиліа

Це цікаво

- У Бразилії вважали, що перенесення столиці з Ріо-де-Жанейро в глиб країни сприятиме розвитку величезних внутрішніх областей держави. Нову бразильську столицю 1957 р. доручили будувати відомому архітектору Оскару Німейєру. І нині місто Бразиліа з висоти пташиного лету схоже на літак, а кількість будинків у кожному кварталі строго визначена.
- Канберра в Австралії стала столицею в результаті компромісу між Сіднеєм і Мельбурном, які тривалий час конфліктували за право бути столицею країни.
- Нова столиця Нігерії Абуджа розташована в самому центрі країни, в економічно слаборозвинутому й етнічно нейтральному районі. Влада, вибираючи нову столицю, намагалася створити місто, у якому не домінувала б жодна етнічна, соціальна чи релігійна група.
- У Малайзії спеціально збудували нову столицю Путраджаю в 20 км від старої з метою перенесення головного міста країни в екологічно чисте і з військово-стратегічної точки зору безпечне місце.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте функції столиці в одній з держав.
2. Поясніть наявність у багатьох країнах світу неформальних столиць.
3. Розкрийте причини перенесення столиць у різних державах.
4. Нанесіть на контурну карту столиці країн Європи.
5. Порівняйте соціокультурну роль столиць двох країн світу.

§ 9. Типологія держав світу за формою правління і за формою державного устрою

Кожна країна світу має свої неповторні особливості. Проте серед строкатого різноманіття країн можна виявити країни зі спорідненими рисами, тобто виділити певні типи країн.

● **Типологія країн за формою правління.** Державний лад будь-якої країни характеризується насамперед формою правління. Вона визначає спосіб організації верховної державної влади, принципи взаємин її органів, ступінь участі населення в їхньому формуванні. За формою правління країни поділяють на чотири типи.

Республіка – форма правління, за якої суверенні права на владу належать або всім дієздатним громадянам, або їхній більшості. Республіканська форма правління виникла ще в стародавні часи (Афінська демократична республіка, Спартанська й Римська аристократичні республіки, міста-республіки: Флоренція,

Мал. 15. Засідання Римського сенату (1) і сенату Конгресу США (2)

Венеція, Генуя – в Італії, Новгород і Псков – у Росії й ін.), проте найбільше поширення здобула в періоди Нової й Новітньої історії (мал. 15).

На сучасній політичній карті з майже 190 держав понад 145 є республіками. У них від імені народу управління здійснюють представницькі органи, які обираються або прямим голосуванням, або на основі визначених процедур непрямого народного волевиявлення (через довірених осіб, вибірників тощо). Цю форму правління вважають найпрогресивнішою і найдемократичнішою. Республіками є більшість країн Європи, Латинської Америки, Азії, 49 із 52 країн Африки та ін.

Традиційно визначають три типи республік:

- *парламентська* – верховенство влади має парламент, перед яким уряд несе колективну відповідальність за свої дії; роль президента в державному управлінні зменшена. Уряд на чолі з прем'єр-міністром формується із членів партій, що мають більшість голосів у парламенті. Такий тип республіки існує в країнах з високорозвинутою економікою (ФРН, Італія, Греція, Туреччина тощо);
- *президентська* – у руках президента поєднані повноваження голови держави і голови уряду (США, більшість країн Латинської Америки й Африки);
- *президентсько-парламентська* або *парламентсько-президентська* – роль президента і парламенту фактично врівноважена. Парламент має право висунути вотум недовіри уряду, який сформував президент, а президент має право розпустити парламент і призначити позачергові вибори парламенту (Франція, Україна, Росія, Португалія, Словаччина та ін.).

Монархія – така форма правління, за якої верховна державна влада цілком або частково зосереджена в руках одноосібного керівника держави – монарха. У різних країнах монарх має різний титул: султан (Бруней, Оман), папа (Ватикан), емір (Кувейт, Бахрейн), герцог (Люксембург), імператор (Японія), король (у більшості монархій), князь (Монако, Ліхтенштейн).

Нині у світі існує 29 монархій (табл. 1). Вони відрізняються за своєю формою і бувають трьох видів. В *абсолютній (необмеженій) монархії* глава держави – монарх є головним джерелом законодавчої і виконавчої влади, а парламенту взагалі немає або він є дорадчим органом. Таких монархій у світі чотири: Бруней, Катар, ОАЕ, Оман.

У *конституційній (обмеженій) монархії* влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, а виконавчі – уряду. Монарх юридично є верховним главою виконавчої влади, формально призначає уряд, замінює міністрів, розпоряджається військами, може скасувати прийняті

парламентом закони і розпустити парламент, але фактично ці повноваження належать уряду. Таких монархій у світі – 23, зокрема Бельгія, Велика Британія (мал. 16), Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Йорданія, Малайзія, Таїланд, Японія, Марокко та ін.

У *теократичній монархії* вся політична й духовна влада перебуває в руках церкви. При цьому панівна релігія є обов'язковим атрибутом і частиною суспільства, а норми релігії є головним законом. До них належать Ватикан (папа є головою всіх католиків світу) і Саудівська Аравія (король є водночас головою релігійної громади мусульман-сунітів).

Доведіть чи спростуйте

Монархія нині є найдемократичнішою формою державного правління.

Таблиця 1. Країни світу з монархічною формою правління

Територія	Монархії
Європа	Андорра, Бельгія, Ватикан, Велика Британія, Данія, Іспанія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Норвегія, Швеція
Азія	Бахрейн, Бруней, Бутан, Йорданія, Камбоджа, Катар, Кувейт, Малайзія, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія, Таїланд, Японія
Африка	Лесото, Марокко, Свaziленд
Океанія	Тонга

Ще одна специфічна форма правління визначає *держави у складі Співдружності*, до яких належать 14 країн, що раніше були колоніями Великої Британії. Проте і нині згідно з традиціями формальним главою держави в них є британський монарх, представлений генерал-губернатором. У цих країнах є свій парламент і уряд, вони проводять незалежну зовнішню й внутрішню політику, їхні мешканці є громадянами своїх держав, а не підданими Британської корони, але об'єднує їх те, що всі вони як верховну владу визнають владу монархів Великої Британії. Така форма правління панує в Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Папуа-Новій Гвінеї, Багамах, на Ямайці та ін.

Особливою формою народовладдя є *джамахірія* (з арабської – «державна мас»), де влада безпосередньо належить народу. Джамахірією у 1977 р. проголошена Лівія. Тут ліквідовані політичні партії, уряд і парламент у його класичній формі. Країна керується первинними народними зборами, які наділені законодавчою і виконавчою владою.

Мал. 16. Королівська династія у Великій Британії

РОЗДІЛ 1

● **Типологія за формою державного устрою.** Під формою державного устрою розуміють територіально-організаційну структуру держави, що встановлює порядок розподілу країни на частини і взаємовідносини центральних і місцевих органів влади. До її основних функцій належать ступінчасте розміщення органів влади і державного управління, забезпечення збору податків і інформації, контроль центру над місцями, здійснення гнучкої економічної, соціальної та регіональної політики, проведення виборчих кампаній тощо. Традиційно в світі склалися три форми державного устрою.

Унітарна держава – форма державного устрою, за якої її частини є адміністративно-територіальними одиницями і не мають статусу державного утворення. Для таких держав характерні єдині для всієї країни вищі органи державної влади, єдине громадянство, єдина конституція, єдина правова система. Нині 159 суверенних держав світу є унітарними, серед них у Європі – Велика Британія, Франція, Іспанія, Італія, Україна тощо, в Азії – Японія, Китай, Саудівська Аравія, Туреччина та інші, в Америці – Колумбія, Куба, Чилі тощо, в Африці – переважна більшість країн.

За **федеративного устрою** кілька державних утворень, що юридично мають визначену самостійність, утворюють єдину союзну державу. Територія федерації складається з територій окремих її суб'єктів (штатів, кантонів, земель, республік тощо); суб'єкти федерації зазвичай наділені власною законодавчою, виконавчою і судовою владою, мають власну конституцію. У більшості федерацій парламенти складаються з двох палат, і в них існує єдине союзне громадянство і громадянство союзних одиниць. Нині в світі налічують 25 федерацій, що створені переважно на основі етнічно-національних розходжень (Бельгія, Індія, Росія, Нігерія тощо) або з урахуванням історико-географічних особливостей становлення державності (Австралія, Аргентина, Бразилія, США, Канада та ін.).

Конфедеративна держава – постійний союз суверенних держав, створений для досягнення політичних або військових цілей. У конфедерації немає єдиної території і громадянства, єдиної податкової і правової системи. Правова основа конфедерації – союзний договір, а федерації – конституція. Нині в світі формально існує одна Швейцарська Конфедерація, яка фактично є федерацією, хоча багато століть (XIII–XIX ст.) дійсно була конфедерацією.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Перелічіть типи країн у світі. Яку типологію ви використали?
2. Проаналізуйте типи форм правління в країнах світу. Зробіть висновок про те, яку з форм правління ви визначили б як найдемократичнішу.
3. Вкажіть найхарактерніші риси республіки. Назвіть типи республік і вкажіть, чим вони відрізняються.
4. Які форми державного устрою існують нині у світі? Наведіть приклади країн з різними формами державного устрою.
5. Чи можуть нині країни світу мати єдину форму державного устрою?

Обговорімо ...

Форма правління впливає на суспільно-політичне життя країн, традиції, інколи менталітет населення. Проте вона не визначає ні рівень соціально-економічного розвитку, ні особливості внутрішньополітичного стану країн, адже часто буває, що монархії демократичніші, ніж деякі республіки.

§ 10. Класифікація країн за рівнем соціально-економічного розвитку

● Загальні підходи до класифікації країн за економічним розвитком.

Така класифікація дає змогу згрупувати країни за рівнем їхньої економічної потужності, виявити їхні характерні риси, визначити їхнє місце у світовому господарстві й міжнародному географічному поділі праці. Існують різні підходи до такої класифікації. Згідно з традиційним підходом, який запропонував Всесвітній банк, економічний розвиток країни визначають за рівнем ВВП країни на душу населення.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – ринкова вартість товарів і послуг, вироблених за рік в усіх галузях економіки на території держави для споживання, експорту і накопичення, незалежно від національної приналежності використаних чинників виробництва.

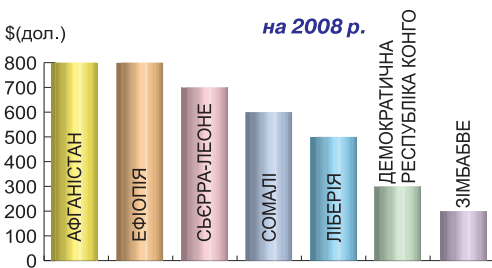
Експерти Всесвітнього банку визначили такі граничні значення річного ВВП на душу населення:

- країни з низьким рівнем прибутків – не більше 875 дол. на душу населення. Нині до таких країн належать 13 найменш розвинутих країн світу (мал. 17);
- країни із середнім рівнем прибутків – від 876 дол. до 10 725 дол. на душу населення. До них належить переважна більшість держав світу (понад 100), у тому числі й Індія (2800 дол.), Грузія (4700 дол.), Єгипет (5400 дол.), Китай (6000 дол.), Україна (6900 дол.), Таїланд (8500 дол.), ПАР (10 000 дол.) та ін.;
- країни з високим рівнем прибутків – більше 10 726 дол. на душу населення. Це зазвичай промислово розвинуті країни з ринковою економікою (мал. 18). До них належить понад 75 країн.

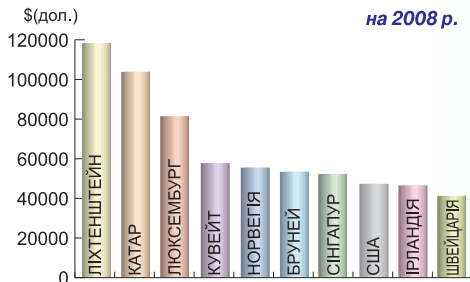
Проте показник ВВП на душу населення як критерій рівня економічного розвитку країни не є достатнім, адже він не враховує продукцію натурального господарства, розподіл прибутків, рівень і якість життя населення. Тому таким критерієм оцінки рівня розвитку країни, що враховує не лише суто економічний потенціал країни, а й різні аспекти розвитку соціальної і духовної сфери життя суспільства, є індекс розвитку людського потенціалу, який запропонували експерти ООН у 1990 р.

Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) – індекс для порівняльної оцінки бідності, грамотності, освітнього рівня, середньої тривалості життя та інших показників країни.

ІРЛП – це загальний показник розвитку соціально-економічної сфери в різних країнах світу, що містить у своєму складі ряд показників, зокрема трива-

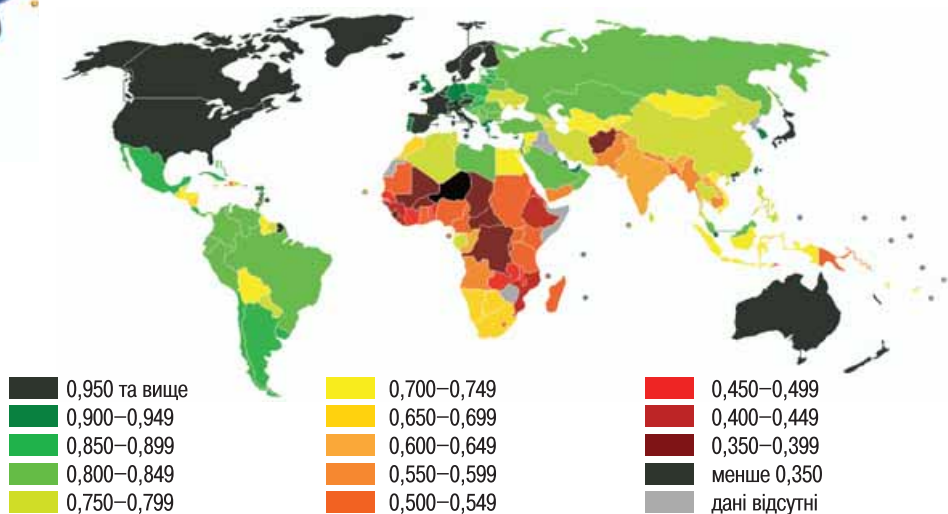

Мал. 17. Найменш розвинуті країни світу за рівнем ВВП на душу населення

Мал. 18. Найбільш розвинуті країни світу за рівнем ВВП на душу населення

Мал. 19. Світова карта показника ІРЛП членів ООН (на 2008 р.)

лість життя, рівень писемності дорослого населення, кількість осіб з вищою освітою, реальний ВВП на душу населення. Значення ІРЛП можуть варіювати від 0 до 1 (одиницю в даній системі оцінки взято як еталон) (мал. 19). Загалом для світу ІРЛП у 2008 р. становив 0,727.

● **Типологія країн відповідно до місця в системі світової економіки і міжнародних відносин.** На відміну від класифікацій, що ґрунтуються переважно на кількісних показниках, широко застосовують типологію країн, що враховує також і важливі якісні ознаки будь-якої країни, зокрема її політичну орієнтацію, ступінь демократизації влади, місце у світовому господарстві тощо. Ще до початку 90-х років ХХ ст. усі країни світу поділяли на три типи: соціалістичні, капіталістичні й ті, що розвиваються.

Нині ж відповідно до місця в системі світової економіки і міжнародних відносин існуючі незалежні держави поділяють на чотири основні групи.

1. Економічно високорозвинуті країни. Вони мають високий рівень економічного й соціального розвитку, володіють великим запасом виробленого капіталу. Тут мешкає близько 10% населення світу, яке зайняте переважно у високоспеціалізованих видах діяльності. Однак всередині групи країни дещо неоднорідні, а тому їх можна поділити на три підгрупи.

Доведіть чи спростуйте

Країни Великої сімки формують три головні економічні «полюси» світу – західно-європейський із центром у Німеччині, американський із центром у США та азіатський із центром у Японії.

Високорозвинуті країни, або держави Великої сімки. Це США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія й Канада. За масштабами економічної й політичної діяльності ці країни – світові лідери. Їхня частка становить понад 50% світового ВВП і промислового виробництва, понад 25% аграрної продукції.

Економічно високорозвинуті невеликі країни Західної Європи. Це Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швейцарія, Австрія, Швеція, Норвегія, Фінляндія,

Данія, Іспанія, Греція, Ірландія та ін. Усі країни політично стабільні, з високою якістю життя, мають значний рівень прибутків на душу населення (Люксембург, Норвегія, Швейцарія, Нідерланди, які за цим показником обігнали навіть країни Великої сімки). Їхня високотехнологічна промисловість працює

переважно на імпортній сировині, більша частка виробленої продукції експортується, а сфера послуг має яскраво виражену міжнародну спрямованість.

Країни переселенського капіталізму. Це Австралія, Нова Зеландія, ПАР та Ізраїль. Спільність історичного розвитку цих країн полягає в тому, що в різний час вони утворилися як переселенські колонії вихідців переважно з Великої Британії. Тому тут і досі зберігаються риси державної і політичної системи, культурні традиції, соціально-економічний устрій, закладені Великою Британією в колоніальні часи. В Ізраїлі населення сформувалося внаслідок імміграції євреїв після Другої світової війни.

2. Країни з перехідною економікою (постсоціалістичні). Це держави, які з 80–90-х років XX ст. здійснюють перехід від адміністративно-командної (соціалістичної) економіки до ринкової (тому їх ще часто називають постсоціалістичними). Це 13 країн Східної і Південно-Східної Європи (Албанія, Болгарія, Македонія, Польща, Румунія, Сербія, Угорщина, Хорватія, Чехія та ін.), 15 країн – колишніх республік Радянського Союзу (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Латвія, Литва, Росія, Узбекистан, Україна й ін.) та в Азії – Монголія. Ці країни виробляють лише понад 5% світового ВВП і дуже неоднакові за рівнем економічного розвитку. Останніми роками завдяки ринковим реформам значних успіхів в економічному розвитку досягли Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Хорватія.

3. Країни соціалістичної індустріалізації. До них нині належать усього чотири держави – Китай, Північна Корея, Куба і В'єтнам. Тут діє монопольна влада комуністичної партії, практикуються методи командної економіки і будується соціалістичне суспільство. Серед цих країн особливо виділяється Китай, адже в державі сполучається модель-симбіоз ринкових відносин і планово-регульованої економіки, так званий соціалістичний ринок з елементами вільного підприємництва, але під керівництвом комуністичної партії. Нині в Китаї спостерігаються дуже високі темпи економічного зростання.

4. Країни, що розвиваються. Це держави з відносно ринковою економікою і низьким або дуже низьким економічним розвитком, їх ще називають «третім світом». Група налічує майже 120 держав Азії, Африки й Латинської Америки. Тут мешкає близько 75% населення Землі, але споживають вони всього 20% ресурсів. Країни, що розвиваються, дуже неоднорідні й відрізняються одна від одної не тільки економічно-господарською структурою, а й умовами соціального розвитку, а тому їх поділяють на певні підтипи.

Ключові країни. Це Мексика, Індія, Бразилія й Аргентина. Вони мають величезний природний, людський і економічний потенціал і є країнами – лідерами «третього світу». Ці чотири країни виробляють майже стільки само промислової продукції, скільки решта країн, що розвиваються. Вони володіють непоганим науковим потенціалом, усі ведуть космічні дослідження, а Індія навіть входить до світового ядерного клубу. Проте ВВП на душу населення в них ще порівняно низький.

Нові індустріальні країни (НІК) – це понад 10 держав, у яких за останні десятиліття стався якісний стрибок соціально-економічних показників і чия довгострокова економічна стратегія націлена на побудову західної моделі розвитку. Нині виділяють кілька типів НІК. НІК «першої хвилі» – Південна Корея, Сінгапур (мал. 20), Тайвань, Сянган (колишній Гонконг), їх ще називають «азіатські тигри» або «азіатські дракони». НІК «другої хвилі» – Чилі, Уругвай, деякі відносять сюди Аргентину, Бразилію й Мексику. НІК «третьої хвилі» – Малайзія, Індонезія, Філіппіни, Таїланд, Туреччина, Туніс.

РОЗДІЛ 1

Для НІК характерні такі особливості: високі темпи економічного розвитку (особливо в «азіатських драконів»), провідною галуззю є обробна промисловість, економіка має експортоорієнтований напрямок, широке використання високих технологій, основна промислова спеціалізація – виробництво побутової техніки, комп'ютерів, одягу і взуття.

Нафтовидобувні країни. До них належать більше 10 країн, в експорті яких нафтопродукти перевищують 50%. Це переважно країни Перської затоки (Саудівська Аравія, Кувейт, Катар, ОАЕ, Оман, Іран), а також

Мал. 20. Держава-місто Сінгапур

Мал. 21. Ефіопське село

Лівія, Нігерія, Алжир, Бруней, Венесуела та ін. Нафтодолари дали змогу збудувати в пустелі сучасні міста, готелі, палаци, міжнародні аеропорти, автомагістралі, системи енерго- і водопостачання, поліпшити національну систему освіти й охорони здоров'я. Однак соціальне життя у цих державах майже не зазнало трансформації, як і багато століть тому, саме іслам визначає соціальні й економічні відносини в більшості з них.

«Держави-квартиророздавачі» є невеликими за розміром острівними і приморськими країнами, розташованими на перехресті важливих міжнародних транспортних шляхів. Деякі з них стали країнами приписки суден флотів з багатьох держав світу (Кіпр, Панама, Багамські Острови, Ліберія). Мальта, Кіпр, Барбадос, Трінідад і Тобаго є світовими центрами туристичного бізнесу.

Країни, що відстають у своєму розвитку. Це країни, у яких ВВП на душу населення сягає менше 3000 дол. на рік і переважає доволі відстала багатокладна економіка із сильними феодалними пережитками. Найбільше таких країн в Африці (Камерун, Судан, Кот-д'Івуар тощо), проте є вони і в Азії (Ємен, Камбоджа, Непал), і в Латинській Америці (Нікарагуа, Сальвадор, Гондурас, Беліз, Гайана тощо).

Найменш розвинуті країни налічують майже 40 країн із загальною кількістю населення понад 650 млн осіб. У цих країнах ВВП на душу населення сягає не більше 1500 дол. (ДРК, Ліберія, Сомалі, Еритрея, Нігер, Ефіопія (мал. 21), Афганістан, Мозамбік, М'янма, Гана тощо). Іноді їх ще звуть «четвертим світом». Тут панує споживче сільське господарство, не розвинена обробна промисловість, понад 60% дорослого населення неписьменне.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Вкажіть, які існують підходи до класифікації країн за рівнем соціально-економічного розвитку.
2. На які основні групи поділяють держави залежно від їхнього місця в системі світової економіки і міжнародних відносин?
3. Нанесіть на контурну карту групи країн за рівнем соціально-економічного розвитку.
4. Вкажіть найсуттєвіші ознаки країни, що входить до Великої сімки. Назвіть країни Великої сімки.
5. На які підтипи і чому поділяють країни, що розвиваються? Наведіть приклади країн кожного підтипу.
6. Які риси вирізняють нові індустріальні країни (НІК) з-поміж решти країн, що розвиваються?

§ 11. Міжнародні організації

● **Види міжнародних організацій.** Міждержавні організації існували ще в XVII–XVIII ст. переважно як військові або торговельні союзи. Нині їх створюють, щоб об'єднати зусилля держав для вирішення проблем у найрізноманітніших сферах життя (економічній, політичній, культурній тощо).

Міжнародні організації – постійні об'єднання міжурядового або неурядового характеру, що створені на основі міжнародних угод з метою сприяння вирішенню обговорених в угоді міжнародних проблем.

За напрямками діяльності можна відзначити такі провідні міжнародні організації: *організації економічного характеру*, що охоплюють сферу фінансів, торгівлі (Світова організація торгівлі – СОТ, Міжнародний валютний фонд – МВФ, Міжнародний банк реконструкції і розвитку – МБРР тощо), *організації у сфері діяльності окремих галузей світового господарства* (Міжнародне агентство з атомної енергії – МАГАТЕ, Організація країн–експортерів нафти – ОПЕК тощо), *професійні організації* (Міжнародна організація журналістів – МОЖ, Міжнародна організація кримінальної поліції – Інтерпол тощо), *демографічні організації* (Всесвітня асамблея молоді – ВАМ), *організації в галузі культури, освіти і спорту* (Міжнародний олімпійський комітет – МОК, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури – ЮНЕСКО), *військові організації* (НАТО), *екологічні організації* (Грінпіс), *організації на підтримку миру й солідарності* (Всесвітня Рада Миру – ВРМ) та багато інших.

Нині у світі існує величезна кількість різноманітних блоків і союзів країн як світового, так і регіонального масштабу. Універсальні міжнародні організації об'єднують більшість країн світу і регулюють конкретні форми міжнародних відносин, а регіональні – об'єднують певні групи країн для вирішення визначених регіональних проблем.

● **Універсальні міжнародні організації.** Найвпливовіша з них – **Організація Об'єднаних Націй (ООН)**, створена 24 жовтня 1945 р., із штаб-квартирою у Нью-Йорку (США). Її завдання, визначені Статутом ООН, – підтримка і зміцнення міжнародної безпеки; розвиток відносин між націями на основі поваги принципів рівноправності і самовизначення; міжнародне співробітництво з вирішення світових проблем політичного, економічного, соціального, культурного характеру; заохочення поваги до прав людини тощо. До первісних членів ООН належали 50 держав, а нині вона налічує 192 держави світу. Офіційні мови ООН – англійська, арабська, іспанська, китайська, російська й французька.

Відповідно до Статуту в ООН діють шість основних підрозділів.

Генеральна Асамблея (ГА) – головний орган ООН, що об'єднує всіх її членів за принципом: одна держава – один голос. Вона розглядає принципи співробітництва з гарантування миру й безпеки у світі; обирає непостійних членів Ради Безпеки ООН; призначає Генерального секретаря ООН; координує міжнародне співробітництво в економічній, соціальній, культурній і гуманітарній сферах. Сесії ГА проходять щорічно.

Рада безпеки (РБ) – єдиний орган ООН, що може приймати рішення, обов'язкові для членів ООН. Складається з 15 членів: 5 постійних (Росія, США, Велика Британія, Франція, Китай), які мають право «вето», і 10 непостійних членів, що обираються Генеральною Асамблеєю на два роки.

Доведіть чи спростуйте

У сучасному світі міжнародні організації є основним організатором співпраці між державами.

РОЗДІЛ 1

Економічна і соціальна рада (ЕКОСОР) відповідає за економічне і соціальне співробітництво і вирішує завдання, покладені на неї у зв'язку з реалізацією рекомендацій Генеральної Асамблеї. Координує діяльність спеціалізованих установ ООН. Складається з 54 виборних країн.

Міжнародний суд – головний судовий і юридичний орган ООН, створений 1945 р. До його складу входять 15 суддів, яких обирає Генеральна Асамблея і Рада Безпеки на дев'ять років. Суд вирішує правові суперечки тільки між державами. Розташований у Гаазі (Нідерланди).

Секретаріат ООН складається з Генерального секретаря (головна посадова особа ООН, обрана на 5 років) і персоналу, що відповідає за виконання поточної роботи ООН.

Під егідою ООН працює ціла мережа міжурядових спеціалізованих установ і міжнародних неурядових агентств, як-от: *Міжнародне агентство з атомної енергетики (МАГАТЕ)* зі штаб-квартирою у Відні; *Всесвітня метеорологічна організація (ВМО)*, *Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)*, *Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ)*, *Міжнародна організація праці (МОП)* – усі зі штаб-квартирою в Женеві; *Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР)* у складі 184 членів, що сприяє реконструкції і розвитку територій держав-членів через заохочення капіталовкладень на виробничі цілі, має штаб-квартиру у Вашингтоні; *Міжнародний валютний фонд (МВФ)*, що налічує 185 держав-членів і заохочує до співробітництва в галузі валютної політики, сприяє зростанню світової торгівлі та підтримує стабільність валют світу, зі штаб-квартирою у Вашингтоні; *Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО)* має штаб-квартиру в Парижі, *Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО)* зі штаб-квартирою в Римі та ін.

Авторитетною економічною організацією світового рівня є **Світова організація торгівлі (СОТ)**, створена 1995 р. на базі Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГУТТ), зі штаб-квартирою у Женеві (Швейцарія). СОТ відповідає за розробку і впровадження нових торговельних угод, а також стежить за дотриманням членами організації всіх угод, підписаних більшістю країн світу. Нині її членами є 153 країни (Україна була прийнята у травні 2008 р.), кожна з яких зобов'язана надавати іншим членам СОТ режим найбільшого сприяння в торгівлі (мал. 22).

● **Регіональні міжнародні організації.** Останнім часом велику роль у вирішенні політичних і соціально-економічних питань на континентах і в регіонах світу відіграють регіональні міжнародні організації.

У Європі найбільшим регіональним міжнародним утворенням став **Європейський Союз (ЄС)** зі штаб-квартирою у Брюсселі (Бельгія). Офіційно ЄС налічує 27 європейських держав, заяви з проханням про вступ до ЄС подали також Хорватія, Македонія, Туреччина, Чорногорія, Албанія, Сербія, Ісландія. Головними цілями і сферою діяльності ЄС є спільна аграрна, торговельна, зовнішня політика і політика безпеки, координація найважливіших напрямків економічної політики держав-членів, співробітництво в галузі правосуддя і внутрішніх справ, у сфері освіти, охорони здоров'я, культури тощо.

ЄС володіє унікальною системою інститутів, як-от: *Європейська Рада* у складі голів держав і урядів країн-членів ЄС, що приймає рішення з ключових питань інтеграційної стратегії ЄС та обирає Президента ЄС; *Рада Міністрів ЄС* – орган прийняття рішень з питань поточної економічної політики і виконує законодавчі функції; *Європейська комісія* – головний виконавчий орган ЄС, що забезпечує повсякденну діяльність Союзу; *Європейський парламент* – представницький орган у складі 785 депутатів від країн-членів ЄС, основною

Мал. 22. Форми співробітництва країн у рамках Світової організації торгівлі

функцією якого є затвердження бюджету ЄС і контроль за діяльністю Комісії, розташований у Страсбурзі (Франція); *Європейський суд*, що регулює розбіжності між державами-членами, між інститутами ЄС, між ЄС і фізичними або юридичними особами, зі штаб-квартирою в Люксембурзі; *Європейський центробанк*, заснований 1998 р. для вироблення і здійснення спільної валютної політики зони євро, зі штаб-квартирою у Франкфурті-на-Майні.

Також впливовим військово-політичним блоком на теренах Європи стала **Організація Північноатлантичного договору (НАТО, North Atlantic Treaty Organization)**, утворена 1949 р. Нині вона налічує 28 держав не лише Європи, а й Північної Америки. Свої офіційні заявки на вступ до НАТО подали Боснія та Герцеговина, Македонія, Чорногорія тощо.

Головна мета цього блоку – гарантування свободи й безпеки всіх її членів у Європі та Північній Америці відповідно до принципів Статуту ООН. Для досягнення цієї мети НАТО використовує свій політичний вплив і потужний військовий потенціал. Сили НАТО з кінця 90-х років XX ст. брали участь у миротворчих операціях у кількох країнах світу, у тому числі спостерігають за безпекою в Боснії та Герцеговині, Косові, Афганістані та Іраку. Штаб-квартира розташована в Брюсселі (Бельгія).

Міждержавне євразійське політико-економічне об'єднання **Співдружність Незалежних Держав (СНД)** утворили колишні 12 радянських республік (Азербайджан, Вірменія, Грузія – вийшла в 2008 р., Білорусь, Казахстан, Киргизія, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна). Вищим органом СНД є Рада глав держав, головний виконавчий орган – Виконавчий секретаріат зі штаб-квартирою в Мінську (Білорусь). СНД засновано 1991 р. на засадах суверенної рівності всіх її членів. Це об'єднання не є державою і не має наднаціональних повноважень. Основні цілі організації – формування умов стабільного розвитку країн з метою підвищення життєвого рівня населення, поетапне створення єдиного економічного простору на базі ринкових відносин, політичне, військове, економічне і культурне співробітництво країн-учасниць.

В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні найвпливовішим економічним об'єднанням стало **Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС)**, до якого входять 19 країн: Австралія, Індонезія, Канада, Китай, Малайзія, Мексика, Перу, Південна Корея, Росія, Сінгапур, США, Таїланд, Філіппіни, Чилі, Японія та ін.

РОЗДІЛ 1

На це утворення припадає понад 60% світового ВВП і 47% обсягу світової торгівлі. Головна його мета – забезпечити режим вільної відкритої торгівлі та зміцнити регіональне співробітництво.

Країни Північної Америки – США, Канада й Мексика – у 1994 р. утворили **Північноамериканську угоду про вільну торгівлю (НАФТА)**, мета якої – усунення митних і паспортних бар'єрів, стимулювання руху товарів і послуг між країнами – учасницями угоди.

Держави Північної і Латинської Америки (окрім Куби) з 1948 р. є членами військово-політичного союзу **Організація американських держав (ОАД)** зі штаб-квартирою у Вашингтоні. Основні цілі союзу – підтримка миру і безпеки в Америці, запобігання і мирне врегулювання конфліктів між державами-членами, організація спільних дій для відсічі агресії, координація зусиль для вирішення політичних, економічних, юридичних проблем тощо.

Найбільшою міжнародною організацією в Африці є створений 1963 р. **Африканський Союз** – правонаступник Організації африканської єдності (ОАЄ), що об'єднує 53 країни. Об'єктивними причинами його утворення були сприяння єдності і солідарності між країнами Африки, інтенсифікація і координація зусиль щодо підвищення рівня життя, узгодження співробітництва у сфері політики, оборони і безпеки, економіки, освіти, охорони здоров'я і культури африканських країн.

Це цікаво

← Історія ЄС починається 1957 р., коли на базі Європейського об'єднання вугілля і сталі та Євроатому було створено Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) у складі шести країн: ФРН, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу. Пізніше, 1973 р., до ЄЕС увійшли Велика Британія, Данія, Ірландія, 1981 р. – Іспанія й Португалія, 1986 р. – Греція, 1995 р. – Швеція, Фінляндія, Австрія. Безпрецедентне розширення ЄС відбулося 2004 р., коли його членами стали відразу 10 країн: Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія. У 2007 р. до ЄС вступили Болгарія і Румунія.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Визначте роль міжнародних організацій у сучасному світі.
2. Проаналізуйте роль ООН, її основні функції та структуру.
3. Розкрийте значення Світової організації торгівлі (СОТ) у нинішніх умовах.
4. Підкресліть унікальність роботи Європейського Союзу (ЄС).

§ 12. Геополітика

● **Суть поняття «геополітика».** Вже сама назва «геополітика» (грец. «гео» — земля і «політикос» — державні чи громадські справи) містить вказівку на синтетичний характер цього наукового й філософського напрямку, тобто геополітика є результатом синтезу географії й політології.

Геополітика традиційно означає вплив географічних чинників на державну політику (насамперед зовнішню). Проте в ширшому розумінні цей термін вживають для окреслення політики держави, що свідомо здійснюється або спонтанно формується під впливом географічних або територіальних чинників.

Нині геополітика є одним з найвпливовіших інтелектуальних напрямків ХХ–ХХІ ст., що визначає характер досліджень у таких галузях, як зовнішньо-

політична й військова стратегія держав, національні інтереси, аналіз і прогнозування локальних і глобальних міжнародних конфліктів.

● **Огляд існуючих геополітичних концепцій.** Ще Геродот, Гіппократ, Арістотель, Н. Макіавеллі висловлювали думку про те, що життя людей і суспільств, звичаї народів, спосіб правління зумовлені саме географічним середовищем. Засновником сучасної геополітики вважають німецького географа й етнолога *Ф. Ратцеля*, який у своїй праці «Політична географія» сформулював основи «просторового підходу» до вивчення політики. Він розумів державу як одну з форм життя на Землі, а для стійкого життя й розвитку держави їй необхідний «життєвий простір». Тому експансію держави, розширення її території Ратцель вважав природними й неминучими процесами, під час яких найсильніші держави змагаються за своє панування.

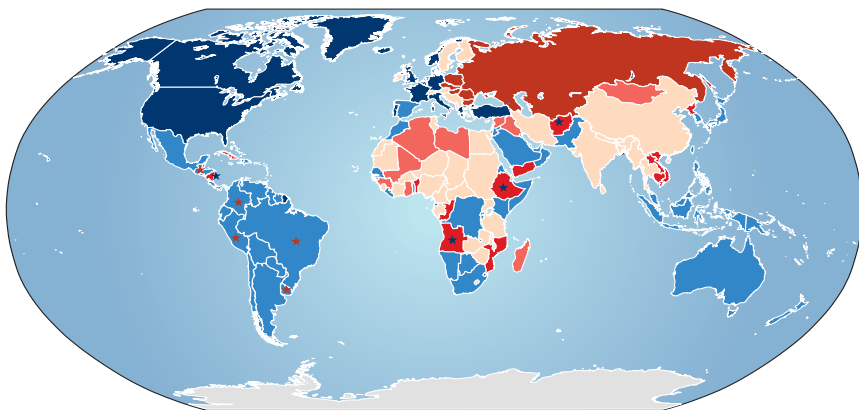
Термін «геополітика», або «географічна політика», уперше застосував шведський соціолог і політолог *Р. Челлен*, який розвинув ідеї Ф. Ратцеля. У своїй праці «Великі держави» він запропонував концепцію геополітики як наукової дисципліни в системі політичних наук, що вивчає «державу як географічний організм у просторі». За Челленом, геополітика має досліджувати тиск на державу з боку її зовнішнього оточення, геометричну форму державної території та її зручність, а також склад території держави, її природні ресурси та ін. Геополітичні чинники водночас із господарськими й демографічними та формою державного правління є найважливішими у формуванні потужності держави, без якої вона приречена на загибель. Р. Челлен розробив концепцію «великих держав», які він поділяв на просто великі й світові держави, кожна з яких володіє великою міццю і має переваги й недоліки свого геополітичного положення.

Ще одна важлива закономірність сучасної геополітики пов'язана з ім'ям видатного німецького географа й політолога *К. Хаусхофера*, одного із засновників німецької школи геополітики. Він 1931 р. сформулював свою знамениту панрегіональну модель світового устрою, якою пропонував для запобігання кровопролитним конфліктам поділити світ між великими державами на кілька зон впливу (так звані панрегіони). При цьому кожна така держава має отримати власну сферу впливу — територіально, економічно й політично самодостатню систему, здатну задовольнити свої потреби власними ресурсами. Лише так, на думку Хаусхофера, можна звести до мінімуму ймовірність війн, головною причиною яких є боротьба за нові території та природні ресурси. Згідно з таким варіантом поділу «світового пирога», США мають дістатися Північна і Південна Америка, Німеччині — більша частина Європи і вся Африка, Японії — Австралія та Океанія. Деякі із цих ідей Хаусхофера використали теоретики нацизму у фашистській Німеччині (1933–1945 рр.).

Якщо німецькі вчені досліджували здебільшого процеси становлення і розвитку держав, то представники англо-американської геополітики зосереджували увагу на основних засобах боротьби за світове панування. Особливістю цієї боротьби в усі часи було протистояння континентальної (євразійської) і морської (прибережної) цивілізацій, протистояння континентальної й морської потужності. Саме це завжди визначало характер міжнародних відносин.

Після Другої світової війни у зв'язку з бурхливим розвитком авіації й космонавтики і з появою ядерної зброї були зроблені спроби модернізувати традиційні погляди класиків геополітики. У ці часи набули популярності ідеї про те, що в ядерний вік технологія змінює географію як основний чинник геополітики, а в боротьбі за військову перевагу значення природних особливостей планети змінюється разом зі зростанням технологічних можливостей людини.

Мал. 23. Зони впливу двох супердержав – СРСР і США – протягом 1946–1991 рр.

● **Тенденції в сучасній геополітиці.** Сучасні глобалізаційні процеси суттєво змінюють традиційні уявлення про політику, а також про контроль над простором. Зміцнення взаємозалежності в галузі економіки й фінансів, тенденції економічної інтеграції неминуче спричиняють зміни й у сфері політики і культури. Беззаперечним є те, що посилюється якісний вплив засобів масової інформації (ЗМІ). Нині геополітичні погляди значної частини суспільства формують ЗМІ, у тому числі й мережа Інтернет. Телевізійний репортаж із будь-якої «гарячої точки» за допомогою вдало підбраного відеоряду і влучних акцентів формує в населення певний образ регіону, народу чи країни.

На думку багатьох учених і геополітиків, нині настає ера багатополярного світу, хоча нещодавно в ньому панувала біполярність (двополюсність). Біполярність передбачає розподіл світу на сфери впливу між двома полюсами сили, створення військово-політичних блоків, іноді – будівництво ідеологічного, релігійного і культурного бар'єрів. Найвідомішим прикладом біполярного світового устрою була «холодна війна» між Радянським Союзом і США протягом 1946–1991 рр. Друга половина XX ст. стала єдиним періодом в історії людства, коли на два табори був поділений майже увесь світ, за винятком невеликих і малозначних зі стратегічної точки зору держав (мал. 23).

Поступово на зміну біполярному устрою приходить багатополярний. **Багатополярність** — система світового устрою, за якої безліч (хоча б не менше трьох) держав мають приблизно рівний економічний і військовий потенціал.

Нині нарощування економічної й військової могутності Китаю, постійне нагадування ісламського світу про свої світові претензії, сприятливі прогнози економічного зростання Індії, наявність Європейського Союзу, Японії та Росії – все це дає змогу говорити про те, що світ неухильно рухається в бік багатополярності і поступового переділу сфери політичного, економічного, територіального й військового впливу (мал. 24). Тим часом США як поки панівна в сучасному світі держава вважають невдалою і навіть шкідливою ідею багатополярного світу, стверджуючи, що вона призведе до відродження суперництва між великими державами, яке існувало в період «холодної війни».

Доведіть чи спростуйте

Наявність багатополярного світу є запорукою збереження балансу політичних, економічних, культурних та інших інтересів держав і народів.

Мал. 24. Існуючі варіанти ареалів багатополарності світу

Людство влаштовано таким чином, що існування єдиного світового стандарту, диктату способу життя, ідеології та інших інтересів суперечить національним устремлінням держав і народів, що їх населяють. Прагнення до багатополарності світового устрою є одним з основних принципів зовнішньої політики багатьох держав, оскільки кожна країна має право самостійно обирати свій шлях розвитку без втручання з боку інших держав.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте суть поняття «геополітика». Хто з учених увів це поняття в географічну науку?
2. Назвіть основні концепції сучасної геополітики.
3. Охарактеризуйте вплив сучасних глобалізаційних процесів на геополітику.
4. На яких засадах ґрунтується сучасна геополітика?

Обговорімо ...

У сучасному суспільстві мас-медіа відіграють вже не допоміжну роль, як це було раніше, а стають самостійним геополітичним чинником, що здатний істотно впливати на історичні долі народів.

ПРАКТИКУМ

1. Практична робота на тему «Аналіз політичної карти регіону» (за вибором).
2. Проект на тему «Я – миротворець».
3. Семінарське заняття на тему «Зони етнічних конфліктів. Проблеми врегулювання».
4. Практична робота на тему «Позначення на контурній карті зон життєво важливих інтересів України, їх аналіз».
5. Практична робота на тему «Характеристика політико-географічного положення регіону» (за вибором).

ТЕМА 2.

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПЛАНЕТИ

Ви дізнаєтеся про:

- основні риси розміщення світових природних ресурсів і ступінь забезпеченості ними людства;
- розмір і характер забруднення навколишнього середовища;
- сутність природоохоронної діяльності та екологічної політики.

Ви навчитеся:

- оцінювати природні ресурси світу і регіонів;
- характеризувати розміщення основних видів природних ресурсів;
- порівнювати забезпеченість окремих регіонів природними ресурсами і робити відповідні розрахунки;
- визначати основні шляхи вирішення природоохоронних проблем;
- наводити приклади раціонального і нераціонального природокористування.

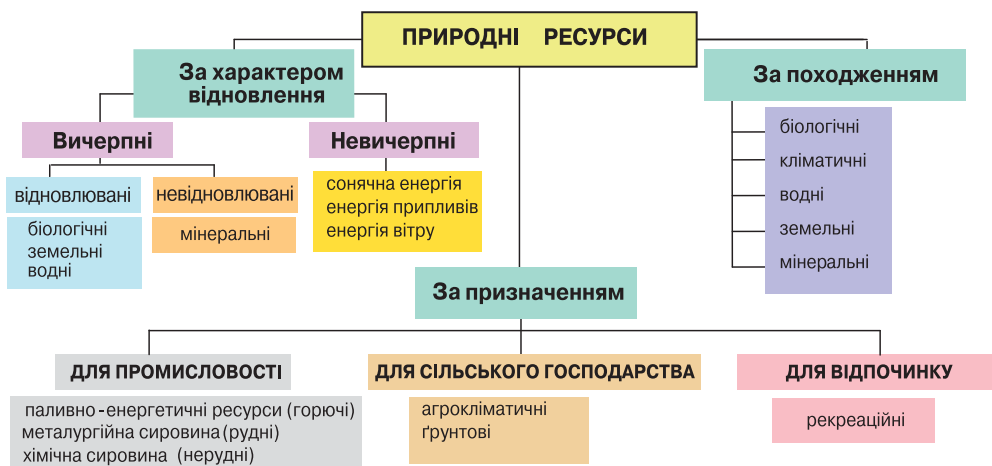
§ 13. Світові природні ресурси. Їхня класифікація

● **Природні ресурси та їхня класифікація.** Природа є цінним джерелом природних ресурсів, а отже, і важливою основою розвитку суспільства.

Природні ресурси – це всі елементи, властивості або результати функціонування природних систем, які людина використовує або які може використати в майбутньому для одержання сировини, палива, енергії, продовольства тощо.

Природні ресурси суттєво впливають на спеціалізацію економіки регіону. Їх класифікують як за місцем у природних системах, так і за особливостями господарського використання (мал. 25).

Насамперед усі природні ресурси поділяють на вичерпні та невичерпні. **Вичерпні природні ресурси** – це ресурси, які після видобутку і використання не відтворюються природою або відновлюються в терміни, значно більші порівняно зі швидкістю їх використання. Вони своєю чергою діляться на віднов-

Мал. 25. Класифікація природних ресурсів

лювані і невідновлювані. До *відновлюваних ресурсів* належать ґрунти, рослинність, тваринний світ, а також деякі мінеральні ресурси, наприклад солі, що осідають в озерах і морських лагунах. Вони можуть відтворюватися в природних процесах і підтримуватися в деякій постійній кількості, визначеній рівнем їх щорічного відтворення і споживання. До *невідновлюваних ресурсів* належать багатства надр (мінеральні ресурси). Ці ресурси можна використати лише один раз, що неминуче призводить до виснаження їхніх запасів. Поповнюються вони дуже повільно або поповнення цих ресурсів взагалі неможливе, оскільки немає умов, за яких вони утворилися багато мільйонів років тому.

Природні ресурси, існування яких необмежене часом, називають **невичерпними**. За будь-якого інтенсивного споживання їхня кількість не зменшується або зменшується настільки мало, що цю величину практично ігнорують. До невичерпних природних ресурсів відносять кліматичні й гідрологічні (сонячну енергію, опади, кінетичну енергію вітру і морського прибою, потенційну енергію рік і морських припливів, воду як речовину і засіб транспортування).

Природна класифікація ґрунтується на належності природних ресурсів до певних сфер географічної оболонки (за генетичним типом): мінеральні, кліматичні, земельні, водні, біологічні.

За *господарським використанням* усі природні ресурси можна поділити на ресурси для виробничої (промисловість, сільське господарство) і невиробничої сфери.

Для освоєння природних ресурсів дуже важливо дати їм комплексну оцінку, яка передбачає визначення величини запасів і якісного складу, вивчення умов експлуатації і можливості комплексного використання різних видів ресурсів, врахування освоєності території, на якій їх виявили. Досі не розроблені єдині підходи і критерії до оцінки природних ресурсів, проте загально визнано, що вона має бути насамперед економічна, тобто здійснюватись у вартісних (грошових) показниках. Це дає змогу оцінити не лише окремі види природних ресурсів, а й обчислити сумарний природно-ресурсний потенціал (ПРП) території.

Природно-ресурсний потенціал території – це сукупна продуктивність природних ресурсів території як засобів виробництва і предметів споживання, що виражається через їхню споживчу вартість.

● **Ресурсозабезпеченість і природокористування.** Географічна оболонка Землі багата на різноманітні природні ресурси. Запаси різних їхніх видів неоднакові, та й поширені вони вкрай нерівномірно. Лише кілька держав (наприклад, Росія, США, Китай) володіють практично всіма природними ресурсами – мінеральними, лісовими, водними, земельними тощо. Є держави, які володіють запасами світового значення одного чи кількох видів ресурсів. Так, країни Близького Сходу багаті на нафту й газ; Чилі і Замбія – на мідь. Проте економічні ресурси кожної країни вимірюються не тільки кількістю наявної нафти, газу чи родючих ґрунтів. Велике значення також мають людські ресурси, працездатність населення, наявність у країні науково-технічних ідей і капіталу. Як приклад, можна назвати насамперед Японію, що досягла блискучих економічних результатів, маючи вкрай обмежену природно-ресурсну базу. Отже, окремі райони, країни, регіони і навіть материки мають різну ресурсозабезпеченість.

Ресурсозабезпеченість – це співвідношення між величиною природних ресурсів та їхнім використанням.

Ресурсозабезпеченість розраховують за кількістю років, на які має вистачити даного ресурсу, або за його запасами з розрахунку на душу населення. На цей показник насамперед впливає багатство або бідність території на природні ресурси.

За розрахунками вчених, світові загальногеологічні запаси мінерального палива перевищують 5,5 трлн т умовного палива. Це означає, що за сучасного рівня видобування їх може вистачити більше ніж на 350–400 років. Проте якщо враховувати запаси, доступні для видобутку, а також постійне зростання споживання, забезпеченість скоротиться в кілька разів.

З ХХ ст. триває якісно новий етап у взаємодії природи і суспільства, що характеризується двома рисами, зокрема посиленням тиску на природу з боку суспільства і прискоренням процесу перетворення природних ландшафтів на антропогенні, які нині охоплюють 60 % суходолу, а 20 % суходолу змінено докорінно. Сучасне суспільство вилучає з природи дедалі більше ресурсів і водночас повертає в природу численні відходи своєї діяльності. Ось чому нині гостро постала проблема раціонального використання природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища.

Природокористування – сукупність усіх форм використання природних ресурсів для задоволення економічних, екологічних, культурно-оздоровчих й інших потреб населення.

Доведіть чи спростуйте

Дехто стверджує, що існує певний зв'язок між наявністю великих запасів природних ресурсів і військовими конфліктами на територіях їхнього поширення, проте насправді між ними ніякого зв'язку немає.

Природокористування може бути *раціональним*, що передбачає ощадливе освоєння природних ресурсів і запобігання можливим шкідливим наслідкам людської діяльності, підтримання і підвищення продуктивності і привабливості природоохоронних комплексів та охорони природних об'єктів. Складовими раціонального природокористування є охорона, освоєння і перетворення природи.

Нераціональне природокористування призводить до порушення відтворювальної функції природи і рівноваги біологічних систем, до погіршення естетичних і оздоровчих функцій природних об'єктів, спричинює вичерпування неорганічних ресурсів тощо. За нераціонального природокористування стан довкілля з кожним роком погіршується, що зумовлює локальні, регіональні і загальносвітові екологічні проблеми.

Це цікаво

← Душовий показник забезпеченості земельними ресурсами найвищий в Австралії (30 га на одну людину). За нею йдуть країни СНД (8,0), Південна Америка (5,3), Північна Америка (4,5), Африка (1,25), Західна Європа (0,9 га). Серед окремих країн найвищий рівень землезабезпеченості в Росії (11,4 га на одну людину).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Знайдіть визначення понять «географічне середовище» і «природне середовище». Поясніть їх.
2. Наведіть приклади компонентів природи, які можуть бути і ресурсами, і природними умовами.
3. Наведіть приклади раціонального і нераціонального природокористування.
4. Назвіть відомі вам класифікації природних ресурсів. Зазначте, до яких груп ви віднесете перелічені природні ресурси: *енергія хвиль, опади, ґрунти, сірка, геотермальна енергія, вугілля, селітра, сіль, енергія течій, ресурси для відпочинку, риба, мінеральні води*.
5. Знайдено велике родовище високоякісної нафти. Поясніть, за яких умов можна розпочинати його експлуатацію.

§ 14. Мінеральні природні ресурси

● **Мінеральні ресурси: структура і класифікація.** Мінеральні ресурси є головним джерелом матеріального виробництва суспільства. У світі їх налічують понад 250 видів. Ще в давнину люди навчилися використовувати деякі з них, що відображено в назвах історичних періодів розвитку людської цивілізації. Найактивніше людство почало використовувати мінеральні ресурси з другої половини XX ст. і дотепер.

Корисні копалини – гірські породи та мінерали, що їх люди використовують чи будуть використовувати в господарській діяльності. **Запаси корисних копалин** – це кількість мінеральної сировини, що виявлена за допомогою геологічної розвідки.

Залежно від особливостей складу й характеру використання в господарстві корисні копалини поділяють на такі групи: 1) паливні, або енергетичні (вугілля, горючі сланці, нафта, природний газ, торф); 2) рудні, або металеві (руди чорних, кольорових, рідкісних, благородних і радіоактивних металів); 3) нерудні, або неметалеві, у складі будівельних матеріалів (природне будівельне каміння, цементна сировина, будівельні глини); індустриальної мінеральної сировини (слюда, азбест, графіт, корунд, магнезит, скляні піски); хімічної сировини (калійна і кам'яна сіль, фосфорити, апатити, сірка, селітра); коштовного й напівкоштовного каміння (алмаз, сапфір, смарагд, топаз, аметист, яшма тощо).

Визначаючи господарську придатність родовищ корисних копалин, беруть до уваги кількісні показники, тобто родовища мають містити економічно вигідну кількість сировини чи палива, а також враховують і якісні показники – склад корисних компонентів, умови і глибину залягання, потужність шарів, особливості покривних шарів тощо. Наприклад, руди мають містити щонайменше 25–27 % заліза, 20–25 % марганцю, 40 % хрому, до 5 % алюмінію, міді, свинцю, нікелю; 1 % сурми, олова. Окремі копалини містять кілька компонентів (наприклад, поліметалеві руди), що потребує організації комплексного використання сировини.

Сучасне розміщення корисних копалин світу – це результат геологічного розвитку нашої планети. У літосфері сформувалися геологічно окремі території, що містять певні групи корисних копалин. Так, паливні ресурси органічного походження тяжіють до прогинів давніх платформ або прогинів складчастих структур. Рудні корисні копалини приурочені до меж розломів платформ і рухливих складчастих областей.

Пошук корисних копалин нині здійснюють за двома напрямками – «вглиб» і «вшир». Перший напрямок передбачав видобуток корисних копалин з більш глибоких і незручних для розробки шарів, а другий – пошук та освоєння нових басейнів. Напрямок «вглиб» характерний для зарубіжної Європи, Європейської частини Росії, України, США. Напрямок «вшир» переважає в Азіатській частині Росії, в Канаді, Австралії, Бразилії, де мінеральні ресурси почали освоювати відносно недавно.

Для господарського освоєння найбільш вигідні територіальні поєднання корисних копалин, що полегшує комплексну переробку сировини, формування великих територіально-виробничих комплексів.

Доведіть чи спростуйте

Між забезпеченістю країнами мінеральною сировиною і рівнем її економічного розвитку існує пряма залежність.

РОЗДІЛ 1

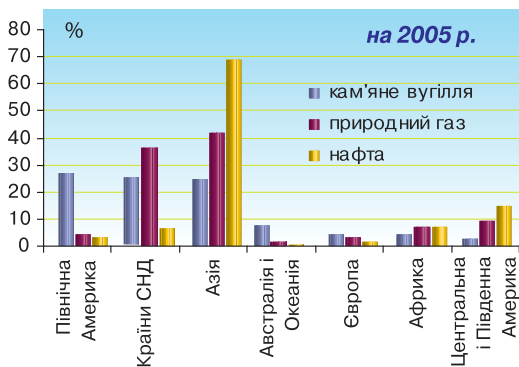
● **Паливно-енергетична сировина.** До паливних ресурсів відносять кам'яне і буре вугілля, нафту, природний газ, уран, горючі сланці, торф.

Вугільні басейни світу (їх близько 3600) охоплюють до 15% площі суходолу. Більша частина вугілля (90%) зосереджена в Північній півкулі. Загальні запаси вугілля – 15 трлн т, розвідані – 9 трлн т (60% припадає на кам'яне, 40% – на буре вугілля).

Найбагатші на вугілля Азія і Північна Америка (мал. 26). Основна частина цих запасів сконцентрована в Аппалачському (США), Рурському (Німеччина), Верхньосілезькому (Польща), Кузнецькому, Кансько-Ачинському,

Тунгуському (Росія), Фушунському (Китай) басейнах. У Південній півкулі значні запаси вугілля є в ПАР та Австралії.

Найбільші родовища *нафти й природного газу* розташовані здебільшого в зонах глибокого опускання давніх складчастих кристалічних ділянок земної кори. Загальносвітові запаси нафти становлять 550 млрд т (розвідані – близько 198 млрд т). За кількістю нафтогазових басейнів-гігантів і запасами особливо виділяється район Перської затоки, за кількістю газonosних басейнів лідером є Західний Сибір у Росії (табл. 1).

Мал. 26. Розподіл запасів паливних корисних копалин за регіонами світу

Таблиця 1. Розвідані запаси нафти на 2009 р.

Країна	Запаси, млрд т	Частка від світових запасів, %
Саудівська Аравія	36	18,0
Канада	28	14,1
Іран	19	9,6
Ірак	15	7,6
Венесуела	15	7,6
Кувейт	14	7,0
ОАЕ	13	6,5
Росія	13	6,6
Лівія	5	2,5
Нігерія	4,9	2,4
Увесь світ	197,6	100

На країни ОПЕК припадає 76% світових нафтових ресурсів (111 млрд т). Родовища природного газу і нафти часто територіально збігаються. Світові запаси природного газу сягають 400 трлн м³ (розвідані – близько 155 трлн м³). Провідні країни за запасами газу – Росія (43% світових), Іран, США, Катар, Саудівська Аравія, Ірак, Алжир, Венесуела, Туркменістан, Індонезія тощо.

Потенційні ресурси *урану* оцінюють у 10 млн т, розвідані – 3,5 млн т. У першу десятку країн – видобувачів і експортерів урану входять Канада, Австралія, Казахстан, Росія, США, Україна, Китай та ін.

● **Рудні корисні копалини.** Ці ресурси представлені рудами чорних, кольорових, рідкісних, розсіяних, благородних металів. Вони тяжіють до фундаментів і щитів давніх платформ, а також складчастих областей. Тут вони утворюють великі за протяжністю рудні пояси (Альпійсько-Гімалайський, Тихоокеанський, Урало-Монгольський тощо), які своїм походженням пов'язані з глибинними розломами в земній корі. Території рудних поясів є сировинними базами гірничовидобувної і металургійної промисловості.

Великі запаси *залізної руди* (у світі – 800 млрд т, розвідані 200–250 млрд т) є в Росії, Австралії, Бразилії, Україні, США, Канаді, Індії тощо (мал. 27). Світові запаси *марганцевих руд* становлять майже 17 млрд т, понад 90 % з них припадає на ПАР і Україну. За запасами *руд хрому* (світові – близько 16 млрд т) виділяються ПАР, Зімбабве, Казахстан. З руд кольорових металів найпоширеніші *руди алюмінію* (боксити, нефеліни, алуніти), що розташовані в надрах Гвінеї, Бразилії, Австралії, Індії, Суринамі, Росії, на Ямаїці. *Мідні руди* поширені в Чилі (40 % світових), Замбії, Демократичній Республіці Конго, США, Канаді, Австралії. *Поліметалеві руди* є багатоконпонентними; окрім основних складових – свинцю (200 млн т) і цинку (350 млн т), вони містять срібло, рідкоземельні метали тощо. Значними їх запасами володіють США, Канада, Австралія, Росія, Казахстан, ПАР. Понад 90 % запасів *олов'яних руд* світу (усього 10–20 млн т) розташовані в Тихоокеанському олов'яному поясі: Росія–Монголія–КНР–В'єтнам–Таїланд–Малайзія–Індонезія–Австралія. На *кіновар (ртутна сировина)* багаті Росія, Україна, Словенія, Алжир, Італія, Киргизія. Унікальні запаси *нікелю* зосереджені на острові Нова Каледонія, а також в Канаді, Росії, Австралії. За запасами і видобутком *золота і платини* виділяється ПАР, значні поклади є в Росії, США, Канаді та ін.

Мал. 27. Країни – лідери за запасами залізної руди (2006 р., %)

● **Нерудні корисні копалини.** Нерудна гірничо-хімічна сировина зазвичай має осадове походження. До неї відносять апатити, нефеліни, кам'яну і калійну солі, сірку, барій, фосфорити. Основою для виготовлення мінеральних добрив є *калійні солі, фосфати* (apatити, фосфорити) і *азот*, одержуваний з повітря. Великі родовища калійних солей є в США, Канаді, Німеччині, Росії, Білорусі, а також у Мертвому морі (Ізраїль). Світові запаси *кам'яної солі* практично невичерпні. Її видобувають понад сто країн світу, проте найбільші родовища має Україна (Донбас), Білорусь, США, Кенія (оз. Магаді). Унікальні родовища *селітри* та *йоду* розташовані в пересохлих водоймах пустелі Атакама (Чилі). Найбільшим зосередженням *фосфоритів* є Південно-Атласько-Сахарський фосфоритоносний пояс, половина запасів якого припадає на Марокко. Також фосфори осадового походження сконцентровані на Аравійському півострові, у США (Флорида). *Апатити* є на півостровах Лабрадор (Канада) і Кольському (Росія). Родовища *самородної сірки* розвідано в США, Мексиці, Польщі, Україні й Іраку.

Будівельні матеріали (будівельне каміння, вапняк, гіпс, глина, пісок та ін.) є практично всюди. Найбільшого промислового значення набули родовища флюориту (Росія, Монголія, ПАР, Мексика, Іспанія), азбесту (Канада, ПАР, Росія, Китай), графіту (Росія, Україна, КНР, КНДР, Чехія).

Значні *алмазонасні* провінції розташовані на півдні Африки (ПАР, Конго, Ботсвана, Намібія) і в Якутії (Росія). Запаси *дорогоцінних і напівдорогоцінних* каменів мають Індія, Росія, Шрі-Ланка, Канада та ін.

РОЗДІЛ 1

Це цікаво

У Середні віки люди добували із земної кори лише 18 хімічних елементів і їхніх сполук, у XVII ст. – 25, у XVIII ст. – 29, у XIX ст. – 47, на початку XX ст. – 54, у другій половині XX ст. – понад 80.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Використовуючи текст підручника і карту мінеральних ресурсів в атласі, проаналізуйте розміщення рудних корисних копалин. Назвіть країни світу, що багаті на їхні запаси. Які висновки можна зробити на основі аналізу?
2. Нині у світі пошук корисних копалин здійснюють за двома напрямками. Що це за напрямки? Для яких країн (регіонів) вони характерні?
3. На контурну карту нанесіть райони розміщення найбільших паливних басейнів світу. Поясніть причини їх розміщення.
4. Використовуючи контурну карту світу, складіть картодіаграму «Розподіл розвіданих ресурсів нафти за великими регіонами світу». Який висновок можна зробити?

Обговорімо ...

Висока забезпеченість світового господарства мінеральними ресурсами сама по собі не вирішує проблем, пов'язаних із задоволенням господарських потреб окремих країн у мінеральній сировині.

§ 15. Ресурси Світового океану, їхня роль у житті людства

● **Світовий океан – джерело важливих для людства ресурсів.** У ньому мешкають численні види тварин, а його води, дно і надра багаті на мінеральну сировину. Величезним є значення океану для транспорту й рекреації. Своєрідними ресурсами океанічних глибин можна вважати скарби затонулих кораблів.

Ресурси Світового океану – природні елементи, речовини і енергія, які добувають або які можна видобувати безпосередньо з вод, прибережної суші, дна або надр океанів.

Природні ресурси Світового океану поділяють на гідрохімічні, геологічні (мінеральні), енергетичні і біологічні.

Гідрохімічні ресурси. За сучасними оцінками, океанічні і морські води містять близько 80 хімічних елементів, а найбільше – сполук хлору, натрію, магнію, сірки, кальцію, водню і кисню. Так, з вод Світового океану видобувають понад 30 % світових запасів кухонної солі, 60 % магнію, 90 % бромів і калію. Загальна кількість деяких гідрохімічних ресурсів може бути доволі значною, що створює базу для розвитку «морської» хімічної промисловості. Солону морську воду у ряді країн використовують для промислового опріснення. Найбільші виробники такої прісної води – Кувейт, США, Японія.

Геологічні (мінеральні) ресурси. Це розчинені в морській воді речовини, а також розташовані на дні і під дном океану корисні копалини. У прибережно-морських розсипах міститься цирконій, золото, платина, алмази. Надра шельфової зони багаті на нафту і газ. Основні райони морського нафтовидобутку – Перська, Мексиканська (мал. 28), Гвінейська затоки, узбережжя Венесуели, Північне й Південнокитайське моря. Підводний видобуток кам'я-

Мал. 28. Нафтовидобувна платформа в Мексиканській затоці

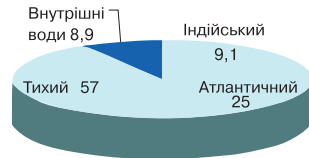
Мал. 29. Припливна електростанція в гирлі річки Ранс у Франції

ного вугілля на шельфі впроваджують Велика Британія, Японія, Нова Зеландія, Канада, Австралія. З підводних надр видобувають залізну руду (біля берегів о. Кюсю, в Гудзоновій затоці), сірку (США) тощо. Головне багатство глибоководного ложа океану – залізо-марганцеві конкреції, запаси яких сягають до 1,5 млрд т. Видобуток олов'яної руди налагоджено в шельфовій зоні Індонезії, Малайзії та Таїланду; рутилу і цирконію – біля узбережжя Австралії; ільменіту – біля берегів Індії; алмазів – біля узбережжя Намібії; бурштину – у Балтійському морі. Щорічно з морських глибин видобувають майже 1 млрд т піску і гравію. За даними ООН, надра океанів містять 358 млрд т марганцю, 7,9 млрд т міді, 5,2 млрд т кобальту, 1 млн т циркону. Цих запасів вистачить на десятки тисяч років.

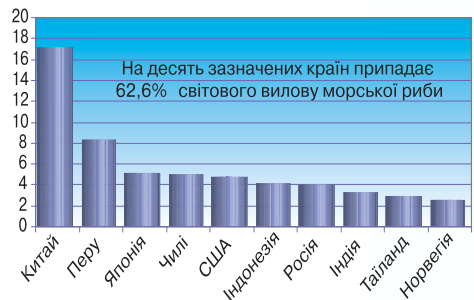
Енергетичні ресурси. Це енергія припливів і відпливів, хвиль, морських течій. Нині припливні електростанції (ПЕС) працюють, наприклад, у Франції (мал. 29) і в Росії (Кислогубська ПЕС на Кольському півострові). Хвильові електростанції діють в Японії, Великій Британії, Австралії, Індії, Норвегії. У перспективі передбачається використання термальної енергії океанічних вод.

Біологічні ресурси. Це всі живі організми океану, які людина використовує або може використати для власних потреб. Загальну масу живих організмів Світового океану оцінюють приблизно в 35 млрд т. Вони належать до відновлюваних ресурсів і є джерелом продуктів харчування, а ще сировиною для отримання цінних речовин для різних галузей промисловості, сільського господарства, медицини.

Найбагатша на біологічні ресурси шельфова зона Світового океану: на неї припадає понад 90% загальносвітового вилову риби і нерибних об'єктів. З-поміж океанів найвищу продуктивність має Тихий океан (мал. 30), а з-поміж морів – Норвезьке, Берингове, Охотське і Японське. Близько 90% промислових об'єктів, які видобувають в океані, становить риба. Так, найбільшими рибпромисловими країнами світу є Китай, Перу, Японія, Чилі, США, Росія, Індія, Норвегія (мал. 31). Дедалі

Мал. 30. Частка океанів і внутрішніх вод у світовому вилові риби (%)

Мал. 31. Вилов риби в країнах світу (млн т)

РОЗДІЛ 1

більшого розвитку набуває штучне вирощування на фермах і морських плантаціях деяких видів молюсків, водоростей, що дістало назву марікультури.

● **Ресурси океанів.** *Ресурси Тихого океану.* На дні океану відкрито багаті запаси залізо-марганцевих конкрецій. На шельфі біля берегів Африки і Південної Америки виявлено родовища нафти й газу. Ріки розмивають і виносять у прибережні води золото, олово та інші метали, створюючи розсіпні родовища. Океан посідає перше місце за виловом риби і видобутком інших морських тварин. Енергетичні ресурси великі, але використовуються поки що недостатньо.

Ресурси Атлантичного океану. Через Атлантику пролягають найважливіші трансокеанські маршрути. У надрах шельфу зосереджені запаси залізних руд, сірки. Розробляються родовища нафти і газу (у Північному морі та ін.). Працює декілька ПЕС. Серед усіх океанів Атлантичний – найпродуктивніший щодо біологічних ресурсів, але через надмірний вилов ріст промислів сповільнився і океан поступився першістю Тихому океану.

Ресурси Індійського океану. Природні ресурси використовуються мало. Промисли риби і морепродуктів мають місцеве значення. За видобутком нафти й газу (Перська затока та ін.) океан посідає перше місце серед океанів. Індійський океан поступається Атлантичному і Тихому щодо розвитку судноплавства, проте перевершує їх за обсягом перевезення нафти. У шельфовій зоні біля Австралії відкрито розсіпні родовища металів.

Доведіть чи спростуйте

Глибоководне ложе Світового океану – найкраще місце для захоронення контейнерів з токсичними речовинами і радіоактивними відходами.

Ресурси Північного Льодовитого океану. Через суворі кліматичні умови освоювати ресурси океану складно. Ведеться промисел риби, тюленів, нерпи, моржів. Мінеральні ресурси розвідані слабо. Відкрито розсіпні родовища олова, понад 50 родовищ нафти й газу. Через Північний Льодовитий океан прокладено транспортні магістралі, здебільшого сезонні.

● **Проблеми використання ресурсів Світового океану.** Океан щедро пропонує людині свої багатства: корисні копалини і продукти харчування, ліки і різні види енергії. Проте людина так і не навчилася використовувати ці багатства раціонально. Так, через надмірний видобуток корисних копалин і інтенсивне господарювання виснажуються ресурси океану, а його води забруднюються промисловими, сільськогосподарськими і побутовими відходами, сміттям. Непоправної шкоди океану завдає нафтове забруднення і захоронення в його глибинах шкідливих речовин. Останнім часом посилюється вплив як забруднювача численних морських транспортних перевезень.

Проблеми Світового океану потребують нині від світової громадськості узгодження дій щодо використання ресурсів океану і запобігання подальшому його забрудненню.

Це цікаво

У кожному кубічному кілометрі морської води міститься близько 50 млн т розчинених речовин, у тому числі 20 млн т солей хлору і натрію, 9,5 млн т магнію, 6 млн т сірки, багато йоду бром, урану, алюмінію, міді, калію, торію, золота, срібла.

Загальні розміри розчинених у Світовому океані мінеральних речовин становлять $4,8 \cdot 10^{16}$ т. Тільки золота розчинено в ньому 8–10 млн т, або приблизно по 1,5 кг на кожного мешканця Землі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Користуючись текстом підручника й іншими джерелами інформації, накресліть схему «Природні ресурси Світового океану».
2. Проаналізуйте карту атласу «Мінеральні ресурси Світового океану». На основі зробленого аналізу окресліть перспективи розвитку морської гірничовидобувної промисловості.
3. Позначте на контурній карті Світового океану райони видобутку нафти і газу. Поясніть причини їх розміщення.
4. За допомогою карт атласу порівняйте природно-ресурсну базу Тихого, Атлантичного, Індійського і Північного Льодовитого океанів. На які види ресурсів багатий кожен з них? Визначте, котрий з океанів має найбагатшу природно-ресурсну базу.
5. Поясніть, чому боротьба із забрудненням Світового океану є спільною справою всього світового співтовариства.

§ 16. Земельні ресурси та їх використання

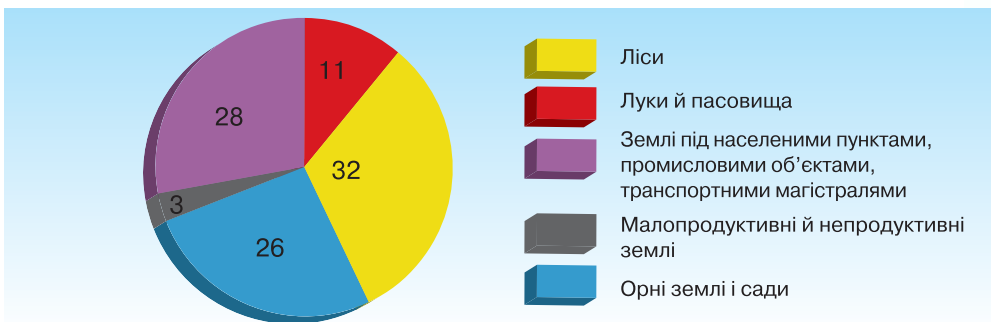
● **Земельні ресурси.** Життя людини від початку її існування тісно пов'язане з землею, яка є для неї життєвим простором і без якої неможливе жодне виробництво. На землі людина вирощує сільськогосподарські культури, вигодовує худобу чи заготовляє дикорослі рослини. Земля належить до найважливіших і повсюдно поширених природних багатств.

Земельні ресурси – землі, які людина використовує або може використати в різних галузях господарства.

Це вид природних ресурсів, що характеризуються певним поширенням, якістю ґрунтів, особливостями клімату і рельєфу, гідрологічним режимом, певним типом рослинності тощо. Земельні ресурси – основа розміщення господарських об'єктів, головний засіб виробництва в сільському, лісовому та інших господарствах, де використовується й відіграє роль родючість ґрунтів.

● **Структура земельного фонду планети.** Забезпеченість людства земельними ресурсами визначена світовим земельним фондом, який становить 13,4 млрд га, або 26,2% загальної площі поверхні Землі. Земельний фонд – структура землекористування в межах певної території.

Аналіз структури земельного фонду планети показує, що продуктивні землі становлять майже 65% загальної площі (мал. 32).

Мал. 32. Структура земельного фонду планети на початок XXI ст. (%)

РОЗДІЛ 1

За цільовим призначенням земельний фонд поділяють на окремі категорії: землі сільськогосподарських підприємств; землі лісового фонду; землі населених пунктів; землі промисловості, транспорту, зв'язку, оборони та іншого призначення; землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення тощо.

Структура земельного фонду планети загалом не дуже сприятлива. Отож ще ціннішими є оброблювані землі, які дають 88 % необхідних людству продуктів

харчування. Оброблювані (насамперед, орні) землі зосереджені переважно в лісових, лісостепових і степових зонах нашої планети. Важливе значення мають луки і пасовища, які забезпечують 10 % їжі, споживаної людством.

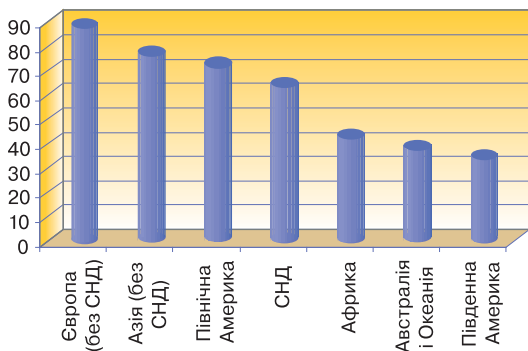
Структура земельного фонду дуже динамічна. Тенденція до збільшення чисельності населення і зниження землезабезпеченості зумовлює потребу розширення загальної площі сільськогосподарських земель. За останнє десятиліття їхня площа збільшилася в світі на 360 млн га. З-поміж регіонів світу найбільшу частку сільськогосподарських угідь має Західна Європа. А серед окремих країн найбільшою

площею оброблюваних земель вирізняються США (190 млн га), Індія (160), Росія (134), Китай (95), Канада (46), Казахстан (36), Україна (34). Одним з найважливіших показників у земельному фонді території є частка орних земель (мал. 33).

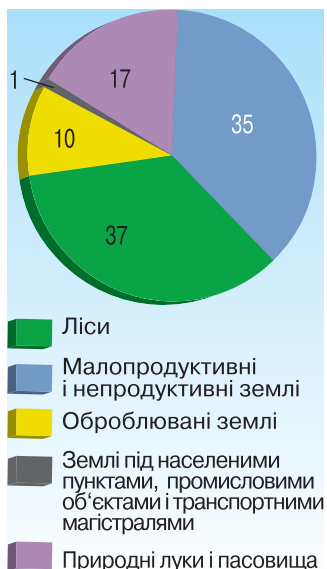
● **Розподіл земельних ресурсів за регіонами світу.** Площа земельного фонду країн *Західної і Центральної Європи* (без країн СНД) становить 473 млн га, з яких 147 млн га (понад 30 %) відведено під рілля і плантації. Незважаючи на високу густоту населення, земельні ресурси цієї території використовують дуже ефективно, цьому сприяє найнижча серед усіх частин світу частка неродючих і незручних земель, загалом сприятливий для сільського господарства клімат і рельєф. Частка сільськогосподарських земель становить 48 % загального земельного фонду.

У структурі земельного фонду *країн СНД* (мал. 34) значна частка припадає на ліси, на малопродуктивні і непродуктивні землі. Частка оброблюваних земель становить лише 10 %.

Структура земельного фонду *Азії* великою мірою визначена наявністю посушливих або перезволожених територій, які охоплюють майже 60 % території, до того ж близько 50 % її площі припадає на гірський рельєф. Площа земельного фонду *Азії* – 2679 млн га, з яких 456 млн га відведено під рілля і плантації. Гострий дефіцит земельних ресурсів відчувають країни з найбільшою густотою населення (Сінгапур, Японія, Індія, Китай, Бангладеш, Південна Корея).

Мал. 33. Частка орних земель у світі (%)

Мал. 34. Структура земельного фонду країн СНД (%)

Оскільки в *Африці* на величезних територіях панує пустельний тип клімату, земельні ресурси мають низький потенціал. Площа земельного фонду тут становить 2965 млн га і тільки 183 млн га припадає на рілля і плантації.

Площа земельного фонду *Північної Америки* становить 2139 млн га, з яких 273 млн га охоплені ріллею і плантаціями. Більша частина земельного фонду материка припадає на США і південь Канади: близько 70% площі оброблюваних земель і 65% пасовищ у Північній Америці розташовані на території 48 штатів США.

На *Південну Америку* припадає 13,5% світового земельного фонду, що становить 1754 млн га, з яких 139 млн га охоплені ріллею та пасовищами.

В *Австралії* у структурі земельного фонду частка пасовищ особливо велика (54%), 22% припадає на малопродуктивні і непродуктивні землі, 18% – ліси. Оброблювані землі охоплюють всього 5% і лише 1% становлять землі під населеними пунктами.

● **Земельний кадастр.** Земельні площі використовують відповідно до земельних кадастрів, які існують у більшості країн світу.

Земельний кадастр – це система необхідних відомостей про правовий режим земель, розподіл їх за землевласниками, землекористувачами та орендарями, за категоріями, а також про якісну характеристику й господарську цінність земель.

Земельний кадастр забезпечує органи влади, підприємства, установи й громадян відомостями про земельні ресурси з метою організації раціонального її використання та охорони, регулювання земельних відносин, землеустрою, обґрунтування розмірів плати за землю. Земельний кадастр базується на матеріалах топографо-геодезичних, ґрунтових, геоботанічних та інших досліджень.

● **Проблеми земельних ресурсів і способи їх вирішення.** Загальна площа земель, що їх обробляють нині на планеті, становить понад 1000 млн га; з розрахунку на душу населення це дорівнює приблизно 0,2 га. Зі зростанням чисельності населення й вилученням земель під різноманітні види несільськогосподарського призначення (забудова міст, прокладання шляхів, затоплення водосховищами тощо) кількість земель, що припадає на кожного мешканця планети, поступово зменшується. Так, якщо в 70-х роках XX ст. на кожного її мешканця припадало 0,45 га оброблюваних земель, на початку 90-х роках – 0,28 га, то на початку XXI ст. – лише близько 0,15 га.

Економічно розвинуті й густо заселені країни світу відчувають дефіцит земельних ресурсів, зокрема країни Західної Європи, Південної та Південно-Східної Азії. Тут спостерігається високе навантаження на землю, що призводить до її деградації (виснаження ґрунтового покриву, ерозії і забруднення ґрунтів, зниження їхньої родючості, зниження біологічної продуктивності пасовищ, засолення і заболочення зрошуваних земель, вилучення земель для потреб житлового, промислового, транспортного будівництва).

Ґрунти втрачають свою родючість не лише через природні процеси, а й через нераціональну господарську діяльність людини. Україй негативно на земельні ресурси впливає ерозія. Щорічно площа сільськогосподарських угідь зменшується загалом на понад 9 млн га, а через ерозію вилучається 6–7 млн га. Заболочування, засолення виводять із сільськогосподарського обігу ще

Доведіть чи спростуйте

Процес зростання населення світу прямо пропорційний процесу збільшення площі непродуктивних земель.

РОЗДІЛ 1

Мал. 35. Площі земельних угідь, не освоєних через природні чинники (% загальної земельної площі)

1,5 млн га. Зі зростанням міст житлова, промислова і транспортна забудова також почали дедалі активніше наступати на сільськогосподарські землі.

Серйозною проблемою нині є спустелення, спричинене вирубуванням лісів, надмірним розорюванням і неправильною експлуатацією земель, перевипасом худоби, а також промисловим забрудненням ґрунтів і водойм, що негативно позначається на рослинному покриві. За даними ООН, понад 40% земної поверхні перетворилися на пустелі або перебувають під загрозою спустелення. Антропогенне спустелення вже охопило понад 900 млн га і загрожує ще 3 млрд га земель переважно в межах декількох десятків країн, що розвиваються. Розширюють свої межі пустелі Сахара, Атакама, Тар, Калахарі та ін.

Можливість збільшити земельні угіддя завдяки залученню нових територій майже вичерпана, адже світові запаси земельних ресурсів, які в майбутньому можна залучити в активне використання, становлять не більше 6% (мал. 35). Тому щораз більші потреби населення в продовольстві та сировині в подальшому варто задовольняти завдяки інтенсивному, раціональному використанню наявних земельних угідь, підвищенню родючості ґрунтів і рекультиватії порушених земель тощо.

Це цікаво

- Грунтовий покрив відновлюється дуже повільно, зі швидкістю 0, 2–2 см за 100 років, тобто на утворення мінімально необхідного для землеробства шару ґрунту 18 см потрібно 1000 років.
- Деградація земель загрожує життю 900 млн мешканців засушливих районів.
- У світі через спустелення під загрозою міграції опинилися приблизно 135 млн осіб.

Запитання і завдання для самоконтролю

- Поясніть, чому в світі поступово зменшується забезпеченість орними землями з розрахунку на душу населення.
- Проаналізуйте карту «Земельні ресурси» в атласі і визначте вид земельних угідь, які характерні для різних груп країн. Поясніть причини відмінностей.
- Розкажіть про основні заходи боротьби із забрудненням ґрунтового покриву.
- Розгляньте та проаналізуйте малюнок 35. Наведіть приклади територій, для яких характерні площі земельних угідь, вказані на діаграмі.

Обговорімо ...

В Україні частка оброблюваних земель становить майже 60 %. Це один з найвищих у світі показників. Для прикладу в США розораність земель сягає близько 17 %, у Великій Британії — 27 %, у Франції — 32 %. Така надмірна розораність території України призводить до розвитку негативних ерозійних процесів.

§ 17. Водні ресурси

● **Склад водних ресурсів.** Донедавна воду, як і повітря, вважали одним з безкоштовних дарів природи. І тільки в районах штучного зрошення вона завжди мала високу ціну. Останнім часом ставлення до водних ресурсів суходолу змінилося. Це пояснюється тим, що ресурси прісної води становлять лише 2,5% загального обсягу гідросфери. В абсолютному вимірі це значна величина (30–35 млн м³), що перевищує нинішні потреби людства більше ніж у 10 тис. разів. Однак переважна частина прісних вод ніби законсервована в льодовиках Антарктиди, Гренландії, в Арктиці, у гірських льодовиках і утворює своєрідний «недоторканий запас», поки ще недоступний для використання.

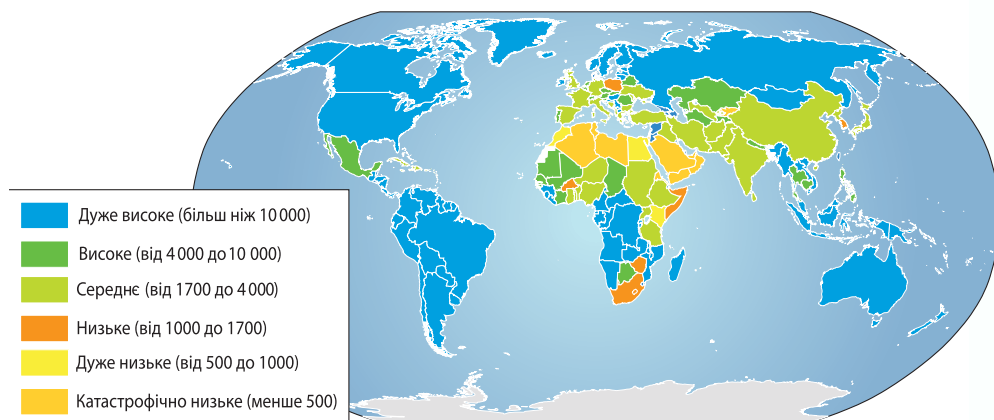
Водні ресурси — поверхневі й підземні води, які людина використовує або може використати у своїй господарській діяльності.

Водні ресурси – складова частина невичерпних природних ресурсів, які включають води суходолу (річок, озер, льодовиків, штучних водойм, боліт, підземних вод, ґрунтової вологи, снігового покриву), морів, океанів.

Із загальних запасів води на Землі (1338 млн км³) 96,5% припадає на води Світового океану. Об'єм підземних вод становить понад 23 700 тис. км³. У льодовиках міститься 26 064 тис. км³, в озерах – 176 тис. км³, у болотах – 11,5 тис. км³, у річках – 2,12 тис. км³. Нині використовується тільки 0,0002% загальних запасів прісних вод. У багатьох районах світу великі річки й озера розташовані на порівняно малоосвоєних територіях, наприклад Амазонка, річки Росії та Канади, що впадають у Північний Льодовитий океан.

● **Розподіл водних ресурсів.** Розподіл водних ресурсів територією планети дуже нерівномірний (табл.1). За середньої забезпеченості 1 км² площі 268 тис. м³ води на рік є регіони, що мають природну забезпеченість у десятки разів більшу або у стільки ж разів меншу (аридні зони планети). Так, у США на 1 км² площі припадає 363 тис. м³ води на рік, у Франції – 441, а в Україні – тільки 83 тис. м³.

Ще більша нерівномірність у природній забезпеченості водою мешканців планети (мал. 36). Великі відмінності у запасах і забезпеченості прісною водою між окремими країнами (табл. 2).

Мал. 36. Споживання прісної води на душу населення (м³ за рік)

РОЗДІЛ 1

Таблиця 1. Розподіл світових ресурсів прісної води за великими регіонами світу

Світ, регіони	Ресурси, тис. км ³	На душу населення, м ³
Весь світ	41,0	7,2
Європа	6,2	8,6
Азія	13,2	3,8
Африка	4,0	5,5
Північна Америка	6,4	15,4
Південна Америка	9,6	29,8
Австралія і Океанія	1,6	56,5

Таблиця 2. Країни — лідери за ресурсами прісної води

Країна	Ресурси, км ³	На душу населення, тис. м ³
Бразилія	6950	43,0
Росія	4500	30,5
Канада	2900	98,5
Китай	2800	2,3
Індонезія	2530	12,2
США	2480	9,4
Бангладеш	2360	19,6
Індія	2085	2,2
Венесуела	1320	60,3
М'янма	1080	23,3

Найвища забезпеченість ресурсами річкового і підземного стоку припадає на екваторіальний пояс Південної Америки і Африки. А на Європу та Азію, де проживає 70 % населення світу припадає лише 39 % річкових вод.

Найбільшими ріками світу є Амазонка з річним стоком 3780 км³/рік; Конго – 1200 км³/рік; Янцзи – 639 км³/рік; Міссісіпі – 600 км³/рік; Замбезі – 599 км³/рік; Іраваді – 410 км³/рік; Меконг – 379 км³/рік; Брахмапутра – 252 км³/рік. У всій Західній Європі середньорічний поверхневий стік становить 400 км³, у тому числі близько 200 км³ в Дунаї, 79 км³ на Рейні, 57 км³ на Роні.

Річковий стік використовують також для одержання гідравлічного потенціалу. Найбільший гідравлічний потенціал мають країни Азії, Латинської Америки, Північної Америки, Європи та Австралії (табл. 3). Близько 1/2 цього потенціалу припадає всього на шість країн: Китай, Росію, США, Конго, Канаду, Бразилію.

Таблиця 3. Світовий гідропотенціал і його використання

Регіони	Всього		У тому числі використаний, %
	млрд кВт•год	%	
СНД	1100	11,2	20
Європа	710	7,3	70
Азія	2670	27,3	14
Африка	1600	16,4	3
Північна Америка	1600	16,4	38
Латинська Америка	1900	19,4	16
Австралія і Океанія	200	2,0	18
Весь світ	9780	100,0	21

Найбільшими озерами світу є американські Великі озера загальною площею 245 тис. км² і об'ємом води 23 тис. км³; Вікторія площею 68 тис. км²; Танганьїка – 34 тис. км²; Ньяса – 30,8 тис. км².

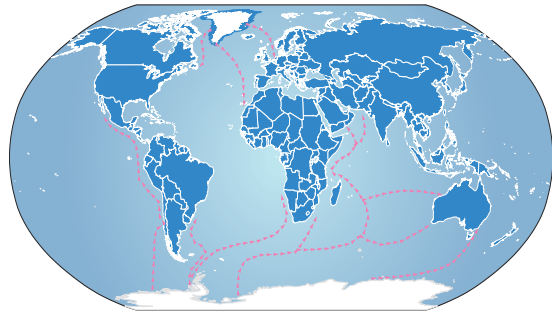
● **Проблеми водних ресурсів і способи їх вирішення.** Будь-яка господарська діяльність людини пов'язана з водовикористанням. Галузі господарства (водний транспорт, гідроенергетика, рибне господарство, водні види спорту й туризму), що використовують воду без прямих її витрат, називають *водокористувачами*. У багатьох галузях господарства (промисловість, сільське господарство зі зрошенням, комунальне господарство й т. ін.) вода безпосередньо бере участь у технологічних процесах. Частково вона потім у вигляді стічних вод повертається до водойм, а решта витрачається (входить до складу продукції, випаровується). Такі галузі господарства називають *споживачами*.

Нині у світі спостерігається тенденція до скорочення забезпеченості водними ресурсами. Тому, щоб задовольнити потреби населення, промисловості, транспорту, сільськогосподарського виробництва в достатній кількості води, доводиться втручатися в її природний обіг.

Наприклад, споруджують великі водосховища і греблі на річках для регулювання їхнього гідрологічного режиму й накопичення водних ресурсів. За останні п'ятдесят років кількість водосховищ на земній кулі збільшилася приблизно в п'ять разів. За кількістю великих водойм виділяються США, Канада, Росія, деякі країни Африки і Латинської Америки (табл. 4). Водночас із будівництвом водосховищ у деяких країнах світу (у США, Канаді, Австралії, Індії, Мексиці, Китаї, Єгипті, ряді країн СНД) вже реалізовано або розробляють численні проекти територіального перерозподілу річкового стоку між басейнами річок за допомогою каналів і водогонів. Однак останнім часом найбільші серед таких проектів з економічних і природоохоронних міркувань були скасовані. Прісна вода вже стала товаром світової торгівлі, тому змушені опріснювати морську воду і створювати цілі комплекси очисних споруд, її транспортують у морських танкерах. Нині розробляють проекти маршрутів буксирування айсбергів з Антарктики в країни посушливого поясу (мал. 37).

Доведіть чи спростуйте

Найефективнішим нині способом вирішення проблем водозабезпечення є економія і раціональне використання води.

Мал. 37. Проекти маршрутів буксирування айсбергів

Таблиця 4. Найбільші водосховища світу за об'ємами води (км³)

Назва водосховища	Об'єм, км³	Країни
Вікторія	204,8	Уганда, Танзанія, Кенія
Братське	169,3	Росія
Кариба	160,3	Замбія, Зімбабве
Насер	160,0	Єгипет, Судан
Вольта	148,0	Гана
Даніель-Джонсон	141,2	Канада
Гурі	138,0	Венесуела

РОЗДІЛ 1

Серед пріоритетних нині напрямків вирішення проблеми водозабезпечення – зменшення водоємності виробничих процесів і скорочення безповоротних втрат води. Насамперед це стосується таких технологічних процесів, як виробництво сталі, синтетичного волокна, целюлози і паперу, охолодження енергоблоків, зрошення полів рису і бавовнику.

Це цікаво

- Світове споживання прісної води перевищує 3800 млрд м³ на рік.
- У Латинській Америці зосереджено 31 % усього обсягу ресурсів прісної води Землі. Разом зі Східною Азією, прісноводні ресурси якої становлять 22 % світових, ці регіони володіють понад половиною усіх запасів прісної води світу.
- Південна Азія використовує 90 % усього забору прісної води на потреби сільськогосподарства.
- У світі близько 900 млн осіб не мають доступу до обладнаних джерел водопостачання, а 36 % з них, що становить 325 млн осіб, живуть у субсахарській Африці.
- США купує прісну воду в Канаді, ФРН – у Швеції, Нідерланди імпортують її з Норвегії, Саудівська Аравія – з Малайзії. Інженери розробили майже фантастичні проекти перекачування прісної води по трансокеанських трубопроводах з Гренландії і Антарктиди в Європу, від гирла Амазонки в Африку.

Запитання і завдання для самоконтролю

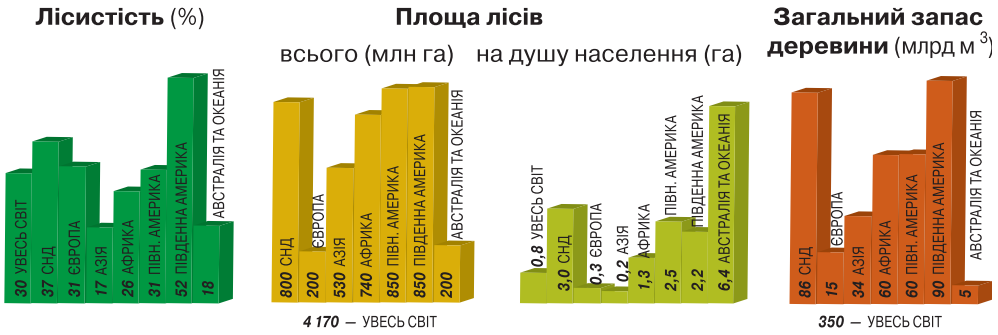
- Проаналізуйте таблицю 1. Поясніть, чому ранжування регіонів за показником першої колонки не збігається з їхнім розміщенням у другій колонці.
- Розгляньте малюнок 36. Визначте, які країни і на що споживають найбільше прісної води.
- Назвіть галузі господарства, які найбільше споживають води.
- Щодня людина в середньому використовує таку кількість води: вмивання, чищення зубів – 80 л; змивання туалету – 100 л; прибирання – 30 л; приготування їжі – 60–70 л; питна вода – 2–3 л. Підрахуйте, скільки води використовує ваша сім'я за день, тиждень, місяць. Назвіть заходи економії та раціонального використання води у вашій сім'ї.

§ 18. Лісові ресурси

● **Лісові ресурси та їхнє значення для людства.** Ліси охоплюють менше 30 % суходолу, проте значення їх для людства неоціненне. Вони відіграють важливу роль у газовому балансі атмосфери і регулюванні планетарного клімату Землі, виконують ґрунтозахисну, водоаккумулятивну і природоохоронну функції. Для економіки ліси є джерелом деревини й іншої сировини – рослинної (смоли, гриби, ягоди, лікарські рослини) і тваринної (м'ясо, хутро, цінні лікарські препарати). Деревину використовують як паливо, як матеріал для будівельної та хімічної індустрії. Ліси – основне джерело сировини для лісової, деревообробної, целюлозно-паперової промисловості, а для населення – найважливіший рекреаційний ресурс.

Лісові ресурси – це вичерпні, але відновлювані ресурси багатоцільового призначення (деревні, технічні, харчові, кормові, лікарські та ін.), що виконують захисні, водоохоронні, рекреаційні, санітарно-гігієнічні функції тощо.

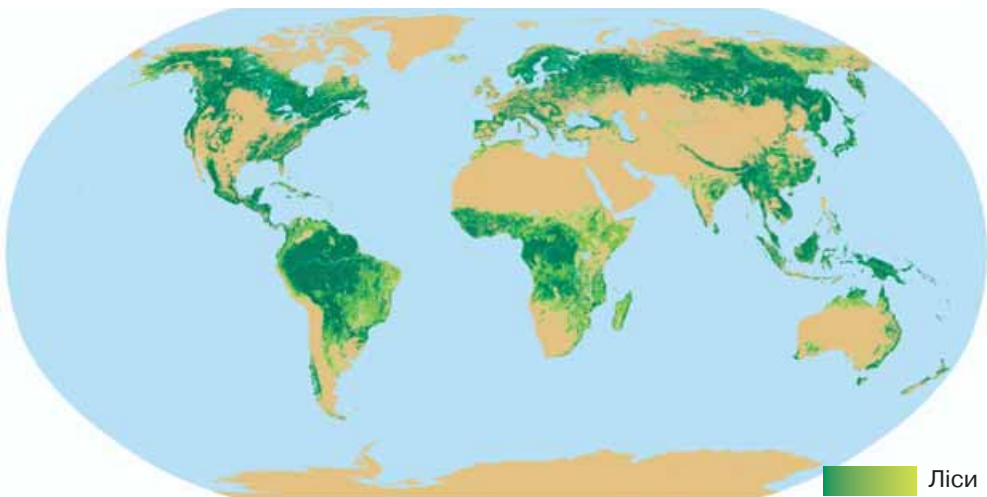

Мал. 38. Світові лісові ресурси (2005 р.)

Світові лісові ресурси характеризують такі показники: *лісистість*, *лісова площа* й *запаси деревини* (мал. 38). Лісистість (30%) показує відношення площі лісів до загальної території Землі. Показник лісової площі (4,1 млрд га) відображає розмір території планети, вкритої лісами, у тому числі і на душу населення (середня 0,8 га). Запаси деревини (350 млрд м³) визначаються множенням середньої кількості деревини (у м³) з 1 м² на площу, охоплену лісами.

● **Лісові пояси світу.** Ліси світу утворюють два приблизно рівні за площею і запасами деревини лісові пояси – північний і південний (мал. 39). *Північний лісовий пояс* охоплює площу 2 млрд га і розташований у зоні помірного і субтропічного поясів. На нього припадає 1/2 всіх лісових масивів у світі, і майже така сама частина запасів деревини. Цей лісовий пояс на 2/3 складається з хвойних порід, а решта – з листяних. Найбільші лісові території розташовані в межах Росії, Канади, США, Фінляндії, Швеції. Ці ліси зазнали інтенсивного винищення внаслідок лісорозробок цінної деревини хвойних порід. Тепер площа лісового покриву стабілізувалася, а в більшості країн завдяки раціональному лісовідновленню обсяг приросту деревини перевищує обсяг вирубки.

Південний лісовий пояс розташований переважно в екваторіальному та субекваторіальному поясах. Ці ліси на 97% складаються з широколистяних порід. Приблизно половину всієї площі лісового поясу (1 млрд га) охоплюють дуже

Мал. 39. Лісові пояси світу

РОЗДІЛ 1

густі вологі вічнозелені екваторіальні ліси. Для них характерний високий приріст деревини, значно вищий, ніж у помірній зоні. Ліси цього поясу зосереджені в трьох районах: в Амазонії, в басейні річки Конго і в Південно-Східній Азії. Майже 3/4 усіх вологих екваторіальних лісів росте в 10 країнах: Бразилії, Індонезії, ДРК, Перу, Колумбії, Індії, Болівії, Папуа-Новій Гвінеї, Венесуелі, М'янмі. Нині площа цього лісового поясу катастрофічно зменшується, а отже, заходи щодо раціонального використання тут лісових ресурсів залишаються вкрай актуальними.

● **Розподіл лісових ресурсів.** На Землі лісові ресурси розміщуються украй нерівномірно, вони зосереджені переважно в зонах тайги, мішаних, широколистих, вологих екваторіальних лісів (північ Євразії, Північної Америки, екваторіальний пояс Південної Америки (Амазонія), Азії та Африки) (мал. 40). Значні лісові ресурси сконцентровані в областях висотної поясності (Росія, Китай, США, Канада, Перу, Болівія та ін.), але їх використання ускладнює гірський рельєф і транспортна недоступність. До найзабезпеченіших лісовими ресурсами належать такі країни як: Фінляндія, Бразилія, Швеція, Індонезія, Малайзія, ДРК, Канада, Росія, М'янма, США, Папуа-Нова Гвінея. Водночас є країни, бідні на лісові ресурси або які взагалі їх не мають (Єгипет, ОАЕ, Саудівська Аравія тощо).

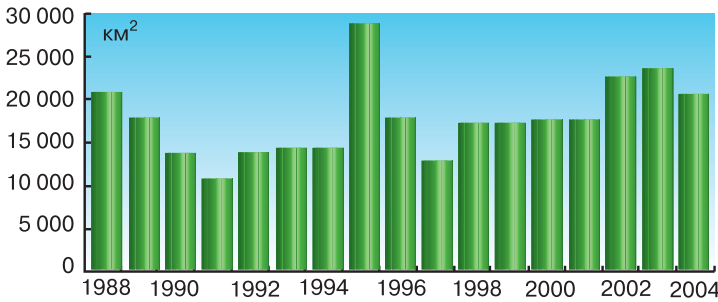
Найвищі показники лісистості характерні для Латинської Америки, а найнижчі – для Азії. Найбільшими лісовими площами володіють Росія, Бразилія, Канада, США, Китай та Індонезія. Серед країн світу найвищі показники лісистості мають Суринам (95%), Папуа-Нова Гвінея – 84%, Гайана – 83%, Габон – 78% та ін., а найнижчі – Оман (0%), Кувейт (0,1%), ЦАР (0,2%).

За останні 200 років площа лісів на Землі скоротилася приблизно вдвічі. Ліси вирубують під рілля, плантації та будівництво. У результаті площа лісів скорочується щорічно на 15 млн га, а це в свою чергу призводить до скорочення деревообробної промисловості. Кожну хвилину на Землі зникає 14–15 га лісу.

Більше половини світового обсягу лісозаготівлі припадає на деревину, що пов'язано з широким її використанням для подальшої переробки в розвинутих і постсоціалістичних країнах і переважно як палива – у країнах, що розвиваються (в Індії, Індонезії, країнах Африки і Латинської Америки). З усієї виробленої деревини на ділову припадає у Швеції та Канаді – 90%, в Росії і США – 80%, в Бразилії – 25%, а в Індії – всього 10%.

Мал. 40. Тайга (1), вологі екваторіальні ліси Амазонії (2)

Доведіть чи спростуйте

У разі збереження сучасних темпів лісозаготівель навіть у багатих на ліс країнах лісових ресурсів вистачить лише на 50–60 років, а на їхнє відновлення потрібно 100–200 років.

Мал. 41. Площа вирубки вологих екваторіальних лісів Амазонії

● **Збереження лісів та їхнє раціональне використання.** Під натиском людини ліси відступають на всіх континентах, практично у всіх країнах. Їх вирубують скоріше, ніж вони виростають. Однак саме ліси активно очищують атмосферу Землі від забруднення, адже зелені рослини вбирають повітря, насичене вуглекислим газом. Кожен кубометр деревини – це майже півтонни забраного з повітря вуглекислого газу. Нині безвідмовні «зелені легені» міст у багатьох регіонах планети не лише потребують турботи, а волають про допомогу і порятунок.

Найбільшого розмаху винищення лісів набуло в екваторіальних і субекваторіальних широтах. Пояснюється це здебільшого економічними причинами. Площа лісів тут катастрофічно зменшується внаслідок масових вирубок, які здійснюють в інтересах не лише держав-господарів, а насамперед зарубіжних монополій. Так, лісову сировину вивозять на експорт до Японії, США, Великої Британії, Франції. Серед причин зменшення площі лісів – перепрофілювання земель для міських, транспортних потреб, для підсічно-вогневого землеробства.

Знищення вологих екваторіальних лісів (мал. 41) означає одночасне збідніння і зникнення дуже цінних місцевих екосистем, які формувалися мільйони років. Поступово лісові масиви заміщуються саванами. Нині масштаби вирубок такі, що на місці величезних ділянок лісу утворюються справжні пустирі, стрімко розвиваються ерозійні процеси. І навіть змінюються гідрологічні і кліматичні умови.

Не краще становище лісів й у Північній Америці, Європі, Азії. Хоча тут ліси цілеспрямовано не випалюють і не вирубують (це було зроблено століттям раніше), однак залишки лісових масивів гинуть тут через кислотні дощі (30 % – в Австрії, 50 % – у Німеччині, Польщі) і випадкові пожежі.

Останнім часом ліси почали втрачати свої оздоровчі та рекреаційні властивості через перенавантаження їх відпочивальниками, через споживацьке ставлення людей до природи, через винищення рідкісних і лікарських рослин, ягід, грибів, вирубування дерев.

Для раціонального використання лісових ресурсів необхідно комплексно переробляти сировину, не вирубувати ліси в обсязі, що перевищує їхній приріст, виконувати лісовідновні роботи, контролювати якість води і повітря, замінювати деревину іншими конструкційними матеріалами і джерелами палива.

Це цікаво

Підраховано, що одна людина за своє життя використовує приблизно 200 дерев – на житло, меблі, зошити, газети, книжки, сірники тощо. Тільки у вигляді сірників мешканці планети щорічно спалюють 1,5 млн м³ деревини.

РОЗДІЛ 1

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Використовуючи карти атласу і текст підручника, охарактеризуйте два головні лісові пояси Землі. Складіть список з 10 країн світу, багатих на лісові ресурси. Нанесіть на контурну карту країни, які практично не мають лісових ресурсів.
2. Перелічіть основні функції, які виконують ліси. Охарактеризуйте значення кожної з них.
3. Назвіть негативні наслідки кислотних дощів.
4. Використовуючи різноманітні джерела інформації, підготуйте повідомлення на тему «Роль пожеж у зникненні лісів».
5. Назвіть і охарактеризуйте проблеми українських лісів. Запропонуйте заходи щодо їхнього збереження. Яка роль географії у вирішенні проблем лісів світу?
6. Охарактеризуйте проблему знеліснення. Розкрийте її суть, історію виникнення і причини цього явища. Наведіть приклади.

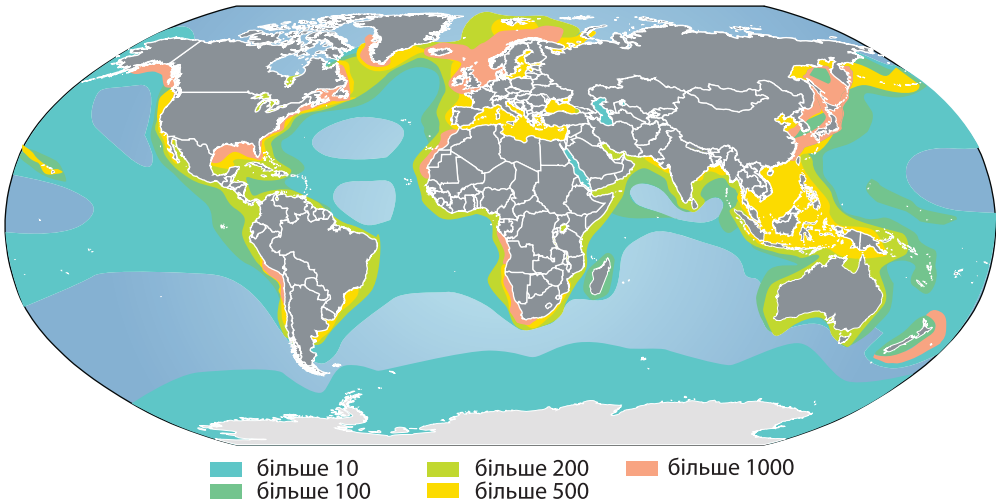
§ 19. Біологічні ресурси

● **Складові біологічних ресурсів.** До біологічних ресурсів належать всі живі організми, у тому числі й організми, які людина окультурила, тобто культурні рослини і свійські тварини, що їх використовують у промисловості та сільському господарстві. У біосфері загалом переважає рослинна маса (фітотомаса), яка становить 97–99 %, і лише 1–3 % припадає на тварин (зоомасу), серед яких переважна більшість – безхребетні організми (90–95 %). Завдяки здатності організмів розмножуватися всі біологічні ресурси відносять до відновлювальних. Утім людина має підтримувати умови, за яких це відновлення буде здійснюватися, адже за сучасного використання біологічних ресурсів значній їхній частині загрожує знищення.

Біологічні ресурси – усі живі організми, що є джерелом необхідних для людини матеріальних благ (їжі, сировини для промисловості, матеріалу для селекції культурних рослин, сільськогосподарських тварин і мікроорганізмів) і які використовують для рекреації.

Складовими біоресурсів є біомаса Світового океану і біомаса суходолу. **Біомаса Світового океану** становить 43 % біомаси планети. Щорічно з океанічних вод добувають 85–90 млн т риби (мал. 42), молюсків, ракоподібних та інших організмів. Це забезпечує близько 20 % потреби людства в білку тваринного походження. Загалом біологічні ресурси океану поділяють на три основні групи: *планктон* – організми, які населяють товщу води і пасивно переносяться течіями (мікроскопічні водорості, медузи, дрібні рачки та ін.); *нектон* – організми, що живуть у товщі води і активно пересуваються (риби, кальмари, восьминоги, дельфіни, кити); *бентос* – донні мешканці (водорості, коралові поліпи, губки, морські зірки, краби).

За значенням і масштабами промислу провідне місце серед біологічних ресурсів океану посідає нектон. Так, на вилов риби припадає 85 % біомаси океану, яку використовує людина. Донні рослини і тварини (бентос) використовуються поки недостатньо: в основному двостулкові молюски (гребінці, устриці, мідії), голчасті (морські їжаки), ракоподібні (краби, омари, лангусти). Нині щораз більше застосовують водорості. Так, мільйони людей вживають їх в їжу. З водоростей отримують ліки, крохмаль, клей, виготовляють папір, тканини. Водорості – відмінний корм для худоби і якісне добриво.

Мал. 42. Рибопродуктивність Світового океану (кг/км²)

Біомасу суходолу, як і Світового океану, утворюють рослини (фітомаса) і тварини (зоомаса). Рослинні ресурси представлені як культурними, так і дикорослими видами. Існує майже 6 тис. видів окультурених рослин, проте значно поширених на Землі налічують 80–90 сільськогосподарських культур, а найпоширенішими з них є лише 15–20 видів, як-от: пшениця, рис, кукурудза, ячмінь, батат, соя тощо. Серед дикорослої переважає лісова рослинність.

Ресурси тваринного світу як складової біосфери також є життєво важливим ресурсом людства, який належить до категорії відновлюваних. На земній кулі налічують кілька мільйонів видів тварин (їх значно більше, ніж рослин), деякі з них відносять до свійських, інші – до промислових.

● **Розміщення біологічних ресурсів.** Поширення рослинних угруповань і характерного для них тваринного світу підпорядковане різноманітним закономірностям. Наприклад, воно залежить від зміни кліматичних умов у напрямку від екватора до полюсів, що пов'язано з надходженням на земну поверхню різної кількості сонячної радіації, яка загалом зменшується в тому самому напрямку пропорційно до географічної широти. Така закономірність зберігається і в розподілі поглиненої радіації, радіаційного балансу, температури повітря. Поширення угруповань живих організмів залежить також і від зміни кліматичних умов у напрямку від окраїн в глиб материка, що пов'язано переважно зі зміною умов зволоження.

Крім кліматичних умов, на поширення живих організмів впливають особливості гірських порід, ґрунти, саме вони визначають поєднання рослинних, а отже, і тваринних угруповань на кожній окремій ділянці тієї чи іншої зони.

Зміну рослинного покриву і тваринного світу в напрямку від екватора до полюсів на рівнинах називають **широтною зональністю**, а зміну їх від узбережжя в глиб материка – **секторністю**.

Будь-яка територія характеризується неоднорідними умовами існування рослинного покриву і тваринного світу, тому доцільно виділяти рослинність зональну й інтразональну. Під **зональною рослинністю** розуміють рослинні угруповання, що поширені в плакорних умовах. **Плакорами** називають вирівняні вододіли, добре дренавані, рівні, з ґрунтами середнього механічного складу.

РОЗДІЛ 1

Під **інтразональною рослинністю** розуміють рослинні угруповання, що поширені поза плакорами: на схилах, у долинах і балках, на вододілах, вкритих піщаними і глинистими, зазвичай заболоченими ґрунтами, які майже не трапляються в плакорних умовах.

Географічне поширення живих організмів описується поняттям ареал. **Ареал** – ділянка земної поверхні, у межах якої трапляється певний біоценоз. Правильне уявлення про ареал виду можна скласти, якщо нанести його на карту, тобто закартографувати.

● **Збереження генофонду живої природи та природоохоронні території.** Разом усі живі організми утворюють генетичний фонд (генофонд) планети. **Генофонд** – сукупність усіх генів однієї популяції або виду організмів. На Землі триває процес скорочення генофонду, а отже, зменшується біорізноманіття.

У всіх куточках Землі, на всіх континентах нині загострилася проблема знищення ареалів існування тварин і рослин. Найактуальніша вона для вологих екваторіальних лісів, проте вже відомо багато районів в інших зонах, які за станом тваринного і рослинного світу можна назвати районами екологічного лиха.

Особливо сильний тиск відчуває тваринний світ Європи, де на межі зникнення перебувають багато видів ссавців, від 30 до 50% усіх видів птахів. Прикладом зменшення генофонду в Африці й Азії може бути катастрофічно швидке зменшення стада слонів.

Великої шкоди тваринам завдають не лише антропогенні забруднення і пожежі, а й агресивна активність браконьєрів (за останні роки ціна на бивні слона зросла в десять разів, на ріг носорога – у 20 разів), які вбивають від 65 до 75 тис. слонів (Танзанія, Кенія, Замбія, ДРК, Судан тощо).

Існують великі регіони Світового океану, де останнім часом через деградацію середовища й хижацький вилов риби майже повністю зникли 25 видів найбільш цінних промислових риб. Щорічно винищують до 250 тис. особин дельфінів, сотні тисяч акул, а кити давно перебувають під загрозою вимирання.

Існує багато способів боротьби зі скороченням генофонду і зменшенням біорізноманіття. Утім з географічного погляду особливе значення має створення різноманітних природоохоронних територій (мал. 43).

Мал. 43. У Національному парку Африки – Серенгети

Природоохоронні території – це території або акваторії, на яких законодавчо забезпечується охорона від традиційного господарського використання і підтримка природного стану всього природного комплексу з науковою, навчально-просвітницькою, культурно-естетичною, рекреаційною цілями.

До природоохоронних територій відносять заповідники, резервати, національні парки, регіональні природні парки, пам'ятки природи. Нині загальна кількість таких територій сягає близько 12 тис., а їхня сумарна площа перевищила 12 млн км², що становить приблизно 9% суходолу. Серед регіонів світу цей показник вищий в Австралії та Океанії (12%) і Північній Америці (10,5%). У Європі він дорівнює середньому показнику, а в Південній Америці, Африці й Азії становить від 5 до 7% (табл. 1).

Нині існує величезна кількість національних парків і заповідних територій по всьому світу, створених з метою захисту природи від безпосереднього втручання людини (мал. 43). У 2006 р. всього у світі було створено понад 6550 національних парків у більшості країн світу. Вони виконують подвійну роль – як захист дикої природи і як територія відпочинку для туристів.

Доведіть чи спростуйте

Національні парки зазвичай розташовують у місцях, що були незаймані людиною, і часто мають унікальні екосистеми.

Таблиця 1. Країни – лідери за розмірами площі природоохоронних територій

Країна	Площа природоохоронних територій, тис. км ²	Країна	Площа природоохоронних територій, тис. км ²
США	1230	Бразилія	360
Канада	925	Венесуела	320
Китай	600	Індонезія	190
Австралія	570	Монголія	160
Росія	520	Болівія	155

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які чинники впливають на різноманіття флори і фауни?
2. Яким законам підпорядковується розміщення рослинного і тваринного світу?
3. Яке рослинне угруповання охоплює найбільшу площу?
4. Підготуйте доповідь (за вибором) про одну з природоохоронних територій світу (заповідник, національний парк, пам'ятку природи). Вкажіть причину її створення.
5. На деяких ділянках степових заповідників регулярно скошують траву. Чи не порушується при цьому принцип охорони природи? Відповідь обґрунтуйте.

§ 20. Кліматичні ресурси

● **Кліматичні і космічні ресурси – ресурси майбутнього.** І космічні, і кліматичні ресурси є невичерпними, вони не використовуються безпосередньо в матеріальній і нематеріальній діяльності людей, практично не вилучаються з природи в процесі використання, проте суттєво впливають на умови життя і господарювання людей.

РОЗДІЛ 1

● **Кліматичні ресурси** – невичерпні природні ресурси, що включають світло, тепло, вологу й енергію вітру.

Кліматичні ресурси тісно пов'язані з певними особливостями клімату. До їхнього складу входять *агрокліматичні ресурси, ресурси вітрової енергії*. Агрокліматичні ресурси, тобто світло, тепло і волога, визначають можливість вирощування всіх сільськогосподарських культур. Географічний розподіл цих ресурсів відображено на агрокліматичній карті. До кліматичних відносять також і *ресурси вітрової енергії*, яку люди здавна навчилися використовувати за допомогою вітряків і вітрильників. На земній кулі є чимало місць (наприклад, узбережжя океанів і морів, Далекий Схід, південь Європейської частини Росії, України), де швидкість вітру перевищує 5 м/с, що робить використання цієї енергії за допомогою ВЕС екологічно чистим і економічно виправданим, до того ж вона має практично невичерпний потенціал.

До космічних ресурсів відносять насамперед *сонячну радіацію* – найпотужніше на Землі енергетичне джерело. Сонце – гігантський термоядерний реактор, першоджерело не тільки життя на Землі, а й практично всіх її енергоресурсів. Річний потік сонячної енергії, що сягає нижніх шарів атмосфери і земної поверхні, вимірюється величиною (1014 кВт), яка в десятки разів перевищує всю енергію, що міститься в розвіданих запасах мінерального палива, і в тисячі разів – сучасний рівень світового енергоспоживання. Природно, що найкращі умови для використання сонячної енергії існують в аридному поясі Землі, де тривалість сонячного сяйва найбільша США (Флорида, Каліфорнія), Японія, Ізраїль, Кіпр, Австралія, Україна (Крим), Кавказ, Казахстан, Середня Азія.

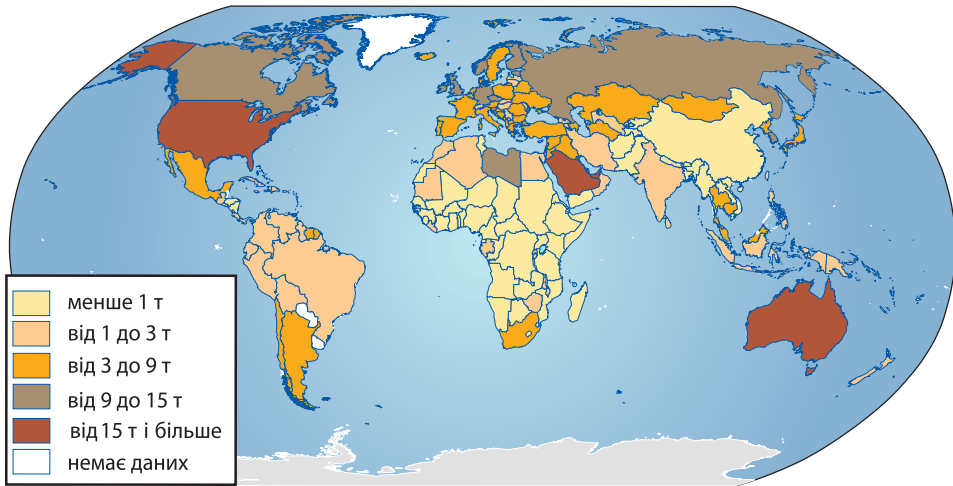
● **Вплив клімату на економіку.** Відомо, що клімат суттєво впливає на різні галузі економіки. Кожен вдалий прогноз серйозних змін клімату без додаткових витрат дає змогу зекономити значні суми бюджетних коштів. Наприклад, у Китаї під час проектування і будівництва металургійного комплексу облік кліматичних даних дав змогу заощадити 20 млн доларів. Використання кліматичної інформації та спеціальних прогнозів у масштабах Канади дає щорічно економію 50–100 млн доларів. У США сезонні прогнози (навіть з точністю 60 %) дають вигоду 180 млн доларів на рік з урахуванням тільки сільськогосподарської, лісової і риболовної галузей.

Доведіть чи спростуйте

Рациональне господарювання людини неможливе без урахування кліматичних особливостей регіону.

Довгострокове прогнозування дає змогу істотно зменшити завдану кліматичними змінами шкоду господарству і навіть мати від таких прогнозів великий економічний ефект. Насамперед це стосується сільськогосподарського виробництва. Структура посівних площ, строки сівби, норми висіву, глибина закладення насіння в культурному землеробстві немислимі без надійного прогнозу очікуваних погодних умов посівного і вегетаційного періоду. Добрива і вся агротехніка, і догляд за посівами впливають на рівень врожайності, але біологічні умови, створювані характером погоди, – домінуючий чинник. Землеробство, таким чином, багато не отримує з того, що здатні давати кліматичні ресурси.

За останні 15 років економічний збиток через стихійні явища природи дуже зріс. Людське співтовариство саме посилює деякі кліматичні явища. Ознаки потепління планетарного клімату сприймаються як антропогенний вплив на навколишнє середовище.

Мал. 44. Емісія CO₂ в країнах світу (на душу населення за рік)

● **Забруднення атмосферного повітря.** Атмосферне повітря – невичерпний ресурс, однак в окремих районах земної кулі він піддається настільки сильному антропогенному впливу, що цілком доречно ставити питання про якісну зміну повітря в результаті атмосферного забруднення.

Атмосферне забруднення – наявність у повітрі в надмірній кількості різних газів, частинок твердих і рідких речовин, парів, концентрація яких негативно впливає на флору і фауну Землі й умови життя людського суспільства.

Основні антропогенні джерела забруднення атмосферного повітря – транспорт, промислові підприємства, теплоелектростанції тощо. Так, в атмосферу потрапляють газоподібні викиди, тверді частинки, радіоактивні речовини. При цьому їхня температура, властивості й стан істотно змінюються, а внаслідок взаємодії зі складовими атмосфери можуть відбуватися безліч хімічних і фотохімічних реакцій. У результаті цього в атмосферному повітрі утворюються нові компоненти, властивості й поведінка яких значно відрізняються від початкових.

Газоподібні викиди утворюють сполуки вуглецю, сірки й азоту. Оксиди вуглецю практично не взаємодіють з іншими речовинами в атмосфері, і час їх існування необмежений. Наприклад, встановлено, що з 1900 р. частка діоксиду вуглецю в атмосфері збільшилася з 0,027 до 0,0323 % (мал. 44). Накопичення в атмосфері вуглекислого газу може спричинити так званий парниковий ефект, який супроводжується ущільненням шару діоксиду вуглецю, що вільно пропускає сонячну радіацію до Землі, затримує повернення теплового випромінювання у верхні шари атмосфери. У зв'язку з цим у нижніх шарах атмосфери підвищується температура, що призводить до танення льоду і снігу на полюсах, підняття рівня океанів, морів і затоплення значної частини суходолу.

У результаті впливу промислових відходів, що викидаються в повітряний простір, руйнується озоновий шар земної кулі. Унаслідок цього утворюються озонові діри, через які на поверхню Землі потрапляє величезна кількість шкідливих випромінювань, від яких страждають і тваринний світ, і самі люди. Останніми десятиліттями почали випадати кольорові дощі, які однаково негативно впливають на здоров'я людей і на ґрунти. Викиди радіоактивних речовин

РОЗДІЛ 1

в атмосферу найнебезпечніші для всього живого на Землі, тому їхні джерела і закономірності розміщення в атмосфері є об'єктами постійних спостережень. Під впливом динамічних процесів в атмосфері шкідливі викиди можуть розповсюджуватися на значні відстані.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, як кліматичні ресурси впливають на господарську діяльність людини.
2. Назвіть види джерел енергії та райони їх використання.
3. Нанесіть на контурну карту країни, які мають великі потенційні можливості для використання вітрової енергії.
4. Чому кліматичні і космічні ресурси називають ресурсами майбутнього?
5. Назвіть особливості кліматичних ресурсів. Як вони розподіляються за регіонами світу?

§ 21. Рекреаційні ресурси світу

● **Рекреаційні ресурси та їхня класифікація.** Поняття «рекреація» пов'язане з розвитком суспільства, урбанізацією, відірваністю людини від природи. Воно виникло тоді, коли людина оцінила значення природи для відпочинку, лікування, відновлення фізичних і духовних сил.

Рекреаційні ресурси – сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їхніх елементів, які залучені в туристичну індустрію і сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності.

Розрізняють природні та культурно-історичні ресурси. *Природні рекреаційні ресурси* – це особливості природи, природні та природно-технічні геосистеми, тіла, явища природи, їх компоненти й властивості, природоохоронні об'єкти. До них належать морські узбережжя, береги річок і озер, гори, лісові масиви, виходи мінеральних джерел і лікувальних грязей. Там відпочивальники і туристи знаходять найбільшу різноманітність і мальовничість природних ландшафтів, багатство рослинності, цілющий клімат, гарні можливості для відпочинку, занять спортом, полювання, риболовлі та ін. Головні форми природно-рекреаційних територій – зелені зони навколо великих міст, заповідники, національні парки тощо.

Культурно-історичні рекреаційні ресурси – культурні об'єкти, пам'ятки історії, архітектури, етнографічні особливості території. Наприклад, Києво-Печерська лавра і Софійський собор у Києві, Вестмінстер у Лондоні, Версальський палацово-парковий комплекс під Парижем, римський Колізей, афінський Акрополь, єгипетські піраміди, гробниця Тадж-Махал в Агрі (Індія), статуя Свободи в Нью-Йорку тощо.

За характером використання (для відпочинку, туризму, лікування тощо) рекреаційні ресурси поділяють на чотири головні типи (мал. 45).

Зі зростанням чисельності населення Землі, швидкими темпами збільшуються і масштаби рекреаційної діяльності. Так, у США близько 8% федеральних земель використовують для потреб рекреації. Рациональне використання рекреаційних ресурсів

Доведіть чи спростуйте

Що багатші рекреаційні ресурси має певна територія чи країна, то потужніший її економічний розвиток.

Мал. 45. Головні типи рекреаційних ресурсів

є дуже вигідним бізнесом, адже не потребує значних капіталовкладень, дає швидкий і значний прибуток. Тому в багатьох країнах до рекреації залучають як приватний, так і державний капітал. Дуже великого значення для залучення туристів набуває рівень розвитку сфери обслуговування, тому провідні місця у світовому туризмі здебільшого належать розвиненим країнам.

● **Найважливіші рекреаційні території світу.** Найбільше освоєні для туристичних потреб туристсько-рекреаційні ресурси Європи (особливо Греція, Італія, Франція, Велика Британія, ФРН, Австрія, Іспанія, Польща, Угорщина, Чехія та ін.), США, Японії, Мексики, Австралії, Єгипту. Хоча й інші країни з давньою історією і культурою мають багато цікавих пам'яток та об'єктів туризму. До таких країн, наприклад, належать Перу, Китай, Індія, Туреччина, Україна та багато інших.

Найпопулярніші місця відпочинку в світі – це Лазурний берег Франції; Сонячний берег Болгарії; Балеарські острови Іспанії; Лігурійське узбережжя Італії; Адріатичне узбережжя Хорватії; Французькі, Швейцарські, Італійські та Австрійські Альпи.

До основних рекреаційно-туристських берегових районів належать: в Атлантичному океані – середземноморське узбережжя Південної Європи та Північної Африки, узбережжя Балтійського та Чорного морів, півострів Флорида, острови Куба, Гаїті, Багамські, райони міст і міських агломерацій атлантичного узбережжя Північної та Південної Америки; в Тихому океані – Гавайські острови, острови Полінезії і Мікронезії, східне узбережжя Австралії, затока Бохайвань і о. Хайнань (Китай), узбережжя Японського моря, райони міст і міських агломерацій узбережжя Північної та Південної Америки;

Мал. 46. Об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: афінський Акрополь (1), давні міста індіанців майя (2), Києво-Печерська лавра (3), єгипетські піраміди (4)

в Індійському океані – о. Шрі-Ланка, район прибережних міських агломерацій Індії, східне узбережжя о. Мадагаскар, Сейшельські та Мальдівські острови. Нині дуже поширені туристичні подорожі на кораблях (круїзи), підводне полювання, спортивне рибальство, віндсерфінг, подорожі на яхтах, катамаранах.

● **Об'єкти Всесвітньої спадщини.** Важливу туристсько-рекреаційну роль відіграють пам'ятки світової спадщини – найбільш цінні об'єкти природи, історії та культури, які перебувають під захистом ЮНЕСКО (мал. 46). Таких об'єктів налічують вже 890 (2009 р.), які розташовані в 148 країнах світу (у тому числі 689 культурних, 176 – природних і 25 – змішаних) (табл. 1).

Таблиця 1. Географічний розподіл об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО

Регіон	Частка регіону (%)
СНД	5,45
Європа	39,4
Азія	21,7
Африка	13,3
Північна Америка	3,8
Латинська Америка	13,7
Австралія і Океанія	2,7
Весь світ	890 (100 %)

У Європі є країни, які за кількістю об'єктів Всесвітньої спадщини виділяються у всьому світі: Італія (44), Іспанія (40), Франція (34), Німеччина (33), Велика Британія (27). Природних об'єктів у цьому регіоні порівняно мало. В Азії переважають природні об'єкти, а серед окремих країн за чисельністю об'єктів виділяються Китай (38) та Індія (27). У Латинській Америці, Африці, країнах СНД кількісно переважають культурні об'єкти, а в Австралії майже всі об'єкти (17) – природні.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Складіть у зошиті схему «Класифікація рекреаційних ресурсів».
2. Підготуйте повідомлення про один з об'єктів Всесвітньої спадщини в Україні і один – у зарубіжному світі. Виступіть з повідомленням перед однокласниками.
3. Користуючись Інтернетом, ознайомтесь із списком об'єктів Всесвітньої спадщини. Позначте на контурній карті по п'ять об'єктів на кожному материку.
4. Підготуйте комп'ютерну презентацію з використанням малюнків, відео про один з об'єктів Всесвітньої спадщини.

§ 22. Вплив людини на природу

● **Антропогенне забруднення навколишнього середовища: причини і наслідки.** Забруднення навколишнього середовища людиною має давню історію. Так, ще мешканці Давнього Риму скаржилися на забруднення вод річки Тибр, а мешканців Афін і Давньої Греції турбувало забруднення акваторії порту Пірей.

Забруднення навколишнього середовища — це небажана зміна його властивостей у результаті антропогенного надходження різних речовин і сполук. Антропогенним називають такий чинник, агентом якого є людина (безпосередньо або внаслідок своєї діяльності).

Головне джерело забруднення – повернення в природу тієї величезної маси відходів, які утворюються в процесі виробництва і життєдіяльності людського суспільства. Так, вже 1970 р. кількість відходів становила 40 млрд т, а на початку ХХІ ст. сягнула вже понад 300 млрд т. Забруднення навколишнього середовища шкідливо впливає на літосферу, гідросферу, атмосферу, рослинний і тваринний світ, на будівлі, конструкції, матеріали і, врешті, на саму людину. Воно пригнічує здатність природи до самовідновлення своїх властивостей.

Літосфера (грунтовий покрив) забруднюється в результаті промислової, будівельної та сільськогосподарської діяльності. При цьому основними забруднювачами є метали та їхні сполуки, добрива, отрутохімікати, радіоактивні речовини, концентрація яких призводить до зміни хімічного складу ґрунтів. Щораз ускладнюється і проблема накопичення побутового сміття. Крім того, ґрунтовий покрив руйнується в результаті відкритих гірничих розробок, глибина яких іноді сягає понад 500 м. Так звані бедленди («погані землі») повністю або майже повністю втратили свою продуктивність і охоплюють вже 1 % поверхні суходолу.

Гідросфера забруднюється насамперед у результаті скидання в річки, озера і моря промислових, сільськогосподарських і побутових стічних вод. Загальний світовий обсяг стічних вод наблизився до 4 тис. км³ на рік. Проте оскільки для розбавлення цих вод потрібно в середньому в 10 разів більший обсяг чистої води, то фактично вони забруднюють набагато більший обсяг руслових вод.

Нині до сильно забруднених річок відносять Рейн, Дунай, Сену, Темзу, Тибр, Міссісіпі, Огайо, Волгу, Дніпро, Дон, Дністер, Ніл, Ганг та ін. Посилюється забруднення Світового океану, до якого щорічно потрапляє величезна кількість відходів. Найбруднішими є внутрішні та деякі окраїнні моря, наприклад Середземне, Північне, Ірландське, Балтійське, Чорне, Азовське, Японське,

Доведіть чи спростуйте

Захист і відновлення чистоти природного середовища – це водночас і турбота про здоров'я людини.

Мал. 47. Нафтове забруднення Світового океану

Жовте, Карибське, а також Біскайська, Перська, Мексиканська і Гвінейська затоки. Проте забруднення торкнулося не тільки внутрішніх морів, а й центральних частин океанів. Зростає загроза для глибоководних западин: є випадки поховання в них токсичних речовин і радіоактивних матеріалів.

Особливо небезпечним для океану є нафтове забруднення (мал. 47). Так, під час видобутку, транспортування і переробки нафти у Світовий океан щорічно потрапляє від 3 до 10 млн т нафти і нафтопродуктів. Космічні знімки показують, що вже близько 1/3 всієї його поверхні вкрито маслянистою плівкою, яка зменшує випаровування, пригнічує розвиток планктону, обмежує взаємодію океану з атмосферою. Найбільше забруднений нафтою Атлантичний океан.

Атмосферу забруднюють промислові підприємства, транспортні засоби, які разом щорічно викидають «на вітер» мільярди тонн твердих і газоподібних частинок. Основні забруднювачі атмосфери – діоксид вуглецю (CO_2) і сірчистий газ (SO_2), які утворюються насамперед під час спалювання мінерального палива, а також оксиди сірки, азоту, фосфору, свинцю, ртуті, алюмінію та інших металів.

Сірчистий газ є головним джерелом так званих кислотних дощів, які часто випадають у Європі та Північній Америці. Кислотні опади знижують врожайність, знищують ліси та іншу рослинність, загрожують життю в річкових водоймах, руйнують будинки, негативно позначаються на здоров'ї людей.

Аварія на Чорнобильській АЕС у 1986 р. свідчить про те, що випадки радіоактивного забруднення атмосфери також не можна повністю виключити.

● **Способи вирішення природоохоронних проблем.** Нині людство, прагнучи зменшити антропогенний тиск на природу, розробляє різноманітні способи збереження навколишнього природного середовища, здійснює природоохоронні заходи. Так, останнім часом працюють над створенням різноманітних очисних споруд, намагаються застосовувати малосірчисте паливо, рекультивувати землі, почали переробляти сміття, будувати димові труби заввишки понад 200–300 м тощо. Однак навіть найсучасніші споруди не забезпечують повного очищення. А надвисокі димові труби, знижуючи концентрацію шкід-

ливих речовин у даному місці, сприяють поширенню пилового забруднення та кислотних дощів на значно більші території (труба заввишки 250 м збільшує радіус розсіювання до 75 км).

Серед головних напрямків природоохоронної діяльності – розробка і застосування принципово нової технології виробництва, перехід до маловідходних і безвідходних виробничих процесів. Так, перехід від прямого (річка – підприємство – річка) водопостачання до оборотного або до «сухих» технологій може забезпечити спочатку часткове, а потім і повне припинення скидання стічних вод у річки і водойми.

Надважливим завданням сьогодення є пошук найраціональнішого розміщення так званих брудних виробництв, які негативно впливають на стан навколишнього середовища. До таких виробництв насамперед відносять хімічну та нафтохімічну, металургійну, целюлозно-паперову промисловість, теплову енергетику, виробництво будматеріалів. Під час розміщення таких підприємств особливо необхідна геоекологічна експертиза.

Зі збільшенням масштабів забруднення навколишнього середовища почався масовий рух на захист природи. Багато країн здійснюють державну екологічну політику та політику раціонального природокористування. Ці заходи передбачають розробку природоохоронних законів і створення природоохоронних органів з наглядом за навколишнім середовищем. Нині розроблені міжнародні програми захисту навколишнього середовища. У системі ООН існує спеціальна програма з охорони навколишнього середовища ЮНЕП, яка об'єднує всі країни.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Паливна промисловість дуже впливає на навколишнє середовище. Назвіть причинно-наслідкові зв'язки в системі «галузь – природне середовище». Запропонуйте природоохоронні заходи.
2. Назвіть і прокоментуйте основні заходи щодо запобігання забрудненню ґрунтів.
3. Підготуйте матеріал для виступу на тему «Нафтове забруднення Світового океану».
4. Сучасне суспільство часто називають суспільством споживання. Вкажіть, які заходи ви б обрали для здійснення переходу до «екологічного» суспільства: адміністративно-законодавчі обмеження; лімітування споживання ресурсів; рекламно-пропагандистські; формування екологічної культури населення; створення маловідходних технологій; свій варіант. Свій вибір обґрунтуйте.

ПРАКТИКУМ

1. Екологічний тренінг на тему «Проблема енергетики і енергозбереження».
2. Проект на тему «Збереження Чорного й Азовського морів».
3. Дискусія на тему «Ліси потребують допомоги».
4. Практична робота на тему «Позначення на контурній карті найбільших рекреаційних зон світу».

ТЕМА 3. ЛЮДСТВО – ТВОРЕЦЬ НООСФЕРИ

Ви дізнаєтеся про:

- людину як біосоціальний вид і освоєння Землі людиною;
- особливості впливу людини на географічну оболонку;
- посилення антропогенного тиску на географічну оболонку в добу НТР;
- агроландшафти, техногенні ландшафти й урбанізовані території;
- естетичну роль ландшафтів;
- техногенні аварії та їхні наслідки.

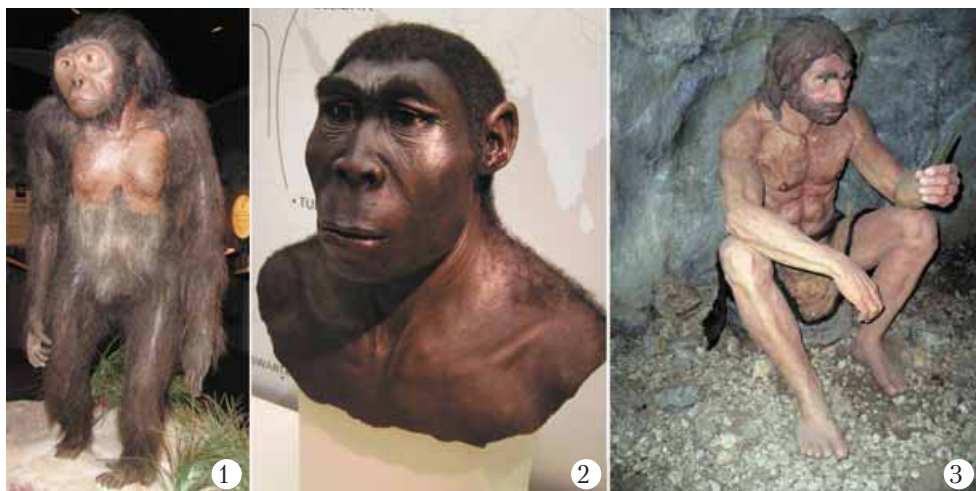
Ви навчитеся:

- характеризувати особливості впливу людини на ландшафти;
- наводити приклади антропогенних і природних ландшафтів;
- аналізувати нестійкість антропогенних систем;
- визначати взаємозв'язок між станом ландшафтів і здоров'ям людини.

§ 23. Людина – біосоціальний вид

● **З історії становлення людини і розселення її по земній кулі.** Питання появи першої людини на Землі і досі дискутується. У сучасній науці існує три основні гіпотези походження людини. Так, божественна гіпотеза стверджує, що людину створив Бог; космічна гіпотеза прагне довести, що людина на Землі з'явилась із Космосу. Проте найпоширенішою є гіпотеза, за якою людина і сучасні людиноподібні мавпи походять від спільного предка. Цю гіпотезу вперше висунув Ж.Б. Ламарк, а розвинув Ч. Дарвін.

Для родини гомінідів («людської лінії») було характерне прямоходіння, завдяки чому їхні передні кінцівки вивільнилися і поступово розвинулися як орган праці, вони мали відносно розвинений головний мозок. В еволюції людини розрізняють три стадії: найдавніші люди – *людина уміла* і *людина прямоходяча*

Мал. 48. Австралопітек (1), пітекантроп (2), кроманьйонець (3) (реконструкція)

(*питекантроп*, *сінантроп*); давні люди – *неандертальці*; перші сучасні люди – *кроманьйонці* (мал. 48). Часові інтервали існування багатьох видів гомінідів значно перекриваються. Іноді кілька різних видів, що перебували на різних «рівнях» близькості до сучасної людини, співіснували на одній території. Вид *Людина розумна* (*Homo sapiens*) з'явився на Землі близько 400 тис. років тому. Хоча це питання залишається дискусійним у науці, проте археологічні розкопки підтверджують, що людина походить з Африки. Причиною появи людини саме тут вчені називають підвищену природну радіацію, яка зумовлює мутації в живому організмі.

В кінці палеоліту давні люди з Африки могли розселитися в інші частини світу – в Європу та Азію. З Азії через Берингову протоку люди стали заселяти Америку, Південно-Східну Азію, Австралію, Океанію. Найбільше знаходять слідів життя неандертальців у Західній Європі. Крім того, такі знахідки є в Африці. А в Східній Азії проживав інший вид гомінідів – *сінантроп*. Сліди життя кроманьйонця знаходять на всіх континентах.

Сучасна людина є не тільки окремим біологічним видом, вона є ще й особливим *біосоціальним видом*. Адже кожна людина живе в соціумі, є громадянином певної держави, мешканцем конкретного міста чи села. Здебільшого вона мешкає з іншими людьми, працює з колегами, спілкується за інтересами, створюючи *антропосферу* – людське суспільство. Елементом антропосфери є соціум – предметно-духовний світ людини з її свідомістю, діяльністю і спілкуванням (спосіб життя).

● **Вплив людини на географічну оболонку.** Географічна оболонка Землі складається з різних сфер і живе як цілісна система взаємозв'язків між цими сферами. Генетично первинною сферою Землі була неорганічна (нежива) природа, що представлена речовиною в трьох агрегатних станах – верхньою частиною літосфери (тверда), атмосферою (повітря) та гідросферою (вода). Тут діяли фізико-хімічні закони, на основі яких зародилися географічні зв'язки (теплообмін, вологообмін).

Якісно новою сторінкою в історії Землі було виникнення життя (сформувалася біосфера). Почали діяти біологічні закони розвитку, що стало основою розвитку сучасного рослинного і тваринного світу. Біосфера у вигляді географічного середовища з його природними умовами і ресурсами є матеріальною основою життя людства.

Географічна оболонка Землі є цілісним природно-суспільним утворенням, де взаємодіють різні закони природи і суспільства. Ця взаємодія здійснюється шляхом пізнання людьми законів природи і активного пристосування їхньої діяльності до існуючих природних умов і ресурсів з метою доцільного їх використання. На цій основі розвиваються природно-антропогенні процеси. Змістом цієї взаємодії є праця – як процес, у якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Формою виразу цього природно-суспільного процесу є **природокористування** – сукупність усіх впливів людства на природу, що передбачає заходи щодо її освоєння, перетворення й охорони.

Техносферою називають частину біосфери, що перебуває під впливом технічних процесів, засобів, споруд (міста, села, заводи, фабрики, залізниці, штучні водойми, сільськогосподарські угіддя, шахти, кар'єри, автодороги, газонафтопроводи тощо).

«Другою природою» називають геоєкологи перетворені людиною екосистеми – агроєкосистеми, штучні лісові насадження, штучні водойми, переформовані людиною природні ліси, річки й інші природні об'єкти.

Геоєкологія – це міждисциплінарний науковий напрямок, що вивчає екосферу як взаємопов’язану систему геосфер (атмосфери, гідросфери, літосфери та біосфери) у процесі її інтеграції з суспільством. Базується геоєкологія на глобальному, загальносвітовому підході, проте не менше значення мають проблеми регіонального та локального характеру. Основи геоєкології як науки заклали у 1911 р. Х.К. Коулс, а сам термін «геоєкологія» ввів німецький географ Карл Тролль (1972 р.).

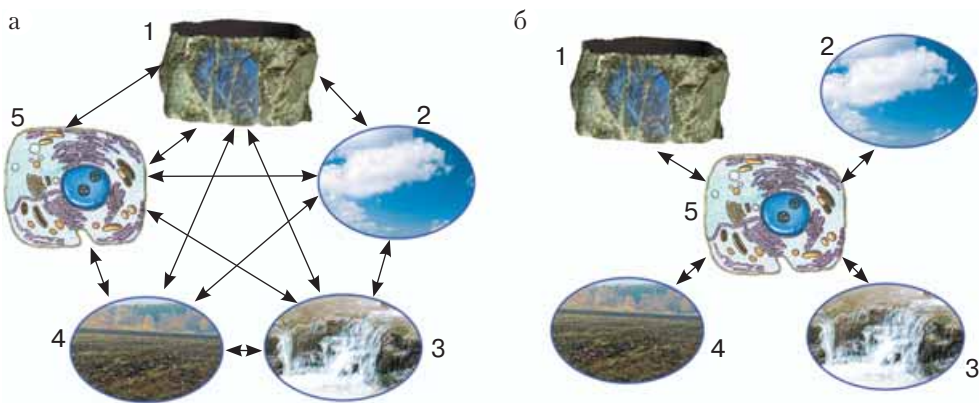
Географи вивчають географічні системи (геосистеми, ландшафтні комплекси, географічну оболонку), у яких всі природні компоненти рівнозначні. Екологи вивчають екосистеми (біогеоценози, біосферу), у яких головний компонент – живі організми. Геоєкологи поєднали обидва підходи (мал. 49).

Людство має великий геоєкологічний досвід у процесі підкорення природи. А в епоху НТР (з XVIII ст.) вчені занепокоїлись з приводу місткості середовища життя і масштабів негативного впливу людини на природу (Т. Мальтус в кінці XVIII ст., Г. Марш, Ф. Енгельс, Е. Реклю в другій половині XIX ст.).

Географи вивчають всю планету Земля як велику географічну оболонку, у якій міститься, крім геосфер, і техносфера, соціосфера, ноосфера та екосфера. Такий поділ є дещо штучним і вимагає певної інтеграції наук.

● **Посилення впливу людини на природу в добу НТР.** Реальною основою впливу людини на природу є її діяльність, під час якої вона використовує природний матеріал. Життєдіяльність людини поділяється на трудову, споживчу, соціоприродну, відтворювальну та екстичну (розселенську). Проте людина не просто використовує матеріал природи, а дедалі ґрунтовніше переробляє його, створюючи нові неприродні продукти. Відносини споживання змінилися на відносини підкорення природи, розширення експлуатації природних ресурсів. Особливо сильний тиск на природу людина здійснювала в добу НТР.

У середині XX ст. людина почала брати від природи «без розрахунку». Обсяги використання джерел енергії, сировини, матеріалів стали дорівнювати загальним запасам їх у земній корі. Стало очевидним, що людина втручається і в механізм саморегулювання природи, її біосфери, змінює її та умови існування живої матерії. Для задоволення своїх потреб людина вимагала найбільш

1 – гірські породи, 2 – атмосферне повітря, 3 – поверхневі та ґрунтові води, 4 – ґрунти, 5 – живі організми

Мал. 49. Моделі геосистеми (а) і екосистеми (б)

повного, ефективного, різноманітного і всебічного використання природних ресурсів. Сформувався новий тип відносин людини з природою – відносини глобального управління. Це передбачає розробку раціональних програм розвитку, які враховують межі дозволеного впливу на природу, необхідність її збереження і відновлення. Зростає залежність самої природи від людини та її діяльності. На цій основі формується новий сучасний тип ціннісного розуміння природи. Він виходить з оцінки природи як унікальної й універсальної оселі людини і всієї її культури. Формуються нові відносини суспільства і природи – відносини партнерів, які рівні за своїм потенціалом.

● **З історії вчення про ноосферу.** Першим теоретичним вираженням цієї позиції стала розроблена В.І.Вернадським (1863–1945) концепція ноосфери. Під терміном «ноосфера» (від грец. *noos* – розум, *sphaira* – куля) – сфера розуму – розуміють єдину систему *людина – виробництво – природа*, що розвивається на основі природничо-історичних законів, які визначають організованість біосфери та навколишнього космопланетарного простору відповідно до інтересів сучасного і майбутнього поколінь людей. Цей термін уперше ввели в наукове використання *Е. Леруа* (1927 р.) і *П.Тейяр де Шарден* (1930 р.), а обґрунтував його В.І.Вернадський (1944 р.). Як стверджують результати досліджень учених, у ноосфері розумна людська діяльність стає головним визначальним чинником розвитку біосфери: планетарний і космічний простір (природне середовище) перетворюється людським розумом на основі екологічно грамотного використання природних ресурсів.

Ноосфера як нова, вища стадія еволюції біосфери пов'язана з виникненням і розвитком у ній людства, яке, пізнаючи закони природи і удосконалюючи техніку, починає здійснювати визначальний вплив на природні процеси.

● **Прийчини розвитку глобальної екологічної кризи.** Усвідомлення потенційної переваги суспільства над природою поступово породжує новий підхід, заснований на ідеї єдиного, збалансованого і відповідального управління соціальними і природними процесами й умовами. Однак процес раціоналізації відносин з природою ще не став визначальним. У багатьох країнах продовжується забруднення середовища і хижацька експлуатація ресурсів природи, а війни на Близькому Сході, в Африці, на Балканах, на Кавказі, у Молдові, у Таджикистані, Афганістані руйнують природу, знищують людей і результати їхньої праці, змінюють умови життя людини.

Першопричиною і першоджерелом сучасного бурхливого розвитку глобальної екологічної кризи вважають стрімке зростання чисельності населення планети, тобто демографічний вибух. Він зумовив збільшення темпів і обсягів використання природних ресурсів, накопичення величезної кількості відходів виробництва і побуту, масштабне забруднення навколишнього середовища. Все це може призвести до глобальних змін клімату, спричинити масові захворювання, голод і вимирання людей.

Лише за останні два століття видобуток чорних і кольорових металів, вугілля збільшився в сотні разів. Так, якщо на початку XIX ст. у світі добували 12–13 млн т вугілля, то на початку XXI ст. – понад 4,5–5 млрд т. Якщо в давні часи людина використовувала на виробництві 19 хімічних елементів, то на початку XIX ст. – уже 59, а нині використовують практично всі відкриті Д.І. Менделєєвим хімічні елементи. Нині зросло споживання нафти, природ-

Доведіть чи спростуйте

Технологія взаємодії природи і суспільства змінюється з розвитком науково-технічного прогресу і особливостей способу виробництва матеріальних благ.

РОЗДІЛ 1

ного газу, хімічної сировини, мінеральних, будівельних матеріалів, швидкими темпами вирубують ліси, нещадно експлуатують ґрунти – все це призводить до руйнації природи (табл. 1).

Таблиця. 1. Історія ставлення людини і суспільства до природи

Історико-соціокультурні періоди	Ставлення до природи
Первісне суспільство	Пряме споживання природи
Часи античної культури	Отримання, обробка і споживання матеріалів природи
Нові часи	Переробка матеріалів природи, виробництво нових неприродних продуктів
Розвиток машинного виробництва	Підкорення природи, розширення експлуатації природних ресурсів; перетворення природного простору
Зміцнення позицій християнства	Не злиття з природою, а піднесення над нею, підкорення її
Епоха Відродження	Повернення до античних ідеалів, втілення у відносини гармонії та досконалості : «Назад до природи», розвиток концепції природного права Ж.-Ж. Руссо
Середина XX ст.	Природокористування без розрахунку, людина втрутилася в природні механізми саморегулювання біосфери, змінює їх і умови існування живої матерії і для задоволення своїх потреб вимагає найбільш повного, ефективного, різноманітного і всебічного використання природних ресурсів
60-ті роки XX ст.	Формування нового типу відносин – відносин глобального управління природою. Управління охоплюються процеси в природі і діяльності суспільства в цілому
Кінець 60-х років XX ст.	Світ, створений діяльністю людини, зрівнюється із світом природи, тобто діяльність людини, суспільства досягає планетарного впливу, стає за своїми обсягами рівноцінною масштабам природних процесів. Усвідомлюється зростаюча залежність природи від людини та її діяльності. Набувають великого значення цінності освіти, яка формує наш світогляд, потребу переходу від абсолютного панування над природою до її збереження
Кінець XX – початок XXI ст.	Відносини починають будуватися як відносини партнерів, рівних за своїми потенціалами. Новий підхід ґрунтується на ідеї єдиного, збалансованого і відповідального управління соціальними і природними процесами й умовами

Для запобігання виснаженню природних ресурсів особливого значення набуває розробка вченими системи заходів, які б це забезпечили:

- посилити розвідку запасів невідновлюваних ресурсів на Землі;
- здійснювати пошуки нових джерел сировини, палива, енергії;
- розвивати термоядерну енергію, розширювати виробництво синтетичних матеріалів;
- повне використання ресурсів, що поновлюються;
- інтенсивне використання всіх видів ресурсів;
- широке використання вторинної сировини;
- комплексне використання природних ресурсів.

Учені наголошують, що зупинити екологічну кризу і зберегти людську гідність у відносинах з природою можна тільки єдністю розуму і працею народів і суспільства.

Це цікаво

У 50-х роках XX ст. Луїс Лікі – учений зі світовим ім'ям (громадянин Кенії) в ущелині Олдувай на півночі Танзанії в зоні рифтових розломів знайшов рештки давньої людиноподібної істоти – «людини умілої», пращура «людини розумної», віком близько 1,7 млн років. Подальші розкопки біля берегів озера Рудольф, у долинах річок Омо й Аваш підтвердили давній вік проживання пращурів людини – 2,5–3 млн років, а може, і 5 млн років.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Нанесіть на контурну карту маршрути заселення людиною материків і частин світу.
2. Проведіть дискусію на тему «Походження людини на Землі».
3. Обґрунтуйте теорії виникнення людських рас.
4. Охарактеризуйте вплив сучасної людини на географічну оболонку Землі.
5. Проаналізуйте причини та джерела сучасної екологічної кризи.
6. Запропонуйте свої способи призупинення екологічної кризи у світі.

§ 24. Ландшафтна сфера

● **Сутність понять «ландшафт» і «ландшафтна сфера».** Унаслідок розвитку і взаємодії біосфери з конкретною територією виникають нові природно-матеріальні системи – ландшафти (з нім. *Land* – земля, *Schaft* – взаємозв'язок, взаємозалежність).

Ландшафт (природно-територіальний комплекс) – це ділянка земної поверхні, на якій закономірно поєднані і взаємодіють компоненти природи (рельєф, клімат, поверхневі води, ґрунти, рослинний і тваринний світ), утворюючи єдину нерозривну систему.

Ця система має спільне походження, історію розвитку, формується в умовах однорідного геологічного фундаменту, панівного типу рельєфу, однакового клімату, з характерним поєднанням ґрунтів, рослинних і тваринних угруповань тощо. Усі компоненти ландшафту існують у тісній залежності один від одного, а взаємозв'язки між ними відбуваються завдяки обміну енергією, речовинами, інформацією.

Сукупність ландшафтів утворює *ландшафтну сферу Землі*. Це сфера активної взаємодії і глибокого взаємопроникнення неорганічної сфери, ґрунту і живої речовини. Ландшафтна оболонка Землі за вертикаллю охоплює всю біосферу, верхню частину літосфери, нижню частину атмосфери. Її мінімальна потужність (30–50 м) – в арктичних пустелях і тундрі, а максимальна (200–250 м) – у вологих екваторіальних лісах і на поверхнях океанів і морів (близько 500 м).

Ландшафтна сфера – це сукупність ландшафтних комплексів суходолу, океанів і льодових покривів.

● **Види ландшафтів.** Природно-територіальні комплекси вивчає наука ландшафтознавство. Сучасна наука про ландшафти розчленовує їх на зональні та азонані (мал. 50), природні та антропогенні. *Природний ланд-*

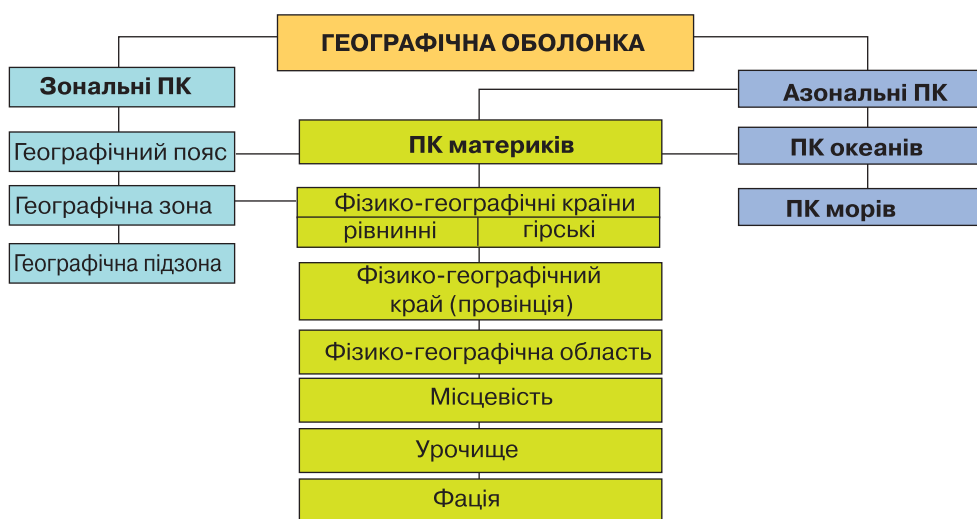

шафт складається з природних компонентів, які взаємодіють між собою і формуються під впливом природних фізико-географічних процесів – ландшафтоутворювальних чинників. Основними природними компонентами ландшафтів є гірські породи, повітря, вода, ґрунти, рослинний і тваринний світ. *Антропогенний ландшафт* сформувався за історичний час під впливом господарської діяльності людини і складається з природних і змінених людиною (антропогенних) компонентів, що взаємодіють між собою. Антропогенними компонентами ландшафту є продукти людської діяльності: міста, села, водосховища, ставки, греблі, дороги, кар'єри, шахти, меліоративні споруди, лінії електропередач тощо.

Виокремлюють такі види ландшафтів:

- *наземні* – формуються на стику літосфери й атмосфери;
- *водні* (поверхнево-водні) – формуються на стику верхнього шару (200 – 500 м) гідросфери в рідкому стані з надводним шаром (30–50 м) атмосфери. Це аквальні комплекси океанів та морів;
- *земноводні* – формуються на стику літосфери і гідросфери в рідкому стані з атмосферою. Вони представлені річковими, озерними, літоральними (зона припливів-відпливів) і мілководними морськими комплексами до глибини 200 м;
- *донні (підводні)* – формуються на стику літосфери з гідросферою в рідкому стані;
- *льодові* – формуються на контакті гідросфери в твердому стані з атмосферою. Вони представлені ландшафтами гірських, покривних і морських льодовиків.

● **Антропогенний ландшафт.** Це ландшафт, змінений діяльністю людини в процесі виконання нею соціально-економічних функцій відповідною технологією природокористування (мал. 51) У такому ландшафті істотних змін зазнає рослинний і тваринний світ, ґрунти, мікрорельєф. Виділяють сільськогосподарські, водогосподарські, промислові, призначені для забудови населені пункти, рекреаційні, природоохоронні антропогенні ландшафти.

Мал. 50. Класифікація природних комплексів географічної оболонки

Мал. 51. Антропогенні ландшафти: агроландшафти (2, 4, 5) і техногенні ландшафти (1, 3)

Найпоширенішим є *агроландшафт*, або *ландшафт агрокультурний*, – це антропогенний ландшафт з переважанням угруповань організмів, що штучно сформовані людиною, які змінили фітоценози та зооценози на значній частині території. Часто краєвиди сільської місцевості теж називають агроландшафтами. На більшій частині території агроландшафту природну рослинність замінено посівами й насадженнями польових, садових і лісових культур. Крім того, у такому ландшафті значних змін зазнали ґрунти, мікрорельєф, відносно менше змінилися геологічний фундамент та основні риси клімату.

Господарське освоєння агроландшафтів змінювалося із часом, неоднакове воно і в різних природних зонах. Інтенсивно використовують у землеробстві степові та лісостепові території. У тваринництві використовують території тундри, лісотундри, гірські райони. Унаслідок цього виникають агроландшафти з новими функціями та якостями. У процесі сільськогосподарського виробництва сформувалися природно-землеробські, природно-меліоративні та природно-пасовищні комплекси.

Техногенний ландшафт є різновидом антропогенного ландшафту, особливості формування і структури якого зумовлені виробничою діяльністю з використанням потужних технічних засобів. Техносфера – найскладніша сфера діяльності людини, що охоплює взаємодію технічних засобів виробництва з природно-ресурсним потенціалом території на основі науково-технічного прогресу. У техносфері перебувають усі штучні об'єкти в межах географічної оболонки Землі (будинки, механізми, промислові споруди, всі об'єкти інфраструктури та ін.), які створила людина з речовин навколишньої неживої природи.

● Вплив техногенних катастроф, аварій на ландшафтну сферу.

Людська діяльність і виробництво, на жаль, інколи можуть стати причиною аварій і катастроф, що створюють реальну загрозу навколишньому природному середовищу, населенню, матеріальним цінностям. Найбільші аварії трапляються на нафтопроводах, продуктопроводах, у каналізаційних ме-

режах, на атомних електростанціях. Залежно від сфери виникнення катастрофи й аварії поділяють на природні (стихійні), техногенні, екологічні, космічні.

Аварії та катастрофи техногенного характеру – широкомасштабні, відносно раптові ситуації у створених людиною технічних системах, що становлять несподівану, серйозну, з непередбачуваними наслідками загрозу для суспільства. Це – транспортні аварії (катастрофи), пожежі, вибухи, аварії з викидом (загрозою викиду) сильнодійних отруйних речовин, аварії з викидом (загрозою викиду) радіоактивних речовин, аварії з викидом біологічно небезпечних речовин, раптовий обвал будинків, аварії на електроенергетичних системах, аварії на комунальних системах житлозабезпечення, аварії на очисних спорудах, гідродинамічні аварії.

Екологічні аварії та катастрофи – стихійні лиха або антропогенні катастрофи, що призводять до різко негативних змін у середовищі проживання та зазвичай до масової загибелі живих організмів і великих економічних збитків. Це – зміна стану суходолу, просідання, зсуви тощо, наявність важких металів у ґрунті, інтенсивне забруднення ґрунтів; зміна стану й властивостей атмосфери – підвищення гранично допустимої кількості шкідливих домішок, утворення великих зон кислотних дощів, руйнування озонового шару; зміна стану гідросфери – різка нестача води, вичерпання природних ресурсів; зміна стану біосфери – зникнення видів рослин і тварин, загибель рослин на великих територіях тощо.

Космічні катастрофи – падіння метеоритів, зіткнення планети з небесними тілами, проникнення космічної радіації внаслідок порушення озонового шару, проникнення збудників інфекційних захворювань і біологічно небезпечних речовин.

Надзвичайна ситуація – порушення нормальних умов життя й діяльності людей на території чи об'єкті, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом, епідемією, пожежею, застосуванням виробів ураження, що призведе або може призвести до загибелі людей, великих матеріальних утрат, істотного погіршення стану навколишнього природного середовища.

● **Урбанізовані території.** В останні десятиліття спостерігається *урбанізаційний вибух* – швидкими темпами зростають міста і міські угруповання. Місто стає основним середовищем життя людини. Поняття «якість міського середовища» – це забезпеченість житлом, закладами охорони здоров'я, культури, освіти, сфери обслуговування, транспортом, торгівлею та ін. Проте найголовніша складова цього середовища – чисте повітря, вода, зелені насадження, рекреаційні зони і зони відпочинку.

Місто – це складне формування, створене діяльністю людини. У ньому на порівняно невеликій площі розміщені великі промислові підприємства, електростанції, величезна кількість різних видів транспорту і масиви житлових будинків. Густота населення в містах налічує тисячі осіб на 1 км (в Лондоні – 12 тис., Нью-Йорку – 14 тис., Токію – 19 тис. осіб).

Місто значно змінює всі компоненти природи на своїй території: будівництво змінює рельєф, гідромережу, руйнує ґрунти; змінюється мікроклімат території – у центрі міста температура завжди вища на 2–8 °С, ніж на околицях; місто знижує швидкість вітру на 10–20%; взимку великі міста одержують на 15% менше сонячної радіації, на 30% менше ультрафіолетових променів. В атмосфері міста налічують десятки елементів, що викидають промислові підприємства, електростанції, автомобілі. Більшість малих

річок в місті «заганяють» в труби, у їхні води викидають промислові та побутові відходи, брудний сніг, дощові води. У містах утворюється шум, вібрація, електромагнітні поля, збільшена радіація.

● **Стан ландшафтів і здоров'я людини.** Кожен ландшафт на Землі є унікальним і неповторним, бо має свої фізико-географічні та антропогенні особливості. Людина фізично й емоційно залежить від стану ландшафту, в якому перебуває. Досить прогулятися територією парку чи лісу, щоб побачити, що люди обирають різні місця для відпочинку. Одні розташовуються біля водойм, інші – на галявині лісу, а деякі полюбують заліснену територію чи гірські масиви. Від того, наскільки ландшафт подобається людині, суттєво залежить якість людського життя. Тому сучасне ландшафтознавство приділяє значну увагу питанням естетики ландшафту, здійснює оцінку й естетичне проектування ландшафтів, дбає про виховання в людини дбайливого ставлення до ландшафту.

Сучасна людина постійно перебуває в підвищеній емоційно-психологічній напруженості. Відповідно виникає потреба в лікуванні, оздоровленні чи просто проведенні вільного часу з метою розваг. Це зумовлює розвиток рекреації, яка поєднує лікування і профілактику, відпочинок і релаксацію, туризм і фізичну культуру.

Рекреаційна географія – комплексна географічна наука, яка вивчає територіальну організацію рекреаційного господарства. За дослідженнями вчених, грошові витрати в постіндустріальному суспільстві на оздоровлення перевищили витрати на їжу, одяг, взуття. Рекреаційні витрати перетворюються на витрати першої необхідності.

Рекреаційними територіями у світі давно визнані Кримський, Карпатський, Французький, Середземноморський, Болгарський Чорноморсько-узбережний, Флоридський і Каліфорнійський у США, Італія, Іспанія, Туреччина, Індія, острів Кіпр, Непал, Таїланд, Єгипет, острови Карибського моря, Бразилія, Нова Зеландія.

Доведіть чи спростуйте

Сучасні великі міста стали надто небезпечними і незручними для життя людей, ніж вони були в минулому.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття «ландшафтна сфера».
2. Як ви вважаєте, урбанізація – благо чи зло для планети? Обґрунтуйте свою точку зору.
3. Поясніть вислів: «... усі компоненти ландшафту (природні й антропогенні) існують у тісній залежності один від одного...».
4. Розтлумачте вислів В.І. Вернадського про те, що «людина є геологічною силою на Землі».

ПРАКТИКУМ

1. Постер на тему «Ландшафт, який хочеться зберегти».
2. Ділова гра на тему «Оцінка стану ландшафтів».
3. Проект на тему «Екологічний будинок».

ТЕМА 4.

ГЕОГРАФІЯ НАСЕЛЕННЯ

Ви дізнаєтеся про:

- географію населення як науку;
- кількісний склад населення світу та особливості його природного і механічного руху;
- статеві-віковий, етнічний і релігійний склад населення;
- характер розселення та особливості урбанізації;
- трудові ресурси: їх розподіл і якість.

Ви навчитеся:

- розуміти і пояснювати сутність демографічних процесів;
- характеризувати динаміку чисельності і структуру населення світу;
- оцінювати сучасну картину розселення населення;
- аналізувати чинники природного руху населення і наслідки міграцій;
- характеризувати етнічну, конфесійну, расову структуру населення;
- порівнювати темпи, рівні, форми урбанізації.

§ 25. Предмет вивчення географії населення

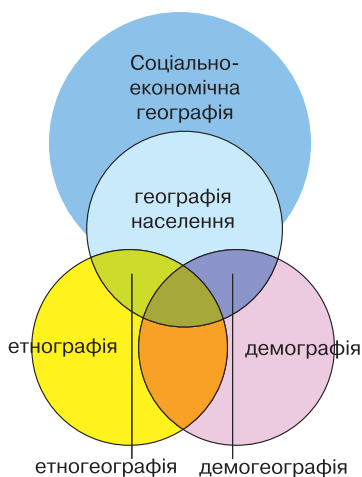
● **Географія населення як наука.** Географія населення є складовою економічної та соціальної географії. Предметом її вивчення є географічні відмінності складу, відтворення населення, його територіальне розміщення і міграції, трудові ресурси, населені пункти і їхні територіальні системи, особливості культури, побуту, звичаїв народів.

Географія населення – наука, яка вивчає закономірності та просторові особливості формування і розвитку сучасного складу населення і його поселення в різних соціальних, економічних, історичних та природних умовах.

Географія населення тісно пов'язана з багатьма науками, що вивчають населення, передусім з демографією, етнографією, соціологією, містобудуванням тощо (мал. 52). Так, *демографія* (грец. *demos* – народ) вивчає закономірності відтворення населення, зокрема закономірності і соціальну зумовленість народжуваності та смертності, шлюбності і розірвання шлюбу, статеві-вікову структуру населення, його природний рух тощо. Без демографічних знань неможливо виявити географічні закономірності відтворення населення, його зайнятості, структури й руху.

На стику географії населення і демографії виник новий науковий напрямок – *демогеографія*, яка досліджує статеву, соціальну, професійну структури населення, його природний і механічний рухи, зайнятість тощо, а головним практичним завданням виступає прогнозування і надання рекомендацій для стабільного розвитку регіонів.

Тісні зв'язки географії населення склалися і з *етнографією* (грец. *ethnos* – народ), що вивчає

Мал. 52. Географія населення і суміжні науки

Мал. 53. Склад населення за різними ознаками

походження, культуру, побут, звичаї, обряди народів світу. Так, географію населення цікавлять відомості про типи житла, побут, виробничі навички різних народів, їхню матеріальну культуру. На перетині цих наук виникла *етногеографія*.

Головним об'єктом дослідження географії населення виступає народонаселення. Цей термін тотожний поняттю «населення» і був уведений у практику на початку XIX ст.

Населення (народонаселення) – це природно-історична стійка і самовідтворювана спільнота людей, що має своєрідний природно-історичний розвиток і є головною матеріальною складовою людського суспільства.

Населення характеризують певні кількісні та якісні показники (національний, релігійний, статеві-віковий, освітній склад тощо) (мал. 53).

● **Динаміка чисельності населення світу.** Постійний перебіг процесів природного і механічного руху населення призводить до певної зміни чисельності людства на Землі.

Найвищі у світовій історії темпи приросту населення припали на середину XX ст. Саме в цей час і виникло поняття «демографічний вибух», що означає різке збільшення кількості населення світу. Найяскравіше він виявився в більшості країн Азії, Африки і Латинської Америки, які, здобувши політичну та економічну незалежність у 50-х роках XX ст., поліпшили внутрішню соціально-економічну ситуацію, що сприяло істотному зниженню смертності за високих темпів народжуваності. Проте в світі існують країни, у яких демографічна ситуація є діаметрально протилежною, тобто спостерігається поступове скорочення чисельності населення – *депопуляція*, або *демографічна криза*.

Першу оцінку чисельності населення світу дав 1682 р. англійський економіст Уїльям Петті. Він вважав, що на планеті на кінець XVII ст. проживало

РОЗДІЛ 1

близько 320 млн осіб. Точні дані про чисельність населення країни дають *переписи* – одночасний збір статистичної інформації про всіх її мешканців. Результати таких переписів використовують у державній соціально-економічній політиці, плануванні економічного зростання, бюджету країни.

Таблиця 1. Ріст чисельності населення на Землі

Період	Чисельність населення (млн осіб)	Середньорічний приріст населення (%)
Неоліт	10	–
Антична епоха	50	0,03
Середньовіччя	305	0,02
Новий час	952	0,5
Новітній час	2527	1,0
XX ст.	понад 6125	1,9
Початок XXI ст.	6790	1,17

ООН рекомендує проводити переписи населення в країні один раз на 10 років. Перші переписи населення були проведені в Скандинавських країнах та в Австро-Угорщині в середині XVIII ст., згодом у США (1790 р.), Росії (1897 р.).

Чисельний склад населення світу постійно змінюється, має свою динаміку і характеризується постійним зростанням. Із часу появи перших людей на Землі чисельність людства зросла в багато тисяч разів (табл. 1). І в жовтні 1999 р. на планеті народився шестимільярдний її мешканець, а

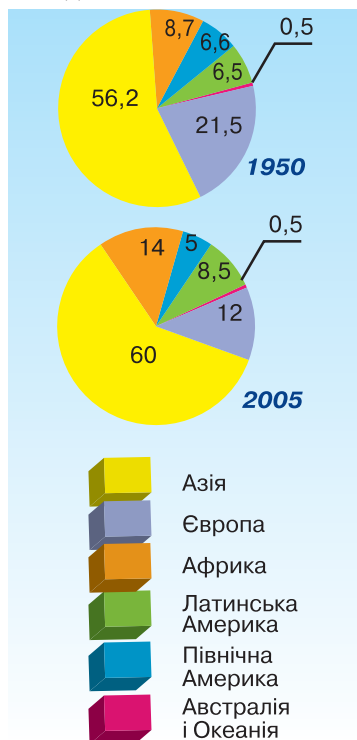
в 2009 р. на ній проживало вже 6790 млн осіб, з яких понад 3/4 мешкає у 25 державах світу (з чисельністю населення понад 50 млн осіб). Перше подвоєння кількості населення світу сталося у XV ст., друге – у XVIII ст., третє –

у XIX ст., а четверте – наприкінці XX ст. Особливо швидко подвоюється населення Африки, Близького та Середнього Сходу, дуже повільними темпами цей процес відбувається у Європі, якій на це знадобиться аж 282 роки.

За останні 30 років кількість мешканців на Землі збільшилася майже на 2 млрд осіб, що сталося переважно за рахунок країн Азії, Африки, Латинської Америки (мал. 54).

До десяти найбільших за чисельністю населення держав світу (на 2009 р.) належать Китай (1,33 млрд осіб), Індія (1,16 млрд), США (307 млн), Індонезія (240 млн), Бразилія (198 млн), Пакистан (176 млн), Бангладеш (156 млн), Нігерія (149 млн), Росія (140 млн), Японія (127 млн осіб). Проте є держави, населення яких становить менше 1 млн жителів. Найменшими за кількістю жителів є такі країни: Ватикан (826 осіб), Сан-Марино (30 тис.), Монако (32 тис.), Ліхтенштейн (34 тис.), Андорра (83 тис.), Антигуа і Барбуда (85 тис. осіб) та ін.

Швидке зростання кількості населення в країнах Африки, Азії, Південної Америки, спричинило появу негативних прогнозів про можливе перенаселення Землі. Першу спробу надати оцінку динаміці чисельності населення і відповісти на запитання, чи зможе Земля прогодувати всіх своїх мешканців, зробив англійський економіст Томас Мальтус

Мал. 54. Частка регіонів світу у чисельному складі населення (%)

(1766–1834). Він робив негативні прогнози, попереджав про екологічні катастрофи та стверджував, що чисельність населення зростає в геометричній прогресії, а потрібні людству продовольчі ресурси – лише в арифметичній. Якщо чисельність населення досягне точки наявності продовольчих товарів, то загальмувати її ріст можуть лише війни, бідність, епідемії, голод. Він пропонував «гальмувати» зростання чисельності населення через безшлюбність, вдівство, пізні шлюби. Теорія Т. Мальтуса з моменту її появи стала предметом гострих дискусій.

Доведіть чи спростуйте

За існуючих темпів приросту чисельність населення світу подвоїться через 70 років.

Це цікаво

У 1950 р. з 20 найбільших за кількістю населення країн світу (без СРСР) у Західній Європі було 6, в Азії – 10, в Африці і Північній Америці – по одній країні, а в Латинській Америці – 2. У 2005 р. кількість таких країн в Азії зросла до 11 (Китай, Індія, Індонезія, Пакистан, Бангладеш, Японія, Філіппіни, В'єтнам, Туреччина, Іран, Таїланд), у Північній і Латинській Америці не змінилась (залишилась відповідно одна країна – США і дві країни – Бразилія, Мексика), в Африці збільшилася до трьох (Нігерія, Єгипет, Ефіопія). Проте в Західній Європі кількість таких країн з шести зменшилась до трьох (Німеччина, Велика Британія, Франція). Однак дивує навіть не це, а деякі абсолютні показники. Так, чисельність населення Пакистану в 1950–2005 рр. збільшилася з 40 до 161 млн осіб, Туреччини – з 28 до 73 млн, В'єтнаму – з 30 до 83 млн, Нігерії – з 33 до 133 млн, а Мексики – з 27 до 106 млн осіб.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність терміна «географія населення».
2. Назвіть основні показники демографічних процесів.
3. Проаналізуйте, населення яких країн сформувалося здебільшого завдяки зовнішнім міграціям. Назвіть ці країни і позначте на контурній карті.
4. Людство ще не зовсім усвідомило проблеми і небезпеку демографічного вибуху в країнах третього світу. Проаналізуйте ці проблеми, розкрийте їхні причини та запропонуйте способи їх вирішення.
5. Порівняйте дані діаграм на малюнку 54, визначте частку кожного регіону в загальній чисельності населення світу на сучасному етапі, простежте, як з роками змінилася ця частка.
6. Які факти, на вашу думку, доводять помилковість прогнозів Т. Мальтуса, а які – спростовують? Для якого історичного періоду ця теорія себе виправдала?

§ 26. Демографічний стан населення

Чисельність населення будь-якої території є результатом одночасної дії двох чинників: природного (різниця між кількістю народжених і померлих) і механічного приросту (різниця між кількістю іммігрантів та емігрантів). Народжуваність та імміграція збільшують чисельність населення країни, а смертність та еміграція, навпаки, зменшують. На народжуваність і смертність суттєво впливають рівень достатку населення, розвиток системи охорони здоров'я, соціокультурні традиції, релігійні звичаї, стан жінок у суспільстві, державна демографічна політика країни.

РОЗДІЛ 1

● **Природний рух населення.** Головними чинниками, що впливають на природний рух і відтворення населення, є природні, соціально-економічні, демографічні, політичні, культурні, психологічні, військові, юридичні, етнічні, релігійні тощо.

Природний рух населення – зміна кількості і складу населення залежно від народжуваності та смертності без урахування механічного переміщення.

Природний приріст (або спад) населення є основним абсолютним показником його природного руху. Різниця між кількістю народжених і померлих фіксує збільшення чи зменшення населення на певній території. Коефіцієнт природного приросту є показником відносним. Його розраховують через відношення абсолютного рівня природного приросту до кількості пересічного населення за конкретний період на 1000 осіб (в‰).

Найбільші в світі показники народжуваності та смертності спостерігаються в більшості країн Африки. За показниками народжуваності в світі лідирують Нігер (51‰), Малі (49‰), Чад (48‰), Сомалі (47‰), Ліберія (47‰), за смертністю – Ангола (25‰), Мозамбік (23‰), Нігер (23‰), Зімбабве (22‰), Замбія (22‰) тощо. Високий природний приріст населення характерний і для країн Близького Сходу, що зумовлений молодістю населення, низькою смертністю і розвинутим медичним обслуговуванням.

Найнижчий природний приріст характерний для країн Європи, і зокрема, для держав СНД. Тут уже понад два десятиліття панує найнижча в світі народжуваність (Латвія – 7,8‰, Болгарія – 8,1‰, Україна – 9‰, Росія – 9‰, Італія – 9,1‰, Німеччина – 9,3‰), тому відбувається швидке старіння населення.

Природний рух населення тісно пов'язаний з **відтворенням населення** – процесом збереження в часі та просторі конкретно-історичної міри даного населення, його кількісного та якісного складу. Розрізняють кілька типів відтворення населення: *просте* (кількість населення не змінюється), *розширене* (кількість населення збільшується) й *звужене* (кількість населення зменшується). Так, у країнах Східної Європи і Північної Америки переважає звужене відтворення, а в Азії, Африці, Латинській Америці, Океанії – розширене.

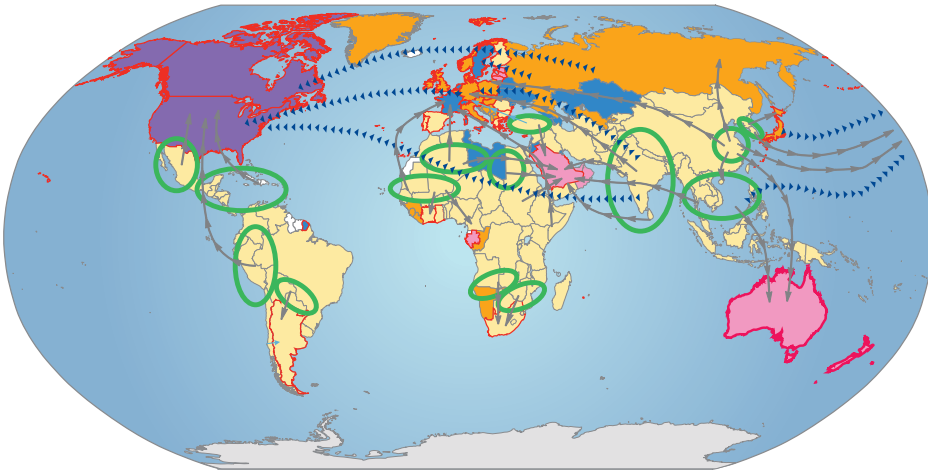
● **Механічний рух населення.** Крім природного руху, динаміку населення характеризує його **механічний рух**, або **міграції** (лат. *migratio* – переселення), – переміщення людей з одних місць проживання до інших.

Міграції бувають сезонними, тимчасовими, постійними. За напрямком переїзду розрізняють міграції внутрішні та зовнішні. Різновидами зовнішньої міграції є *еміграція* та *імміграція*. Іноземець, що прибуває до країни на законних підставах з метою постійного проживання і роботи, зветься *іммігрантом*, а людина, яка залишає країну для зміни місця мешкання, – *емігрантом*.

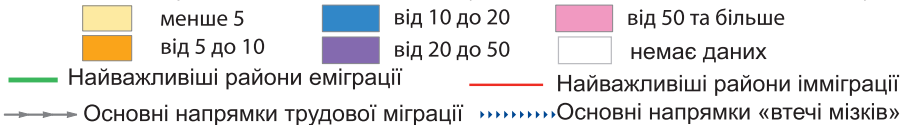
Серед міграцій особливо нині виділяються соціально-економічні, або трудові міграції (мал. 55), політичні, воєнні, релігійні, національні, екологічні. Особливим видом трудових міграцій є так звана

Мал. 55. Частка робочих-іммігрантів серед загального населення країн

Частка мігрантів у населенні окремих країн (з кількістю жителів понад 1 млн осіб), %

Мал. 56. Головні міграційні потоки в сучасному світі

втеча мізків – виїзд кваліфікованих спеціалістів з країн, що розвиваються, та постсоціалістичних держав до розвинутих, де вони мають можливість працювати в кращих умовах і за більшу винагороду.

На початку XXI ст. потік міжнародних міграцій перевищував 150 млн осіб, при цьому щорічні темпи росту чисельності мігрантів становлять 2,5%.

Нині можна виділити три основні, найпривабливіші для мігрантів райони – Північна Америка, Європейський Союз (кожний прийняв по 25 млн мігрантів) і країни Перської затоки (понад 15 млн осіб) (мал. 56). Також велика кількість мігрантів їде до Австралії, ПАР, Ізраїлю, Росії, Бразилії, азіатських НІК тощо. Корінне населення країн зазвичай негативно ставиться до іммігрантів і біженців, що здебільшого працюють на низькооплачуваних роботах, серед них високий рівень злочинності. Головними постачальниками мігрантів є країни Південної Азії (Індія, Пакистан), Південно-Східної Азії (Індонезія, Філіппіни, Таїланд, В'єтнам), Південно-Західної Азії (Туреччина, Іран, Ірак, Йорданія, Палестина), Африки (Конго, Судан, Камерун, Ефіопія тощо), Латинської Америки (Мексика, Перу, Колумбія), а також найменш розвинуті країни Південної Європи (Греція, Португалія, Іспанія) та Південно-Східної та Східної Європи (Сербія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Албанія, Молдова, Україна).

Наслідком зрослого впливу політичних і військових мотивів стало значне збільшення в світі кількості біженців, що стало однією з глобальних проблем людства. Біженці – це люди, що переходять кордон своєї держави через страх релігійних, расових та етнічних переслідувань або через політичні погляди. Згідно зі статистикою, на початку XXI ст. у світі налічувалося більше 25 млн біженців, причому майже 3/4 їхньої кількості припадає на країни, що розвиваються, в Африці та Азії. За останні роки основні потоки біженців були з Афганістану, Палестини, Ефіопії, Мозамбіку, Анголи, Руанди, Сомалі, Ліберії тощо. Появі біженців сприяє й погіршення екологічних умов життя людини, різні техногенні катастрофи (біженці з території

РОЗДІЛ 1

навколо Чорнобильської АЕС) або природні катаклізми (виверження вулканів, повені, спустелення тощо).

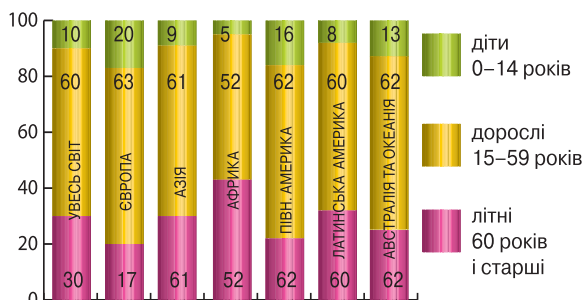
● **Статеві-вікова структура населення.** Вікова структура (мал. 57) показує розподіл населення за віком, а статеві – за статтю. Різним типам вікової структури населення відповідають різні форми вікової піраміди.

Загалом у світі чоловіків налічується на 20–30 млн більше, ніж жінок. Проте в різних регіонах світу ця структура різниться. Під час народження на кожні 100 дівчаток припадає 105–106 хлопчиків. Щорічно хлопчиків у світі народжується майже на 4 млн більше, ніж дівчаток. Проте у старших вікових групах така перевага зникає, і в зрілому віці жінки кількісно переважають. Це пояснюється високими показниками тривалості життя серед жінок і високою смертністю чоловіків. У Європі кількісне переважання жінок над чоловіками почалося після Другої світової війни. В Азії майже скрізь переважають чоловіки. Кількісне домінування чоловіків особливо спостерігається в арабсько-мусульманських країнах. У Північній Америці та Австралії чоловіки переважають у молодому віці, а жінки – у старшому. В Африці та Латинській Америці спостерігається майже рівновага.

Тип відтворення населення визначає і його вікову структуру, у якій зазвичай виділяють три вікові групи населення: діти (молодше 15 років), дорослі або працездатні (15–65 років) та літні (старше 65 років). У сучасному світі спостерігається чітка тенденція до зменшення частки дітей та збільшення кількості старого населення (табл. 1).

У віковій структурі населення спостерігається дуже суттєва різниця серед країн та регіонів світу. Для країн, що розвиваються, при розширеному відтворенні населення характерна дуже значна частка дітей (35–40%) і, навпаки, мала кількість осіб літнього віку (до 5–10%). Для розвинутих та постсоціалістичних країн властива велика кількість працездатних (більше 60%) і літніх осіб (18–20%), що зумовлено простим і навіть звуженим відтворенням населення. Максимальна частка дітей характерна для країн Африки, де діти становлять близько половини африканського населення. «Найстаріші» країни розташовані у Європі. Так, у Швеції, Норвегії, Данії, Італії, Німеччині, Бельгії тощо частка старих людей перевищує вже 22%. У зв'язку з цим тут важливою проблемою стає пенсійне забезпечення. Розвинуті країни вже нині витрачають на пенсії більше 1/10 свого ВВП.

● **Демографічна політика.** Динаміка чисельності населення впливає на соціально-економічний стан країни, тому більшість країн світу вважають за необхідне проводити демографічну політику.

Мал. 57. Вікова структура населення світу і великих регіонів (%)

Таблиця 1. Динаміка вікової структури населення світу

Роки	Частка людей різного віку (%)		
	до 15 років	15–65 років	понад 65 років
1950	34,5	60,4	5,1
1975	36,9	57,4	5,7
1995	31,9	61,6	6,5
2000	31,0	62,2	6,8
2009	27,2	65,2	7,6

Демографічна політика – соціальні, економічні, юридичні та інші заходи держави, спрямовані на зміну процесу відтворення населення.

Метою демографічної політики є зміна або підтримка існуючих в даний період часу демографічних тенденцій. Тому вона буває спрямована або на підвищення народжуваності і збільшення чисельності населення в країні, або, навпаки, на зменшення природного приросту в країні. У розвинутих країнах (Франція, Німеччина, Швеція, Польща, а також Україна тощо) демографічна політика спрямована на підвищення народжуваності і здійснюється переважно економічними заходами (щомісячні доплати сім'ям, які мають дітей, пільги самотнім батькам, пропаганда підвищення престижу материнства, оплачується відпустка по догляду за дитиною тощо).

У більшості країн, що розвиваються, демографічна політика спрямована на зниження народжуваності і дитячої смертності. Особливо це актуально для Китаю та Індії. Так, Китай з 1984 р. здійснює активну демографічну політику, яку яскраво ілюструють такі лозунги: «Одна родина – одна дитина» або «Китайці – народ без братів і сестер». Держава значно стимулює родини з однією дитиною (надбавки до зарплат і пенсій, безкоштовне медичне обслуговування, отримання квартир тощо) і накладає величезні штрафи за другу і наступну дитину. У країні встановлено найвищий у світі шлюбний вік (жінки – 22 роки, а чоловіки – 24 роки). Все це призвело до того, що за останні 50 років природний приріст населення в країні знизився більш ніж удвічі – з 22% до 8%. Політика планування родини в Індії спрямована на досягнення рівня родини з двома дітьми. Цього досягають медичними заходами і пропагандою поліпшення якості життя внаслідок скорочення кількості дітей у родині. За останні 40 років природний приріст населення у країні знизився майже втричі – з 42% до 16%.

Доведіть чи спростуйте

У майбутньому країни, що здійснюють нині активну демографічну політику, спрямовану на зменшення народжуваності, неминуче зіткнуться з проблемою досить швидкого старіння населення.

Проте не всі держави, що розвиваються, здійснюють демографічну політику. Наприклад, уряди більшості мусульманських держав узагалі заперечують втручання держави в планування сім'ї, оскільки будь-яке обмеження народжуваності засуджується ісламом. Через брак коштів демографічну політику фактично не здійснюють найбідніші країни Африки.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть причини відмінностей між регіонами світу за народжуваністю, смертністю, темпами зростання населення.
2. В одній з країн з населенням 10 млн осіб за рік народилося 360 тис. дітей, померло 120 тис. людей різного віку, виїхало з країни 20 тис. осіб, приїхало 10 тис. осіб. Вирахуйте коефіцієнт народжуваності, смертності, природний приріст населення та загальний приріст населення. Що ви можете сказати про рівень економічного розвитку цієї країни?
3. Назвіть головні чинники, що впливають на природний рух населення.
4. Поясніть причини зростання біженців у світі.
5. Показники смертності населення двох країн однакові. Частка населення віком понад 60 років у першій країні – 10%, а у другій – 20%. У якій країні статеві-вікові показники смертності будуть вищі? Як це вплине на економіку країни?

§ 27. Расова та етнічно-національна мозаїка світу

У сучасному світі проживає величезна кількість людей, і всі вони належать до певної людської раси, етносу, народу чи народності.

● **Расовий склад населення світу.** Расові відмінності виникли ще в давнину в процесі розселення людей та їх адаптації до різних природних умов. Людство прийнято поділяти на чотири основні раси: *європеїдну* (42,9 % населення планети), *монголоїдну* (19,1 %), *негроїдну* (до 7 %) та *австралоїдну* (0,3 %). Представники цих рас у загальній чисельності населення світу становлять близько 70 %, решта – це змішані і проміжні расові групи: ефіопи, меланезійці, метиси (нащадки від шлюбів європеїдів з монголоїдами), мулати (нащадки від шлюбів європеїдів з негроїдами), самбо (нащадки шлюбів негроїдів з монголоїдами).

Людські раси – це історично сформовані групи людей, що пов'язані єдністю походження, відображеного в загальних спадкових морфологічних і фізіологічних ознаках, які варіюються в певних межах.

Представники європеїдної раси переважають у населенні в усіх регіонах світу, за винятком Азії та Африки. В Африці переважають негроїди, а в Азії – представники змішаних і проміжних типів та монголоїди (табл. 1).

Таблиця 1. Географія людських рас (%)

Людські раси	Європа	Азія	Америка	Австралія і Океанія	Африка
Негроїдна	0,2	0,1	6,8	0,01	95,5
Європеїдна	97,4	30,2	52,7	85,2	4,3
Монголоїдна	0,1	96,7	6,9	0,1	0,1
Австралоїдна	0,04	3,8	0,3	3,5	0,05
Інші расові типи	2,26	27,20	33,57	13,19	0,05

● **Поняття про етнос.** За даними ЮНЕСКО, світ населяє близько п'яти тисяч етносів і народів, з яких лише понад 800 є націями.

Давньогрецький термін «етнос» етимологічно означає «народ», «плем'я», «зграя», «група людей». Давні греки, вирізняючи себе з-поміж інших народів, саме останніх і називали етносами. Вітчизняним відповідником цьому терміну стало слово «народ». Нині слово «етнос» вживають як науковий термін для визначення всіх типів етнічних спільнот, а слово «народ» набуло соціально-політичного і геополітичного значення.

Етнос – це сформована (стала) людська спільнота, що історично виникла на певній території і яку характеризують усвідомлення своєї єдності й самобутності, спільність мови, культури, побуту, звичаїв, традицій, особливості психологічного складу, а також загальної самосвідомості.

До етносів належать племена, народності і нації. **Плем'я** є найпершою і найпростішою етнічною спільнотою людей, що складається з кількох родів, споріднених кровними ознаками. У наш час племена трапляються в Амазонії, деяких країнах Африки, Азії, Океанії. **Народність** – складніша етнічна спільнота, що формується з ростом суспільного поділу праці та

держав; характеризується нечіткістю мовно-культурних граней, слабкістю економічних зв'язків тощо. В Європі такими першими народностями були давньоеллінська, давньонімецька, провансальська та ін. **Нація** – спільнота людей, об'єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї єдності на певній території з певною державною організацією, єдиним громадянством, культурою, традиціями, незалежно від їхнього етнічного походження.

● **Національно-етнічний склад населення світу.** Нині етносів у сучасному світі налічується понад п'ять тисяч. Однак лише сім найбільших народів світу – китайці, хіндустанці, бенгальці, американці США, бразильці, росіяни, японці – становлять майже 41 % населення світу. На планеті налічується 321 етнос кількістю понад 1 млн осіб кожний, крім того, на Землі живуть й нечисленні етноси (у північних і тропічних широтах), що налічують менше 1000 осіб (андаманці й тоала в Індії, алакалуфи в Аргентині та Чилі, юкагири в Росії тощо).

За національно-етнічним складом населення виокремлюють чотири типи держав:

- **однаціональні** (найпоширеніший у світі тип держав, представлений в Європі такими країнами, як Ісландія, Ірландія, Норвегія, Швеція, Данія, Чехія, Словенія та ін., в Азії – Японія, Бангладеш, Саудівська Аравія тощо, в Африці – Єгипет, Лівія, Мадагаскар та ін., в Латинській Америці – майже всі держави);
- **зі значним переважанням однієї нації, але за наявності інших національних меншин** (в Європі – Велика Британія, Франція, Італія, Німеччина, Іспанія, країни Балтії тощо, в Азії – Китай, Монголія, В'єтнам, Ірак, Туреччина, в Африці – Алжир, Марокко, Мавританія, Зімбабве та ін., у Північній Америці – США, в Австралії та Океанії – Австралійський Союз, Нова Зеландія);
- **двонаціональні** (представлені Бельгією і Канадою);
- **багатонаціональні** (до країн з етнічно різнорідним складом населення належать Індія, Росія, Швейцарія, Індонезія, Філіппіни, Нігерія, ПАР тощо).

Етнічний склад населення окремих країн постійно змінюється. У країнах зі складним національним складом помітно загострилися міжетнічні протиріччя. Однією з причин цього є пригнічення корінного населення, зокрема індіанців Латинської Америки, ескімосів Канади, аборигенів Австралії, маорійців Нової Зеландії. Іншою причиною є недооцінювання мовної і культурної самобутності національних меншин (шотландців і валлійців у Великій Британії, басків в Іспанії, корсиканців у Франції, франко-канадців у Канаді).

● **Етнолінгвістична класифікація народів.** Мова – це засіб спілкування людей, завдяки мові людина мислить, зберігає і передає інформацію, вона є одним із засобів управління поведінкою людини. Мова виникла одночасно з розвитком суспільства і змінювалася в історичному процесі.

За підрахунками етнографів, загальна кількість мов у світі сягає понад п'ять тисяч, тобто збігається з кількістю етносів (народів). Є випадки і двомовності в країні, що характерно для двонаціональних країн (Канада, Бельгія) і країн, де чимало іммігрантів. За кількістю людей, що розмовляють однією

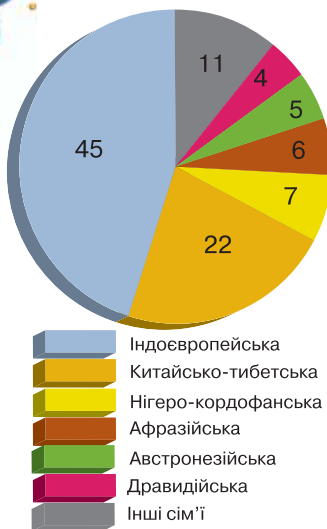
Доведіть чи спростуйте

У своєму розвитку етнос може поділитися або зовсім зникнути. Також етноси можуть об'єднуватися – злитися в один великий етнос.

РОЗДІЛ 1

Мал. 58. Частка основних мовних сімей у світовому населенні (%)

мовою перше місце в світі належить китайській мові (1 200 млн осіб). Друге місце посідає англійська мова, якою розмовляють в 60 країнах світу майже 480 млн осіб. На третьому місці – мови Індії (хінді та урду), якими спілкуються 440 млн осіб. Четверте місце належить іспанській мові, яка є державною для 20 країн світу, нею спілкуються 400 млн осіб. На п'ятому місці – російська мова, якою розмовляють понад 250 млн людей. На шостому місці перебуває арабська мова, що є рідною та державною в 25 країнах світу, і розмовляють нею 250 млн осіб. Потім йдуть бенгальська (понад 200 млн осіб), португальська (180 млн осіб), японська (125 млн осіб), німецька, французька і пенджабська (понад 100 млн осіб) мови. Загалом цими 13 мовами розмовляє понад 3/5 населення світу.

Вивчення мов народів світу особливо важливе тому, що саме мова покладена в основу класифікації народів (етносів). Найвищою таксономічною одиницею в цій класифікації є **мовна сім'я**. Фахівці налічують у світі близько 20 мовних сімей, з них найпоширеніша – **індоевропейська**,

до якої належить близько 45 % усього населення світу (мал. 58). Вона має величезний ареал поширення, що охоплює Європу, Південно-Західну Азію, Північну і Південну Америку, Австралію. Найчисленніша група у складі цієї сім'ї – індо-арійська (мови хінді, урду, бенгальська, пенджабська та ін.). Великими є романська (іспанська, італійська, французька та інші мови), германська (англійська та німецька) та слов'янська групи (російська, українська, білоруська, польська, чеська, болгарська мови). Іранська група складається з перської, таджицької, белуджської мов.

Другою за чисельністю є **китайсько-тибетська** мовна сім'я, яка охоплює 22% всіх мешканців планети. Найбільша частка тут припадає на китайську мову. До великих мовних сімей відносять також **нігеро-кордофанську** (Африка), **афразійську** (Південно-Східна Азія та Океанія), **дравидійську** (Південна Азія), **алтайську** (Євразія).

Усі мови великих сімей мають свою писемність. Найпоширенішою є писемність, що сформувалася на основі латинської графіки, кирилиці, санскриту, арабського алфавіту, а також ієрогліфічна писемність.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, як впливають на расову структуру населення світу змішані шлюби.
2. Проаналізуйте причини міжетнічних конфліктів у різних регіонах світу.
3. Проаналізуйте картосхему основних систем писемності. Які види писемності найпоширеніші у світі?
4. Доповніть схему лінгвістичної класифікації народів:
Етнос (мова) → Мовна група →

Обговорімо ...

Лінгвістична класифікація народів дуже важлива й актуальна в наш час.

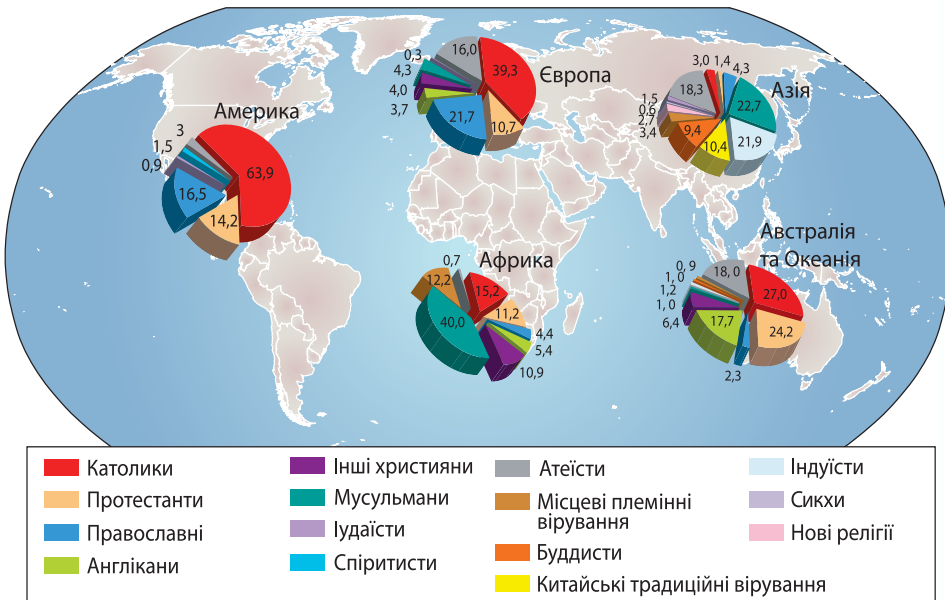
§ 28. Географія релігій світу

● **Роль релігії в сьогоденні.** Релігія є важливим елементом диференціації світових культур. Вона помітно впливає на суспільне і політичне життя багатьох країн світу, тому визначення кількості віруючих і географічне поширення релігій має велике значення. Нині у світі релігія й вірування поширюються в чітко локалізованих географічних ареалах і впливають на соціальне, політичне і господарське життя людей (мал. 59). Так, понад 260 млн буддистів – вегетаріанці, індуїсти – не їдять яловичини, мусульмани – свинини, тому в регіонах поширення цих релігій через конфесійні погляди не можуть розвиватися певні галузі тваринництва. З релігійними мотивами пов'язана більшість масштабних політичних конфліктів в історії людства, які відбувалися на кордонах районів з різними віруваннями. У побуті багатьох людей релігійні вірування відіграють велике значення. У католицьких країнах Західної Європи та Північної Америки церква виступає в ролі потужного банкіра, землевласника, впливає на політику, виховання молоді, шкільну освіту. У країнах, що розвиваються, релігія посідає значне місце в житті і побуті місцевих жителів через традиції, обряди, звичаї.

Загальну кількість віруючих серед населення земної кулі чітко встановити важко, немає такої статистики майже в усіх країнах.

Класифікуючи релігії, вчені поділяють їх на три групи: світові релігії; національні релігії; родоплемінні релігії чи культу.

● **Світові релігії.** Вони поширені майже в усіх країнах світу і охоплюють представників багатьох етносів і народів. Крім того, світові релігії мають здатність бути соціально гнучкими, тобто мають властивість функціонувати в різних історичних і соціальних суспільствах, залучати до себе різні соціальні прошарки людей. Для них характерна активна місіонерська діяльність. До їх категорії відносять три релігії: *християнство, іслам (мусульманство) і буддизм.*

Мал. 59. Конфесійна структура населення частин світу

Християнство – потужна за кількістю віруючих світова релігія, що виникла в Палестині в I ст. н.е. Із часом швидко поширилася майже в усі країни світу. В основі її лежить віра в Ісуса Христа як Бога–людину, Спасителя і Бога–Сина. Головне джерело християнського віровчення – Священне Письмо (Біблія).

У християнстві виділяють три головні напрямки – *православ'я*, *католицизм* і *протестантизм*. Розкол єдиної християнської церкви на православ'я і католицизм відбувся в XI ст., а протестантська церква виникла під час проведення Реформації (XVI ст.) Для православ'я характерна відсутність жорсткої церковної централізації. Воно поділене на 15 самостійних (автокефальних) церков. Католицизм вирізняється чіткою централізацією та ієрархічністю: його головний центр – Ватикан, що очолює Папа Римський. У протестантизмі існує велика кількість самостійних течій, напрямків, сект тощо.

Католики становлять більшість віруючих у багатьох країнах Європи, в Азії вони зосереджені переважно на Філіппінах, в Африці – головним чином у колишніх іспанських та португальських колоніях. В Австралії католики становлять понад 1/3 віруючих, а в Латинській Америці вони переважають в усіх країнах, що пов'язано з іспанською та португальською колонізацією. Багато католиків і в Північній Америці.

Протестантизм поширений у країнах Північної Європи, у Великій Британії, Північній Німеччині, широко представлений в Австралії та Океанії, протестанти становлять половину від усіх віруючих у США і 1/3 в Канаді.

Православ'я розміщується компактніше. Його ареал поширений на країни Східної та Південно-Східної Європи (Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Румунія, Болгарія, Сербія), Південної Європи (Греція) та на країни Південно-Західної Азії (Грузія, Вірменія, Кіпр). В інших регіонах світу православні не складають конфесійної більшості. Винятком є лише Ефіопія, де переважають близькі до православ'я християни-монофізити.

Іслам є другою за чисельністю віруючих світовою релігією. Вона наймолодша за часом виникнення, що була заснована в VII ст. в Аравії Мухаммедом (Магометом). Швидко поширилася в країнах Близького і Середнього Сходу, а потім – і в інших регіонах світу. Іслам – монотеїстична релігія, найважливіший її догмат – віра в єдиного бога Аллаха, що створив світ. Священна книга мусульман – Коран.

Спосіб життя мусульман визначають такі головні зобов'язання: віра в те, що немає бога, крім Аллаха, а Мухаммед – його посланець на Землі; здійснення молитви п'ять разів на добу; щорічна сплата податку на користь бідних єдиновірців; здійснення хоча б один раз у житті паломництва (хадж) до священного для мусульман міста – Мекки (Саудівська Аравія) тощо. Хоча в ісламі існують єдині догми і правила поведінки, проте іслам уже в VII–VIII ст. поділився на дві основні течії – сунізм і шиїзм.

Іслам переважно поширений в Азії та Африці. У Південно-Західній Азії іслам переважає в усіх країнах (окрім Вірменії, Грузії та Ізраїлю), у Південній Азії – у Пакистані та Бангладеш, у Південно-Східній Азії – в Індонезії, у Центральній Азії – у Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані, Киргизії, Казахстані. У Північній Африці іслам домінує в усіх без винятку країнах, а в Європі мусульман багато в Албанії, Боснії і Герцеговині, Македонії, Косові.

Буддизм дещо поступається за чисельністю іншим світовим релігіям, проте є однією з давніх релігій світу. Він зародився у Давній Індії в VI–V ст. до н.е. Його засновником вважається Сидхара Гаутама, який із часом одержав ім'я Будда (просвітлений, світлий). З Індії буддизм поширився

на Південну, Південно-Східну та Східну Азію. Значний вплив буддизму в Монголії, Непалі, Японії, Китаї, Південній Кореї.

Етичними нормами буддизму є гідність людини, а її соціальний статус залежить не від її походження, а саме від її поведінки. Згідно з буддистськими канонами, життя складається з безперервного ланцюга страждань, які можна поліпшити правильною поведінкою і не вбиваючи живих організмів. Тому буддисти – вегетаріанці, вони не вживають м'ясні продукти. Ці етичні норми безпосередньо впливають на господарську діяльність, особливо на спеціалізацію сільського господарства.

У буддизмі склалося два напрямки. Прихильники Хінаяни («вузький шлях») вважають Будду реальною людиною, історичною особою, вони строго виконують принципи раннього буддизму, а ті, хто хоче досягти спасіння, мусять йти в монахи. Прихильники Махаяни («широкий шлях») обожують Будду і вважають, що для спасіння душі бути монахом необов'язково.

● **Національні релігії.** Серед цих релігій виділяють – індуїзм, конфуціанство, синтоїзм та іудаїзм.

Індуїзм виник у Давній Індії в IV–VI ст. і є політеїстичною релігією з багатьма різними божествами. Серед них головною є Тримурта (Трійця) богів у складі Брахми, Вишну і Шиви. До важливих догм індуїзму відносять вчення про дхарму (встановлений для кожної індійської касты порядок життя) та сансару (перехід душі померлого в тіло людини іншої касты або в тварину чи рослину). Майже 99% віруючих проживають в Індії та Непалі.

Конфуціанство виникло в VI–V ст. до н.е. в Китаї як філософсько-етичне вчення. Його основоположником був Конфуцій. З часом це вчення трансформувалося в релігію. Етичні норми конфуціанства: культ предків, повага до старших, підкорення їм, повага до чину та ін. У цій релігії немає священників, усі обряди виконує глава сім'ї або старійшина роду. Сьогодні конфуціанство впливає на своїй батьківщині – в Китаї.

Синтоїзм є національною релігією Японії, виникла в VII–VIII ст. і заснована на давніх релігійних віруваннях японців – культі предків і культі природи. Синтоїстська релігія політеїстична – світ заселений мільйонами божеств і духів. На чолі цього пантеону богів стоїть сонячна богиня Амата-расу, яку вважають праматір'ю японських імператорів. Тому для синтоїзму характерне обожнювання імператорської династії. Релігійні обряди – жертвоприношення, молитви, які звершуються в синтоїстських храмах. Існують і численні храмові свята.

Іудаїзм виник II тис. до н.е. як релігія євреїв. Релігія нечисленна, проте в Ізраїлі 81% віруючих – іудеї. Важливий догмат іудаїзму – віра в єдиного бога Яхве, іудеї вірять в боговибраність євреїв, в безсмертя душі, в майбутнє «пришестя» небесного месії. Іудеї збираються в будинках молитви – синагогах. У світі налічують понад 14 млн іудеїв. Крім Ізраїлю, вони проживають по всьому світу, зокрема в США, Франції, Німеччині, країнах СНД тощо.

До національних релігій відносять також джайнізм й сикхізм (Індія), даосизм (Китай), зороастризм (Індія, Пакистан, Іран) та інші.

Доведіть чи спростуйте

Більшість релігій пропонують консерватизм, шанування традицій, звичаїв, обрядів, норм поведінки. Також релігії впливають на ведення сільського господарства, харчування населення, використання природних ресурсів, проведення економічних і соціальних реформ.

● **Родоплемінні релігії (культи).** Ці релігії є першими віруваннями людини. Вони відбивають примітивну уяву людей минулих епох про своє життя і навколишнє середовище. Нині вони зберігаються лише в найвідсталіших народів Африки, Азії, Океанії тощо. Різновидів таких культів чимало. Найпоширеніші і найвідоміші з них: *фетишизм* (поклоніння матеріальним предметам, яким приписують надприродні сили); *анімізм* (віра в духів природи, тварин, рослин тощо); *тотемізм* (людські душі мають спорідненість з видами тварин, рослин, мінералів, явищ природи); *шаманізм* (віра в здатність окремих людей спілкуватися з духами і використовувати їхню силу для лікування хвороб); *магія* (віра у можливість впливати надприродним шляхом на інших людей та явища природи) і багато інших.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Наведіть приклади впливу релігії на природний і механічний рух населення.
2. Доведіть, що релігія впливає на етнічні процеси.
3. Назвіть країни, у яких більшість населення дотримується посту в місяць рамадан, і ті, у яких здійснює щоденну п'ятикратну молитву.
4. Розкрийте особливості поширення світових релігій на планеті.
5. Як саме релігії впливають на економіку, політику і культуру держав світу.

§ 29. Трудові ресурси: їх розподіл і якість

● **Трудові ресурси та економічно активне населення.** Термін «*трудові ресурси*» в економічній і географічній науці використовують для позначення тієї частки населення країни, яка має необхідний фізичний розвиток, розумові здібності і знання, що дають змогу брати участь у суспільно-корисній праці.

Трудові ресурси – працездатне населення у працездатному віці (винятком є інваліди, що не працюють, і «пільгові» пенсіонери) (мал. 60). До них належать і особи, які старші чи молодші працездатного віку, але беруть участь у суспільному виробництві, тобто працюють (пенсіонери і підлітки до 16 років).

Якщо у визначенні нижньої межі працездатного віку між країнами істотних відмінностей немає (зазвичай 16 років), то верхня межа значно варіює і різниця досягає 20 років. Це пояснюється різною середньою тривалістю життя населення країни, а також її матеріальними можливостями щодо забезпечення пенсіями людей похилого віку. Так, у більшості країн світу верхня межа працездатного віку сягає 60–65 років, у ряді країн Азії, Африки пенсійний вік становить 50 років, а в країнах з високою тривалістю життя (Данія, Швеція) – 67 і навіть 70 років (Норвегія). У багатьох країнах світу немає різниці між віком виходу на пенсію чоловіків і жінок.

Економічно активне населення – це не всі люди працездатного віку, а лише ті, хто дійсно бере участь у суспільному виробництві чи бажає бути його учасником.

Тобто до економічно активного населення не належать особи, що працюють у своєму домашньому господарстві, та учні, які досягли працездатного віку, але продовжують навчатися в школі, коледжі, університеті тощо. Чисельність економічно активного населення зазвичай дещо менша чисельності трудових ресурсів. У світі трудові ресурси становлять близько 60–65% всього населення, а економічно активне населення – 45–50%.

На різницю між трудовими ресурсами окремих країн впливає тип відтворення населення, рівень соціально-економічного розвитку і деякі інші чинники. Абсолютні показники зайнятості населення в країнах світу різні. Так, за цими показниками на 2008 р. серед країн лідерами є Китай (808 млн осіб), Індія (523 млн), США (155 млн), Індонезія (112 млн), Бразилія (100 млн), Японія (85 млн), Росія (75 млн осіб). Високі показники зайнятості населення в Бангладеш, Німеччині, Великій Британії, Франції та ін.

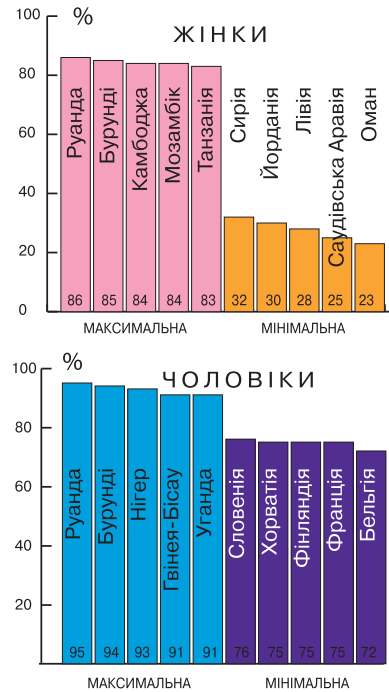
Нині майже в усіх країнах світу є певна категорія осіб, які не залучені до виробництва, тобто є безробітними. **Безробіття** є таким суспільно-економічним явищем, яке виникає тоді, коли пропозиція праці (трудових ресурсів) перевищує попит на неї. Характерними ознаками безробіття є рівень і тривалість безробіття. Рівень безробіття обчислюють за співвідношенням кількості офіційно-зареєстрованих безробітних до загальної кількості працездатного населення. Безробітними є особи, які не працюють, зареєстровані в урядових службах зайнятості і активно шукають роботу.

Зазвичай у країнах «третього світу» через низький рівень грамотності і низьку кваліфікацію трудоактивного населення частина трудових ресурсів є безробітною. Цей рівень суттєво варіює по країнах. Найнижчі показники рівня безробіття у світі мають деякі держави НІК (Таїланд – 1,2 %, Сінгапур – 2,3, Південна Корея – 3,2 %) і невеликі країни Європи (Андорра й Монако – 0 %, Ліхтенштейн – 1,5, Білорусь та Ісландія – 1,6, Данія – 2 % тощо). Найвищий цей показник у країнах Африки (Ліберія – 85 %, Зімбабве – 80, Буркіна-Фасо – 77 % тощо) і найменш розвинутих країнах Азії (Непал – 46 %, Афганістан – 40, Ємен – 35 % тощо).

● **Ринок праці.** Він характеризує форми і методи погодження й регулювання інтересів безпосередніх виробників і роботодавців, пов'язаних з організацією, використанням і оплатою найманої праці.

Ринок праці являє собою суспільно-економічну форму руху трудових ресурсів, особливий, властивий розвинутих товарно-грошовим відносинам спосіб залучення робочої сили в економічну систему.

Сформувалися різні моделі ринку праці, які відображають його організацію, структуру і функціонування. *Японська модель* ґрунтується на так званому довічному наймі, який гарантує зайнятість працівника до пенсійного віку (55–60 років). Ця система найму передбачає підвищення розмірів матеріальних благ (зарплати, премій, соціальних виплат) залежно від віку працівника. Так, робітникам прищеплюють творче ставлення до праці і забезпечують високу якість роботи. Працівник довічного найму не підлягає звільненню. Уся проблема вирішується скороченням робочого часу або відкриттям нових робочих місць, переміщенням персоналу.

Мал. 60. Частка працездатного населення віком 15–64 роки в країнах світу

Модель США передбачає децентралізацію ринку робочої сили. У кожному штаті є свої закони про зайнятість, про допомогу безробітним, свої фонди страхування. Під час спаду в економіці або в зв'язку з нерентабельною роботою практикують звільнення робітників. Щорічно працівники фірми підписують колективні договори з адміністрацією, у яких зазначено, що рівень зарплати та її підвищення пов'язані з рівнем і зростанням продуктивності праці.

Шведська модель передбачає активну політику держави і фірм у вирішенні проблем зайнятості населення і ґрунтується на таких економічних засадах: обмежувальна фіскальна політика (податки і урядові вкладення); здійснення політики «солідарності» в заробітній платі, що забезпечує рівновагу зарплати за однакою працю, незалежно від фінансового стану підприємства; здійснення активної політики на ринку робочої сили; реалізація селективного економічного росту, який полягає в державній підтримці секторів з низкими економічними показниками, але необхідних для суспільства.

Модель гнучкого ринку праці передбачає мобільність праці; територіальну, галузеву й іншу рухливість працівників; дистанційну гнучкість (оптимальне зосередження працівників по підприємствах і філіях; гнучку зайнятість; функціональну гнучкість; гнучкі системи оплати праці).

У США і країнах Євросоюзу майже 2/3 працівників за наймом належать до традиційно зайнятих, а 1/3 – до гнучкої робочої сили.

● **Якість трудових ресурсів.** Вузловою категорією теорії народонаселення є якість населення загалом і трудових ресурсів зокрема. Важливими складовими, що характеризують якість населення, є здоров'я населення, його освітній рівень і кваліфікація трудових ресурсів.

Поки що в світі не всі люди *письменні* (уміють читати і писати). Загалом у світі частка неписьменного населення становить 15% (близько 900 млн осіб), з яких понад 90% припадає на мешканців держав, що розвиваються. За кількістю неграмотних особливо виділяються деякі країни Азії (Афганістан – 72%, Бутан – 53, Непал та Бангладеш – 52, Пакистан – 50% тощо) і більшість країн Тропічної Африки (Буркіна-Фасо – 78%, Чад – 75, Нігер – 73, Гвінея – 70, Сомалі – 63% тощо). За чисельністю неписьменного населення світовим лідером

Таблиця 1. Кількість студентів на 100 тис. мешканців у країнах світу

Країна	Кількість студентів на 100 тис. осіб		Країна
Канада	6980	2800	Ізраїль
США	5546	2800	Венесуела
Південна Корея	4756	2500	Італія
Нова Зеландія	4675	2100	Болгарія
Норвегія	4111	1950	Чилі
Фінляндія	3623	1750	Таїланд
Нідерланди	3352	1700	Єгипет
Аргентина	3300	1550	Мексика
Німеччина	2800	1450	Польща

Таблиця 2. Забезпечення населення медичними послугами

Країни з найбільшою кількістю лікарів	Лікарів на 100 тис. мешканців		Країни з найменшою кількістю лікарів
Італія	570	3	Ефіопія
Росія	470	4	Ангола
Білорусь	465	7	ДРК
Україна	455	10	Філіппіни
Молдова	405	19	Нігерія

є Індія – близько 350 млн осіб (35% населення), з яких дві третини – жінки, тобто кожен третій неписьменний у світі – індієць.

Для характеристики освітнянського рівня населення дуже важливим є показник частки осіб з вищою освітою серед дорослого населення (табл. 1). За цим показником лідирують США (24%), країни Західної Європи, Канада, Австралія, Нова Зеландія (10–15%).

На *охорону здоров'я* розвинуті країни світу виділяють потужні кошти. Так, у США, Німеччині, Швейцарії вони перевищують 10% ВВП, у Франції, Нідерландах, Чехії, Канаді, Австралії наближаються до 10%, а в країнах Африки такі витрати не перевищують 2–3% ВВП. Доступ до медичного обслуговування в різних країнах світу теж різний (табл. 2). У розвинутих країнах медичну допомогу отримує все населення, а в бідних країнах – менше 1/4 населення.

Одним з найважливіших критеріїв оцінки здоров'я населення є показник дитячої смертності. За середнього в світі показника 57 смертей на 1000 новонароджених, в економічно розвинutih країнах цей показник становить всього 9‰, а в найбідніших країнах він зростає до 100‰.

Дуже важливим показником соціально-економічного розвитку країни та якості життя в ній є **тривалість життя** населення, що в загальних рисах характеризує вік смертності людей. Вчені вважають, що середня видова тривалість людського життя становить 110–115 або навіть і 120–140 років. Проте насправді через вплив багатьох біологічних і соціально-економічних чинників вона є значно меншою. Найнижча середня тривалість життя в світі спостерігається в найбідніших країнах Африки (Сьєрра-Леоне, Замбія, Ангола, Мозамбік, Гвінея, Ліберія тощо), де в середньому живуть до 37–40 років. Найвищі показники характерні для розвинutih країн Європи (Франція, Швеція, Швейцарія, Італія, Норвегія тощо), Азії (Японія, Сінгапур), Північної Америки (США, Канада) та Австралії (табл. 3).

Загалом з розвитком цивілізацій середня тривалість життя збільшується, насамперед завдяки зниженню дитячої смертності та розвитку медичного обслуговування. У всіх без винятку країнах жінки живуть довше за чоловіків, хоча найбільша різниця за середньою тривалістю життя між статями спостерігається в країнах колишнього СРСР, зокрема в Україні, Росії, Грузії тощо.

Таблиця 3. Країни – лідери за середньою тривалістю життя (2008 р.)

Країна	Середня тривалість життя, роки		
	в середньому	чоловіки	жінки
Японія	82,2	78,8	85,6
Сінгапур	82,0	79,3	84,7
Австралія	81,6	79,2	84,1
Канада	81,3	78,7	83,9
Франція	81,0	77,8	84,3
Швеція	80,9	78,6	83,2

Доведіть чи спростуйте

Проблема неграмотності – це проблема насамперед країн, що розвиваються, де загальна кількість неграмотних людей є дуже значною.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Поясніть сутність термінів «трудові ресурси» й «економічно активне населення».
2. Перелічіть чинники, що розкривають поняття «якість трудових ресурсів».
3. Проведіть дискусію на тему «Життєвий потенціал населення в країнах Латинської Америки».
4. Обчисліть рівень безробіття в країні, коли її трудові ресурси становлять 100 млн осіб, а кількість безробітних сягає 5 млн осіб.

§ 30. Сучасний стан розселення населення

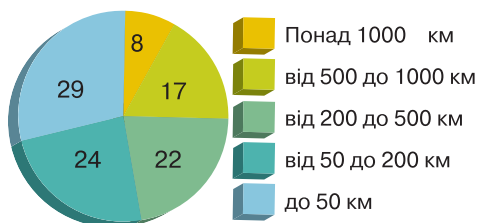
● **Особливості розміщення населення.** Населення світу розміщується дуже нерівномірно. Тисячоліттями густо заселені долини річок Нілу, Янцзи і Хуанхе, Інду і Гангу, Тигру і Євфрату. Нині до цих регіонів можна віднести ще й Західну Європу, Південно-Східну Азію, схід Північної Америки, Центральну Америку. За певними підрахунками, половина чисельності всього людства населяє 1/20 території суходолу.

Розселення населення – процес розподілу населення на певній території. Цей процес характеризують відмінності в густоті населення, сукупність населених пунктів різної величини (міст, селищ, сіл) і співвідношення кількості міських і сільських мешканців.

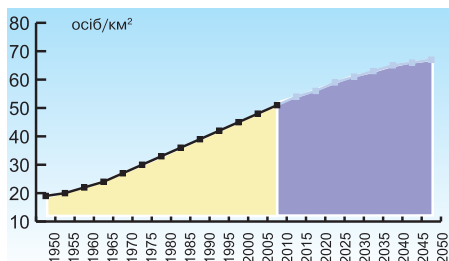
На розміщення населення по земній кулі найбільше впливають природні чинники. Так, райони з екстремальними природними умовами (пустелі, льодовики, тундра, високогір'я) несприятливі для проживання людей. З давніх часів людей притягує море, річка, океан, тому й оселяються вони здебільшого саме тут (мал. 61). Соціально-економічні умови життя людей, їхня господарська діяльність, рівень виробництва також регулюють розміщення населення в країнах світу. Тому нині у Східній півкулі проживає 80 %, у Північній – 90 %, а на Азію припадає близько 60 % всього населення світу.

Протягом ХХ ст. за рахунок демографічного вибуху кількість мешканців планети стала різко збільшуватися, що зумовило й зростання густоти населення (мал. 62). Високу густоту населення (понад 200 осіб/км²) мають Бангладеш (965 осіб/км²), Південна Корея (483 осіб/км²), Нідерланди (465 осіб/км²), Індія, Бельгія, Японія, Шрі-Ланка, Велика Британія, Німеччина, а серед малих держав – Мальта (1200 осіб/км²) і Сінгапур (понад 6000 осіб/км²).

Світовими рекордсменами є Монако (16000 осіб/км²) і Аоминь (Китай) – понад 27000 осіб/км². Середньосвітова густота населення дорівнює майже 40 осіб/км², найнижча вона (до 2 осіб/км²) в Монголії, Лівії, Мавританії, Намібії, Австралії тощо, а в Гренландії загалом одна людина припадає на 30 км².

Мал. 61. Розподіл населення світу за ступенем віддаленості від моря (%)

Мал. 62. Динаміка зростання густоти населення світу

● **Форми розселення населення.** Виділяють такі найпоширеніші форми розселення:

– *дисперсне (розсіяне) сільське розселення з окремими подвір'ями–садибами*, яке наближає людей до місць праці – земельних ділянок, лісів, мисливських угідь, ставків, озер тощо. Найвиразнішими прикладами цієї форми розселення є хутори, фермерські поселення (США, Канада, Австралія), аули, поселення в горах (Грузія, Швейцарія);

– *дисперсно-групове сільське розселення*. Воно є переважаючою формою сільського розселення в більшості країн світу (Росія, Україна, Франція, Китай тощо);

– *місто* як найважливіша форма міського розселення;

- *промислові поселення, які не «доросли» до рівня міст.* До них належать гірничопромислові поселення (селища шахтарів і рудокопів, золотошукачів, робітників нафтопромислів та будівельних кар'єрів), поселення, пов'язані з переробкою деревини та сільськогосподарської сировини;
 - *поселення службового характеру* (поза містами, у сільській місцевості). Функції таких поселень, що зазвичай невеликі за розмірами, завжди вузько-спеціалізовані;
 - *розселення кочових народів.* У них зазвичай немає постійних населених пунктів, а кочове населення має лише тимчасові стоянки – табори (ряд народів Північної Африки, Південно-Західної та Центральної Азії). Чисельність кочівників у світі сягає понад 25–30 млн осіб.
- Перелічені форми розселення часто утворюють численні змішані та перехідні форми, характерні для певних зон і районів.

● **Типи поселень.** У країнах світу населення живе в певному населеному пункті. Розрізняють сільські та міські типи поселень.

Сільське розселення – форма територіальної організації життя населення на позаміській території у вигляді сукупності сіл, поселень інших типів, призначених для постійного або тимчасового проживання. Воно забезпечує виконання різних господарських функцій (сільськогосподарське виробництво, лісове і лісопромислове господарство, рекреаційне обслуговування).

У розвинутих країнах сільське розселення існує в умовах скорочення кількості сільського населення і частки зайнятих в аграрному виробництві. У країнах, що розвиваються, абсолютна чисельність сільського населення, навпаки, зростає. Особливо висока частка сільського населення в Азії (65%), зокрема в Індії (73%) і Китаї (70%), а також в Африці (70%). За приблизними оцінками в світі існує близько 12–20 млн сільських поселень.

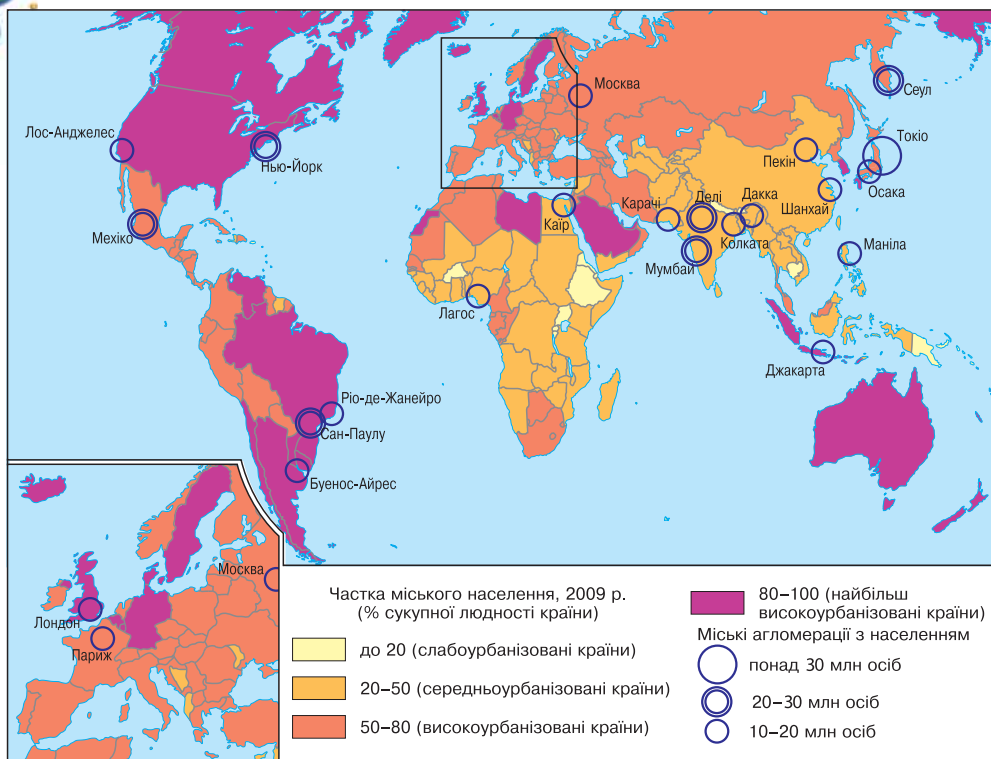
Міський населений пункт (місто) – це одна із форм поселення з високою густотою населення й концентрацією промислового виробництва. У світі немає єдиних критеріїв щодо віднесення населених пунктів до категорії міст. Так, у Данії містами вважають поселення людністю понад 250 осіб, у Малайзії – 1 тис., у США – 2,5 тис., в Україні та Росії – 12 тис., у Нідерландах – 20 тис., в Японії – понад 50 тис., у Китаї – 100 тис. осіб.

У сучасному світі зростають темпи **урбанізації** (лат. *urbanus* – міський) – посилення ролі міста в розвитку суспільства. Процес урбанізації виявляється у зростанні міських поселень, концентрації в них мешканців та в поширенні міського способу життя на всю мережу поселень. Рушійними силами урбанізації є розвиток продуктивних сил, технічний і соціальний прогрес, розширення меж суспільного поділу праці, збільшення територіальної та соціальної рухливості населення. Якщо в середині XIX ст. у містах проживало всього понад 4% населення світу, на початку XX ст. – 13–14%, то нині частка міського населення в світі зросла до 47% і продовжує збільшуватися. На початку XXI ст. у містах мешкає майже 3 млрд осіб.

Загалом найбільша частка міського населення характерна для розвинутих країн, а найнижча – для найбідніших країн Африки (мал. 63). До країн з максимальним рівнем урбанізації у світі (на 2008 р.) належать Сінгапур та Монако (по 100%), Бельгія й Кувейт (по 97%), Ізраїль (92%), Велика Британія (91%), Нідерланди (90%) тощо.

Однією з сучасних особливостей процесів урбанізації є утворення міських агломерацій і мегаполісів (мегаполісів).

Мал. 63. Рівень урбанізації в країнах світу

Міська агломерація (лат. agglomerare – приєднувати, нагромаджувати) – форма розселення, територіальне утворення, яке формується на основі великого міста і створює значну зону урбанізації, поглинаючи суміжні населені пункти.

Найбільші в світі агломерації сформувалися навколо Лондона, Парижа, Осаки, Токіо, Нью-Йорка, Москви, Мехіко, Сан-Пауло та ін (мал. 63).

Для сучасної урбанізації характерне зростання не лише міст, а й приміських зон. Міська територія поступово розростається, приєднує до свого складу сусідські поселення, що зумовлює **субурбанізацію**. Добробут людей поступово підвищується, що дає їм змогу будувати комфортабельні будинки у приміських зонах, уникаючи таких недоліків міста, як шум, забруднення повітря, нестача зелених насаджень тощо. У Західній Європі і Північній Америці цей процес розпочався з 50-х років XX ст., нині він охопив Україну й інші постсоціалістичні країни. У США, ПАР та деяких розвинутих країнах Західної Європи субурбанізація супроводжується так званою втечею білих, коли центральні райони міст заселяють представники негроїдної раси, а біле населення переміщується до передмістя.

До поняття субурбанізації близьке поняття **рурбанізації** – поширення міських форм і умов життя на сільські поселення. Вона може супроводжуватися міграцією міського населення до сільських поселень, перенесенням до сільської місцевості форм господарської діяльності, характерної для міст.

На земній кулі сформувалися райони скупчення великих міст (мал. 63). Ці райони називають **мегаполісами**, або **мегалополісами** (грец. *megalu* – великий і *polis* – місто), – найбільша форма розселення, що утворилася в результаті злиття великої кількості сусідніх міських агломерацій. У США великі мегаполіси

розміщені вздовж Атлантичного узбережжя («Босваш», Бостон – Вашингтон, з населенням понад 60 млн осіб), на південному узбережжі Великих озер (Приозерний, 40 млн осіб), у Каліфорнії («Сан-Сан», Сан-Франциско – Сан-Дієго, 25 млн осіб). У них проживає майже половина всього населення країни. У Європі сформувалися два мегаполіси: Англійський (об'єднує агломерації Лондона, Бірмінгема, Манчестера, Ліверпуля та ін.) і Рейнський («кільцева агломерація» Рандстад у Нідерландах, Рейн – Рур, Рейн – Майн у ФРН та ін.) з населенням по 30–35 млн осіб. У Японії великими міськими агломераціями є Токійська, Осацька, Нагойська, що утворили величезний мегаполіс Токайдо, протяжністю понад 600 км і загальним населенням понад 55 млн осіб.

Великі міста й агломерації сконцентровані на порівняно невеликій території, проте вони виробляють 4/5 національного доходу, 9/10 продукції обробної та 2/3 видобувної промисловості. Їхня діяльність значно впливає на екологію навколишнього середовища, утворюючи так звані **урбосистеми** (міські екосистеми). Міста впливають на літосферу (зміна рельєфу призводить до зміни ландшафту), гідросферу (забруднення місцевих вод), атмосферу (зростання кількості шкідливих викидів). Усе це видозмінює мікроклімат міста і шкідливо впливає на здоров'я сучасного городянина.

Доведіть чи спростуйте

Урбанізація – найбільше благо для нашої планети.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Поясніть різноманітність розміщення населення у світі. Нанесіть на контурну карту найзаселеніші регіони.
2. Проаналізуйте головні форми розселення населення. Наведіть приклади країн, де вони поширені.
3. Поясніть вислів: «Американські міста, на відміну від європейських та азійських, не мають минулого. У них відсутній вчорашній день».
4. Які чинники мають вирішальне значення на сучасному етапі в розселенні населення в країнах Західної Європи?

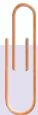
Обговорімо...

Існують різні прогнози щодо подальшого розвитку процесу урбанізації у світі загалом і в окремих регіонах зокрема. Одні вважають, що цей процес найближчим часом уповільниться, інші висловлюють думку про постійне нарощування темпів урбанізації, проте зміняться її форми

ПРАКТИКУМ

1. Практична робота «Аналіз динаміки чисельності населення основних регіонів світу».
2. Дискусія на тему «Екологічні біженці: чи варто їх приймати».
3. Практична робота «Складання картосхеми сучасних шляхів міграції населення світу».
4. Творча робота «Розробка плану заходів демографічної (або міграційної) політики у своїй місцевості (або для однієї з країн світу)».
5. Практична робота «Аналіз релігійної структури населення світу».
6. Практична робота «Аналіз статеві-вікових пірамід країн різних типів вікової структури населення».

ТЕМА 5.

НТР – КРОК У МАЙБУТНЄ

Ви дізнаєтеся про:

- взаємозв'язок науково-технічного прогресу і науково-технічної революції;
- суть, основні риси та складові науково-технічної революції;
- роль науки, техніки і технологій в добу НТР;
- пріоритети розвитку виробництва в епоху НТР;
- екологічні, соціальні, морально-етичні проблеми розвитку біотехнологій та біоіндустрії;
- позитивні риси й негативні наслідки «інформаційного вибуху».

Ви навчитеся:

- визначати складові НТР й характеризувати основні її риси;
- характеризувати вплив НТР на галузі економіки;
- аналізувати проблеми розвитку біотехнологій і біоіндустрії;
- формулювати позитивні й негативні риси «інформаційного вибуху»;
- визначати пріоритетні напрямки географічних досліджень в Україні.

§ 31. Суть і складові науково-технічної революції

● **Науково-технічний прогрес і науково-технічна революція.** Науково-технічний прогрес (НТП) знайшов відбиття у відкритті нових знань і застосуванні їх у суспільному виробництві, що дає змогу по-новому поєднувати й комбінувати наявні ресурси з метою збільшення випуску кінцевої якісної продукції. Він передбачає створення і впровадження нової техніки і технологій, розробку нових методів управління виробництвом.

Науково-технічний прогрес – поступальний рух людського суспільства в розвитку науки й техніки.

Науково-технічний прогрес може розгортатися двома шляхами – еволюційним і революційним. *Еволюційний розвиток* передбачає подальше вдосконалення вже відомої техніки й технологій – збільшення потужностей (продуктивності) машин і обладнання, транспортних засобів. Так, якщо на початку 50-х років ХХ ст. найбільший морський танкер вмщував до 50 тис. т нафти, у 60-х роках з'явилися супертанкери вантажопідйомністю понад 300 тис. т, то нині нафту возять танкерами тоннажністю до 500–550 тис. т.

Революційний розвиток виявляється в якісно новому стрибку у пізнанні законів природи, що застосовуються в певному виробництві, галузі. При цьому якісно змінюється матеріально-технічна база виробництва, створюється принципово нова техніка і впроваджуються новітні технології. Раніше говорили про «століття текстилю», «століття сталі», «століття автомобіля», а нині – про «століття мікроелектроніки».

Водночас із поняттям «науково-технічний прогрес» вживають вужчий термін – науково-технічна революція (НТР), яка спирається на досягнення науки й техніки, використовує нові джерела енергії, широко застосовує електроніку, принципово нові технологічні процеси, прогресивні матеріали з раніше заданими властивостями.

Науково-технічна революція – докорінні якісні зміни в продуктивних силах, спричинені перетворенням науки в безпосередню продуктивну силу суспільства.

● **Історія НТР.** В історії НТП виділяють дві промислові революції і одну науково-технічну революцію, яка триває й досі. Під час першої промислової революції (кінець XVIII – початок XIX ст.) відбулася спеціалізація знарядь праці й інструментів за умов мануфактурного розвитку капіталізму в промисловості. Це поступово готувало основу для переходу (наприкінці XIX – початку XX ст.) до другого етапу в розвитку техніки – до великого машинного виробництва і до виникнення істотно нового технологічного способу виробництва. Цю революцію тому і звать промисловою (або електротехнічною), що вона торкнулася насамперед промисловості і транспорту, проте майже не позначилася на сільському господарстві. Головним її речовим символом можна вважати парову машину (паровоз, пароплав тощо). Територіально промислова революція охопила тільки Європу і Північну Америку.

Сучасну НТР часто називають перманентною (безперервною). Деякі вчені навіть виділяють дві послідовні науково-технічні революції. Перша НТР стала в розвинених країнах у 50–60-х рр. XX ст. і розвивалася за трьома основними науково-технічними напрямками: перший – освоєння енергії атома; другий – квантова електроніка, створення лазерної техніки, електронних перетворювачів енергії; і нарешті, третій – кібернетика та обчислювальна техніка, створення поколінь ЕОМ.

Друга НТР розгорнулася в останній чверті XX ст. Її ядром стала інша тріада, зокрема мікроелектроніка, біотехнологія та інформатика. Саме ця НТР започаткувала перехід до постіндустріального технологічного способу виробництва. Хто володіє інформацією, той володіє світом – так характеризують інформаційну революцію, якою нині охоплені всі галузі науки, техніки, промислового виробництва, усі сфери суспільного життя тощо.

● **Основні риси НТР.** Однією з основних рис сучасної НТР є надзвичайно швидкий розвиток науки, що перетворилася на одну з провідних сфер людської діяльності. Це сталося завдяки сучасній освіті і великим витратам на наукові дослідження. Особливо значні досягнення у сфері освіти і науки мають США, Японія, ФРН, Франція, Велика Британія, малі промислово розвинуті країни Європи.

Другою важливою рисою є всеосяжність та універсальність НТР, яка змінює всі галузі і сфери, охоплює не тільки матеріальне виробництво, а й сферу послуг, впливає на психологію і ментальність мешканців розвинутих країн. Так, спеціалісти можуть пишатися масовим застосуванням у виробництві роботів, а пересічна людина здобутки НТР може оцінити, маючи змогу негайно зателефонувати в будь-яку країну, швидко розрахуватися в магазині за допомогою електронної кредитної картки чи миттєво переказати гроші партнеру в інший кінець світу.

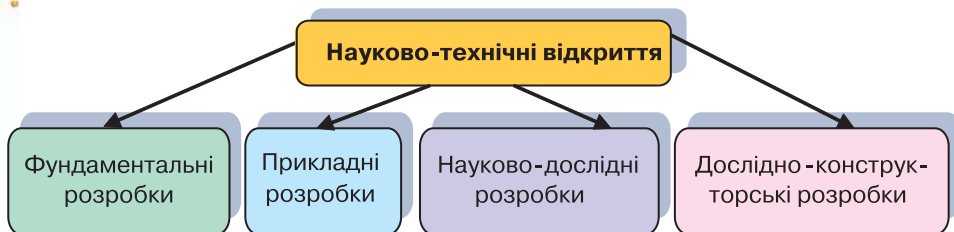
НТР різко підвищила вимоги до рівня кваліфікації трудових ресурсів, вона сприяла тому, що в усіх сферах людської діяльності зросла частка розумової праці. Нова техніка і новітні технології потребують нового працівника, освіченого, кваліфікованого, дисциплінованого, який гнучко пристосовується до нововведень.

Важливою особливістю НТР є те, що вона зародилася ще в роки Другої світової війни як військово-технічна революція. Найгучніше про її початок звістив вибух атомної бомби в Хіросімі в 1945 р. Протягом всього періоду «холодної війни» НТР ще більшою мірою була орієнтована на використання новітніх досягнень наукової думки у військових цілях.

Доведіть чи спростуйте

Людство не раз було свідком того, як наукові відкриття й нові технології були використані не на користь людям, а навпаки, завдали їм великої шкоди.

Мал. 64. Складові НТР

● **Складові науково-технічної революції.** Сучасна НТР є складною системою, що утворена чотирма взаємодіючими частинами (мал. 64).

Роль науки в системі «наука – техніка – виробництво» в епоху НТР стрімко зростає. Функцію безпосередньо продуктивної сили наука виконує через механізм реалізації наукових винаходів у машинах, робочій силі, предметах праці та інших елементах продуктивних сил, а також через перетворення науки на самостійний чинник виробництва, на відносно самостійну силу економічного прогресу.

За даними ЮНЕСКО, у науково-дослідну діяльність в усьому світі нині залучено майже 8,2 млн осіб, зокрема в країнах – членах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) – 4,7 млн, у країнах, що розвиваються, – 1,9 млн, у країнах з перехідною економікою – 1,6 млн осіб. Високий науковий потенціал мають США, у яких загальна кількість учених та інженерів становить 1 млн, а також Японія (800 тис.), ФРН (250 тис.), Франція і Велика Британія (по 150 тис.). Країни, що розвиваються, на цьому тлі виглядають значно відсталішими, окрім Китаю (420 тис.) та Індії (140 тис.). Певний науково-технічний потенціал (до 20% світового) мають країни з перехідною економікою.

Витрати на науку, або науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки (НДДКР) постійно зростають. Питома вага витрат на НДДКР у ВВП розвинутих країн коливається на рівні від 2 до 3% (США та Японія – понад 3%, Німеччина – 2,9%, Південна Корея – 2,8%, Франція – 2,6%, Велика Британія – 2,5%, Італія – 2,3%, Канада – 1,9% тощо). У країнах, що розвиваються, ця частка витрат не перевищує 0,5%.

Техніка і технологія в епоху НТР поєднують наукові знання й відкриття і тісно взаємодіють між собою. Нову техніку і технологію з метою підвищення ефективності виробництва і продуктивності праці використовують у різних галузях економіки: машинобудуванні, нафтовидобуванні, транспорті, сільському господарстві, туризмі, фінансовій сфері тощо.

Техніку і технології класифікують за напрямками застосування, згідно з чим виділяють такі їхні функції. *Працезберігаюча функція* техніки і технології сприяє підвищенню ефективності виробництва, а отже, і продуктивності праці. При цьому ручну працю можуть замінювати машинами. Найвищі показники продуктивності праці зареєстровані в США, Канаді, Швейцарії, Норвегії, Бельгії та ін.

Ресурсо-матеріало-зберігаюча функція ґрунтується на застосуванні технічних засобів і технологічних процесів, що зменшують витрати палива, енергії та сировини на всіх етапах виробничого циклу. Так, в епоху НТР значного розвитку набуло використання вторинної сировини (металобрухту для виробництва сталі, алюмінію, міді та ін., макулатури для отримання паперу).

Природоохоронна функція спрямована на зменшення кількості шкідливих викидів у навколишнє середовище завдяки використанню маловідходних і безвідходних технологій. Дедалі більшого поширення набуває обладнання для очищення від шкідливих і небезпечних, зокрема і ядерних, відходів, для очищення води, для переробки твердих відходів тощо. Основні райони виробництва і споживання такої екотехніки та екотехнологій – Європа і Північна Америка.

Щороку зростає значення *інформаційної функції* техніки і технологій, що стосується насамперед засобів зв'язку (телефон, відеотелефон, телефакс, телеграф, факсимільний, радіорелейний зв'язок, електронна пошта), активно поширюється мобільний зв'язок. Інтенсивно розвиваються сучасні інтернет-технології, які вже не лише обслуговують світову економіку, а безпосередньо беруть участь у її функціонуванні. Приблизно 3/4 від усіх світових послуг зв'язку припадає на Західну Європу і Північну Америку, а найвищого рівня розвитку інформаційних технологій досягли США.

Виробництво в епоху НТР розвивається за шістьма головними напрямками:

- *електронізація*, що передбачає насичення всіх сфер людської діяльності засобами електронно-обчислювальної техніки, яка повністю змінює технологію багатьох виробничих процесів. Вона дедалі більше проникає в освіту, охорону здоров'я й побут людей і багато в чому визначає весь хід НТР. Насамперед це стосується США, Японії, ФРН, деяких нових індустріальних країн;
- *комплексна автоматизація*, що розпочалася в 50-х рр. XX ст. з появою ЕОМ і отримала поштовх до подальшого розвитку в 70-х рр. завдяки застосуванню мікроЕОМ і мікропроцесорів у багатьох галузях виробничої й невиробничої сфер. Нині роботобудування стало однією з найважливіших наукоємних галузей виробництва, а загальна кількість промислових роботів у світі на початку XXI ст. перевищила 1 млн. Найбільшим парком таких роботів володіють Японія, США, ФРН, Італія, Південна Корея, Франція;
- *перебудова енергетичного господарства*, що спрямована на енергозбереження та вдосконалення структури паливно-енергетичного балансу, широке використання нових джерел енергії. Особливо це стосується атомної та нетрадиційної енергетики;
- *виробництво нових матеріалів*, що ставить нині значно вищі вимоги до старих конструкційних матеріалів (чорних і кольорових металів, синтетичних полімерів) і зумовлює появу принципово нових композиційних і напівпровідникових матеріалів (берилій, літій, титан тощо);
- *розвиток біотехнології*, що як напрямок виробництва виник у 70-х рр. XX ст. і застосовується нині з метою підвищення продуктивності сільського господарства, розширення асортименту продуктів харчування, збільшення біоенергетичних ресурсів, захисту довкілля тощо. Дуже успішно розвивається в США, Японії, ФРН, Франції та ін.;
- *космізація* сприяла появі такої новітньої наукоємної галузі, як аерокосмічна промисловість. З нею пов'язане створення багатьох нових машин, приладів, сплавів, деякі з них потім застосовують у різних сферах життя та господарства.

Водночас з новими напрямками в епоху НТР велику роль відіграють і ті, що стали вже традиційними способами вдосконалення виробництва, зокрема механізація, електрифікація, хімізація.

Управління на сучасному етапі НТР потребує нових підходів. Сучасний світ живе в епоху «інформаційного вибуху», коли обсяг наукових знань і кількість джерел інформації стрімко збільшуються. Випуск різної

РОЗДІЛ 1

Мал. 65. Інтернет-кафе – улюблене місце міжнародного спілкування сучасної молоді

інформаційної техніки став однією з найновіших наукоємних галузей виробництва. Наукоємні галузі тяжіють до джерел добре організованої і різноманітної інформації і зазвичай розміщені у великих містах і міських агломераціях.

Нині вже майже сформувався світовий інформаційний простір, велику роль у створенні якого відіграє Інтернет – всесвітня комп'ютерна телекомунікаційна система, започаткована в США 1969 р. Нею користуються десятки мільйонів людей по всьому світу (мал. 65).

Це цікаво

- Одну з перших електронних обчислювальних машин – ЕНІАК – було створено 1946 р. Завдовжки вона сягала понад 30 м, а важила 30 т. Її обслуговувала ціла команда інженерів-техніків.
- У березні 2002 р. розпочав роботу найпотужніший нині суперкомп'ютер під назвою «Симулятор Землі». Він складається з 5120 процесорів, розташовується в приміщеннях Інституту Землі в м. Йокогама і займає площу 3250 м². Цей суперкомп'ютер може виконувати 5 трлн операцій за секунду. За його допомогою моделюють глобальні зміни клімату на планеті, рух тектонічних плит, зміну рози вітрів, передбачають природні катастрофи тощо.
- Кількість користувачів Інтернету в Україні щомісяця збільшується на 200 тис. і становить вже близько 10 млн осіб.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як взаємопов'язані поняття «науково-технічний прогрес» і «науково-технічна революція»? Яка існує між ними відмінність?
2. Поясніть, чому НТР називають перманентною (безперервною).
3. Поясніть, чому в наш час управління перетворилося на науку і як воно впливає на виробництво.
4. Назвіть чинники, які в епоху НТР найбільше впливають на розміщення виробництва.
5. Наведіть приклади застосування біотехнологій у сільському господарстві. Які його наслідки?
6. Назвіть галузі економіки, які використовують у виробництві вторинну сировину.

Обговорімо...

Про сучасний стан НТР у тій чи іншій країні зазвичай роблять висновок за тим, яку частку в її промисловому виробництві становить наукоємна продукція.

§ 32. Науково-технічна революція, її економічні, екологічні та соціальні наслідки

● **Вплив НТР на світове господарство.** В умовах НТР світове господарство зазнало суттєвих змін. Так, стрімко розвиваються наукоємні галузі (електроніка та електротехніка, авіакосмічна галузь тощо), а розвиток традиційних галузей (наприклад, текстильної, вугільної), навпаки, дещо загальмувався. У виробництво активно впроваджують ресурсозберігаючі і природоохоронні технології, нові технологічні досягнення. Усе це сприяло підвищенню продуктивності праці, зниженню зайнятості працездатного населення, а також деконцентрації виробництва, що прискорило промислове освоєння країн «третього світу», багатих на сировинні ресурси і дешеву робочу силу.

НТР вплинула і на *галузеву структуру* світового господарства. Нині частка сільського господарства і видобувної промисловості поступово зменшується на користь обробних галузей, які виробляють високотехнологічну продукцію. А в обробній промисловості розвинутих країн центр ваги змістився від матеріалоємних галузей (металургія, хімічна промисловість) до наукоємних (електроніка, робототехніка, органічний синтез).

У 60-ті рр. XX ст. сільське господарство багатьох країн зазнало суттєвих змін, зумовлених впровадженням новітньої агротехніки, яка отримала назву «зеленої революції». Вона базувалася на трьох складових: створенні нових сортів сільськогосподарських культур, насамперед зернових; розширенні зрошуваних земель; підвищенні рівня механізації та хімізації сільського господарства. У результаті «зеленої революції» врожайність зернових культур зросла вдвічі-втричі, а багато країн, наприклад Китай, Індія, Індонезія, Пакистан, Таїланд, почали забезпечувати свої потреби продукцією власного виробництва. НТР у тваринництві сприяла впровадженню не тільки механізації, а й автоматизації виробництва.

НТР внесла помітні зміни і в роботу світового транспорту. Збільшилася пропускна спроможність транспортних шляхів, зросла вантажопідйомність і швидкість руху транспортних засобів. Так, сучасні потяги на повітряній подушці і магнітній підвісці розвивають швидкість до 200–300 км/год (Франція, Японія, Велика Британія, ФРН) (мал. 66). З 90-х рр. XX ст. почали створювати транспортні коридори, які поєднують на визначених напрямках відразу кілька видів транспорту для перевезень вантажів територією кількох країн.

Один з проявів НТР – збільшення частки зайнятих у сфері послуг (третинному секторі економіки). Пересічно в світі в третинному секторі зайнято близько 1/4 працівників, а в США – 75%.

Під впливом НТР великі зміни відбулися і в товарній структурі світової торгівлі: зменшилася частка аграрної продукції і видобувної промисловості, а частка готових виробів (особливо машин), навпаки, збільшилася. Активно розвивається торгівля новими знаннями і технологіями (патентами, ліцензіями, технічним досвідом).

НТР вплинула і на *розміщення промисловості*, яка нині менше тяжіє до мінерально-сировинних баз. Орієнтація розвинутих постіндустріальних країн на дешеву ім-

Мал. 66. Потяг залізниці Сінкансен може розвивати швидкість до 200–300 км/год

РОЗДІЛ 1

портну сировину зробила чимало вугільних і залізрудних районів цих країн депресивними, зумовивши безробіття і відтік населення до інших регіонів.

В епоху НТР найдинамічніше розвиваються країни і райони, які не мають власних сировинних баз. Так, Японія, яка імпортує близько 95 % сировини і палива, зуміла стати високорозвинутою постіндустріальною країною. У багатьох державах підприємства металургійного комплексу перенесли з сировинних і паливних баз до нових районів, де сформувалася сучасна індустріальна структура (з Північного Сходу США – до Каліфорнії, з Руру у ФРН – на південь країни тощо). Видобувна промисловість залишається основою виробництва лише в нових ресурсних районах розвинутих країн (Північна і Західна Канада, Аляска в США, Північна Австралія, шельфові зони Світового океану).

У сучасній промисловості одним із найважливіших чинників розміщення виробництва стає тяжіння до центрів науки та освіти. Насамперед це стосується

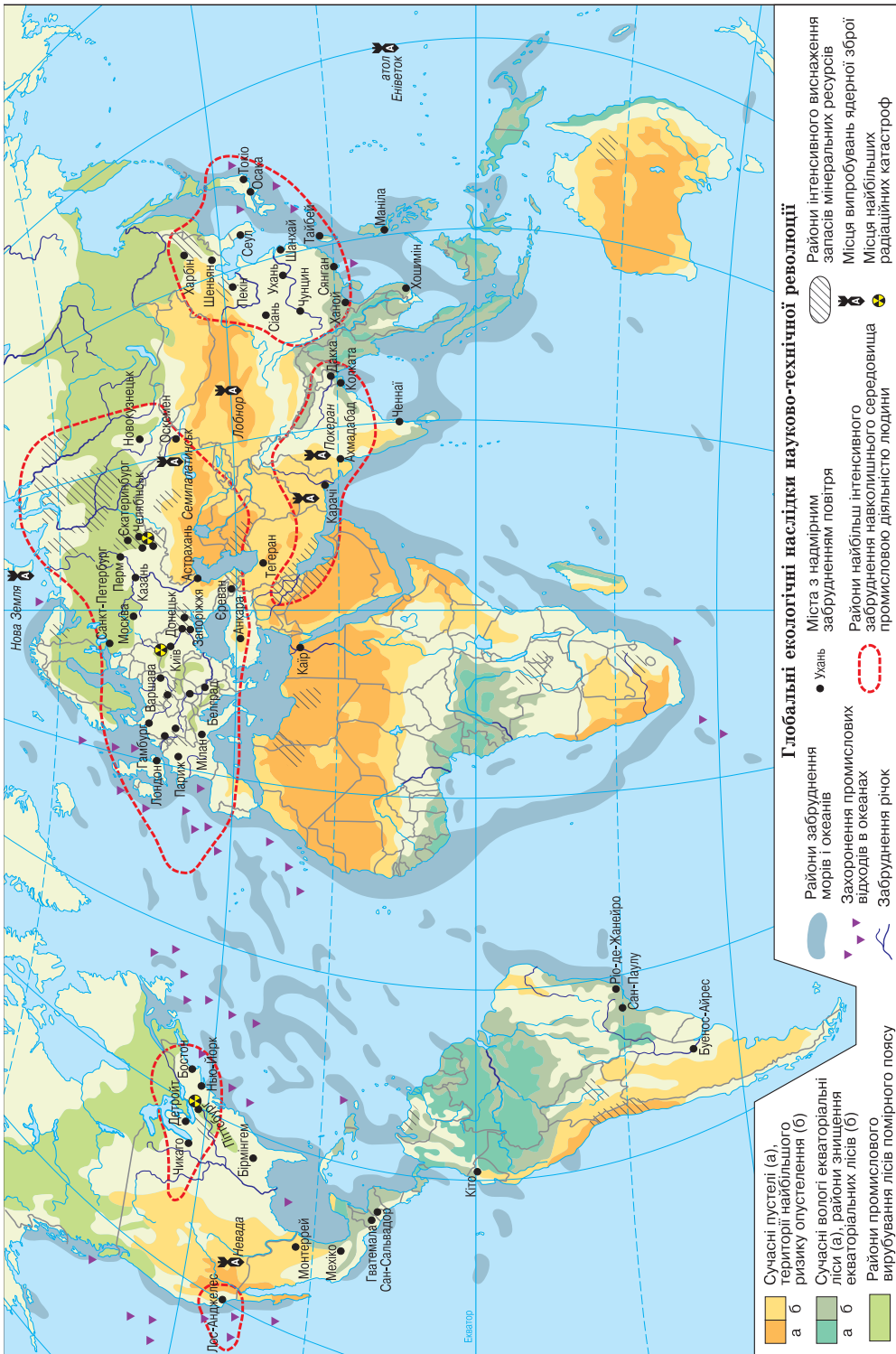
Доведіть чи спростуйте

На сучасному етапі існування суспільства одним із надскладних і найактуальніших завдань, які поставила НТР перед людством, є охорона навколишнього природного середовища.

наукоємних галузей. Так, в Японії у 80-х рр. XX ст. почали створювати спеціальні технополіси – міста науки, де були зосереджені найнаукоємніші виробництва (радіоелектроніка, авіакосмічне машинобудування тощо). У США подібним технополісом є Силікон-Веллі (Силіконова долина) у Каліфорнії. Безпосередньо з цим пов'язаний і інший чинник – тяжіння до кваліфікованої робочої сили. Проте в розміщенні багатьох виробництв вирішальним є не тільки кваліфікація, а й вартість робочої сили. Тому дедалі більше галузей обробної промисловості транснаціональні компанії (ТНК) переміщують до країн «третього світу», де є дешева робоча сила.

● **Екологічні наслідки НТР.** Виокремлюють чотири основні чинники, що визначають характерні особливості впливу НТР на навколишнє природне середовище:

- *збільшення чисельності населення земної кулі*, що за останнє століття зростала майже вчетверо – з 1,6 млрд осіб на початку XX ст. до 6,6 млрд осіб на початок XXI ст. Продуктивні сили, що теж зростають значними темпами, посилюють усі види впливу цього чинника на довкілля (різке скорочення лісів, пасовищ, джерел прісної води тощо);
- *скорочення запасів мінеральних ресурсів*. За останні 30 років людство використало для задоволення потреб промислового виробництва стільки само мінеральної сировини, скільки її було використано за всю попередню історію людства. За прогнозами економістів, у найближчі 25 років промислове виробництво зросте ще вдвічі-втричі. За останні 100 років видобування вугілля на земній кулі збільшилося в 15 разів, газу – у 1000 разів, нафти – у 7000 разів. Така інтенсивна розробка родовищ корисних копалин призвела до різкого скорочення їхніх запасів і загрози повного їх зникнення;
- *бурхливе зростання промислового виробництва* з високою концентрацією засобів виробництва і трудових ресурсів в окремих регіонах, здебільшого в розвинутих країнах або промислових і гірничовидобувних районах, що наближені до джерел сировини та енергії. Дія НТР тут найяскравіше виявляється в зростанні важкої промисловості (гірничовидобувної, чорної та кольорової металургії, хімічної галузі), а також в енергетиці, яка є основою для розвитку базових галузей господарства. Масштабна виробнича діяльність призводить до споживання величезної кількості кисню і спричинює значні викиди в атмосферу вуглекислого газу;

Мал. 67 Екологічні проблеми на сучасному етапі НТР

РОЗДІЛ 1

- глобальне забруднення навколишнього природного середовища (мал. 67). Глобальне забруднення всієї біосфери, повітряного й водного середовища, ґрунтів і підземних вод спричиняється викидами промислових підприємств, побутовими й господарськими відходами, неправильним застосуванням отрутохімікатів і добрив, а також підвищенням рівня шуму від роботи транспортних засобів і промислових підприємств.

● **Соціальні наслідки науково-технічної революції.** НТР – явище глобального характеру, що охоплює всі сфери життя певного суспільства. Соціальні наслідки НТР можна звести до таких основних груп:

- виникнення проблеми виживання людства через забруднення та отруєння довкілля;
- зміна взаємовідносин у системі «людина – техніка» (робітник стає регулятором, налагодчиком, програмістом і тим, хто керує технологічним процесом);
- зміна змісту і характеру праці (збільшується питома вага творчих, пошукових визначальних функцій, що згладжує суттєві відмінності між людьми розумової і фізичної праці);
- збільшення кількості висококваліфікованих робітників і спеціалістів, які обслуговують нові техніку і технології (це вивільняє трудові ресурси);
- підвищення вимог до культурно-технічної та інтелектуальної підготовки кадрів;
- прискорення структурних змін у співвідношенні сфер людської діяльності (перетікання трудових ресурсів із сільського господарства у промисловість, а з неї – до сфери науки, освіти, обслуговування), через що зростає концентрація населення в містах, поглиблюються міграційні процеси, скорочується робочий і збільшується вільний час;
- інтернаціоналізація суспільних відносин (неможливо виробляти будь-що в одній країні, не зважаючи на міжнародні стандарти, ціни на світовому ринку, міжнародний поділ праці);
- втрата людиною емоційності; інтелектуальне перевантаження; формалізація контактів; одностороння, технічна свідомість;
- виникнення проблем біологічної й психологічної адаптації людини у звичайних та екстремальних умовах навколишнього середовища (надвисоких і наднизьких тисків, температур, електромагнітних полів, радіоактивності тощо).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, які зміни сталися в галузевій структурі господарства з розвитком НТР.
2. На конкретних прикладах доведіть вплив НТР на розміщення виробництва.
3. Назвіть галузі економіки, які використовують у виробництві вторинну сировину.
4. Наведіть приклади позитивного і негативного впливу НТР на навколишнє середовище.
5. Назвіть і прокоментуйте соціальні наслідки НТР.

ПРАКТИКУМ

1. Проект на тему

«Пріоритетні напрямки наукових досліджень в Україні».

ТЕМА 6.

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Ви дізнаєтеся про:

- становлення і сутність світового господарства;
- етапи формування світової економіки;
- міжнародний географічний поділ праці;
- причини розвитку економічних зв'язків;
- сучасну просторову структуру економіки;
- тенденції розвитку світового господарства.

Ви навчитеся:

- характеризувати галузеву і просторову структуру світового господарства;
- визначати пріоритети міжнародної торгівлі;
- називати етапи формування світової економіки, нові форми міжнародних економічних взаємовідносин.

§ 33. Сутність та основні риси світового господарства

● **Поняття «світове господарство».** Сучасне світове господарство – глобальна, всеохопна, надзвичайно складна і цілісна система. Її складовими є національні господарства країн і регіонів, а єднальними зв'язками між ними – різноманітні міжнародні економічні відносини, що виявляються в потужних регіональних і глобальних потоках товарів, капіталів, послуг, робочої сили, інформації.

Світове господарство – це система взаємопов'язаних і взаємозалежних національних господарств, поєднаних між собою міжнародним географічним поділом праці і міжнародними економічними відносинами.

Світове господарство є складним міждисциплінарним поняттям. Насамперед це *історична категорія*, оскільки становлення світового господарства є результатом тисячоріч еволюції виробничих сил. Це і *політико-економічна категорія*, адже вона тісно пов'язана з поняттями «суспільний поділ праці», «інтернаціоналізація господарського життя», «міжнародна економічна інтеграція». І нарешті, це ще й *географічна категорія*, яка передбачає вивчення світового господарства на трьох рівнях: загальної географії світового господарства, географії його галузей, географії великих регіонів і субрегіонів.

Хоча світове господарство і є цілісною системою, воно дуже неоднорідне, адже складається з різних частин, тобто підсистем, що мають і спільні, і специфічні риси. Для поділу світового господарства на окремі підсистеми використовують такі критерії, як рівень економічного розвитку, соціальна структура господарства, рівень і характер зовнішньоекономічних зв'язків, тип економічного зростання. При цьому найпоширенішим критерієм є рівень господарського розвитку, який характеризується обсягом виробництва валового продукту на душу населення. Розвиток окремої країни разом з тим визначається рівнем індустріалізації й структурою виробництва.

РОЗДІЛ 1

Для сучасного етапу господарського розвитку характерне активне використання інформаційної техніки і технологій, що сприяють економії суспільної праці. Важливим стає й те, що до сфери індустріалізації та інформатизації залучені не тільки промислові галузі, а також сільське господарство й транспорт.

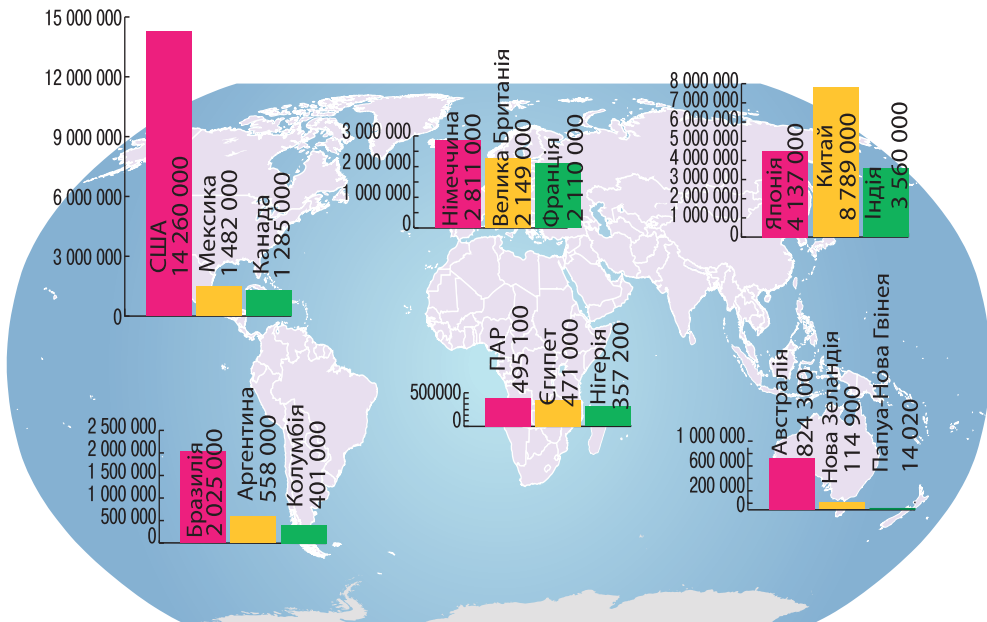
Дійсній структурі господарства властива певна послідовність у розвитку окремих сфер господарювання. Зі зміною цієї послідовності змінюється і структура економічного розвитку. Це позначається не лише кількісними, а й якісними змінами у виробництві товарів і послуг. Так, за екстенсивного типу розвитку економічне зростання досягається завдяки кількісному збільшенню виробленої продукції без зміни технічної основи, що призводить до практично незмінної ефективності виробництва. Інтенсивний тип економічного зростання передбачає насамперед збільшення масштабів випуску продукції завдяки якісному удосконаленню чинників виробництва, зокрема засобів і предметів праці, завдяки підвищенню кваліфікації робочої сили, поліпшенню організаційних параметрів виробництва тощо. Вважають, що економіка індустріальних країн до середини 60-х років XX ст. за багатьма ознаками розвивалася переважно екстенсивно, а в останні 30–40 років поступово набула ознак інтенсивного типу розвитку.

● **Основні показники оцінки стану світової економіки.** З метою кількісної характеристики економічного положення країн у системі світового господарства зазвичай використовують показник виробництва **валового внутрішнього продукту (ВВП)** – сукупної вартості усього обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених на території певної країни незалежно від національної приналежності працюючих там підприємств у певний період часу. Цей показник характеризує загальну економічну активність у світі і в окремих країнах, його складові охоплюють усі сфери, галузі й чинники економічного зростання (мал. 68). Щоб оцінити реальний стан світової економіки, сукупний ВВП світу обчислюють у єдиній валюті – доларах США.

В економічних розрахунках також широко використовують показник **валового національного продукту (ВНП)**, який враховує обсяг виробництва, контрольованого корпораціями та приватними особами – громадянами цієї держави. Щоб обчислити ВНП, з ВВП відраховують прибутки, отримані іноземцями в даній країні (прибутки іноземних корпорацій і заробітну плату іноземних робітників і службовців), і додають доходи, отримані корпораціями й громадянами даної країни за її межами. Кількісно різниця між показниками ВВП і ВНП зазвичай невелика (не перевищує 1 %).

Під час характеристики будь-яких кількісних аспектів світового господарства оперують календарним або фінансовим роком. Часто використовують середні річні дані за тривалий період – п'ятиліття, десятиліття (наприклад, дані про сільськогосподарське виробництво). Іноді трапляються дані про виробництво за добу (наприклад, тисяч барелів видобутої або перекачаної трубопроводом нафти).

● **Етапи формування світового господарства.** Сучасне світове господарство є результатом тривалої еволюції. Воно почало формуватися після перемоги промислової революції у Великій Британії, а потім і в ряді інших країн Західної Європи. Майже до XX ст. воно розвивалося, спираючись на силу, зовнішньоекономічний примус, протиріччя між колоніями і метрополіями, а також між самими індустріально-розвинутими країнами за ринки збуту, джерела сировини й палива. В умовах цих протиріч після Першої світової війни на по-

Мал. 68. Країни – економічні лідери регіонів світу за ВВП (млн дол., 2009 р.)

літичній карті світу з'явилися дві політичні системи світу – капіталістична й соціалістична. У кожній з них розвивалася своя система господарювання, у першому випадку – на ринкових засадах, у другому – на командно-планових. У 60-х роках XX ст. розпалася колоніальна система світу, а дещо пізніше, у 90-х роках, зруйнувалася й соціалістична система. Світове господарство стало набувати рис єдиного цілісного утворення глобального масштабу.

В історії світового економічного розвитку традиційно виділяють чотири основні етапи.

Господарство, що привласнює. Це найтриваліший етап, який за часом охоплює давній кам'яний вік (понад 2 млн – 6 тис. років тому). Знаряддя праці і зброю виготовляли з каменю, дерева й кісток. Для людини найголовнішим було здобути їжу, а основними видами її господарської діяльності – збирання диких плодів і коренів, полювання, рибальство. Для суспільного ладу характерна первісна родова громада з рівноправністю всіх її членів. На цьому етапі людина була частиною природи і не могла завдати їй помітних збитків.

Аграрне господарство. Цей етап охоплював кілька історичних епох (від кам'яного віку – до середини XVIII ст.). Найголовнішим для людини, як і раніше, було забезпечити себе продуктами харчування. Однак тепер усі свої зусилля вона спрямовувала не на добування їх з дикої природи, а на організоване виробництво продуктів харчування. Основною галуззю господарювання було сільське господарство. Інші галузі, що виникли на той час (ремесло й торгівля), лише обслуговували його. Рівень життя був дуже низький, багатство визначалося кількістю землі й худоби, їжею і здатністю нагодувати гостей. Радіус поїздок обмежувався своїм селищем і найближчим міським ринком. Центром культури стала церква.

Індустріальне господарство. Становлення цього етапу пов'язують з англійською промисловою революцією (кінець XVIII ст.). Основною галуззю господарювання стала промисловість. Сформувалися

РОЗДІЛ 1

такі базові промислові галузі, як металургія, енергетика, різні види машинобудування (важкого, транспортного, сільськогосподарського тощо), хімічна галузь, певні види транспорту (залізничний, автомобільний, повітряний тощо), зв'язок. З'явилися нові конструкційні матеріали, як-от: хімічні волокна, пластмаси, скло, якісні види сталі, алюміній, нафтопродукти тощо.

Розвиток товарного виробництва спрямовано на виготовлення продукції з метою її продажу і на подальше отримання прибутку. Усі країни поділялися на колонії, які були постачальниками ресурсів, і метрополії, що ці ресурси переробляли. Виробничі відносини і науково-технічний прогрес сприяли зростанню міст і урбанізації країн, підвищенню інтелектуального потенціалу суспільства. Зросла роль освіти, науки й культури.

Розвиток товарного виробництва спрямовано на виготовлення продукції з метою її продажу і на подальше отримання прибутку. Усі країни поділялися на колонії, які були постачальниками ресурсів, і метрополії, що ці ресурси переробляли. Виробничі відносини і науково-технічний прогрес сприяли зростанню міст і урбанізації країн, підвищенню інтелектуального потенціалу суспільства. Зросла роль освіти, науки й культури.

Постіндустріальне господарство. Цей етап розпочався з 80-х років ХХ ст. і триває дотепер. Визначальна його особливість – розвиток сфери послуг, порівняно з якою промисловість і сільське господарство поступово відходять на другий план. Основним видом діяльності всередині самої сфери послуг стають фінансові операції. Відтепер найбільші багатства робляться не у виробничому секторі, а на фінансовому ринку, у тому числі на валютному, кредитному й інвестиційному. Нині сумарний обсяг операцій у фінансовій сфері перевищує обсяг усіх вироблених товарів у більш ніж 10 разів. На провідні позиції дедалі більше виходить наукова діяльність. Швидкими темпами розвиваються наукоємні галузі, розробляються і використовуються ноу-хау, з'являються і впроваджуються у виробництво новітні конструкційні матеріали, інформаційні технології.

Певні ознаки постіндустріальної стадії розвитку мають економіки США, Японії, розвинутих країн Європи, хоча фактично жодна країна світу ще не набула рис класичної постіндустріалізації.

Певні ознаки постіндустріальної стадії розвитку мають економіки США, Японії, розвинутих країн Європи, хоча фактично жодна країна світу ще не набула рис класичної постіндустріалізації.

Доведіть чи спростуйте

Епоха Великих географічних відкриттів стала відправним пунктом у формуванні світового господарства.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, чому саме наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. склалося сучасне світове господарство.
2. Дайте визначення понять «ВВП» і «ВНП». Яка між ними відмінність?
3. Поясніть, чим відрізняється постіндустріальна структура господарства від індустріальної.
4. Користуючись різними джерелами інформації назвіть шість країн, які мають найвищі показники ВВП на душу населення. Нанесіть їх на контурну карту.

§ 34. Структура світового господарства

Під час аналізу різних типів територіально-виробничих систем (господарство світу, регіону, країни тощо) визначальними є два види структур – *галузева* й *територіальна*. Вони обидві показують співвідношення різних елементів господарської системи – нетериторіальних (галузі, підгалузі, підприємства, виробництва), і тоді йдеться про її галузеву (компонентну) структуру, і територіальних (регіон, економічний район, промисловий центр тощо), і тоді розглядається її територіальна (регіональна) структура.

● **Галузева структура господарства.** Вона представлена галузями матеріального і нематеріального виробництва, або галузями виробничої і невиробничої сфери. *Виробничу сферу* утворюють галузі, які безпосередньо створюють матеріальний продукт (промисловість і будівництво, сільське і лісове господарство), які доставляють матеріальний продукт споживачам (транспорт і зв'язок), а також ті, що пов'язані з продовженням процесу виробництва у сфері послуг (торгівля, громадське харчування, ресторанне господарство тощо). *Невиробнича сфера* включає галузі обслуговування (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення, транспорт і зв'язок щодо обслуговування населення) і соціальну сферу (освіта, охорона здоров'я, культура й мистецтво, наука, кредитування, фінансування і страхування, апарат управління тощо).

Галузева структура господарства – це сукупність його галузей, що характеризуються певними кількісними показниками (склад і пропорції розвитку галузей) та їхніми взаємозв'язками.

Основні галузі господарства (промисловість, сільське господарство, будівельна галузь і транспорт) поділяються на підгалузі, а ті – на однорідні (спеціалізовані) галузі й види виробництва.

У галузевій структурі господарства виділяються також міжгалузеві комплекси, що є сукупністю однорідних виробництв у межах однієї галузі (наприклад, паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, транспортний комплекси) або в технологічно пов'язаних різних галузях (будівельний, військово-промисловий, агропромисловий комплекси).

Важливою складовою частиною господарства є **інфраструктура** – сукупність матеріальних засобів з обслуговування виробництва і населення. Залежно від виконуваних функцій розрізняють виробничу й невиробничу (соціальну) інфраструктуру. До виробничої інфраструктури входять вантажний транспорт, дороги, електро-, газо- і водопостачання, складське господарство, зв'язок, інформаційне обслуговування. Невиробнича інфраструктура включає підготовку кадрів, шкільну й вищу освіту, пасажирський транспорт, телефонні мережі, заклади культури, охорони здоров'я, громадського харчування, а також комерційні банки, товарно-сировинні й фондові біржі та ін.

Під час тривалого історичного розвитку галузева структура світового господарства зазнала кардинальних змін. З економічною діяльністю первісних людей були пов'язані так звані «первинні галузі» (сільське господарство, рибальство, полювання, лісівництво, видобувна промисловість). Із середини XVIII ст. вони поступилися першістю «вторинним галузям» (обробна промисловість і будівництво). На сучасному етапі розвитку світового господарства спостерігається чітке зменшення частки виробничої сфери і збільшується значення «третинних галузей» (сфера послуг). Нині у світі в невиробничу сферу залучено вже близько 1/3 активного населення, а в окремих розвинутих країнах світу цей показник зайнятості становить понад 50% (табл. 1).

Часто з третинної сфери економіки виокремлюють четвертинну – інформаційну, що охоплює інформаційні технології, освіту, наукові дослідження, маркетинг, банківські, фінансові й інші послуги, пов'язані не з самим виробництвом, а з його плануванням та організацією.

Таблиця 1. Частка зайнятих за секторами економіки (у % на 2008 р.)

Країна	Сектори економіки		
	Сільське господарство	Промисловість	Сфера послуг
Монако	0	5	95
США	1	20	79
Японія	1	27	72
Німеччина	1	30	69
Сінгапур	0	33	67
Росія	4	41	55
Україна	9	32	59
Китай	11	49	40
Світ у цілому	40	21	39

Суттєві зміни нині відбуваються і в структурі матеріального виробництва. Пов'язані вони насамперед зі змінами пропорцій між промисловістю і сільським господарством на користь промисловості, від розвитку якої залежить підвищення продуктивності праці в усіх галузях господарства. Питома вага промисловості у ВВП найрозвинутіших країн світу (США, країни Євросоюзу, Японія та ін.) перебуває на рівні 25–35 %, а сільського господарства – усього 12 %. І лише в країнах, що розвиваються, питома вага сільського господарства (його частка у ВВП становить 30–40 %), як і раніше, значно вища, ніж промисловості (10–20 %).

Загальною тенденцією сучасності є зменшення частки видобувних галузей промисловості і збільшення частки обробної промисловості, у якій зростає роль новітніх наукоємних галузей машинобудування (мікроелектроніка, робототехніка (мал. 69), авіаракетно-космічна галузь) і хімічної промисловості (органічний синтез тощо). У товарній структурі світової торгівлі збільшується частка готових виробів, машин та устаткування, зменшується частка сировини і продовольства. Зросла торгівля технологіями (патентами, ліцензіями тощо).

● **Територіальна структура.** Сучасна територіальна структура світового господарства відбиває докорінні зміни в розміщенні продуктивних сил під впливом соціально-економічних перетворень, науково-технічного прогресу і географічного поділу праці.

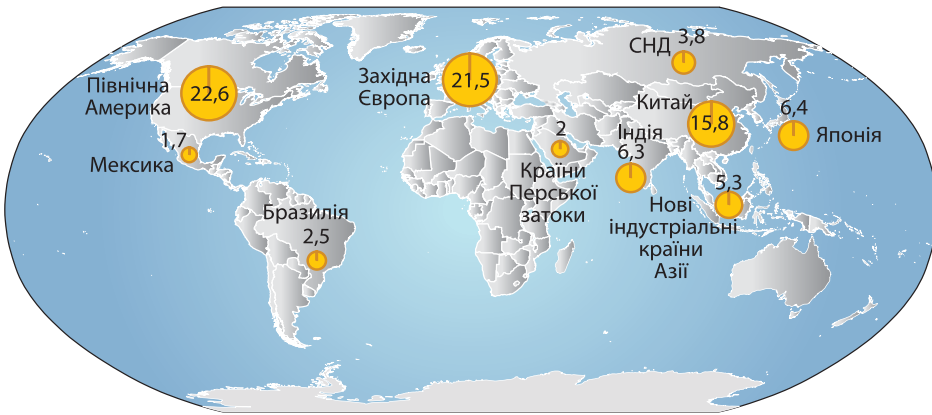
Територіальна структура господарства – це сукупність пропорцій між різними елементами територіальної організації господарства (економічними районами, промисловими угрупованнями і комплексами, центрами, вузлами тощо), що взаємодіють один з одним.

Мал. 69. Застосування верстатів-роботів у сучасному виробництві

У територіальній структурі сучасного світового господарства можна виокремити кілька ієрархічних рівнів і відповідних їм видів територіальних утворень. Міжнародний рівень охоплює найбільші територіальні частини світового господарства – континенти, їхні окремі частини і країни. Цьому рівню територіальної організації господарства відповідають такі територіальні утворення, як регіон і країна.

Регіон є найбільшим територіальним утворенням у господарстві світу, він складається з кількох країн, розташованих на одній загальній території та об'єднаних рядом інших ознак (мал. 70). У складі світового господарства виділяються такі основні

Мал. 70. Головні центри світового господарства (частка у світовому ВВП, %)

регіони, як Північна Америка, Латинська Америка, Африка, Австралія та Океанія, Співдружність Незалежних Держав (СНД), Західна Європа, Азія.

Другий рівень територіальної структури господарства світу – районний, що пов'язаний з територією кожної окремої країни.

Економічний район – це географічно цілісна територіальна частина господарства країни, що має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки.

Утворення економічних районів – об'єктивний процес, пов'язаний з розвитком територіального поділу праці всередині країни. Через те що його рівень у різних країнах може бути неоднаковим, спостерігається неоднаковість територіальної структури та організації господарства в кожній країні. Так, у США традиційно виділяють три економічні райони, в Україні – 9, а в Росії – 11.

До місцевого рівня територіальної організації господарства входять промисловий вузол, центр і пункт. Нині у світі поширеною формою територіальної організації господарства стають спеціальні економічні зони.

Спеціальна економічна зона (СЕЗ) – обмежена територія з особливим юридичним статусом щодо іншої території та пільговими економічними умовами для національних або іноземних підприємств.

Головна мета створення таких зон – вирішення стратегічних завдань розвитку держави в цілому або окремої території. Залежно від напрямку господарської діяльності, економічних завдань або інших цілей СЕЗ можуть створюватися як зони вільної торгівлі (здійснюються операції зі складування і обробки вантажів зовнішньої торгівлі), промислово-виробничі зони (в них налагоджено виробництво конкретної промислової продукції, при цьому інвесторам надаються різні пільги), туристсько-рекреаційні (де існує широка туристсько-рекреаційна діяльність і надаються будь-які послуги у сфері туризму), техніко-впроваджувальні (для розробки і впровадження нових технологій) та ін.

В умовах глобалізації економіки спеціальні економічні зони стають ефективним інструментом активізації зовнішньоекономічної діяльності і залучення держав до процесу міжнародної інтеграції. Світова практика і тривалий досвід їхнього функціонування підтвердили позитивний вплив СЕЗ на розвиток країн і регіонів. Нині загальна кількість СЕЗ сягає 2 тис. у понад 100 країнах світу, через них проходить до 1/3 світового товарообігу. Особливо багато їх у Китаї, Японії, Південній Кореї, Тайвані, Німеччині, Данії, США та ін.

РОЗДІЛ 1

В економічно розвинутих країнах сформувалася територіальна структура господарства, яка відрізняється високим рівнем «зрілості». Тут діє система економічних районів чотирьох типів: високорозвинуті райони, старопромислові, аграрні, райони нового освоєння. Основні риси територіальної структури господарства *країн, що розвиваються*, склалися ще в період, коли вони були колоніями. Тому в багатьох із них зберігся колоніальний тип територіальної структури. Так, роль головного центру всієї території виконує її столиця, допоміжними центрами є райони експортної спеціалізації (гірничовидобувної промисловості, плантаційного сільського господарства), а периферією – великі внутрішні території традиційного споживчого сільського господарства.

● **Регіональна політика.** З метою поліпшення територіальної структури господарства більшість економічно розвинутих країн світу здійснюють державну регіональну політику.

Регіональна політика – комплекс законодавчих, адміністративних, економічних і природоохоронних заходів, які сприяють більш раціональному розміщенню виробничих сил і усуненню регіональних диспропорцій у розвитку господарства і рівнів життя людей.

Така політика спрямована насамперед на ліквідацію регіональних диспропорцій між високорозвинутими районами і відсталими аграрними й депресивними районами. У відсталих районах створюють великі промислові підприємства, які виконують роль своєрідних «полюсів росту». У депресивних районах створюють сучасні наукоємні виробництва, філії великих фірм. Регіональна політика передбачає також обмеження зростання і «розвантаження» великих міст і міських агломерацій, сприяє освоєнню нових районів, переважно окраїнних, периферійних.

Доведіть чи спростуйте

Галузева структура світової економіки почала формуватися водночас із зародженням поділу праці.

Багато країн, що розвиваються, здійснюючи державну регіональну політику, прагнуть усунути диспропорції між центром і периферією, сформувати національну систему міст і врегулювати процеси урбанізації, освоїти глибинні ресурсні райони. Освоєнню внутрішніх територій має також сприяти перенесення столиць із приморських міст у глибинні райони, яке було здійснено в Бразилії, Нігерії та інших країнах. Попри це в багатьох країнах, що розвиваються, різкі територіальні диспропорції ще зберігаються.

Це цікаво

Відсталі (депресивні райони) є майже в усіх країнах світу. Класичними прикладами з них є південь Італії, у Франції – Центральний масив, о. Корсика; в Іспанії – Галісія та південь, у Великій Британії – Північна Шотландія, у США – Аляска, в Росії – Далекий Схід та Північний Сибір, в Австралії – увесь захід та північ, у Китаї – Тибет тощо. Це райони, яких мало торкнулася НТР, для них характерні відтік і старіння населення, підвищений рівень безробіття, недостатність інвестицій тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть одиниці територіальної структури господарства. Наведіть приклади.
2. Назвіть головні цілі регіональної політики і дайте їм коротку характеристику.
3. Поясніть, чому XXI ст. дедалі частіше називають «Тихоокеанським століттям».
4. Нанесіть на контурну карту десять головних центрів світового господарства. Охарактеризуйте історію їх формування та перспективи розвитку.

§ 35. Міжнародний географічний поділ праці

● Суть поняття «міжнародний поділ праці».

Світова економіка розвивається в напрямку поділу країн за їхньою спроможністю й прагненням виробляти й реалізовувати ті товари і послуги, які приносять їм найбільші прибутки. А для цього технології виробництва певних товарів і послуг мають бути відпрацьовані в кожній країні до максимального можливого сучасного рівня.

Кожна країна світу виробляє певний набір товарів і послуг, тобто бере участь у міжнародному поділі праці (мал. 71). Така участь створює для країн додатковий економічний ефект, даючи їм змогу повніше і з найменшими витратами задовольняти внутрішньодержавні потреби.

Міжнародний поділ праці зародився ще в мануфактурний період (XVII–XVIII ст.) і до промислового перевороту (кінець XVIII – початок XIX ст.) ґрунтувався на відмінностях у природно-кліматичних й географічних умовах, у запасах сировини та джерелах енергії. Сучасний міжнародний поділ праці припускає відокремлення і спеціалізацію різних видів трудової діяльності, обмін ними, їхню взаємодію. Підприємства країн, що беруть участь у міжнародному поділі праці, виробляють значно більше продукції, ніж це потрібно для задоволення внутрішнього попиту. Тому ці надлишки вони реалізують на світовому ринку, здобуваючи натомість потрібну для них продукцію, що є надлишковою для споживачів інших країн.

Міжнародний поділ праці (МПП), або міжнародний географічний поділ праці (МГПП), – це спеціалізація окремих країн на виробництві певних видів продукції й послуг, а також наступний обмін ними.

● **Чинники розвитку та умови існування МГПП.** Основою МГПП є конкурентна боротьба між країнами, яка зумовлює виробництво товарів і послуг всередині країни понад внутрішні потреби в розрахунку на міжнародний ринок.

Розвиток міжнародного географічного поділу праці визначається цілим рядом чинників:

- відмінностями в географічному положенні країн (центральне, периферійне, сусідське, приморське), що істотно впливає на їхню спеціалізацію, прискорюючи або гальмуючи розвиток тих чи тих видів виробництва і послуг;
- особливостями природних умов і забезпеченістю природними ресурсами. Це один з найпотужніших чинників спеціалізації країн світу на різних етапах їхнього розвитку. Зазвичай країни, які достатньо забезпечені різними видами природних ресурсів, спеціалізуються на матеріалоємних видах виробництва, і навпаки, країни з низьким ступенем забезпеченості змушені віддавати перевагу нематеріалоємним галузям;

Мал. 71. Галузі міжнародної спеціалізації Німеччини (1), Еквадору (2), Росії (3)

РОЗДІЛ 1

- відмінностями в забезпеченості трудовими ресурсами. Країни, що добре забезпечені трудовими ресурсами, мають необхідні передумови для розвитку трудоємних галузей господарства, і навпаки. Надзвичайно велику роль у спеціалізації окремих країн і регіонів відіграють історично сформовані навички трудової діяльності;
- відмінностями в рівні соціально-економічного розвитку країн світу, зокрема стан науки і науково-технічної бази, технічної та технологічної оснащеності, раніше створеної матеріальної бази, інфраструктури тощо.

Доведіть чи спростуйте

Географічний поділ праці адекватний різноманіттю продукції.

Усі, без винятку, країни світу беруть участь у міжнародному географічному поділі праці. Жодна з них не може собі дозволити замкнутися на своєму внутрішньому ринку, навіть такі економічні гіганти, як США, Японія, Німеччина, Росія, Китай та ін., що вдосталь забезпечені власними природними і трудовими ресурсами, мають складну багатогалузеву структуру господарства і потужний внутрішній ринок для збуту виробленої продукції.

Англійський економіст Адам Сміт (1723–1790) обґрунтував принцип абсолютних переваг міжнародного поділу праці: жодна країна не повинна виробляти все, потрібно купувати в інших ті продукти, які там дешевші або кращі, і продавати свої товари, що мають абсолютні переваги.

Видатний вітчизняний економіко-географ Іван Вітвер (1891–1966) виділив три головні умови, потрібні для існування МГПП:

- країна-виробник має мати будь-які переваги в розвитку даної галузі серед інших країн. Це може бути, наприклад, багатство на мінеральні ресурси чи родючі ґрунти, зручність транспортно-географічного положення, дешева робоча сила або висока кваліфікація робочих та інженерно-технічних кадрів, наявність потужного капіталу тощо;
- за межами країни-виробника мають існувати держави, у яких є попит на її продукцію за вищою ціною;
- витрати на перевезення продукції від місця виробництва до місця споживання не мають поглинати різницю між ціною виробництва і ціною продажу. Що дешевшим є транспортування, то на більші відстані можна перевозити товар і віддаленішим може бути місце виробництва товару від місця його збуту чи споживання.

Участь у МГПП диктується не лише одержуваною економічною вигодою, а й необхідністю зміцнення політичних зв'язків між країнами, насичення внутрішнього ринку окремими товарами й послугами тощо.

Початковою передумовою розвитку міжнародного географічного поділу праці були саме природно-географічні відмінності між різними країнами. З часом важливим чинником, що визначив участь країн у МГПП, став розмір їхньої території. Нині в міжнародному поділі праці зростає роль транснаціональних корпорацій (ТНК), які, спираючись на чіткий поділ праці між різними країнами, використовують відмінності, що існують між ними, у рівнях зарплати, забезпеченості трудовими ресурсами, екологічних обмеженнях, податкових нормах.

Міра участі окремих країн світу у МГПП неоднакова і визначається відмінностями в забезпеченні їх власними природними ресурсами, рівнем їхнього економічного розвитку, обсягами внутрішнього ринку й іншими чинниками. Економічно найпотужніші країни є лідерами і за масштабами участі в міжнародному географічному поділі праці.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Доведіть, що між поняттями «суспільний», «географічний», «міжнародний», «територіальний» поділ праці існує відмінність.
2. Поясніть, яка роль транспорту в розвитку географічного поділу праці.
3. Чи можливий ізольований розвиток країн у сучасному світі?
4. Назвіть причини виникнення міжнародного географічного поділу праці.
5. Поясніть, чому конкурентна боротьба є невід'ємною частиною міжнародного поділу праці.

§ 36. Міжнародна економічна інтеграція

● **Суть міжнародної економічної інтеграції.** З розвитком НТР міжнародний географічний поділ праці поступово ускладнюється, набуває нових форм. Нині він виходить за рамки виробничої сфери і починає охоплювати сферу послуг, інформації та ін. У територіальному ж аспекті таке ускладнення і поглиблення міжнародної спеціалізації та обміну зумовлює ще тісніше «зрощування» національних господарств країн. Так виникла *міжнародна економічна інтеграція (MEI)* – вищий ступінь МГПП, нова форма інтернаціоналізації продуктивних сил, процес переплетення національних господарств і здійснення узгодженої міждержавної економічної політики.

Міжнародна економічна інтеграція – процес розвитку стійких взаємозв'язків сусідніх держав, що веде до їх поступового економічного злиття, що ґрунтується на здійсненні цими країнами узгодженої міждержавної економіки і політики.

Національні економіки вже давно стали частиною динамічної системи світового господарства. Нині що активніше країна бере участь у системі світогосподарських зв'язків, то міцніша її співпраця з іншим світом і вищий добробут суспільства і його громадян.

● **Етапи міжнародної економічної інтеграції.** Існуючий досвід розвитку інтеграційних процесів у світовому господарстві свідчить про наявність чотирьох чітких етапів у становленні та розвитку міжнародної економічної інтеграції.

1. Утворення *зони вільної торгівлі*. Країни-учасниці позбавляються взаємних торговельних бар'єрів, але зберігають повну свободу дій щодо економічних зв'язків з третіми країнами. Класичні зони вільної торгівлі нині поширені по всьому світу. Наприклад, АСЕАН (Угода про свободу торгівлі країн Південно-Східної Азії), НАФТА (Північноамериканська угода про вільну торгівлю), Європейська асоціація вільної торгівлі тощо.
2. Утворення *митного союзу* із встановленням єдиних тарифів у торгівлі й у русі робочої сили та капіталу. На цьому рівні економічної інтеграції держав не тільки усуваються взаємні торговельні бар'єри, а й виникає єдиний митний простір, обмежений кордонами держав, що до нього входять. Прикладами таких утворень є Асоціація Євросоюзу з Туреччиною, Арабський загальний ринок (митний союз у складі Єгипту, Іраку, Йорданії, Ємену, Лівії, Мавританії, Сирії) та ін.
3. Створення *економічного союзу*, що є початковою фазою реальної економічної інтеграції. При цьому держави домовляються про вільне пересування через національні кордони не лише товарів, а й фінансів, робочої

РОЗДІЛ 1

сили, технологій, інформації. Такими утвореннями є Рада зі співпраці арабських країн Перської затоки (утворили Бахрейн, Катар, Кувейт, Оман, ОАЕ, Саудівська Аравія), Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛАІ) – об'єднання економічного співробітництва 12 латиноамериканських держав.

4. *Повна інтеграція* з єдиною економічною політикою, загальною валютою та органами наднаціонального регулювання. Цей рівень передбачає, що, вступаючи до організації (союзу), держави домовляються про проведення спільної торговельної та загальної економічної політики, узгоджують зовнішню політику країн-учасниць, що створює ширші можливості для взаємовигідного об'єднання сил і засобів в інтересах господарського розвитку загалом всього союзу й окремо кожної країни. До нього належить Європейський Союз (до 1993 р. – Європейське Економічне Співтовариство). Він здійснює єдину економічну й валютну політику, має свій Центральний банк, а з 2002 р. на його території був утворений найбільший у світі валютний союз – Єврозона, яка нині об'єднує 19 країн, офіційною валютою яких є євро (табл. 1).

Таблиця 1. Території, на яких діє валюта євро

Категорія	Населення	Країни і території
Офіційні члени Єврозони	329 млн осіб	Австрія, Бельгія, Кіпр, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ірландія, Італія, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Португалія, Швеція, Іспанія, Словаччина
Інші європейські країни, що використовують євро	3 млн осіб	Андорра, Косово, Чорногорія, Монако, Сан-Марино, Ватикан
Країни ЄС з валютами, прив'язаними до євро	26 млн осіб	Болгарія, Данія, Естонія, Латвія, Литва

Усі інтеграційні економічні угруповання зазвичай поділяють на два класи – регіональні й галузеві.

● **Регіональні й галузеві інтеграційні угруповання.** У світовому господарстві такі угруповання відіграють важливу роль. Їх налічують понад 100, іноді – більше 30. У першому випадку до складу таких угруповань включають численні економічні союзи, які ще не доросли до рівня інтеграції. Справжня інтеграція настає лише по досягненні високого рівня зрілості регіональних економік.

У світі налічують кілька економічних угруповань, що найсуттєвіше впливають на світове господарство (мал. 72).

Найрозвиненішим міждержавним інтеграційним угрупованням, яке досягло рівня найтіснішого економічного і політичного союзу, є Європейський Союз (ЄС), що об'єднує 27 європейських країн з населенням майже 491 млн осіб (табл. 2). Деякі дослідники навіть вважають, що ЄС перебуває в стадії переходу від найвищої сходинок економічної та політичної інтеграції до початкової стадії конфедеративної держави.

Країни, що розвиваються, також створюють свої інтеграційні угруповання, яким до інтеграції європейського типу ще дуже далеко. В Азії це Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), яка об'єднує десять країн Південно-Східної Азії, що вже фактично створили зону вільної торгівлі і

Мал. 72. Провідні інтеграційні угруповання світу

рухаються далі в напрямку поглиблення інтеграції. Інше велике інтеграційне угруповання, що об'єднує майже 441 млн осіб, – це Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), яку на початку 90-х рр. XX ст. утворили США, Канада і Мексика. Ці три країни домовилися про поступове скасування митних тарифів, про лібералізацію торгівлі та інвестицій, проте, на відміну від ЄС, ніяких наднаціональних органів НАФТА не має.

У Латинській Америці це Спільний ринок Південного конусу (МЕРКОСУР), до якого входять Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай, а також як асоційовані члени Венесуела, Болівія, Еквадор, Колумбія, Перу, Чилі. Перспектива поглиблення інтеграції в МЕРКОСУР залежить від того, наскільки її учасникам, насамперед Бразилії й Аргентині, вдасться виробити узгоджений підхід до ключових проблем макроекономічної політики.

Доведіть чи спростуйте

Регіоналізація є базою для міжнародної економічної інтеграції.

Таблиця 2. Провідні регіональні інтеграційні угруповання сучасного світового господарства

Скорочена назва	Рік утворення	Кількість країн-учасниць	Територія, млн км ²	Чисельність населення, млн осіб	Частка в світовому ВВП, %	Частка в світовому експорті, %
ЄС	1957	27	4,3	493	21,6	38,1
АСЕАН	1967	10	4,5	580	4,4	7,0
НАФТА	1988	3	21,6	441	24,4	19,2
МЕРКОСУР	1991	10	18,7	368	3,2	3,3
Загалом		50	49,1	1882	53,6	67,6

Велику роль у світовому господарстві відіграє таке інтеграційне утворення, як Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС), до складу якого входить 21 країна. За економічною могутністю це угруповання виходить на перше місце: 42 % населення світу і 57 % світового ВВП.

РОЗДІЛ 1

Проте від чотирьох розглянутих вище угруповань воно дещо відрізняється. По-перше, глибина інтеграційних процесів в АТЕС не настільки велика, адже спочатку вона була задумана як міжурядовий консультативний форум. По-друге, за складом її можна назвати гібридним угрупованням. У ньому беруть участь найрозвиненіші країни світу (США, Японія, Канада, Австралія тощо), нові індустріальні країни Азії (Південна Корея, Тайвань, деякі країни – члени АСЕАН), ключові країни (Індія, Мексика), соціалістичні (Китай, В'єтнам) і постсоціалістичні (Росія) держави, країни, що розвиваються (Пакистан, Перу, Колумбія, Чилі тощо).

Інтеграційні угруповання виникають і на території країн СНД. Головне з них – Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЄС), до якого входять шість країн СНД (Білорусь, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан, Узбекистан), які поставили собі за мету вироблення єдиної зовнішньоекономічної політики, тарифів, цін та інших складових функціонування загального ринку.

Галузевих інтеграційних утворень у світі теж чимало. Особливо вони характерні для країн, що розвиваються, які, укладаючи різноманітні картельні угоди між виробниками й експортерами міді, олова, бокситів, залізних руд, цукру, кави, бананів тощо, намагаються утримати свої позиції на світових товарних ринках. Серед найбільших галузевих утворень – Організація країн – експортерів нафти (ОПЕК), до якої входять 12 країн Близького і Середнього Сходу, Африки, Південно-Східної Азії та Латинської Америки. Особливе місце ОПЕК визначається тим, що вона контролює лівову частку поставок нафти на світовий ринок, а також ціни на неї.

Заяпитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, чому відомий французький вчений минулого століття Фернан Бродель назвав великі міжнародні угруповання «світом-економікою».
2. Складіть схему «Міжнародна економічна інтеграція».
3. Назвіть великі регіональні і галузеві міжнародні угруповання, які не вказані у тексті. Вкажіть мету їхнього створення.
4. Підготуйте розповідь про одну з найбільших ТНК світу, користуючись різними джерелами інформації.

Обговорімо...

У 2006–2007 рр. деякі країни, що розвиваються, запропонували створити «газову ОПЕК» – картель найбільших виробників і експортерів природного газу в складі Росії, Ірану, Катару, Алжиру, Венесуели, Казахстану, Узбекистану, які разом забезпечують понад 50% його світового видобутку. Проте багато країн, включно зі США, виступили проти здійснення цього проекту. Висловіть своє судження щодо створення «газового клубу».

ПРАКТИКУМ

1. Практична робота на тему
«Аналіз показників індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП)».
2. Ділова гра
«Географічне обґрунтування інвестиційного проекту».

ТЕМА 7.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Ви дізнаєтеся про:

- передумови, чинники, сутність і закономірності глобалізації;
- основні етапи інтернаціоналізації суспільного життя;
- основні складові індексів глобалізації та людського розвитку;
- вплив глобалізації на соціально-економічний розвиток і національну безпеку.

Ви навчитеся:

- аналізувати складні та суперечливі процеси глобалізації;
- виявляти взаємозв'язок глобалізації та регіональної інтеграції;
- наводити приклади прояву глобалізації;
- пояснювати переміщення центрів світового розвитку в історичному аспекті;
- характеризувати негативні наслідки і перспективи глобалізації.

§ 37. Суть і види глобалізації

● **Суть глобалізаційних процесів.** Одним з ключових моментів сьогодення є потужна глобалізація, що торкається майже всіх сфер людської діяльності. Глобалізаційні процеси охопили політичну й економічну сфери, а також і соціально-культурне життя людства.

Глобалізація – процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції й уніфікації.

Основним наслідком глобалізації є міжнародний географічний поділ праці, міграція в масштабах всієї планети фінансів, людських і виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення культур різних країн. Це об'єктивний процес, який має системний характер, тобто охоплює всі сфери життя людства.

Історія глобалізаційних процесів бере початок у XVI–XVII ст., коли стійке економічне зростання в Європі було пов'язане з успіхами в мореплаванні і з географічними відкриттями. У результаті португальські та іспанські торговці розповсюдилися по всьому світу, почалася колонізація Америки. У XIX ст. швидка індустріалізація сприяла розвитку торгівлі та інвестицій між європейськими державами, їхніми колоніями та США. У цей період несправедлива торгівля між розвинутими державами і країнами, що розвиваються, набула характеру імперіалістичної експлуатації. У першій половині XX ст. процеси глобалізації були перервані двома світовими війнами.

Після Другої світової війни глобалізація відновилася і набрала прискорених темпів. Досягнення в технології зробили доступними міжнародний телефонний зв'язок і швидкісні морські, залізничні та повітряні перевезення. Стимулом для глобалізації стала також науково-технічна революція. Потужний розвиток світової системи інформації посприяв транснаціоналізації виробництва й капіталів. Нинішні інформаційно-комунікативні системи дають змогу поширювати інформацію на практично необмежене коло споживачів. Винятково важливу роль у цьому процесі відіграє Інтернет. Так, 2008 р. кількість корис-

тувачів Інтернетом становила близько 1,4 млрд осіб (понад чверті населення Землі) (мал. 73).

● **Глобалізація в різних сферах суспільного життя.** У сучасній науці глобалізацію розглядають як передову стадію розвитку процесу інтернаціоналізації різних аспектів суспільного життя: політичних, економічних, культурних. На цій стадії інтернаціоналізація поступово охоплює все світове співтовариство, досягаючи планетарних масштабів.

Глобалізаційні процеси в політиці полягають у послабленні національних держав. Це відбувається через те, що сучасні країни делегують дедалі більше повноважень впливовим міжнародним організаціям, як-от: ООН, Європейський Союз, Світова організація торгівлі, НАТО, МВФ, МБРР, Світовий банк, Африканський Союз та ін. До того ж унаслідок скорочення державного втру-

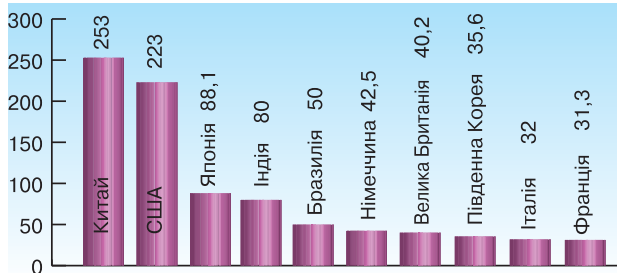
чання в економіку і зниження податків збільшується політичний вплив найкрупніших підприємств, зокрема потужних транснаціональних корпорацій. Вплив держави на своїх громадян зменшується також і через доступну зовнішню міграцію людей і вільне пересування капіталів за кордон.

У ХХІ ст. водночас із процесом глобалізації відбувається і процес регіоналізації, тобто регіональні союзи і блоки все більше впливають на стан системи міжнародних відносин, змінюється співвідношення між глобальними і регіональними складовими світової політики, а також посилюється вплив регіону на внутрішні справи держави. Наочним прикладом регіоналізації є Європейський Союз, який поступово стає не тільки ядром в усій Європі, а й відіграє подекуди вирішальну роль і на світовій арені.

Для економічних аспектів глобалізації характерні вільна торгівля, вільне пересування капіталу, зниження різних податків тощо. Глобалізація, що охопила всі регіони і сектори світового господарства, принципово змінює співвідношення між зовнішніми і внутрішніми чинниками розвитку національних господарств на користь перших. Жодна національна економіка незалежно від розмірів країни і рівня розвитку не може більше бути самодостатньою, виходячи із існуючих чинників виробництва, технологій і потреби у капіталі. Культурна глобалізація характеризується зближенням ділової і споживчої культури між різними країнами світу й активним міжнародним спілкуванням. Це сприяє популяризації окремих видів національної культури по всьому світу. Так, твори славетного українського поета Тараса Шевченка перекладені майже всіма мовами світу, книжки популярної англійської письменниці Джоан Роулінг про

Доведіть чи спростуйте

Глобалізація є багато-плановим процесом, що охоплює всі сфери життя людського суспільства.

Мал. 73. Країни – лідери за кількістю користувачів Інтернетом (млн осіб, 2008 р.)

Мал. 74. Символ кіноіндустрії США

пригоди Гаррі Потера перекладені понад 60 мовами світу і вийшли накладом 250 млн примірників. Величезну роль у культурній глобалізації відіграє міжнародний туризм і повсюдне поширення Інтернету. Глобалізація вже давно торкнулася і світового кінематографа. Так, щороку американський Голівуд (мал. 74) випускає понад 500 фільмів для світового прокату, а індійська фабрика кіноіндустрії «Болівуд» – понад 200 фільмів, які останнім часом стали здобувати популярність у Західних країнах.

Це цікаво

Чимало країн світу роблять свій внесок у глобалізацію. Наприклад, один із символів глобалізації – популярна служба миттєвих повідомлень ICQ – вперше була розроблена в Ізраїлі, мобільні телефони та ноутбуки – у США, flash-носії – на Тайвані, MP3-плеєри – у Південній Кореї, а улюблена гра багатьох чоловіків всієї планети – більярд – з'явилася в Індії.

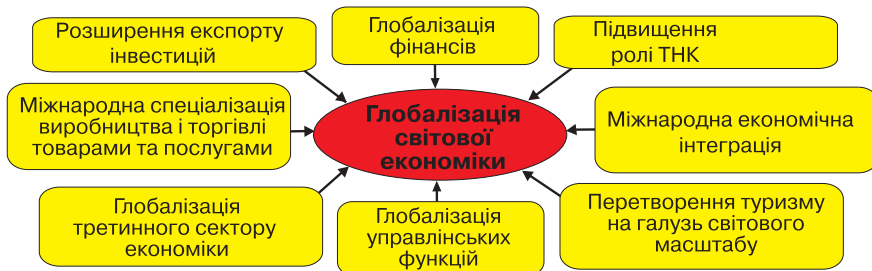
Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть передумови глобалізаційних процесів у світі.
2. Оцініть потенціал України в Європі та світі. Яке місце посідає наша країна в глобальній економіці?
3. Наведіть відомі вам приклади прояву глобалізації в країнах Європи.
4. Розкрийте сутність культурної глобалізації у світі.
5. Обговоріть з однокласниками проблему, чи впливає процес глобалізації на національні традиції населення.

§ 38. Глобалізація і світова економіка

● **Компоненти глобалізації світової економіки.** Економікам країн уже тісно у своїх національних рамках, тому економіка планети поступово стає, дійсно, глобальною. Глобалізація економіки у найширшому значенні цього поняття означає, що державні кордони й відмінності між світовими фінансовими ринками втрачають своє колишнє значення. Процес глобалізації охоплює нині різні сфери світової економіки (мал. 75), а саме:

- міжнародні фінансово-кредитні і валютні операції (безоплатне фінансування і допомогу, кредити і займи між країнами, операції з коштовними паперами, операції з валютою тощо);
- міжнародну й світову торгівлю товарами, послугами, технологіями, об'єктами інтелектуальної власності;
- міжнародний рух чинників виробництва (робочої сили, капіталів, інформації);
- транснаціональні корпорації, вплив яких щораз потужніший;
- міжнародний туризм, що перетворюється на галузь світового масштабу та ін.

Мал. 75. Компоненти глобалізації світової економіки

● **Глобалізація фінансів.** В останні десятиліття головною рушійною силою глобалізації світової економіки стали міжнародні фінанси, розвиток яких випереджає ріст світового виробництва та експорту. Унаслідок революції у сфері телекомунікацій було створено єдиний глобальний ринок капіталу. Завдяки комп'ютеризації нині майже миттєво можна укласти угоди щодо валюти і цінних паперів, які розміщуються в різних місцях планети. Щоб уявити масштаби валютних операцій на ринку, варто зазначити, що річний обсяг світової торгівлі товарами дорівнює обороту валютного ринку протягом кількох днів. Тобто валютний ринок набагато більший, ніж решта ринків разом. Щоденний обсяг торгівлі іноземною валютою становить нині близько 3–4 трлн доларів.

Світові фінанси працюють цілодобово, оскільки основні фінансові центри розташовані в різних часових поясах. Найбільший у світі центр торгівлі валютою – Лондон, за ним йдуть Нью-Йорк і Сінгапур. У кожному з таких центрів операції, зазвичай відбуваються протягом робочого дня. Тобто торгівля розпочинається в Азії, у другій половині робочого дня у Східній півкулі торгівля відкривається в Лондоні, а наприкінці робочого дня зі столиці Великої Британії вона переміщується до Нью-Йорка.

● **Транснаціональні корпорації.** На світовій економічній арені глобалізація проявляється в розширенні діяльності компаній за межами внутрішнього ринку (власних держав). Тобто вони набувають рис транснаціоналізації. Більшості найбільших транснаціональних корпорацій доводиться діяти в глобальних масштабах: їхнім ринком стає будь-який район з високим рівнем споживання, вони мають задовольняти попит споживачів скрізь, незалежно від кордонів і національної приналежності.

Таблиця 1. Найбільші ТНК світу

Місце у 2008 р.	Компанія	Країна	Прибутки, млн дол.	Кількість зайнятих, тис. осіб	Галузь господарства
1	Wal-Mart Stores	США	378,8	2055	Торгівля
2	Exxon Mobil	США	372,8	107	Нафтопереробка
3	Royal Dutch Shell	Нідерланди	355,7	104	Видобуток нафти й газу, нафтопереробка
4	BP	Велика Британія	291,4	97	Видобуток нафти й газу, нафтопереробка
5	Toyota Motor	Японія	230,2	316	Автомобілебудування

Транснаціональна компанія (ТНК) – об'єднання підприємств, що складається з головної компанії та її закордонних філій, які потужно впливають на певну сферу економіки (або кілька сфер) у міжнародному масштабі.

ТНК з'єднали світову торгівлю з міжнародним виробництвом. Діють вони через свої дочірні підприємства і філії в десятках країн світу. Нині в світі налічують уже близько 65 тис. ТНК, що контролюють понад 830 тис. іноземних філій. Для порівняння: 1939 р. діяло лише 30 ТНК, а 1970 р. – понад 7 тис. Загалом ТНК контролюють майже 2/3 світової торгівлі, на них припадає близько 1/2 світового промислового виробництва, на підприємствах ТНК працюють при-

близно 10% усіх зайнятих у світовому виробництві, ТНК контролюють понад 4/5 усіх існуючих у світі патентів, ліцензій і ноу-хау.

Серед ТНК існує своя еліта – надзвичайно великі компанії (корпорації), які суперничають з багатьма державами і за виробництвом, і за бюджетом, і за кількістю зайнятих (табл. 1). Спочатку ТНК створювали переважно у видобувних галузях, однак уже у 80-х роках ХХ ст. їхній вплив значно зменшився і найбільше значення набули автомобілебудівні та електротехнічні ТНК. З розвитком НТР провідні позиції посіли фірми, що спеціалізуються на високо-технологічній сфері послуг, як-от: американські корпорації «Майкрософт», «ІВМ», «Нестле» та ін.

Склад ТНК стає з часом дедалі більш інтернаціональним за походженням. Серед них упродовж десятиліть переважають американські фірми. Так, 2008 р. серед 500 найбільших ТНК світу на США припало 153 («Шеврон», «Дженерал Моторс», «Форд Мотор», «Боїнг», «Моторола», «Макдональдс» та ін.) (мал. 76). В Японії зосереджено 65 найбільших ТНК, збільшується кількість і значення ТНК країн, що розвиваються, зокрема з азійських «драконів» (Тайвань, Південна Корея, Сінгапур), а також Китаю, Індії, Мексики, Туреччини тощо.

Дуже важливим є те, що водночас із позитивами від діяльності ТНК в системі світового господарства існує і певний негативний вплив ТНК на економіку тих країн, де вони функціонують і базуються їхні філії (табл. 2).

Мал. 76. Штаб-квартира ТНК «Дженерал Моторс» у Детройті

Таблиця 2. Наслідки діяльності ТНК

	Для країни, що приймає	Для всього світового господарства
Позитивні наслідки	<ul style="list-style-type: none"> – отримання додаткових ресурсів (капітал, технології, управлінський досвід, кваліфікована праця); – зростання виробництва й зайнятості; – стимулювання конкуренції; – отримання держбюджетом додаткових податкових прибутків 	<ul style="list-style-type: none"> – стимулювання глобалізації; – зростання єдності світового господарства; – глобальне планування
Негативні наслідки	<ul style="list-style-type: none"> – зовнішній контроль за вибором спеціалізації країни у світовому господарстві; – витіснення національного бізнесу з найпривабливіших сфер; – зростання нестійкості національної економіки; – ухилення великого бізнесу від податків 	<ul style="list-style-type: none"> – поява потужних центрів економічної влади, яка діє у приватних інтересах, що можуть не збігатися із загальнолюдськими нормами

ТНК щораз більше впливають на долю будь-якої країни в міжнародній системі економічних зв'язків. Вони сприяють економічній інтеграції, створюючи стійкі економічні зв'язки між різними країнами.

● **Зарубіжні інвестиції.** Інвестиції є невід'ємною складовою частиною сучасної світової економіки, адже без них нині неможливо створити капітал, забезпечити конкурентоспроможність товаровиробників на зовнішніх і внутрішніх ринках.

РОЗДІЛ 1

Іноземні інвестиції – усі види майнових та інтелектуальних цінностей однієї держави, завезені на територію іншої держави для отримання взаємної економічної вигоди.

Іноземними інвестиціями є всі види матеріальних та інтелектуальних цінностей, якікладаються інвестором однієї країни на території іншої держави, а саме: рухоме і нерухоме майно, грошові кошти, цінні папери, будь-які внески, права на інтелектуальну власність, зокрема авторські права, товарні знаки, права на винаходи, промислові зразки, моделі, а також технологічні процеси і різні ноу-хау, права на здійснення господарської діяльності, у тому числі дозвіл на розвідку, розробку й експлуатацію природних ресурсів.

Нині на США, Канаду, країни Європейського Союзу і Східної Азії припадає до 80 % усіх зарубіжних інвестицій. Так, США інвестує в країни Центральної та Південної Америки, фірми Євросоюзу – в інші європейські держави, зокрема Східну Європу, японські інвесторикладають кошти в ряд азіатських країн (Південну Корею, Тайвань, Сянган, Сінгапур, Малайзію тощо). Іноземні інвестиції концентруються переважно в обробних галузях промисловості (хімічна, машинобудування, фармацевтична тощо) і сфері послуг.

● **Глобалізація третинного сектору економіки.** Нинішня міжнародна торгівля не обмежується торгівлею різними товарами. Невпинно збільшується торгівля послугами, темпи зростання якої перевищують темпи зростання міжнародної торгівлі товарами. Третинний сектор охоплює консультаційні послуги у сфері права і підприємництва, бухгалтерії, реклами, комп'ютерних технологій. Важливими складовими третинного сектору є міжнародний туризм, навчання іноземних студентів, фінансові послуги, розважальний бізнес та ін.

Головними світовими експортерами та імпортерами послуг є розвинуті країни світу, зокрема держави Великої сімки. Нині найбільшим експортером послуг є США. Американські фільми, музика, телепрограми, література тощо заповнили весь світ. США належить 70 % світового ринку програмного забезпечення для ЕОМ. Поступово зростає роль у міжнародній торгівлі деякими видами послуг і ряду країн, що розвиваються, зокрема Південної Кореї – в галузі інженерно-консультаційних і будівельних послуг, Мексики – туристських, Сінгапуру – фінансових та ін.

● **Глобалізація туризму.** Нині індустрія туризму є однією з форм міжнародної торгівлі послугами, що розвивається найдинамічніше. Міжнародний туризм став не тільки популярним видом відпочинку, а поступово стає провідною експортною галуззю в світі.

Туризм – це активний відпочинок, що впливає на зміцнення здоров'я, фізичний розвиток людини, пов'язаний з пересуванням за межі постійного місця проживання.

Важливими чинниками, що впливають на розвиток туризму стали розвиток транспорту, зв'язку, всеохопна мобілізація, урбанізація, зростання суспільного добробуту. За цих умов соціально-економічні позиції туризму швидко зміцнюються. Його частка у світовій торгівлі послугами становить уже понад 30 %. На світовому ринку туристський продукт лідирує нарівні з нафтою.

У багатьох країнах світу туризм є основною галуззю економіки. Туристів приваблюють природні, історичні, культурні та релігійні пам'ятки, сприятливий клімат, чудові пляжі, стабільне політичне і соціальне середовище. Основним регіоном міжнародного туризму

Доведіть чи спростуйте

Світ стає одним ринком для переважної кількості ТНК, а більшість регіонів відкриті для їхньої діяльності.

була і залишається Європа, на яку припадає 445 млн туристів, на країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону – 155 млн, на Північну та Латинську Америки – 135 млн (табл. 3).

Економічна привабливість туризму як складової частини послуг полягає у швидкій окупності вкладених коштів і отриманні прибутків. Туристський бізнес стимулює розвиток таких галузей господарства, як будівництво, торгівля, сільське господарство, зв'язок тощо. Цей бізнес приваблює підприємців за багатьма причинами: невеликі стартові інвестиції, щораз більший попит на туристські послуги, мінімальний строк окупності витрат.

Однією з передумов розвитку міжнародного туризму є прогрес світового транспорту, без якого туризм практично неможливий. Навіть мандрівники-богомольці й прочани нині добираються до священних місць своїх релігій уже не пішки, а за допомогою сучасних транспортних засобів.

Туризм, окрім величезного економічного значення, сприяє розширенню меж взаєморозуміння і довіри між людьми різних рас, етносів, релігій, культур. Його діяльність не обмежується лише торгівлею товарів, послуг і пошуками нових торговельних партнерів. Вона спрямована також на встановлення взаємостосунків між громадянами різних країн для збереження і процвітання світу.

Таблиця 3. Найбільші країни світу за кількістю іноземних туристів

Країна	Кількість іноземних туристів (млн осіб)		
	2006 р.	2007 р.	2008 р.
Франція	78,9	81,9	79,3
США	51,0	56,0	58,0
Іспанія	58,2	58,7	57,3
Китай	49,9	54,7	53,0
Італія	41,1	43,7	42,7
Велика Британія	30,7	30,9	30,2
Україна	18,9	23,1	25,4
Туреччина	18,9	22,2	25,0
Німеччина	23,5	24,4	24,9
Мексика	21,4	21,4	22,6

Це цікаво

- Лондонська фондова біржа є найбільшим світовим ринком купівлі-продажу цінних паперів і провідним виробником послуг з мобілізації капіталу та продажу акцій різних компаній в усьому світі. Офіційно вона була заснована 1773 р., але фактично її історія розпочалася з 1570 р., коли королівський фінансовий агент Томас Грешем на власні кошти збудував Королівську біржу.
- Лондонську біржу вважають найбільш інтернаціональною, оскільки на неї припадає близько 50 % міжнародної торгівлі акціями. Її основний ринок налічує понад 3 тис. компаній, а загальна сума акціонерних операцій за рік перевищує 5,2 трлн фунтів стерлінгів (9,8 трлн дол.). Тут здійснюють фінансові операції такі компанії, як «Дженерал Електрик», «Боїнг», «Данон», «Дженерал Моторс», «Нестле» та ін.

Запитання і завдання для самоконтролю

- Проаналізуйте компоненти глобалізації у світовій економіці. Які з них є провідними?
- Проаналізуйте таблицю 1. Які галузі господарства найбільш підпорядковані ТНК?
- За допомогою даних таблиці 2 охарактеризуйте наслідки діяльності ТНК. Чи погоджуєтеся ви з тим, що діяльність ТНК більш позитивне явище, ніж негативне?
- Розкрийте роль інвестицій у сучасному господарстві країн світу.
- Охарактеризуйте склад третинного сектору економіки.

§ 39. Позитивні й негативні наслідки глобалізації

● **Позитивне значення глобалізації.** Завдяки глобалізації невимірно множаться можливості людства, повніше враховуються всі сторони його життєдіяльності, створюються умови для гармонізації міжнародних зв'язків. Вона сприяє поглибленню спеціалізації й міжнародного географічного поділу праці. В її умовах значно ефективніше розподіляються кошти й ресурси, що в підсумку сприяє підвищенню середнього рівня життя населення. Важливою перевагою глобалізаційних процесів виявляється економія на масштабах виробництва, що потенційно може зумовити зниження цін, а отже, і стійке економічне зростання.

Глобалізація посилює конкуренцію, стимулює всебічний розвиток нових технологій і розповсюдження їх серед країн світу. Її переваги визначаються тими економічними вигодами, які одержують завдяки використанню передового науково-технічного, технологічного й кваліфікаційного рівнів у відповідних галузях господарства зарубіжних країн (мал. 77). Глобалізаційні процеси у світовій економіці вигідні насамперед споживачам, оскільки конкуренція надає їм можливість вибору і знижує ціни.

Глобалізація може підвищити продуктивність праці в результаті раціоналізації виробництва на глобальному рівні і поширення передових технологій, а також унаслідок конкурентного тиску на користь безперервного впровадження інновацій у світовому масштабі.

І безумовно, глобалізація створює серйозну основу для вирішення загальних проблем людства, насамперед екологічних (мал. 78), що зумов-

Мал. 77. Глобалізація промисловості: кооперативні зв'язки з виробництва авто «Форд ескорт»

лено об'єднанням зусиль світового суспільства, консолідацією ресурсів, координацією дій у різних сферах життя. І як вважається, кінцевим результатом глобалізації має стати загальне підвищення добробуту в світі.

● Негативні наслідки глобалізації.

Попри численні позитиви, глобалізація може спричинити, а подекуди вже спричинила і певні негативні явища.

Сучасні глобалізаційні процеси поширюються передусім між промислово розвинутими країнами, зміцнюючи їхні позиції і надаючи їм додаткові переваги, а тим часом країни, що розвиваються, опиняються на другому плані. Тобто ступінь позитивного впливу глобалізаційних процесів на економіку окремих країн залежить від місця, яке вони посідають у світовій економіці, а фактично основну частину переваг отримують багаті країни.

Несправедливий перерозподіл благ від глобалізації породжує загрозу конфліктів на регіональному і національному рівнях. Глобалізація призводить до поглиблення неоднорідності світу, де майже 80% усіх ресурсів контролюють розвинуті багаті країни. У зв'язку з цим за останні 50 років розрив між найбагатшими і найбіднішими країнами більш ніж подвоївся, і розвинуті країни, використовуючи відкритість і глобалізацію у своїх інтересах, прагнуть закріпити існуючі тенденції.

Істотною проблемою є те, що нерівномірність розподілу переваг від глобалізації спостерігається не тільки в окремих країнах, а і в окремих галузях. Галузі, що отримують вигоди від зовнішньої торгівлі, і галузі, пов'язані з експортом, зазнають більшого надходження капіталу і кваліфікованої робочої сили порівняно з галузями, які значно програють від глобалізаційних процесів (чорна металургія, сільськогосподарське машинобудування, суднобудування тощо). Такі галузі змушені докладати додаткові зусилля, щоб пристосуватися до умов, що змінилися не на їхню користь, тут спостерігається відтік капіталів, скорочення робочих місць. Люди втрачають роботу, вони змушені шукати нові робочі місця, іноді потрібна їхня перекваліфікація. А все це призводить до величезних соціальних витрат.

Однією з найбільших загроз глобалізаційних процесів може стати масове безробіття. Так, уже нині потенційне зростання безробіття пов'язане з тим, що ряд ТНК високорозвинених країн переносять свої підприємства та філії до країн з низькою оплатою праці. Крім того, компанії провідних країн світу припиняють випуск збиткової продукції і переходять до виробництва товарів, що потребують використання висококваліфікованого персоналу. Наступна загроза пов'язана з мобільністю робочої сили. Масова міграція населення, що набуває глобальних рис, перетворюється на серйозне джерело загострення соціально-економічної ситуації в світі. За даними ООН, щороку в пошуках роботи і ліпших умов життя емігрує до 20 млн осіб і загалом кількість мігран-

Мал. 78. Ліквідація наслідків розливу нафти під час аварії танкера «Ексон»

Доведіть чи спростуйте

Глобалізація, що активізувалася в останні два десятиліття, таїть у собі чимало протиріч і є предметом гострих дискусій серед політиків і науковців.

РОЗДІЛ 1

тів у світі становить уже близько 175 млн осіб. Велика кількість висококваліфікованих кадрів мігрує до США, Канади, Великої Британії, Франції, ПАР, Австралії, де частка фахівців серед іммігрантів становить до 20 %.

Надходження дешевої робочої сили ззовні загострює конкуренцію на ринку праці розвинутих країн, що ускладнює міжетнічні відносини і зумовлює зростання націоналізму в цих країнах. Негативні наслідки свободи пересування робочої сили вже давно визнані як потенційна загроза, і нині у більшості країн Європи вона є цілком реальною, зокрема у Франції, де кількість мігрантів-мусульман перевищує вже 8 млн осіб, та Німеччині, у якій майже 7,5 млн осіб нєнімецького походження. Тому майже всі держави поступово запроваджують певні форми контролю над вільним пересуванням робочої сили.

Тим часом найпідготовленіша і висококваліфікована робоча сила відрізняється великою мобільністю і здатна ефективно відшукувати свою ринкову нішу. В умовах глобалізації всі країни намагаються залучити талановитих фахівців і кваліфікованих робітників, охоче надають їм візи і впускають на свій ринок.

Це цікаво

Активний розвиток найсучасніших галузей зумовив залучення висококваліфікованої іноземної робочої сили. Так, лише в компаніях Силіконової долини США (район біля Сан-Франциско у США, де широко розвинуті високотехнологічні підприємства з виробництва комп'ютерів, мікропроцесорів, програмного забезпечення, мобільного зв'язку, біотехнологій тощо) працює понад 2 млн кваліфікованих іноземців (програмістів, інженерів-комп'ютерщиків, біотехнологів). Таку ж політику цілеспрямованого залучення висококваліфікованих фахівців-євреїв здійснює Ізраїль. Багато в чому завдяки імміграції наукових і висококваліфікованих кадрів Ізраїль увійшов до числа найрозвинутіших в економічному та науково-технічному відношенні держав. Велику кількість мігрантів приймають країни – експортери нафти на Близькому Сході, у яких 70 % робочої сили становлять іноземці.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть позитивні риси глобалізації. У чому вони виявляються?
2. Охарактеризуйте негативні наслідки глобалізації. Поясніть, до чого вони призводять.
3. Поясніть, чому глобалізаційні процеси часто загострюють міжетнічні відносини.
4. Доведіть, що в процесі глобалізації відбудуться зміни в міжнародному географічному поділі праці.
5. Обговоріть, як впливатиме процес глобалізації на національні мови, традиції, культуру окремих країн.

ПРАКТИКУМ

1. Творча робота на тему: «Соціокультурна глобалізація».
2. Ділова гра «Зустріч глобалістів й антиглобалістів».

ТЕМА 8.

ГАЛУЗЕВИЙ СКЛАД СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Ви дізнаєтеся про:

- зміни, що відбулись у галузевій структурі світового господарства;
- причини виникнення великих територіальних розривів між районами видобутку і споживання деяких видів сировини;
- чинники, які впливають на розміщення сучасного виробництва;
- про головні райони і центри виробництва основних видів продукції.

Ви навчитеся:

- характеризувати галузі світового господарства за планом;
- за картою характеризувати головні райони (країни) експорту продукції;
- визначати перспективи і складати прогнози розвитку галузей світового господарства;
- пояснювати значення галузей в економіці регіону;
- працювати зі статистичними і картографічними матеріалами.

§ 40. Галузева структура світового господарства

● **Поняття галузевої структури.** Прискорення науково-технічного прогресу постійно ставить нові вимоги до економіки і суспільства різних країн – учасниць світового господарства. Економіка будь-якої країни є господарським комплексом, що формується на базі соціального й економічного розвитку, міжнародного поділу праці і процесів інтеграції.

Галузь господарства – сукупність підприємств і виробництв, що характеризуються спільністю виробленої продукції, технологій і потреб, що задовольняються.

Галузева, або компонентна, структура господарського комплексу відображає співвідношення, зв'язки і пропорції між великими групами галузей.

Увесь світогосподарський комплекс поділяють на групи галузей, як-от:

- *галузі матеріального виробництва* – промисловість, будівництво, сільське господарство, а також галузі, що пов'язані з постачанням населенню продукції, тобто заготівля, матеріально-технічне постачання, тощо;
- *галузі невиробничої сфери* – житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, транспорт, зв'язок, охорона здоров'я, освіта та наука, культура і мистецтво, управління тощо.

Для сучасної структури світового господарства характерна наявність галузевих і міжгалузевих комплексів. Склалися такі міжгалузеві комплекси, як паливно-енергетичний (ПЕК), металургійний, машинобудівний, хіміко-лісовий, будівельний, агропромисловий (АПК), транспортний. Усі вони своєю чергою мають складну й диференційовану структуру.

● **Рівні галузевої структури світового господарства.** Вивчаючи галузеву структуру світового господарства, виділяють три її рівні: макро-, мезо- і мікрорівень.

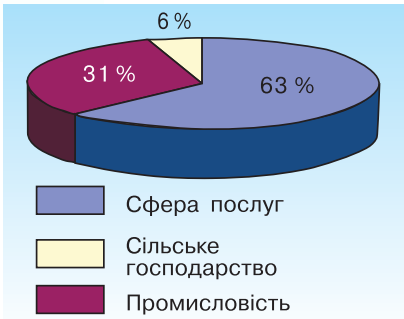
Макроструктура (макрогалузева структура) господарства відображає його найбільші і найважливіші внутрішні пропорції – між виробничою і невиробничою сферами, між промисловістю і сільським господарством і деякі інші.

РОЗДІЛ 1

Ці пропорції насамперед визначають належність тієї чи іншої країни до аграрної, індустріальної або постіндустріальної стадії розвитку (мал. 79). Сільське господарство (*аграрна структура*) переважає в структурі ВВП найменш розвинутих

Мал.79. Галузевий склад світового ВВП (на 2009 р.)

країн Африки і Азії, де його частка становить від 2/5 до 3/5 (Афганістан, М'янма, Сомалі, ДР Конго, Гвінея-Бісау, ЦАР, Лаос, Ефіопія, Сьєрра-Леоне, Малі, Танзанія, Камерун, Уганда, Малаві та ін.). За показником зайнятості вона ще більша: середній показник і для Африки, і для Азії становить майже 60%, у багатьох країнах він значно вищий. Наприклад, у Сенегалі, Кенії, ЦАР, Чаді, Камбоджі, Лаосі, на Мадагаскарі в сільському господарстві зайнято від 70 до 80% жителів, у Танзанії, Уганді, Малі, Малаві, Гвінеї – від 80 до 90%, а в Руанді, Бурунді, Буркіна-Фасо, Непалі – понад 90%.

Перелік країн, у яких у структурі ВВП переважає промисловість (*індустріальна структура*), за останній час дуже змінився. Ще недавно такий тип структури був характерний для більшості розвинутих країн Заходу і ще більшою мірою – для соціалістичних країн, які взяли курс прискореної індустріалізації. Нині до країн з найбільш вираженою індустріальною структурою економіки належать майже винятково нафтовидобувні і нафтоекспортуючі країни (Алжир, Катар, Саудівська Аравія, ОАЕ, Оман, Кувейт), деякі країни нової індустріалізації (Південна Корея, Малайзія) і Китай, який продовжує політику індустріалізації.

Для країн з *постіндустріальною структурою* господарства характерно переважання у ВВП сфери послуг. Ще 1955 р. США стали першою країною, де кількість зайнятих у невиробничій сфері перевищила кількість зайнятих у сфері виробництва. Пізніше цей приклад підтримали й інші країни. На початок ХХІ ст. у світі було вже 80 країн, у яких у структурі ВВП частка послуг перевищувала 50%. До таких країн належать США, Бельгія, Канада, Данія, Франція, Австралія, Велика Британія, Нідерланди, Німеччина, Австрія, Греція, Аргентина, Італія, Іспанія, Японія тощо.

Мезоструктура світового господарства відображає основні пропорції, які складаються всередині промисловості, сільського господарства, сфери послуг. Так, у структурі світової промисловості під впливом НТР поступово зменшується частка видобувних і збільшується частка переробних галузей. На структуру промисловості впливають також випереджувальні темпи розвитку галузей, які насамперед забезпечують науково-технічний прогрес, – машинобудування, хімічна промисловість і електроенергетика.

Ще більші структурні зрушення на мезорівні характерні для сфери послуг. Вони пов'язані як із різними темпами росту попиту на різні види послуг, так і з появою нових їх видів. Швидко зростає попит на соціально-культурні послуги, пов'язані з освітою, охороною здоров'я, обслуговуванням вільного часу людей, на побутові послуги, на послуги в галузі транспорту, зв'язку, оптової і роздрібно-торгівлі, кредитно-фінансової сфери, операції з нерухомістю тощо. Ще швидше росте потреба в комплексі ділових послуг (маркетинг, реклама), інженерно-будівельних і архітектурних послуг, бухгалтерських операцій, страхування тощо.

Мікроструктура господарства відображає зрушення, які відбуваються в окремих видах виробництва, насамперед промислового. При цьому на перший план виходять нові наукоємні види машинобудування і хімічної промисловос-

ті, як-от: виробництво електронно-обчислювальної техніки, засобів автоматизації, аерокосмічної, лазерної техніки, обладнання для атомної енергетики, випуск мікробіологічних препаратів. Усі вони виконують роль «каталізаторів» науково-технічного прогресу. Під впливом зрушень у мікроструктурі відбувається *диверсифікація* структури господарства, найвищий рівень якої спостерігається у США, Японії, Німеччині й інших розвинутих країнах світу.

Диверсифікація – один з напрямків економічної стратегії виробничого підприємства, спрямований на розширення сфери діяльності підприємства завдяки випуску нових товарів.

● **Промисловість як найважливіша сфера в галузевій структурі світового господарства.** За останні сто років обсяги промислового виробництва зросли майже в 50–60 разів, причому до 80 % його приросту припадає на період після Другої світової війни. Залежно від часу виникнення всі галузі промисловості поділяють на три групи: старі, нові й новітні. До старих галузей належать кам'яновугільна, залізорудна, металургійна, залізничне машинобудування, суднобудування, текстильна промисловість. Нині вони розвиваються уповільненими темпами, що не може не позначитися на структурі промислового виробництва. До нових галузей належать автомобілебудування, виплавка алюмінію, виробництво пластмас, хімічного волокна. Зазвичай вони розвиваються швидшими темпами, ніж старі галузі. До новітніх належать такі наукоємні галузі, як мікроелектроніка, обчислювальна техніка, роботобудування, атомне та аерокосмічне виробництво, хімія органічного синтезу, мікробіологія тощо. Саме ці галузі промисловості розвиваються нині найшвидше, а вплив їх на географію світової промисловості щоразу збільшується.

Промисловість поділяється на видобувну та обробну. Галузі обробної промисловості становлять основу важкої індустрії. На їхню частку припадає понад 90 % загального обсягу продукції промисловості, хоча частка видобувної промисловості й досі має тенденцію до скорочення. Така ж ситуація спостерігається і щодо скорочення частки сільськогосподарського виробництва у створенні ВВП як у промислово розвинутих державах, так і тих, що розвиваються. Однак ефективність сільського господарства в більшості районів світу збільшується. У розвинутих країнах утворилися агропромислові комплекси, що поліпшило використання кінцевої продукції.

● **Трансформація структури світового господарства.** У міру соціально-економічного розвитку країни переходять від базових галузей, які є ресурсоємними, до наукоємних галузей. Проте структурні зміни в промисловості не призводять до повної заміни одних галузей іншими: змінюється переважно пріоритетність їхнього розвитку. В індустріально розвинутих країнах загальна закономірність галузевих зрушень полягає у помітному зниженні питомої ваги сировинних галузей і сільського господарства, у технічній модернізації промисловості і швидкому розвитку галузей сфери послуг. Найбільш радикальні зміни відбуваються на рівні підгалузей, у межах яких найвищу динаміку мають наукоємні виробництва. Так, в обробній промисловості США кількість зайнятих зменшувалася переважно за рахунок трудоємних (харчова, текстильна, швейна, шкіряна) і капіталоємних галузей (металургія), а тим часом в електротехнічній промисловості та приладобудуванні чисельність зайнятих за останні 10 років збільшилася майже в 2,5 раза.

Доведіть чи спростуйте

Нині світогосподарські тенденції проявляються у дедалі більшому зміцненні виробничих зв'язків.

Характерні зміни відбуваються і в галузевій структурі країн, що розвиваються. Наприклад, у нових індустріальних країнах (Південній Кореї, Сінгапурі, Тайвані, Сянгані) дедалі більшого розвитку набувають технічно складні й наукоємні виробництва, що застосовують високу кваліфікацію робітників. Переваги у виробництві найпростіших, але трудоємних виробів (наприклад, текстилю, одягу, взуття) поки зберігають лише країни «третього світу» з дешевою робочою силою. Вони досягають конкурентоспроможності там, де нові індустріальні країни через зростання вартості робочої сили втрачають свої позиції. Тому нині спостерігається явна тенденція до активного переміщення трудоємних виробництв з розвинутих до менш розвинутих країн світу.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Наведіть приклади країн з аграрною, індустріальною і постіндустріальною структурою економіки.
2. Які зрушення відбулись у галузевій структурі світового господарства?
3. Що відображає мезоструктура світового господарства? Охарактеризуйте зміни, які відбулись у структурі світової промисловості.
4. Поясніть термін «диверсифікація». Нанесіть на контурну карту країни з високим рівнем диверсифікації.

§ 41. Гірничовидобувна промисловість

Гірничовидобувна промисловість забезпечує видобуток мінерального палива, руд чорних, кольорових, рідкісних і благородних металів, а також неметалевої сировини.

Номенклатура цієї галузі налічує понад 200 видів мінеральної сировини. Мінеральні ресурси залежно від технології їхнього використання поділяють на: паливно-енергетичну сировину (нафта, газ, вугілля, уран), чорні метали (залізна руда, марганець, хром), кольорові метали (руди алюмінію, міді, свинцю, цинку, ртуті тощо), благородні метали (золото, срібло, платина), хімічну сировину (калійна і кам'яна сіль, апатити, фосфорити та ін.), технічну сировину (алмази, азбест, графіт тощо).

Міжнародний географічний поділ праці в гірничовидобувній промисловості сприяв тому, що в світі сформувалися шість головних «гірничовидобувних держав», на частку яких припадає понад 2/3 всього видобутку сировини і палива. Чотири з них належать до економічно розвинутих країн – США, Канада, Австралія, ПАР, решта – до постсоціалістичних (Росія) і соціалістичних (Китай). Гірничовидобувна промисловість також розвинена в багатьох країнах світу. Проте здебільшого вони спеціалізуються на видобутку одного-двох видів мінеральної сировини. Наприклад, Марокко – фосфоритів, Чилі – мідної руди, Бруней, ОАЕ – нафти тощо.

● **Видобуток мінерального палива.** До паливно-енергетичної сировини належать корисні копалини, які використовують для виробництва енергії (нафта, природний газ, кам'яне й буре вугілля, уран, горючі сланці) (табл.1).

Серед паливних ресурсів найбільші запаси у світі припадають на вугілля, що оцінюються в 5 трлн т. Вугільні поклади наявні в 70 країнах світу. Найбільші родовища вугілля зосереджені у США, Росії, Китаї, Індії, Австралії, ПАР, Німеччині, Великій Британії, Канаді й Польщі. Загалом світові ресурси вугілля значні, і забезпеченість ними є значно більшою, ніж іншими видами палива.

За сучасного рівня світового видобутку (4,5 млрд т на рік) їхніх розвіданих запасів може вистачити на майже 400 років. У країнах Європи вугілля видобувають здавна, тому в багатьох вугільних басейнах верхні шари покладів уже відпрацьовані, а видобувати вугілля з глибини понад 1000 м нерентабельно. Вигідною є розробка вугільних покладів відкритим способом (у Західному басейні США, Східному Сибіру, ПАР, Австралії).

Таблиця 1. Країни – лідери за розвіданими запасами паливних ресурсів (2009 р.)

Країна	Вугілля, млрд т	Країна	Нафта, млрд т	Країна	Природний газ, трлн м³
США	250	Саудівська Аравія	35	Росія	48
Росія	195	Канада	28	Іран	27
Китай	115	Іран	18	Катар	26
Індія	85	Ірак	16	Саудівська Аравія	7
Австралія	82	Росія	15	ОАЕ	6

Більша частина нафтових родовищ зосереджена в Перській, Мексиканській, Гвінейській затоках, на островах Малайського архіпелагу, в Західному Сибіру, Алясці, Північному морі, на о. Сахалін та ін. Світові запаси нафти оцінюють у 210 млрд т. З них понад 70 % припадає на Азію (переважно Близький Схід). Найбільшими запасами нафти володіють Саудівська Аравія (21 % світових), Канада, Іран, Ірак (табл.1), а також Росія, Кувейт, ОАЕ, Венесуела, Лівія, Казахстан, Нігерія та ін. Нафту видобувають 95 країн світу, і нині обсяги її видобутку становлять понад 3,8 млрд т на рік. Отже, за нинішніх темпів споживання розвіданої нафти вистачить десь на 40 років, нерозвіданої – ще на 10–50 років. Слід також враховувати, що за теперішньої техніки видобутку на поверхню підіймають у середньому тільки до 30 % нафти, що залягає в надрах. Щороку зростає й споживання нафти в світі, особливо в розвинутих країнах.

Розвідані запаси природного газу за останні 20 років виросли до 144 трлн м³, що пов'язано з відкриттям ряду нових родовищ, зокрема в Західному та Східному Сибіру, на шельфі Баренцового моря. Природний газ, що залягає в надрах на глибині від 1000 м до кількох кілометрів, видобувають за допомогою свердловин, які розміщують рівномірно по всій території родовища. Найбільші запаси природного газу мають Росія (18 % світового ринку), Іран, Катар, Саудівська Аравія, ОАЕ, США, Ірак, Норвегія, а також Індонезія, Нідерланди, Малайзія, Туркменістан, Лівія, Велика Британія (табл. 1). Забезпеченість природним газом за сучасного рівня його світового видобутку становить близько 70 років.

● **Видобуток руд чорних, кольорових, рідкісних і благородних металів.** До найважливіших металевих ресурсів належать руди чорних металів – залізни, марганцеві, хромові. Найбільші їхні запаси мають країни з великою площею території – США, Канада, Австралія, Китай і Росія.

Світові розвідані запаси залізної руди становлять понад 160 млрд т, що містять близько 80 млрд т чистого заліза. Найбільші в світі залізні родовища розташовані в Бразилії, Австралії, Канаді, Росії, Китаї, США, Індії, Швеції.

Доведіть чи спростуйте

Надра Землі містять такі потужні запаси мінеральної сировини, що цей ресурс ніколи не вичерпається.

РОЗДІЛ 1

Видобуток залізної руди в світі становить 1,93 млрд т. Китай, Бразилія та Австралія забезпечують 2/3 цього видобутку, а разом з Індією та Росією – понад 80 % (табл. 2).

Родовища марганцевих руд є на всіх континентах. У марганцевих рудах майже завжди є мінерали заліза. Головними видобувачами є ПАР, Україна, Китай, Казахстан, Австралія.

Серед сировини для виробництва кольорових металів одне з провідних місць посідають боксити, які використовують для виготовлення алюмінію. Понад 90 % світових запасів бокситів зосереджено у 18 країнах з тропічним або субтропічним кліматом. Найбільшими світовими видобувачами бокситів є Австралія, Китай, Бразилія, Індія, Гвінея, В'єтнам, Індонезія, Ямайка та ін (табл. 2). Надра цих країн містять майже 2/3 загальних запасів бокситів.

Світовий видобуток міді оцінюють у 14 млн т, за загальносвітових запасів – у 950 млн т. Її видобуток і виплавка були відомі ще у Давньому Єгипті. Нині мідь видобувають у Чилі, США, Казахстані, Канаді, ДРК, Замбії та ін. Її переважно використовують в електротехніці, у виробництві двигунів, телевізорів, телефонних апаратів, різних електроприладів, автомобілів, електровозів, холодиль-

ників і навіть музичних інструментів.

Світові родовища олова зосереджені в Південно-Східній Азії, в основному в Китаї, Індонезії, Малайзії, Таїланді. Також важливими його видобувачами є Болівія, Перу, Бразилія й Австралія. Використовують олово переважно для виготовлення тари для харчових продуктів, в електроніці, у різних сплавах тощо.

Найбільші запаси свинцю мають США, Австралія, Намібія, Казахстан.

До благородних металів належать золото, срібло, платина. Їх сучасне призначення – переважно технічне застосування, меншою мірою – предмети розкоші. Загальний обсяг видобутку золота в світі становить 2200 т. Перші місця в світі за видобутком золота посідають ПАР, США, Росія, Австралія. Відомі старі родовища срібла практично вичерпані, понад 80 % цього металу вилучають попутно з поліметалевих, мідних, свинцевих і цинкових руд. Найбільші виробники срібла – Мексика, Перу, США, Канада, Росія, Австралія. Платину видобувають у Росії та Канаді.

● **Видобуток неметалевої сировини.** Неметалеві ресурси представлені фосфоритами, калійними і кам'яними солями, самородною сіркою, алмазами і різною будівельною сировиною. Кам'яну сіль отримують як із самородних родовищ, так і внаслідок випарювання води солоних озер і морської води. Світові ресурси кам'яної солі практично невичерпні. Майже кожна країна має поклади кам'яної солі, колосальне її джерело – Світовий океан. Вона є одним із головних видів сировини для виробництва соди, хлору, сульфату натрію тощо. Значний видобуток солі ведеться в США, Китаї, Україні, Канаді, Німеччині, Білорусі тощо. Потужні поклади калійних солей є в Німеччині, Казахстані, Україні, Білорусі, США, Франції та ін. За нинішнього річного видобутку калійних солей у світі (30 млн т), їхніх сучасних запасів вистачить майже на 70 років.

Фосфатні руди і калійні солі використовують як сировину для виробництва мінеральних добрив. Фосфатні руди (мал. 80) представлені в країнах СНД (Росія,

Таблиця 2. Країни – лідери з виробництва залізної руди та бокситів (2009 р.)

Сировина	Країна	Виробництво, млн т
Залізна руда	Китай	520
	Австралія	270
	Бразилія	250
	Індія	150
	Росія	105
Боксити	Австралія	63
	Китай	32
	Бразилія	25
	Індія	20
	Гвінея	18

Казахстан), Північній Америці (США), Африці (Марокко, Туніс, Алжир), Азії (Йорданія, Ізраїль).

Сірку використовують насамперед для отримання сірчаної кислоти, переважна частина якої витрачається у виробництві фосфатних добрив, отрутохімікатів, у целюлозно-паперовій промисловості. Її світовими видобувачами є США, Мексика, Японія, Іран, Італія, Україна, Туркменистан.

Мінеральні будівельні матеріали (глини, піски, вапняки, мергелі, граніти, гнейси) широко представлені в більшості країн на всіх материках. Великі родовища мармуру є в Росії, США, Канаді, Італії.

Дорогоцінне каміння – алмаз, рубін, яшма, гірський криштал та ін., мають обмежене розповсюдження. Алмази відіграють важливу роль у промисловості завдяки їхній винятково високій твердості. Основні видобувачі алмазів – ПАР, Росія, Канада, Австралія, Намібія, Ангола тощо.

Мал. 80. Видобуток фосфоритів на Уралі (Росія)

Запитання і завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте, експорт якого виду палива є вищим – газу чи нафти. Чому?
2. Назвіть важливі економічні проблеми світової гірничовидобувної промисловості. Які з них актуальні для України?
3. Поясніть, чому виникла велика територіальна розбіжність між районами видобутку і споживання нафти.
4. Назвіть «першу десятку» газовидобувних країн світу. Нанесіть їх на контурну карту.
5. Охарактеризуйте структуру світової гірничовидобувної промисловості. Які зміни в ній відбулись останнім часом?

§ 42. Паливно-енергетичний комплекс

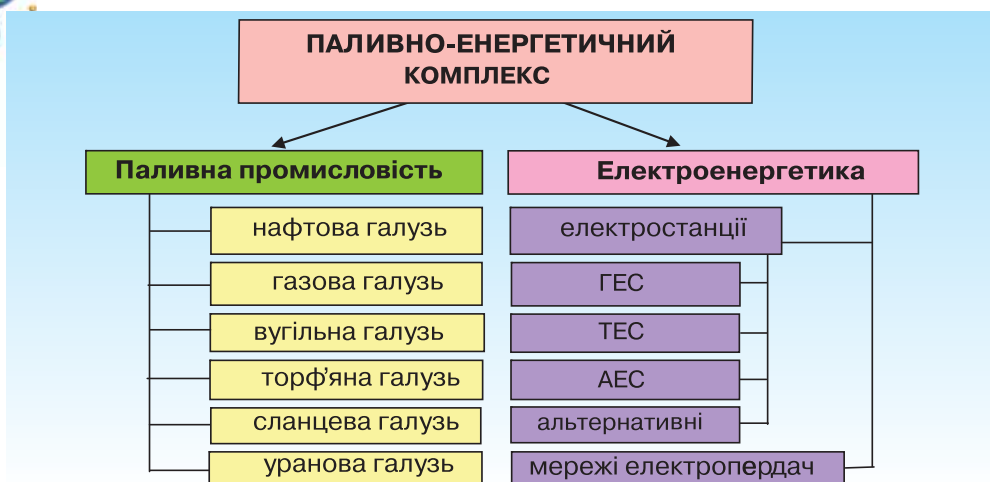
Сукупність усіх видів енергетичних ресурсів і підприємств з їхнього видобутку, виробництва, транспортування, перетворення й використання з метою забезпечення споживачів різними видами енергії утворює паливно-енергетичний комплекс (ПЕК). Підсистемами ПЕК є електроенергетика, газо-, нафто-, вуглеспоживання, ядерна енергетика (мал. 81).

Від розвитку паливно-енергетичного комплексу значно залежать темпи, масштаби та техніко-економічні показники громадського виробництва і насамперед промисловості. Енергетика стала основою розвитку виробничих сил і самого існування людського суспільства.

Основні види енергетичних ресурсів – органічне паливо (вугілля, нафта й природний газ, торф), енергія водного потоку (гідроенергетичні ресурси), ядерна енергія, внутрішнє тепло Землі (геотермальні ресурси), енергія вітру і сонячного випромінювання (сонячної радіації).

● **Паливно-енергетичний баланс.** На зорі людської цивілізації основним видом енергії була мускульна сила тварин і людини. Потім їх на тривалий час замінили дрова, енергія падаючої води і вітру. Після винайдення парового двигуна англійцем Д. Уаттом у 1783 р. зросло значення вугілля. У кінці XIX – до середини XX ст. у промисловості і міжнародній торгівлі домінувало вугілля,

Мал. 81. Структура паливно-енергетичного комплексу

частка якого в загальному споживанні основних джерел енергії становила до 60%. Але з 50–60-х років XX ст. структура споживання енергоресурсів стала змінюватися: частка вугілля швидко скоротилася до 23% і на перше місце вийшла нафта (51%), поступово збільшувалося значення природного газу, гідро- і ядерної енергії. Ці зміни були зумовлені широким освоєнням нових великих джерел нафти й природного газу.

Починаючи з 80-х років XX ст., пріоритетним став напрямок, що передбачає перехід від використання переважно вичерпних ресурсів до застосування невичерпних, нетрадиційних джерел енергії (енергії вітру, сонця, припливів і відливів, ядерної енергії, геотермальних джерел, гідроресурсів тощо). Унаслідок чого частка нафти у загальному споживанні й виробництві енергоресурсів стала скорочуватися (до 35% на початку XXI ст.), знову зросло значення вугілля (28%), зміцнив позиції природний газ (26%). Дедалі помітнішим стало збільшення використання атомної енергії (8%), а також гідроенергії та альтернативних джерел енергії.

● **Нафтова промисловість.** Нафта продовжує лідувати на світовому ринку палива. Вона є найефективнішим і зручним паливом. Більш ніж 90% видобутої нафти й природного газу, а також продуктів їхньої переробки використовують як джерело енергії. Водночас продукти нафтопереробки дедалі ширше використовують як сировину для хімічної промисловості, з них отримують ряд речовин (етиловий спирт, бензол, фенол, синтетичні волокна, каучук, пластмаси, лаки, барвники тощо).

Нині загальносвітовий видобуток нафти перевищує 3,5 млрд т на рік. За її видобутком лідувають країни Південно-Західної Азії, частка яких наближається до 30%. Провідними видобувними країнами в регіоні є Саудівська Аравія, Іран, ОАЕ, Ірак і Кувейт. Багатющі запаси нафти є в надрах США, Росії, Канади, у Латинській Америці – у Венесуелі, Мексиці та Бразилії, в Африці – у Нігерії, Алжирі й Лівії.

У переліку провідних нафтовидобувних країн світу відбулися значні зміни (табл. 1). Перше місце вже протягом десятка років посідає Саудівська Аравія, на території якої розташовані найбільші в світі родовища (Гавар, Ес-Саффанія тощо) і яка здатна видобувати необмежену кількість нафти.

Для підтримки досягнутих обсягів видобутку нафти і тим більше для їх збільшення необхідна постійна розвідка нових родовищ. Ще в середині ХХ ст. розпочалося буріння морського шельфу. І вже нині з шельфу Світового океану видобувають близько 1/4 світової нафти. Найбільшим районом шельфового видобутку є Перська затока (2/5 світового морського видобутку), затока Маракайбо в Венесуелі (1/4 світового морського видобутку), Мексиканська затока, Північне море (Норвегія, Велика Британія і Данія), Каспійське море, Гвінейська затока (Нігерія, Габон), Південнокитайське море (Бруней, Малайзія, В'єтнам). Перспективними на нафту є шельфова зона Північного Льодовитого океану, приантарктичні широти Світового океану. У 70-ті роки ХХ ст. розпочався видобуток нафти на Алясці (США) і в Західному Сибіру (Росія).

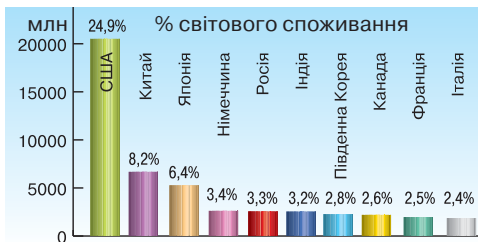
Райони видобутку нафти не завжди збігаються з районами її споживання. Найбільшу кількість нафти споживають розвинуті країни. Лідером серед країн-споживачів нафти залишається США (25% загальносвітового споживання нафти), потім йдуть Китай, Японія, Німеччина, Росія, Індія та ін. (мал. 82).

Провідну роль на нафтовому ринку світу відіграє створена 1960 р. *Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК)*, до якої нині входять 13 країн (Саудівська Аравія, ОАЕ, Ірак, Іран, Кувейт, Катар, Індонезія, Венесуела, Лівія, Алжир, Нігерія, Ангола, Екватор). Основними передумовами появи ОПЕК стало те, що, по-перше, країни – члени ОПЕК мали найбільш розвідані запаси нафти (майже 75% загальносвітових), по-друге, витрати на видобуток і переробку нафти в цих країнах значно нижчі, ніж у конкурентів. Країни – члени ОПЕК контролюють понад 2/3 світових запасів нафти. На їхню частку припадає 40% від світового видобутку та понад 50% світового експорту нафти.

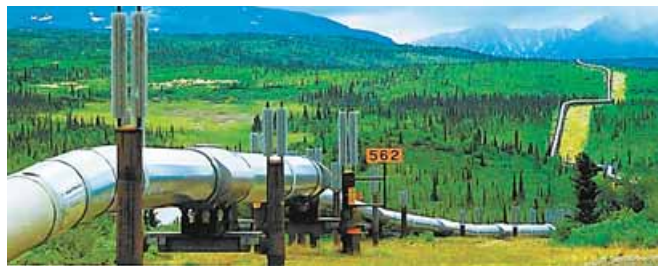
Головні світові вантажопотоки нафти починаються від найбільших нафтових портів Перської затоки і прямують до Західної Європи та Японії. Найкрупніші танкери транспортують нафту далеким шляхом навколо Африки, танкери меншої вантажопідйомності – через Суецький канал. Інші важливі вантажопотоки йдуть з країн Латинської Америки (Мексика, Венесуела) до США і Західної Європи. Значно збільшилося в останні роки значення Канади, Мексики, Венесуели як постачальників нафти в США.

Таблиця 1. Країни – лідери з видобутку паливно-енергетичних ресурсів (2009 р.)

Сировина	Країна	Видобуток, млн т
Нафта	Саудівська Аравія	430
	США	352
	Росія	348
	Іран	182
	Мексика	176
Кам'яне вугілля	Китай	1005
	США	910
	Індія	313
Сировина	Країна	Видобуток, млрд м ³
Природний газ	Росія	581
	США	555
	Канада	172

Мал. 82. Країни – головні споживачі нафти (млн барелів на добу)

Мал. 83. Нафтопровід на Алясці

РОЗДІЛ 1

Світове господарство пронизане мережею нафтопроводів (більше 750 тис. км) (мал. 83). Вони пролягли не лише територією багатьох країн світу (Росія, США, Канада, країни Європи), а й дном морів: Середземного, Північного, Каспійського та ін.

● **Газова промисловість.** Природний газ, так само як і нафта, використовується як паливо і як сировина для хімічної промисловості. Газова промисловість є відносно молодого і швидко прогресуючою галуззю паливної промисловості. Вона забезпечує виробництво інших галузей цінною та економічно вигідною сировиною. На електростанціях природний газ є високоякісним енергоносієм, у хімічній промисловості газ використовують для одержання азотних добрив, сажі, пластмас, у комунально-побутовому секторі – для готування їжі, опалення і гарячого водопостачання.

Світовий видобуток природного газу постійно збільшується. Очікується, що в період до 2015 р. світове споживання газу буде зростати в середньому на 3 % на рік. З морського шельфу видобувають близько 1/5 світового природного газу.

За обсягами видобутку природного газу різко виділяються Росія, США й Канада, на частку яких припадає більше половини його світового видобутку. Постійно нарощують видобуток також Велика Британія, Нідерланди, Алжир, Індонезія, Іран, Саудівська Аравія, Норвегія, Узбекистан, Туркменістан, Малайзія та ін. Найбільші в світі видобувачі природного газу (Росія, США, Канада, Нідерланди, Велика Британія) водночас є і найбільшими його споживачами. Видобутком і переробкою природного газу займаються великі світові нафтові компанії, а також спеціалізовані газові: «Газпром» (Росія), «Бритіш Гес» (Велика Британія) тощо.

Близько 75 % експортного газу транспортується газопроводами, решта 25 % – у зрідженому вигляді спеціальними суднами-газовозами (з Індонезії – до Японії, з Алжиру – до Західної Європи). Протяжність газопроводів швидко зростає і становить нині у світі близько 1200 тис. км. Світовий експорт газу (трубопроводами і в зрідженому вигляді) перевищує вже 700 млрд м³, а його найбільшими експортерами є Росія (майже 30 %), Канада, Алжир, Норвегія, Нідерланди, Туркменістан, Індонезія тощо.

● **Вугільна промисловість** продовжує залишатися однією з провідних галузей світової енергетики. Основні споживачі вугілля – енергетична і металургійна промисловість. У хімічній промисловості вугілля є технологічною сировиною для одержання вибухових речовин, добрив для сільського господарства, штучних барвників тощо.

Залежно від вмісту у вугіллі вуглецю й інших складових розрізняють буре, кам'яне вугілля і антрацит, а за застосуванням вугілля поділяють на коксівне й енергетичне. Видобувають вугілля двома способами: у шахтах і відкритим (у кар'єрах).

Основні напрямки технічного прогресу у вугільній промисловості пов'язані із застосуванням нового, досконалішого обладнання, нових систем гірничої технології і засобів комплексної механізації основних і допоміжних процесів. Кращі техніко-економічні показники видобутку вугілля відкритим способом (порівняно з шахтним видобутком), зумовлені прогресом в техніці і технології відкритого способу видобування і його дешевизною, сприяють подальшому розвитку саме цього способу.

Доведіть чи спростуйте

Від розвитку ПЕК значно залежать темпи, масштаби і техніко-економічні показники промислового виробництва.

Сучасний світовий видобуток вугілля становить понад 4,5–5 млрд т. Серед головних вуглевидобувних країн – представники майже всіх регіонів світу. Найбільшими видобувачами вугілля є Китай, США, Індія, Росія, Австралія, ФРН, ПАР, Польща, а також Казахстан, Україна, Велика Британія, Туреччина, Канада та ін. У зв'язку з виснаженням відносно легкодоступних родовищ вугілля і подорожчанням його видобутку шахтним способом різко скорочується видобуток кам'яного вугілля у Великій Британії, Німеччині, Франції, Бельгії. Рентабельним поки що залишається видобуток вугілля відкритим способом у США, Австралії та ПАР.

Найбільші за запасами вугільні басейни світу – Аппалачський (США), Рурський (Німеччина), Верхньосілезький (Польща), Донецький (Україна), Кузнецький і Печорський (Росія), Карагандинський (Казахстан), Фушунський (Китай).

Вугіллям у світі торгують менш активно, ніж нафтою й газом. Лише 1/10 світового видобутку вугілля щорічно йде на експорт, при цьому майже 90 % перевозиться морем. Найбільшими його експортерами є Австралія, США, ПАР, Польща, Канада, Росія. Австралія постачає вугілля переважно до Японії та Південної Кореї; США та ПАР працюють на європейський і латиноамериканський ринки.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які зрушення і чому відбулися у структурі світового паливно-енергетичного балансу протягом ХХ ст.?
2. Визначте особливості географії вугільної промисловості світу, виділивши провідні країни за величиною запасів, видобутку та споживання вугілля.
3. З'ясуйте, чому спостерігаються відмінності в географії нафтової і газової промисловості світу, хоча головні райони їх запасів територіально збігаються.
4. Складіть картодіаграму «Географія вугільної (нафтової, газової) промисловості світу», відобразивши географію запасів, видобутку і споживання паливних ресурсів у провідних країнах, регіонах і загалом у світі.

§ 43. Електроенергетика

● **Основні риси сучасного розвитку електроенергетики.** У сучасних умовах підвищеними темпами розвивається світове виробництво електроенергії. Велика частка світового виробництва електроенергії припадає на невелику групу країн, серед яких відзначаються США, Китай, Японія, Росія, Канада, Німеччина, Франція, Індія тощо. Розрив у виробництві електроенергії між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, дуже великий: на частку розвинутих країн припадає близько 65 % всього виробництва електроенергії, на частку країн, що розвиваються, – 22 %, на колишні соціалістичні країни – 13 %. Найбільше електроенергії на душу населення виробляють у Норвегії, Ісландії, Канаді, Швеції, США, Новій Зеландії. Занадто малі душові обсяги виробництва електроенергії в найбідніших країнах світу. Це означає, що більшість населення цих країн зовсім не використовує електроенергію.

Зростання споживання електроенергії пов'язане з прогресивними змінами, що відбуваються в промисловому виробництві під впливом НТР: з автоматизацією і механізацією виробничих процесів, широким застосуванням електроенергії в технологічних процесах, підвищенням ступеня електрифікації всіх

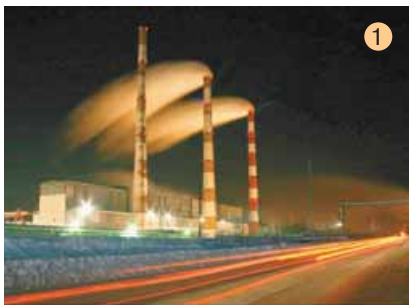

РОЗДІЛ 1

галузей господарства. До того ж значно зросло споживання електроенергії населенням у побуті у зв'язку з поліпшенням умов та якості життя, поширенням радіо- і телеапаратури, побутових електроприладів, комп'ютерів тощо.

З глобальною електрифікацією пов'язане невинне збільшення обсягів виробництва електроенергії в розрахунку на душу населення планети (з 381 кВт·год у 1950 р. до майже 3000 кВт·год у 2005 р.). Серед лідерів за цим показником є країни з незначною чисельністю населення (і в основному економічно розвинуті): Ісландія, Норвегія, Кувейт, Канада, Фінляндія, Швеція, Австралія.

Загалом у світі 62% всієї електроенергії виробляється на теплових електростанціях (ТЕС), близько 19% – на гідроелектростанціях (ГЕС), майже 18% – на атомних електростанціях (АЕС) і 1% – дають альтернативні джерела енергії (геотермальні, припливні, сонячні, вітрові та інші електростанції).

1

2

3

● **Теплоенергетика.** Перші *теплові електростанції (ТЕС)* з'явилися в кінці XIX ст. (в 1882 р. – у Нью-Йорку та в 1883 р. – у Санкт-Петербурзі). Їх спорудження дешевше, ніж електростанцій інших типів, терміни будівництва коротші, вони можуть використовувати різні види палива (мазут, природний газ, кам'яне й буре вугілля).

Великі ТЕС будують переважно в районах видобутку палива (вугілля) або в місцях, зручних для його підвозу (тобто в портових містах). Теплові станції, що працюють на мазуті, споруджують поблизу нафтопереробних заводів, а ті, що працюють на природному газі – уздовж трас газопроводів.

До країн, де переважна більшість електроенергії виробляється на ТЕС, належать США, Китай, Японія, Росія, Німеччина, Польща, ПАР, Австралія та ін. Найбільшою ТЕС у світі є «Сургутська-2» в Росії (мал. 84, 1).

● **Гідроенергетика.** З винайденням у XIX ст. гідротурбіни та електричної машини розпочався новий етап у розвитку гідроенергетики – будівництво *гідроелектростанцій (ГЕС)*, що перетворюють енергію водяного потоку на електричну енергію. Енергія, яку виробляють ГЕС, є дешевою, а їх головна перевага – використання поновлюваного джерела енергії – води. Проте водночас спорудження ГЕС призводить до великих екологічних проблем (затоплення родючих земель, замулювання водосховищ, перешкода для міграції риб тощо).

Велику частку електроенергії виробляють на ГЕС країни, що мають потужні гідроенергетичні ресурси: Бразилія (в країні діють понад 20 великих ГЕС), Норвегія, Канада, Швеція, Росія, Австрія, Колумбія, Нова Зеландія тощо. Найбільші за потужністю ГЕС: бразильсько-парагвайський гідроенергетичний комплекс «Ітайпу» на р. Парана (мал. 84, 2); венесуельська «Гурі» на р. Карон.

Мал. 84. Сургутська-2 в Росії (1), Гідровузол Ітайпу на р. Парана (2), АЕС «Фукусіма» в Японії (3)

Найбільші ГЕС в Росії збудовані на р. Єнісей: Красноярська і Саяно-Шушенська. Завершується будівництво найбільшої в світі ГЕС – «Санься» на р. Янцзи в Китаї (її потужність має перевищити 17 млн кВт).

● **Ядерна енергетика.** Основою ядерної енергетики є *атомні електростанції (АЕС)*, джерелом енергії яких слугує ядерний реактор, а паливом – уран (U) і плутоній (Pu). Будівництво АЕС обходиться дорожче, ніж звичайних ТЕС. Атомні електростанції, на відміну від звичайних ТЕС, не забруднюють атмосферу, проте набагато небезпечніші радіоактивні викиди під час аварій на АЕС або через порушення технологічних режимів. Так, унаслідок аварії 1986 р. на Чорнобильській АЕС в Україні підвищився рівень радіації в двадцяти країнах (від Норвегії до Перської затоки). Тому найважливішими проблемами, від рішення яких залежить подальший розвиток ядерної енергетики, є надійне поховання радіоактивних відходів і захист людини і навколишнього середовища від радіоактивного забруднення.

Початок атомної енергетики припав на 1954 р., коли в Радянському Союзі запрацювала перша в світі АЕС у м. Обнінськ. Нині атомні електростанції діють уже в 33 країнах світу, зокрема у Франції (виробляють 77% електроенергії в країні), Литві (76%), Україні (43%), а також у Південній Кореї, Швеції, ФРН, Японії (найбільша в світі АЕС «Фукусіма») (мал. 84, 3), Великій Британії, США, Росії, Канаді та ін.

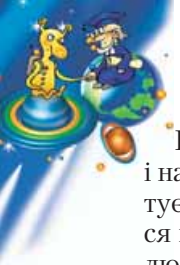
У зв'язку з психологічним впливом на населення аварій на АЕС в різних країнах світу й активізацією діяльності противників ядерної енергетики темпи її розвитку помітно знизилися. Важливими причинами зниження виробництва електроенергії на АЕС стали також високі витрати, тривалі терміни видачі ліцензій на будівництво й експлуатацію АЕС, велика тривалість проектування і спорудження об'єктів ядерної енергетики і, звичайно, складність вирішення технічних проблем безпеки АЕС, утилізації радіоактивних відходів, консервації станцій після завершення термінів їх експлуатації.

● **Використання нетрадиційних джерел енергії.** Нині воно ще незначне і має переважно місцеве значення. На *припливних електростанціях (ПЕС)* для вироблення електроенергії використовують енергію морських (океанських) припливів. Першу в світі припливну електростанцію було збудовано в Бретані (Франція) у 1955 р. біля гирла р. Ранс на узбережжі Ла-Маншу, де висота припливів сягає 13 м. У колишньому СРСР у 1968 р. поблизу м. Мурманська була побудована Кислогубська ПЕС (поки що єдина в СНД). Дві ПЕС були збудовані у 80-тих роках ХХ ст. в Китаї та в затоці Фанді між Канадою і США. Планують відкрити ПЕС у Великій Британії, Росії, Індії, Австралії, Південній Кореї та ін.

Мал. 85. Використання нетрадиційних джерел енергії: геотермальна станція в Ісландії (1), вітрова електростанція в Іллінойсі (США) (2), сонячна електростанція в Португалії (3)

РОЗДІЛ 1

Невеликі *хвильові електростанції* працюють у Японії (для освітлення маяків і навігаційних буїв) і Норвегії. На використанні внутрішнього тепла Землі ґрунтується робота *геотермальних електростанцій (ГеоТЕС)*. Вони використовуються в основному для обігріву і теплопостачання в Ісландії (майже повністю опалюється термальними водами) (мал. 85, 1), Росії (на Камчатці), Італії (у 1827 р. біля м. Піза була збудована перша ГеоТЕС у світі), США (Каліфорнія), Франції, Мексиці, Угорщині, Новій Зеландії. Нині інтерес до ГеоТЕС постійно підвищується і на початку ХХІ ст. геотермальні джерела для одержання електроенергії використовувалися вже майже в 20 країнах світу.

Вітроелектростанції (ВЕС) у більшості випадків використовують як джерело електроенергії невеликої потужності у місцях із стійким вітровим режимом,

Доведіть чи спростуйте

За нетрадиційними джерелами енергії – майбутнє.

значно віддалених від мереж електропередач (наприклад, в Арктиці, у прибережних зонах Каспійського та Охотського морів, у степах й пустелях). Вони забезпечують електроенергією населення США (мал. 85, 2), Данії, Швеції, ФРН, Великої Британії, Нідерландів, Іспанії, Греції, Канади, планується будівництво в Китаї та Індії.

Найпотужнішим невичерпним джерелом енергії на Землі є сонячна енергія. Практичне використання *геліоенергетики* найдоцільніше в районах з великою кількістю сонячних днів на рік. У цьому виді енергетики енергію сонячного випромінювання перетворюють на електричну за допомогою сонячних батарей, основна сфера використання яких – енергопостачання космічних кораблів і штучних супутників Землі. У земних умовах сонячні батареї застосовують як джерело енергії в електромобілях, у пристроях автоматики, радіомаяках, навігаційних показниках тощо. Будівництво геліоелектростанцій вже здійснили США, Франція, Іспанія, Італія, Португалія (мал. 85, 3), Японія, є вони і в Криму.

З енергетичною метою шляхом безпосереднього спалювання застосовують також деревину, відходи рослинництва і тваринництва. Іноді їх переробляють у біогаз і спирт. Для цього залежно від спеціалізації певної країни використовують відходи цукрової тростини, рисове лушпиння, стеблини кукурудзи, бавовнику, шкарлупу кокосових, земляних та інших горіхів, а також гній. Дуже швидко зростає кількість таких установок у Китаї та Індії.

Усі нетрадиційні способи отримання енергії мають плюси та мінуси. Позитивні якості альтернативної енергетики: поширеність більшості її джерел і порівняльна екологічна чистота. Проте головний мінус – низька концентрація. Недоліком є і мінливість у часі використання більшості нетрадиційних джерел.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте, чому енергетика є життєво важливою галуззю світового господарства.
2. Поясніть, які структурні і географічні зрушення відбуваються у світовій енергетиці.
3. Вкажіть, на які групи можна поділити країни щодо їхнього ставлення до розвитку атомної енергетики.
4. Перелічіть нетрадиційні джерела отримання енергії. Розкрийте їхнє значення як енергоносія.

Обговорімо

За рівнем розвитку електроенергетики можна судити про рівень розвитку країни.

§ 44. Металургія світу

● **Металургія – галузь науки, техніки й господарства.** Вона охоплює процеси виплавки металів з руд або інших матеріалів, а також процеси, що пов'язані зі зміною хімічного складу, структури і властивостей металевих сплавів. Першими металами, які навчилася виробляти людина, були бронза (сплав міді з оловом) і залізо. Нині металургія використовує вже безліч металів, яких відомо понад 80 видів. Серед них найпоширеніші природні метали – залізо, хром, нікель, мідь, алюміній, олово, вольфрам; дорогі – золото, платина, срібло; одержані штучним шляхом – технецій, америцій, кюрій; рідкісні – ітрій, лютецій тощо.

Металургія виробляє чорні й кольорові метали. До чорних металів належать залізна, марганцева й хромова руда, а також їхні сплави. На частку чорних металів припадає близько 95% виробленої в світі металопродукції. До кольорових металів належать практично всі інші метали та їхні сплави. Кольорові метали поділяють на кілька груп за характерними ознаками: важкі метали (мідь, свинець, олово та ін.), легкі метали (алюміній, магній), важкоплавкі метали (вольфрам, молібден), благородні метали (золото, срібло, платина), рідкі метали (францій, германій, індій, іридій тощо).

● **Чорна металургія.** Чорна металургія включає видобуток і переробку (збагачення) сировини, виробництво чавуну, сталі (мал. 86), прокату і феросплавів. Залежно від наявності стадій металургійного виробництва (виплавка чавуну, сталі і прокату) в чорній металургії виділяють підприємства повного циклу, або металургійні комбінати (наявні всі три стадії), і підприємства передільної металургії (відсутня виплавка чавуну). Сировиною для чорної металургії є залізна, марганцева й хромова руди.

Чорна металургія повного циклу відзначається високою матеріалоємністю виробництва, тобто високою витратою сировини. На виробництво 1 т чавуну витрачається понад 1,5–2 т залізної руди, 1–1,5 т коксівного вугілля, до 2 т палива. Тому підприємства чорної металургії тяжіють до районів, що багаті на сировину і паливо, наприклад в Індії, Китаї, Казахстані, Австралії, Україні.

Окрім старих, традиційних районів чорної металургії, що сформувались у місцях зосередження залізної руди і кам'яного вугілля або окремо вугілля, залізної чи марганцевої руди, галузь останнім часом дуже активно стала розвиватися в приморських райо-

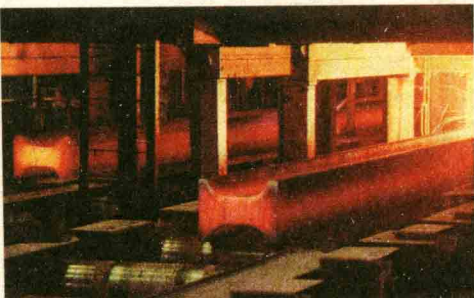
Мал. 86. Світове виробництво сталі, 2007 р., %

Таблиця 1. Країни – лідери металургійного виробництва (2009 р.)

Метал	Країна	Виробництво, мільйон т
чавун	Китай	131
	Японія	81
	США	48
сталь	Китай	127
	Японія	106
	США	101
алюміній	США	3,668
	Росія	2,884
	Китай	8,830
олово	Китай	0,114
	Індонезія	0,117
	Перу	0,038
Метал	Країна	Виробництво, т
золото	Китай	295
	ПАР	250
	США	230
срібло	Перу	3600
	Мексика	3000
	Китай	2600

нах. Що дає можливість імпортувати сировину та паливо або вивозити готову продукцію морським шляхом. При цьому в багатьох країнах імпортувати залізну руду і паливо стає вигідніше, ніж експлуатувати власні ресурси. Наприклад, в Японії практично всі заводи розташовані біля тихоокеанських портів, куди везуть сировину і паливо ззовні. Така сама ситуація властива для Франції,

Мал. 87. Виробництво прокату на Нижньотазгільському металургійному комбінаті, Росія

США, Китаю, Німеччини, Великої Британії, Бельгії тощо. До європейських країн залізна руда надходить з Африки й Латинської Америки, вугілля – зі США, до США металургійна сировина постачається з Бразилії, Канади тощо.

У світовому виробництві чавуну і сталі лідирують Китай, Японія, США, Росія, Німеччина, Бразилія, Південна Корея, Індія (табл. 1).

Якщо в 80-х роках XX ст. найбільші підприємства чорної металургії розташовувалися в європейських країнах, США і Японії, то з 90-х років XX ст. розпочалося поступове зміщення цих підприємств до країн, що розвиваються (Тайвань, Індія, Мексика, Туреччина, Аргентина та ін.). Потужну чорну металургію створила Південна Корея. Світовим лідером

за обсягами виробництва сталі на душу населення тривалий час є Люксембург (2–3 т), тому не даремно його ще звать «сталевим карликом».

Сучасні металургійні комбінати здатні виробляти до 10–15 млн сталі на рік. До найбільших з них належать підприємства в Фукуямі, Мідзусімі (Японія), Балтіморі, Буффало (США), Магнітогорську, Череповці, Нижньому Тагілі (Росія) (мал. 87), Дуйсбурзі (Німеччина), Кривому Розі (Україна), Шанхаї, Аньшані (Китай), Бхілаї (Індія) тощо. Більшість з них тяжіє до моря. Понад 30% сталі продається на світовому ринку. Найбільшими світовими експортерами сталі є: Німеччина, Японія, Росія, Люксембург, Південна Корея, Бразилія, Франція; найбільшими імпортерами – США та країни Південно-Східної Азії.

● **Кольорова металургія.** Вона охоплює виробництво кольорових, благородних, рідкісних металів та їхніх сплавів. Кольорова металургія має певні особливості, як-от: 1) високу матеріалоемність виробництва (частка більшості кольорових металів в рудах незначна, тому на розміщення більшості підприємств дуже впливає сировинний чинник); 2) високу енергоемність виробництва (особливо потре-

Доведіть чи спростуйте

Чорна металургія належить до екологічно «брудних» виробництв.

бують великої кількості дешевої електроенергії виробництва алюмінію, магнію, титану); 3) широке використання в металургійному виробництві вторинної сировини (у розвинутих країнах майже 30% міді й алюмінію, до 50% свинцю виплавляють із брухту).

Світова кольорова металургія за останні десятиліття зазнала таких самих змін, як і чорна. Окрім абсолютного зростання обсягів виробництва всіх без винятку кольорових металів, відбувається і процес поступового зміщення виробництва цієї галузі із старих центрів до нових, зокрема до країн, що розвиваються. Це пов'язано насамперед з тим, що нові країни краще забезпечені відповідною сировиною і мають дешевші гідроенергоресурси.

Провідною галуззю кольорової металургії в сучасному світовому господарстві є *алюмінієва промисловість*. Сировина для виробництва алюмінію в більшості країн – боксити, 85% запасів яких зосереджені в приекваторіальній зоні.

Переважна більшість сировини переробляється на місці (Австралія, Бразилія, Росія, Казахстан тощо), решта – експортується до країн, де є мінеральне паливо (США, Канада, Україна, Італія та ін.). Світове виробництво алюмінію сконцентроване в країнах, що багаті на потужні джерела дешевої гідроенергії (США, Росія, Канада, Бразилія, Норвегія), на природний газ (Ірак, ОАЕ, Нідерланди, Велика Британія), на кам'яне вугілля (Австралія, Індія, Китай) (табл. 1). Найбільше алюмінію споживають розвинуті держави і найбільші країни, що розвиваються (Китай, Бразилія, Індія). Алюміній використовують в авіа- і ракетобудуванні, харчовій промисловості (жерсть для банок) й електроенергетиці (дроти).

Мідна промисловість у розміщенні здебільшого тяжіє до джерел сировини. Тому місця видобутку і виплавки міді дуже часто територіально збігаються. У виробництві міді дуже велика роль країн, що розвиваються: Індонезії, Китаю, Філіппін в Азії; Замбії, ДРК в Африці; Чилі, Перу, Мексики в Латинській Америці. Серед розвинутих країн потужну мідну промисловість мають США, Японія, Канада й Росія. Майже 20% міді виплавляють з брукху. Мідь широко використовують в електротехніці для виготовлення силових кабелів, дротів, з неї виробляють міцні труби для транспортування рідини й газів.

Виробництво **цинку і свинцю** традиційно орієнтоване на сировину, тому їх найбільшими виробниками є Австралія, Китай, Канада, США, Перу, Росія. Найбільша кількість цинку і свинцю споживається в розвинутих країнах, головним чином у США, Японії та Німеччині, і деяких країнах, що розвиваються, наприклад у Китаї. Основною сферою споживання цинку є автомобільна промисловість, де він використовується у виробництві автомобільних акумуляторів, застосовується для захисту сталі від корозії.

Найбільшими світовими виробниками **олова** є країни Південно-Східної Азії та Латинської Америки (табл. 1). Великі розміри виплавки олова мають також Болівія, Росія і Китай. Найбільша його кількість витрачається на виробництво жерсті (у тому числі банкової), а також в електротехніці та електроніці (як припої).

Виробництво **золота й срібла** розосереджено по всьому світу. Упродовж майже 100 років найбільшим виробником золота є ПАР (табл. 1), багато його видобувається й в інших африканських країнах, а також в Латинській Америці, Австралії та Росії. За видобутком срібла провідні позиції в світі закріпили латиноамериканські країни – Мексика, Перу, Чилі й Болівія. Нині значна кількість срібла й золота видобувається не з родовищ, а попутно при отриманні інших металів. Майже 2/3 срібла використовується у фотохімії, решта – в електротехніці, електроніці, ювелірній промисловості, а також для виготовлення монет і медалей (орденів). Переважна частка золота йде на виробництво злитків і монет, традиційним і одним з найбільших споживачів золота здавна є ювелірна промисловість.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть і покажіть на карті провідні металургійні райони світу, пояснивши чинники їх розміщення.
2. Назвіть і позначте на контурній карті основні країни-виробники сталі. Поясніть, що сприяло розвитку в них цієї галузі.
3. Поясніть тенденцію розміщення сучасних підприємств чорної металургії в приморських районах.
4. Назвіть особливості виробництва продукції кольорової металургії.
5. Чим пояснити високі темпи зростання сучасної кольорової металургії в країнах, що розвиваються?
6. Назвіть світові райони виробництва олова і міді і дайте їм коротку характеристику, показавши «обличчя» кожного району.

§ 45. Машинобудування

● **Історія розвитку, значення і структура галузі.** *Машинобудування* – провідна галузь обробної промисловості, на яку припадає до 35 % вартості промислової продукції в розвинутих країнах світу і близько 15–20 % у країнах, що розвиваються. Воно відіграє важливу роль у господарстві, зокрема забезпечує знаряддями праці всі галузі господарства, задовольняє потреби населення в різноманітних побутових приладах, виготовляє техніку оборонного призначення. У цій галузі працює понад 80 млн осіб.

Батьківщиною галузі є Велика Британія, у якій машинна мануфактура зародилася ще в кінці XVIII ст. На початку XIX ст. машинобудування стало розвиватися і в інших країнах Західної Європи, зокрема в Нідерландах, Франції, Німеччині, а також у США, у кінці XIX ст. – у Латинській Америці та Росії, а у XX ст. вже охопило весь світ. В епоху НТР машинобудування зазнало величезних змін, зокрема радикально змінилася вся його структура, система організації й управління галуззю.

Машинобудування традиційно поділяють на підгалузі (мал. 88). Важке машинобудування характеризується значним споживанням металу, відносно малою трудомісткістю й енергоємністю. Воно включає виробництво металоемних і великогабаритних виробів. Для загального машинобудування характерні середні норми споживання металу, енергії, невисока трудомісткість. Це переважно виробництво обладнання для окремих галузей промисловості. Загальне і середнє машинобудування досить схожі і чітко виражених закономірностей у географії не мають.

У машинобудуванні є хронологічна класифікація. Так, виділяють *новітні галузі*, що виникли в другій половині XX ст., як-от: електроніка, радіотехніка, робототехніка, ракетно-космічна промисловість. У другій половині XIX і першій половині XX ст. виникли *нові галузі*: авіа- і автотранспортна техніка, паровозо- і тепловозобудування, виробництво обладнання для багатьох галузей господарства і промисловості. До *старих галузей*, які виникли ще в XVIII і першій половині XIX ст., відносять виробництво металевих виробів для первинних галузей економіки – сільського та лісового господарства, видобувної промисловості.

Мал. 88. Структура машинобудівного комплексу

Особливістю сучасного машинобудування є високий експорт його продукції. Це зумовлено широким її асортиментом порівняно з іншими галузями індустрії (понад 3 млн видів індивідуальних виробів). Саме цим зумовлена необхідність широкого й активного обміну продукцією галузі у світі.

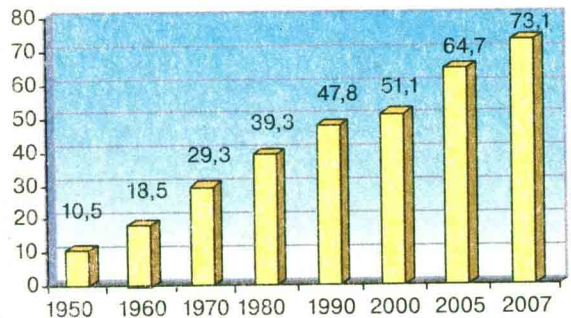
На розміщення підприємств різних галузей машинобудування впливають такі чинники: наявність наукових і трудових ресурсів, сировини (у першу чергу, металу) і споживача. Значну роль у машинобудуванні відіграє спеціалізація виробництва, яка визначається переважно характером виготовлюваної продукції – масової, велико-, дрібносерійної та індивідуальної. Оскільки будь-яку машину виробляють унаслідок збирання з великої кількості деталей (іноді до десятків тисяч), машинобудування виявляється технологічно поділеним зазвичай на дві стадії: виробництво комплектуючих деталей та їхнє подальше збирання.

● **Географія світового машинобудування.** Нині світовими лідерами у машинобудуванні є розвинуті країни. США, Японія, Німеччина, Франція, Росія та інші виробляють практично весь спектр машинобудівної продукції, хоча в них уже давно сформувалася своя міжнародна спеціалізація. Так, США спеціалізуються на виробництві потужних суперкомп'ютерів (серверів), автомобілів та авіаракетно-космічної техніки, Японія – побутової електроніки, автомобілів, морських суден, робототехніки, Німеччина – електротехнічного обладнання, автомобілів, верстатів, обчислювальної техніки, Росія – на виробництві енергетичного устаткування, морських суден, сільськогосподарської техніки тощо. В останні десятиліття до провідних машинобудівних країн світу увійшли Південна Корея (автомобілі та морські судна), Нідерланди (електротехнічне обладнання), Швеція (електротехніка та автомобілі), Фінляндія (телекомунікаційне обладнання). У кінці XX ст. машинобудування почало поширюватися в деяких країнах Латинської Америки (Мексика, Бразилія), Східної, Південної й Південно-Східної Азії (Китай, Тайвань, Індія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Індонезія) і навіть у найбільш розвинутих африканських країнах (ПАР, Нігерія, Єгипет, Марокко).

Найбільші виробники й експортери товарів *важкого машинобудування*, що включає виробництво технологічного обладнання для гірничовидобувної, енергетичної, металургійної, машинобудівельної та інших галузей промисловості, – це розвинуті країни світу, зокрема США, Росія, Велика Британія, Німеччина, Японія, а також Україна.

Автомобільна промисловість є однією з найрентабельніших і найприбутковіших галузей світової обробної індустрії. Досягнення НТР забезпечили дуже високу продуктивність праці в галузі: на виготовлення одного автомобіля в Японії або США витрачається до 120–130 людських годин. Автомобілебудування виготовляє такі види продукції, як легкові й вантажні автомобілі, автобуси. Світове виробництво автомобілів постійно зростає (мал. 89). Так, якщо перед Другою світовою війною вироблялося лише 4 млн автомобілів на рік, то 2007 р. випуск автомобілів вже становив 73,1 млн одиниць.

Кожна з країн – лідерів світового автомобілебудування – виробляє щороку понад 2 млн автомобілів (табл. 1). Дуже активно останніми роками розвивається автомобілебудування в Китаї: якщо

Мал. 89. Динаміка світового виробництва автомобілів (млн од.)

Таблиця 1. Країни – лідери з виробництва автомобілів, 2007 р.

Країна	Виробництво, млн од.
Японія	11,5
США	10,8
Китай	8,8
Німеччина	6,2
Південна Корея	4
Франція	3
Бразилія	2,9
Іспанія	2,8
Канада	2,5
Індія	2,3

у 2000 р. в країні виробили 2,1 млн авто, то в 2007 р. – уже понад 8 млн. Значно поступаються лідерам країни другого ешелону – Італія, Чехія, Польща, Аргентина, Австралія. Останніми роками набрала темпів автомобільна промисловість у Росії, Мексиці та Туреччині.

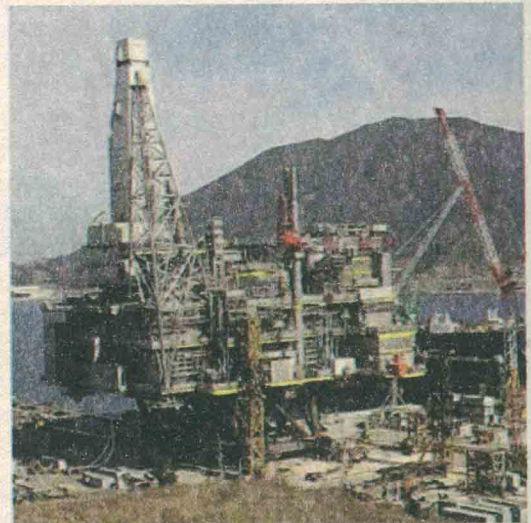
Уже традиційно в автомобілебудуванні домінує виробництво легкових автомобілів. У 2007 р. їх було вироблено 53 млн од. Перше місце тут посідають європейські виробники (мал. 90), друге – Азія, далі йдуть Північна Америка, Латинська Америка та Австралія.

Автомобільна промисловість характеризується значною транснаціоналізацією. Найбільші автомобільні ТНК виробляють переважно більшість автомобілів у світі. Найбільшими з них є американські «Дженерал Моторс» (найбільший завод у Детройті), «Форд Моторс» (Детройт), американсько-італійська «Крайслер Груп», німецькі «Фольксваген», «БМВ», японські «Тойота Мотор», «Хонда», «Мазда» (всі в містах Тихоокеанського мегалополіса), південнокорейська «Хюндаї», французькі «Рено», «Пежо-Сітроєн», італійська «ФІАТ», шведська «Вольво Груп», російські «АвтоВАЗ», «ГАЗ» та ін.

На відміну від автомобілебудування, суднобудування переживає занепад. Основна причина цього – відсутність масового попиту на цю продукцію. Провідні позиції у світовому суднобудуванні тривалий час посідали європейські країни (Нідерланди, Велика Британія, Німеччина), однак наприкінці ХХ ст. суднобудування з розвинутих країн Європи перемістилося до східноазійських держав. Найбільшими виробниками суден стали Південна Корея (по-

Мал. 90. Найбільші автомобільні концерни Європи

Мал. 91. Судноверфі компанії «Самсунг Хеві Індастріз» у Південній Кореї

сїдає перше місце у світі) (мал. 91), Японія, Китай, а також Німеччина, Польща, Італія, Іспанія, Данія, Нідерланди, Фінляндія та ін. У той же час США в результаті скорочення виробництва суден перестали відігравати помітну роль у світовому суднобудуванні.

Авіаційна промисловість сконцентрована в країнах з високим рівнем науки і кваліфікації робочої сили – США, Росії, Франції, Великій Британії, Німеччині, Нідерландах. Нині на світовому ринку літаків на частку США (корпорація «Боїнг») припадає майже 40 %, єдиній європейській авіакомпанії «Еуропеан Ейрбас» (Франція, Німеччина, Велика Британія, Іспанія) належить 60 %, Росії – лише 1 %.

За виробництвом *залізничного рухомого складу* виділяються усього кілька країн у світі – США, Франція, Німеччина, Чехія, Японія й Росія.

Однією з провідних галузей світового машинобудування є *виробництво верстатів*. За останні десятиліття ця галузь зазнала кардинальних змін в територіальному розміщенні. Якщо раніше лідерами верстатобудування були США та деякі європейські країни (Німеччина, Швейцарія, Італія тощо), то нині провідні позиції посідають азіатські країни, зокрема Японія, Тайвань й Китай. Японія й Німеччина спеціалізуються на виробництві складних верстатів і потужних поточних ліній, Швейцарія – високоточних верстатів, Італія, Тайвань і Китай – сучасних рядових верстатів. Найбільшими в світі виробниками верстатів-роботів є Японія та Швеція.

Світовими лідерами у виробництві тракторів і сільськогосподарської техніки є насамперед розвинуті країни (США, Німеччина, Італія, Франція, Японія), а також великі країни, що розвиваються (Індія, Китай та Бразилія).

Важливими галузями світового машинобудування стали *електротехніка, приладобудування, радіотехніка та електроніка*, що виробляють найскладніші види техніки. Світові лідери в галузі електротехніки й електроніки – США, Японія, Росія, Велика Британія, Німеччина, Швейцарія, Нідерланди. Виробництво побутових електроприладів потужно розвивається в державах Східної та Південно-Східної Азії. Провідні позиції у виробництві радіоприймачів, телевізорів, аудіо- і відеомагнітофонів, персональних комп'ютерів і мобільних телефонів посідають країни Східної (Китай, Південна Корея, Сянган, Японія) і Південно-Східної Азії (Малайзія), Латинської Америки (Бразилія) і Східної Європи (Польща, Угорщина). Найбільше фотоапаратів виробляють у Сянгані, Японії та Китаї, годинників – у Сянгані, Японії та Швейцарії.

Доведіть чи спростуйте

Потужному розвитку галузей машинобудування в країнах Східної та Південно-Східної Азії сприяла відносна дешиєвизна і висока якість трудових ресурсів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні машинобудівні регіони. Позначте їх на контурній карті.
2. Користуючись текстом підручника, складіть відомі вам класифікації машинобудівної галузі.
3. Наведіть приклади нових, новітніх і старих галузей машинобудування. Які з них розвиваються в Україні?
4. Поясніть, які географічні зрушення відбулись останнім часом у світовій автомобільній промисловості.
5. Які чинники сприяли розвитку електроніки в невеликих нових індустриальних країнах, з одного боку, і в Китаї та Індії – з іншого?

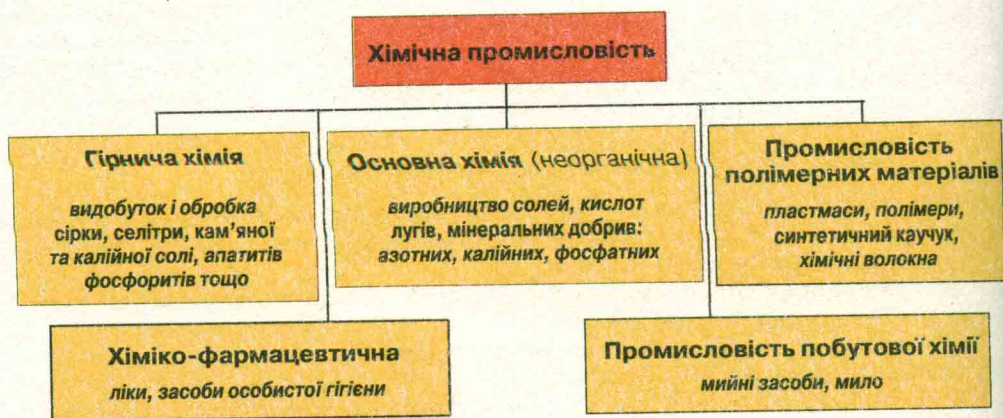

§ 46. Хімічна промисловість

● **Історія розвитку і структура галузі.** Хімічна промисловість на сучасному етапі стала однією з найважливіших галузей світової промисловості. Вона разом з машинобудуванням визначає рівень науково-технічного прогресу і забезпечує всі галузі господарства хімічними технологіями і матеріалами, у тому числі й новими, прогресивними, а також виробляє товари масового народного споживання. Хімічна промисловість – одна з найскладніших за структурою галузей промисловості. У ній чітко виділяються *напівпродуктові галузі* (основна хімія, органічна хімія), *базові* (виробництво полімерних матеріалів, синтетичного каучуку, мінеральних добрив), *переробні* (виробництво барвників, лаків і фарб, фармацевтична, фотохімічна, побутової хімії, гумових виробів). Галузь динамічно розвивається, швидко оновлює номенклатуру своєї продукції, сучасний асортимент якої налічує вже понад 1 млн найменувань, видів, типів і марок продукції. Виділяють кілька груп хімічного виробництва (мал. 92).

Хімічна промисловість виділилася в окрему галузь із початком промислового перевороту. Перші заводи з виробництва сірчаної кислоти були збудовані ще наприкінці XVIII ст. (Велика Британія, Франція, Росія, Німеччина). Для забезпечення потреб текстильної й скляної промисловості, що розвинулися на початку XIX ст., виникло виробництво кальцинованої соди. З розвитком у середині XIX ст. сільського господарства з'явилися заводи штучних добрив у Великій Британії, Німеччині та Росії. З кінця XIX ст. у зв'язку з ростом потреб господарства в органічних речовинах, лідером у хімічній галузі стала Німеччина, яка завдяки швидкому процесу концентрації виробництв, високому рівню науково-технічного розвитку, активній торговельній політиці швидко завоювала світовий ринок хімічної продукції. У США хімічна промисловість почала розвиватися пізніше, ніж в Європі, але вже із середини XX ст. за обсягами виробництва хімічної продукції США посіли і з того часу міцно утримують світову першість. Цьому сприяли багатющі поклади мінеральної сировини, розвинута транспортна мережа, потужний внутрішній ринок.

Мал. 92. Структура хімічної промисловості

Окрім великої кількості сировини, галузі хімічної промисловості (виробництво синтетичних матеріалів, соди тощо) споживають чимало води, палива та енергії. У хімічній промисловості сформувалася певна кількість наукоємних галузей (виробництво лаків, барвників, реактивів, фармацевтичних препаратів, фото- й отрутохімікатів, високоякісних полімерних матеріалів тощо), які потребують високого рівня підготовки робочої сили, спеціального обладнання, всебічних науково-дослідних досягнень. Посилення наукоємності хімічної галузі визначило першочерговість її розвитку у високорозвинутих країнах світу.

Головними чинниками розвитку і розміщення хімічної промисловості в світі залишаються споживання, наявність енергії та сировини. Вартість робочої сили в сучасних умовах відіграє значно меншу роль. На розміщення хімічної промисловості впливають ще й концентрація і розміщення головних підприємств, які відіграють науково-технічну роль, транспортельність продукції і добре розвинута транспортна мережа. За умов збільшення обсягів хімічного виробництва дедалі більшого значення набуває водний чинник і екологічна безпека. Саме ці умови сприяють переміщенню багатьох видів виробництв (особливо екологічно небезпечних) в країни «третього світу».

Доведіть чи спростуйте

Хімічна промисловість має найвищу комплексність використання сировини.

● **Географія хімічної промисловості.** Найвищий рівень розвитку і найскладнішу структуру виробництва мають два райони, кожен з яких забезпечує приблизно 2/5 світового виробництва хімічної продукції, – це Європа та Північна Америка. Третій район світового значення – це Східна і Південно-Східна Азія, ядром якого є Японія. Потужна нафтохімія виникла тут у морських портах. Серед інших виробників виділяються Китай і нові індустріальні країни, перевагою яких є вигідне економіко-географічне положення на важливих океанських шляхах. У зоні Перської затоки у 90-х роках ХХ ст. сформувався ще один великий район нафтохімічної промисловості. Серед країн за масштабами виробництва лідирують ФРН, США, Японія і Китай.

У зв'язку з великим різноманіттям видів хімічної продукції сформувалася спеціалізація певних країн на виробництві різних видів хімічних товарів. Так, США є найбільшим у світі виробником та експортером хімічних продуктів (понад 20% світової хімічної продукції), Японія і країни Близького Сходу відзначаються виробництвом нафтохімії, Німеччина – фарб і лаків, Франція – синтетичного каучуку і гумовотехнічних виробів, Велика Британія – синтетичних мийних засобів, Нідерланди – пластмас, Швейцарія та Угорщина – фармацевтичних препаратів (мал. 93), Швеція і Швейцарія – лісо- й електрохімії, Китай, Україна та Білорусь – мінеральних добрив.

Галузі гірничовидобувної та основної хімії широко представлені як у розвинутих державах, так і в країнах, що розвиваються. Провідними виробниками мінеральних добрив (табл. 1) є Китай, США, Індія, Росія, Канада, Німеччина, Білорусь, Україна, Франція та ін. Сировиною для фосфатних добрив слугують фосфорити та апатити, які видобу-

Мал. 93. Виробництво ліків швейцарською фармацевтичною компанією «Новартіс»

Таблиця 1.
Країни – лідери
з виробництва
мінеральних добрив
(2008 р.)

Країна	Виробництво, млн т
Китай	21
США	14
Індія	10
Росія	4
Канада	4

вають у США, Росії, деяких країнах Африки (Марокко, Туніс, Алжир) та Азії (Йорданія, Ізраїль). Основною сировиною для виробництва *азотних добрив* є природний газ, тому виробництва тяжіють або до його видобутку і газопроводів, або до коксохімічних підприємств чорної металургії, де він є відходом виробництва. Головні продуценти азотних добрив – США, Канада, Нідерланди, Норвегія, Росія, країни Перської затоки, Франція, Польща, Україна, Китай, Індія. Основною сировиною для виробництва *калійних добрив* є природні калійні солі, на видобутку та переробці яких спеціалізуються США, Канада, Німеччина, Франція, Росія, Білорусь.

За обсягами виробництва *сірчаної кислоти і соди* традиційно лідирують розвинуті країни (США, Японія, Франція, Німеччина, Росія) та деякі держави, що розвиваються (Китай, Індія, Мексика, Бразилія, Індонезія).

Сірчану кислоту зазвичай називають «хлібом хімічної промисловості», адже чим більше країна її виробляє, тим розвинутішу має хімічну промисловість.

Серед хімічних галузей одне з провідних місць посідає промисловість *полімерних матеріалів*, що базується на нафтогазовій або нафтохімічній сировині. Тому нині найпотужнішу промисловість полімерів мають економічно розвинуті країни, які або володіють потужними власними покладами нафти й газу (США, Канада, Велика Британія, Нідерланди, Росія тощо), або мають сприятливе транспортне положення для імпорту цих видів хімічної сировини (Японія, Італія, Франція, Німеччина, Бельгія та ін.). Завдяки своїм цінним властивостям полімери застосовуються в машинобудуванні, легкій промисловості, сільському господарстві, медицині, автомобіль- й суднобудуванні, у побуті (текстильні й шкіряні вироби, посуд, клей і лаки, прикраси тощо).

Мал. 94. Шинний завод у Росії

Важливою продукцією хімічної галузі є *синтетичні матеріали*, зокрема синтетичний каучук, який застосовують у виробництві гуми для автомобільних, авіаційних і велосипедних шин (мал. 94). Каучук застосовують також для електроізоляції та виробництва медичних приладів. Найбільшими світовими його виробниками є США, Японія, Росія, Німеччина, Китай.

Широкого використання набуває *мікробіологічна промисловість*: виробництво кормових біологічних білкових речовин (переважно кормових дріжджів) з вуглеводневої сировини; виробництво

кормових дріжджів із сировини рослинного походження, а також фурфуролу і продукції, що отримується методом гідролізу деревини і рослинних відходів сільського господарства.

Отже, у світі чітко виділяються країни з високорозвинутою хімічною промисловістю: США, Китай, країни Європи (у тому числі й Україна), Японія, а також Австралія. До країн із середнім рівнем розвитку хімічної промисловості належать переважно країни Латинської Америки.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть галузі хімічної промисловості та особливості її сировинної бази.
2. Поясніть, як змінилася структура хімічної промисловості під впливом НТР.
3. Виділіть головні райони концентрації хімічної промисловості. Визначте домінуючі галузі в кожному з них. Поясніть чинники розміщення кожної з них. Чи є це наслідком МГПП?
4. Охарактеризуйте географію виробництва продукції основної хімії. Назвіть великі райони і головні центри розвитку основної хімії. Вкажіть серед країн світу найбільших експортерів її продукції.
5. Хімічна промисловість використовує великі обсяги вторинної сировини. Назвіть основні джерела її надходження. Дайте господарську оцінку цій особливості названої галузі.

§ 47. Лісова промисловість

● **Галузева структура.** Галузева структура лісової промисловості характеризується тісними взаємозв'язками її підгалузей, тому часто говорять про лісовий комплекс. Адже всі підгалузі використовують ту саму сировину. Відмінність існує у технології виробництва і у призначенні готової продукції. Лісозаготівельна промисловість спеціалізується на заготівлі деревини. Деревообробна промисловість включає лісопиляння, виробництво пиломатеріалів, фанери, деревостружкових (ДСП) і деревно-волокнистих плит (ДВП), будівельних деталей, з яких виготовляють будинки, меблі тощо. Хімічна і хіміко-механічна переробка деревини – це насамперед виробництво целюлози, паперу і картону.

● **Географія лісової промисловості.** Вона визначається наявністю і розміщенням лісових ресурсів. Найбільші світові масиви лісів зосереджені в північному і південному лісових поясах, що свідчить про нерівномірність їхнього розміщення (див. § 18).

Нині в світі заготовляють понад 3,5–4 млрд м³ деревини (табл. 1, мал. 95), з яких майже 50 % використовують як паливо, решту переробляють у промисловості.

Таблиця 1. Заготівля деревини в країнах світу

Країна	Заготовлена деревина, млн м ³	У тому числі ділова деревина, млн м ³
США	490	420
Індія	299	185
Китай	291	100
Бразилія	197	83
Індонезія	193	75
Канада	191	54
Росія	115	50
Нігерія	98	36
Швеція	58	36
Фінляндія	53	33

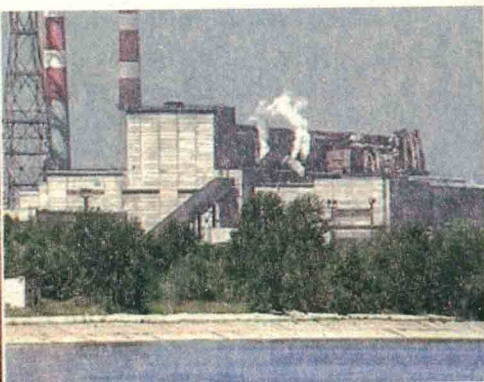

Мал. 95. Заготівля деревини в Бразилії

Мал. 96. Столярне виробництво

Мал. 97. Байкальський целюлозно-паперовий комбінат

Глибина переробки деревини в різних країнах й досі неоднакова. Розвинуті країни (США, Канада, більшість країн Євросоюзу, Японія) впритул наблизилися до безвідходного виробництва. Тут з 1 м^3 сировини вже виробляють майже 1 м^3 корисної продукції. У більшості країн, що розвиваються, цей показник перебуває на рівні 20–30 %. Це пов'язано з тим, що одна частина заготовленої деревини йде на дрова, решта – майже повністю експортується в розвинуті країни, де повністю використовується в господарстві.

Механічною і хімічною переробкою деревини займаються переважно розвинуті країни світу, зокрема США, Канада, Японія, Китай, Росія (мал. 96, 97), Швеція, Фінляндія, Франція. Останніми роками значно збільшили обсяги виробництва пиломатеріалів і деякі країни, що розвиваються (Індія, Китай, Індонезія, Бразилія, Чилі). Країни Європи традиційно розвивають вузькоспеціалізовану деревообробну промисловість. За останні десятиліття до числа найбільших світових виробників меблів увійшов цілий ряд країн, що розвиваються, і в першу чергу, зі Східної та Південно-Східної Азії (Китай, Тайвань, Малайзія, Індонезія, Таїланд). І хоча сімка найбільших виробників меблевої продукції, на частку якої нині припадає понад 60 % світового виробництва, складається зі США, Італії, Японії, Німеччини, Канади, Франції та Великої Британії, їхні позиції суттєво витісняє Китай, який за останній час збільшив обсяги виробництва меблевої продукції в 30 разів. Дуже швидкими темпами росте випуск меблів у Польщі, Мексиці і Бразилії, дорогі меблі ручної роботи виготовляють в Італії та Франції, фанеру – в Австрії.

Важливою продукцією лісової промисловості є целюлоза, папір і картон. Уперше папір згадується в китайських літописах XII ст. до н.е. У Європі папір із прядива виник в XI–XII ст., він прийшов на зміну папірусу й пергаменту, які були занадто дорогими. І лише з кінця XVIII ст. папір стали виготовляти з деревини. За виробництвом паперу провідні місця в світі традиційно посідають розвинуті країни (США, Японія, Канада, Німеччина, Фінляндія, Швеція, Франція та ін.) (див. Додатки).

Доведіть чи спростуйте

Лісова промисловість – одна з найдавніших галузей промисловості, яку нині потіснили сучасні галузі з виробництва конструкційних матеріалів.

Швидко збільшуються обсяги виробництва паперу в деяких країнах, що розвиваються, насамперед у Китаї, Бразилії, Індії, Мексиці. У Китаї значну частину паперу виробляють з рисової соломи. Канада міцно утримує першість у світі з виробництва газетного паперу,

Фінляндія й Швеція – офісного паперу. У виробництві паперу на душу населення в світі лідирують Фінляндія (1400 кг), Швеція (670 кг), Канада (530 кг) та Норвегія (400 кг).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основний чинник розміщення лісової галузі. Які ще чинники впливають на розміщення її підгалузей?
2. Складіть план характеристики галузі. Охарактеризуйте за планом одну з підгалузей лісової промисловості (за вибором).
3. Назвіть і нанесіть на контурну карту країни, які найбільше у світі виробляють паперу з розрахунку на душу населення.
4. Використовуючи дані таблиці 1 «Заготівля деревини в країнах світу», складіть картодіаграму «Розміщення лісозаготівлі в світі».
5. Поясніть термін «ділова деревина». Які ви знаєте ще види деревини?
6. Користуючись текстом підручника та атласом, складіть картосхему «Географія целюлозно-паперової промисловості світу». Сформулюйте і поясніть особливості розміщення галузі. Визначте головні напрямки експорту целюлозно-паперової продукції.

§ 48. Легка промисловість

● **Загальна характеристика галузі.** Легка промисловість, так само як і лісова, належить до найдавніших галузей господарства. Обробку текстильних волокон, шкіри тварин для виробництва одягу і предметів домашнього побуту людина опанувала здавна. З часом вона почала використовувати нові види сировини (наприклад, хімічні волокна, штучну шкіру), суттєво підняла якість виробленої продукції.

Легка промисловість здійснює як первинну обробку сировини, так і випускає готову продукцію. Підприємства легкої промисловості випускають продукцію виробничо-технічного й спеціального призначення, яку використовують у меблевій, авіаційній, автомобільній, хімічній, електротехнічній, харчовій та інших галузях промисловості, у сільському господарстві, на транспорті і в сфері охорони здоров'я тощо.

Сучасна легка промисловість об'єднує безліч галузей і підгалузей, провідними з яких є текстильна, швейна та взуттєва (мал. 98). Ці галузі нині особливо

Мал. 98. Галузевий склад легкої промисловості

швидко розвиваються в країнах, що розвиваються, що пов'язано з їх високою забезпеченістю сировиною та дешевою робочою силою. Провідні розвинуті країни залишили в себе лише виробництво виключно елітного, особливо модного й дорогого одягу та взуття, що орієнтовані на високу технологію, кваліфіковану працю і обмежене коло споживачів. Найбільші центри моди традиційно сформувалися в Парижі, Мілані, Лондоні та Нью-Йорку.

● **Текстильна промисловість.** Це важлива і найстаріша галузь легкої промисловості, яка забезпечує майже половину всього обсягу її виробництва і посідає перше місце за кількістю зайнятих. Виробляє цілу низку різних видів тканин. З їх загальної кількості майже $\frac{2}{3}$ припадає на бавовняні, $\frac{1}{5}$ – на синтетичні (штучні), $\frac{1}{10}$ – на вовняні і лише 1% – на лляні тканини. Під впливом НТР у світовому виробництві тканин відбулися зміни, які характеризуються скороченням частки натуральних волокон (бавовни, вовни, особливо льону) і збільшенням частки хімічних волокон. Особливо зросла частка хімічних волокон у текстильній промисловості розвинутих країн, а в країнах, що розвиваються, основними видами текстильної сировини залишаються бавовна, вовна й натуральний шовк.

Головним регіоном текстильної промисловості в світі з кінця ХХ ст. стала Азія, на яку нині припадає близько 70% загальносвітового виробництва тканин. Основними виробниками бавовняних тканин є Китай (30% світового виробництва) та Індія (25%), а також США, Бразилія, Росія, Японія, Індонезія, Пакистан, Італія та ін. Найбільші виробники в світі вовняних тканин – Китай, Італія, Японія, США, Індія, Туреччина. У виробництві найбільш дорогих шовкових тканин, при світовому лідерстві США (більше 50%), також висока частка азіатських країн (Індія, Китай, Японія, Туреччина) (мал. 99). Світове виробництво джутових тканини зосереджено в Індії та

Мал. 99. Виробництво шовкових тканин у Китаї

Бангладеш. Останнім часом значно зменшилося виробництво лляних тканин, на виробництві яких спеціалізуються Росія, Франція, Україна, Велика Британія.

Розвинуті країни світу, попри скорочення їхньої частки у виробництві бавовняних і вовняних тканин, залишаються найбільшими виробниками трикотажу, тканин з хімічних волокон. Проте і в цих видах текстильної промисловості їхня роль неухильно знижується внаслідок витіснення їх країнами, що розвиваються (Індія, Китай, Південна Корея, Туреччина, Єгипет та ін.).

● **Швейна промисловість.** Збільшуються показники країн, що розвиваються, і у випуску продукції швейної промисловості, яка виробляє одяг та інші швейні вироби побутового й технічного призначення з тканин, три-

котажних полотен, штучної та натуральної шкіри і хутра, нових конструкційних матеріалів, а також різноманітних оздоблювальних матеріалів і фурнітури. Азіатські країни (Китай, Індія, Тайвань, Туреччина, Пакистан, Південна Корея, В'єтнам та ін.) виробляють переважну частину білизняного трикотажу та верхнього одягу. Чимало західних фірм перенесли сюди свої виробництва з Америки та Європи завдяки дуже дешевій робочій силі в цих країнах. З промислово розвинутих країн найпотужнішу швейну промисловість мають США («Леви Страус»), Італія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Японія. У більшості з них спостерігається значний спад у цій галузі, переважно через зросле виробництво в Азії.

● **Шкіряно-взуттєва промисловість.** З традиційних центрів виробництва в розвинутих країнах вона швидко перемістилася до нових районів у країнах, що розвиваються. Нині ручне виготовлення взуття поступово зникає і витісняється індустріальним виробництвом за допомогою верстатів та операційних ліній. Також зникає і кустарний, одиночний вид виробництва взуття, поступаючись місцем великим компаніям-виробникам. Лідерські позиції за виробництвом взуття міцно утримує Китай, який нині виробляє до 40% світового взуття, а також Південна Корея, Тайвань (особливо спортивне взуття), Японія, Індонезія, В'єтнам, Таїланд. Розвинуті країни (Італія, США, Австрія, Німеччина) традиційно спеціалізуються на виготовленні шкіряного взуття з дорогої сировини, з високою трудоемністю виробництва. Особливо тут виділяється Італія, яка щороку виробляє до 350–400 млн пар шкіряного й високоякісного взуття.

● **Хутрова промисловість.** Нині вона переживає занепад, що пов'язано в тому числі й з потужним світовим рухом на захист диких тварин. Тому переважну більшість хутряних виробів виробляють з хутра тварин, вирощених на великих фермах. Найбільшими постачальниками на світовий ринок шкурок норки, песців, лисиць є Фінляндія, Росія, Данія, Канада. Греція відома своїми хутряними виробами, здавна тут виготовляють одяг із завезених з усього світу обрізків хутра з норки. Виробами з овчини (у тому числі дублянками) славнозвісні країни з розвинутим вівчарством, зокрема Іспанія, Австралія, Туреччина, ПАР, Аргентина та ін.

Доведіть чи спростуйте

Різке збільшення обсягів виробництва продукції легкої промисловості в країнах, що розвиваються, пов'язане з їхніми традиціями і зручним економіко-географічним положенням.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, який вплив на розвиток текстильної промисловості у другій половині XX ст. мала хімічна промисловість. Як це вплинуло на розміщення виробництва в різних регіонах світу?
2. Розгляньте географію бавовняної і вовняної промисловості світу. Знайдіть спільні й відмінні риси в розвитку і розміщенні галузей. Чому, на ваш погляд, Китай є світовим лідером з виробництва цієї продукції?
3. Назвіть чинники, які впливають на розвиток швейної та шкіряної промисловості.
4. Поясніть, чому в останні роки спостерігається занепад у розвитку хутрової промисловості. Нанесіть на контурну карту країни, які є найбільшими постачальниками хутра на світовий ринок.

РОЗДІЛ 1

§ 49. Загальна характеристика сільського господарства

● **Закономірності розвитку сільського господарства.** Одним з найдавніших видів людської діяльності, що відомий із часів палеоліту, є сільське господарство. У давні часи обробляли землю і скотарили більшість людей. Нині до сільського господарства залучено понад 50 % економічно активного населення світу. У країнах, що розвиваються, у ньому працює понад 2/3 зайнятого населення, в економічно розвинутих країнах – менше 1/10, а в США тільки 2 % економічно активного населення (мал. 100).

Рівень продуктивності праці в різних країнах суттєво відрізняється. Країни «третього світу», а також окремі з постсоціалістичних не забезпечують себе необхідною кількістю продуктів харчування. У розвинутих країнах (США, Канада, Австралія) незначна частина населення не лише забезпечує власний внутрішній ринок, а й постачає аграрну продукцію на зовнішній ринок.

Сільське господарство має життєво важливе значення як постачальник продовольства і сировини рослинного й тваринного походження. Воно є частиною агропромислового комплексу (АПК), до якого входять три сфери виробництва: галузі, що виробляють засоби виробництва для сільського господарства; галузі, що транспортують, переробляють, збувають готову продукцію; безпосередньо сільське господарство. Частка сільського господарства у ВВП високорозвинутих країн коливається в межах 2–8 %, азійських – 20–40 %, а в країнах Центральної Африки – 40 % і більше.

● **Галузева структура сільського господарства.** У сільському господарстві виділяють дві галузі: *рослинництво* і *тваринництво*, які виробляють 99 % продукції. Інші галузі – аквакультура (вироснування риби, молюсків тощо), використання комах (шовківництво і бджільництво) – відіграють незначну роль.

Співвідношення між рослинництвом і тваринництвом у різних країнах світу змінюється. У промислово розвинутих країнах тваринництво переважає над рослинництвом. Так, у Швеції та Фінляндії на частку тваринництва припадає до 80 % валової сільськогосподарської продукції. У Франції ця частка значно нижча – близько 60 %, у США – 55 % тощо. Рослинництво над тваринництвом суттєво переважає в країнах Середземномор'я, що визначається недостатньо сприятливими для тваринництва природними умовами, а також у деяких країнах Східної Європи, зокрема в Україні, Молдові, Угорщині, Болгарії та ін.

Загалом співвідношення рослинництва і тваринництва залежить від таких чинників:

- *рівень індустріалізації країни* (у Північній Америці та Західній Європі домінує високоомеханізоване тваринництво);
- *природні умови* (пасовищне тваринництво розвинуто у посушливих степових і напівпустельних регіонах);
- *етнічні й релігійні особливості певної країни* (наприклад, іслам забороняє вживання свинини, індюїзм – яловичини).

Мал. 100. Частка зайнятих у сільському господарстві (2007 р.)

Мал. 101. Застосування сучасних біотехнологій у сільському господарстві розвинутих країн

● **Особливості сільського господарства розвинутих країн.** Основною виробничою одиницею розвинутих країн є сімейна ферма, оскільки вона заснована на власності на засоби виробництва самого фермера і членів його сім'ї та ґрунтується на перевагах власної праці над найманою. У США близько 40 % ферм використовують найману працю, проте основним працівником є не поденник, а господар землі й основних засобів виробництва. Розміри ферм залежать від місцевих історичних, соціальних і природних умов, а також спеціалізації. Наприклад, в Австралії вона досягає 1,8 тис. га, у США – понад 200 га, у Західній Європі – 17 га, а в Японії – 2 га. Незважаючи на велику кількість дрібних і середніх ферм, значну частину товарної продукції дають великі ферми.

Сільське господарство розвинутих країн представлене високотоварним, механізованим виробництвом, з використанням найновіших виробничих і наукових досягнень. В епоху НТР воно досягло гранично можливого рівня механізації і хімізації, і тепер важливу роль у його розвитку відіграє впровадження мікроелектроніки, автоматизації (бройлерне виробництво), нові досягнення селекції, генетики, біотехнологій (мал. 101). Агропромисловий комплекс цих країн набув форми *агробізнесу*. В останні десятиліття у країнах Заходу виник міжнародний агробізнес, ядро якого утворюють великі ТНК, які контролюють виробництво і збут продуктів харчування (наприклад, швейцарська «Нестле», нідерландська «Юнілевер»).

● **Особливості сільського господарства в країнах, що розвиваються.** Сільське господарство країн, що розвиваються, є неоднорідним і має два різні сектори – традиційний і сучасний.

До *традиційного (малотоварного) сектору* належить більшість сільського населення країн, що розвиваються. Це дрібні споживчі господарства, більша частина яких не може прогодувати сім'ю. Вони майже не використовують ні техніки, ні мінеральних добрив. *Сучасний сектор* сільського господарства країн, що розвиваються, представлений продуктивним виробництвом. Для нього характерні великі плантації на кращих землях, наймана праця, машини, добрива, штучне зрошення. Ці плантації були створені іноземними інвесторами й орієнтувалися на високотоварне виробництво. Такі господарства виникли ще в ХІХ ст. Зазвичай такі плантації спеціалізуються на одній товарній культурі, а їхнє виробництво орієнтоване на зовнішні ринки. У Латинській Америці переважають великі господарства поміщицького типу – *латифундії*, які володіють десятками тисяч гектарів землі. *Ранчеве скотарство* є спеціалізованим варіантом латифундій у Північній Америці, а також у Венесуелі, Кенії, Замбії, Зімбабве тощо.

Останнім часом у сільському господарстві країн Азії, Африки і Латинської Америки відбуваються і позитивні зміни. Наприклад, загальна світова продукція сільського господарства (за вартістю) зросла на 15%, а в Африці і Латинській Америці – на 25, в Азії – на 35%. У «третьому світі», де проводиться «зелена революція», запроваджують аграрні реформи, надходять державна допомога селянам і орендарям.

● **Сільське господарство постсоціалістичних країн.** Сільське господарство цих країн займає проміжне положення між країнами Заходу і країнами, що розвиваються. Зайнятість економічно активного населення в сільському господарстві вища, ніж у розвинутих країнах і нижча, ніж у країн, що розвиваються. Це також стосується і виробничого рівня, ефективності та продуктивності праці.

У багатьох країнах з перехідною економікою сформувалися великі

Доведіть чи спростуйте

Нині у світі посилилась тенденція до зменшення частки зайнятих сільськогосподарською діяльністю.

аграрно-промислові комплекси. Перетворення, які відбувалися у 90-х роках ХХ ст. (ліквідація колгоспів, радгоспів, створення кооперативів тощо), призвели до зниження сільськогосподарського виробництва в Україні, Казахстані, Молдові, Білорусі, Росії, Азербайджані тощо.

Таким чином, сільське господарство посідає важливе місце в усіх без винятку країнах світу. І насампе-

ред це стосується великої групи країн, що розвиваються, де воно є основою економічної системи. Доволі істотна його роль і в країнах із численним населенням (Китай, Індія, Індонезія тощо), оскільки гарантує продовольчу, а отже, і стратегічну безпеку. А в розвинутих країнах воно є важливим джерелом одержання прибутків.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Зазначте особливості розвитку сільського господарства в економічно розвинутих країнах.
2. Використовуючи знання з історії та інших джерел, назвіть три основні компоненти «зеленої революції». Що розуміють під «зеленою революцією», яка проводиться в країнах, що розвиваються?
3. Які відмінності існують в аграрних відносинах різних типів країн?
4. Зазначте, які зміни відбулись у сільському господарстві постсоціалістичних країн.
5. Складіть схему «Галузева структура сільського господарства».
6. Проаналізуйте малюнок 100 і зробіть висновки щодо зайнятості населення країн світу в сільськогосподарському виробництві.

§ 50. Географія виробництва продукції рослинництва

● **Структура рослинництва.** Землеробство, або рослинництво, охоплює кілька галузей. Структуру рослинництва визначають за структурою посівних площ (табл. 1).

● **Зернове господарство.** Провідну роль у структурі посівних площ відіграють зернові культури, які вирощують повсюдно і на які припадає приблизно половина всіх посівів. Вони дають майже половину споживаних людством

Таблиця 1. Структура рослинництва

Вид рослинництва		Головні культури
Зернові культури		Пшениця, рис, кукурудза
Технічні культури	Волокнисті культури	Бавовник, джут, льон-довгунець, агава, абака
	Олійні культури	Соя, арахіс, соняшник, олійна пальма, оливкове дерево
	Цукроносні	Цукрова тростина, цукровий буряк
	Тонізуючі	Чай, кава, какао
	Каучуконоси	Гевея
Коренеплоди		Картопля, батат, маніок
Плодові культури		Цитрусові, банани, виноград, яблука, груші
Овоче-баштанні культури	Овочеві культури	Томати, огірки, перець
	Баштанні культури	Кавуни, дині

калорій. Зерна злаків мають різноцільове використання – їх вживають в їжу і на корм худобі. У розвинутих країнах більшу частину зерна згодовують худобі (до 75%), а в країнах, що розвиваються, його, навпаки, використовують на продовольчі потреби (до 90%).

Загальне виробництво зерна у світі становить приблизно 2 млрд т. Рівні позиції мають три основні культури – пшениця, рис, кукурудза (табл. 2).

Лідером за площею посівів та експортом є *пшениця*. Для неї найсприятливіші степові і лісостепові області помірного поясу, де вона є головною серед продовольчих зернових культур. До степових і лісостепових областей помірного клімату приурочені головні райони товарного виробництва пшениці. Найбільші в світі виробники пшениці – Китай, Індія, США, Росія, Франція, Канада, Австралія, Україна, Німеччина. Більшість з перелічених країн (США, Канада, Франція, Австралія, Аргентина) експортують її у великих кількостях. Останнім часом порівняно швидко зростає урожайність пшениці в розвинутих країнах світу (з 29 до 35 ц/га), а в країнах, що розвиваються, – з 12 до 15 ц/га. Найвищі врожаї пшениці отримують країни Західної та Східної Європи, особливо Нідерланди, Бельгія, Данія, ФРН, Франція (до 65–70 ц/га).

Теплолюбною, вологолюбною і вибагливою до ґрунту культурою є *рис*. Поля, на яких вирощують рис, на час вегетації зазвичай заливають водою (мал. 102). Без зрошення рис можна обробляти лише в районах з дуже великою кількістю опадів (1500–2000 мм). Найсприятливіші для вирощування рису природні умови тропічних і субтропічних широт. У країнах Східної, Південно-Східної

Таблиця 2. Країни – лідери за валовим збором зерна (на 2007 р.)

Пшениця		Рис		Кукурудза	
Країна	млн т	Країна	млн т	Країна	млн т
Китай	109,9	Китай	185	США	332,1
Індія	74,9	Індія	129	Китай	151,9
США	53,6	Індонезія	54	Бразилія	51,5
Росія	49,4	Бангладеш	40	Мексика	22,5
Франція	33,2	В'єтнам	36	Аргентина	21,7

та Південної Азії (Китай, КНДР, Південна Корея, Японія, Таїланд, В'єтнам (мал. 102), Індія, Пакистан, Індонезія та ін.) рис є головним продуктом харчування. Окрім азіатських країн, рис вирощують і в країнах Північної і Латинської Америки (США, Бразилія та ін.), Африки (Єгипет та ін.), СНД (Узбекистан, Туркменістан, Киргизія, Азербайджан). Головні виробники рису – Китай (понад 1/3 світового виробництва), Індія (1/5), Індонезія, Бангладеш, Таїланд, Філіппіни, вони ж є і найбільшими його споживачами.

Провідне місце серед зернових культур у світовій торгівлі посідає *кукурудза*. Це теплолюбна рослина, яка в Латинській Америці й Африці є про-

Мал. 102. Рисові лани у В'єтнамі

вольною, а в США та Західній Європі – кормовою. Тому в країнах розвинутого тваринництва під кукурудзу виділяється значна частина північних площ. Абсолютним лідером вирощування та експорту кукурудзи є США (близько половини світового збору і більше 70% світового експорту). Провідні позиції мають Китай, Бразилія, Мексика, Аргентина, а також деякі європейські (Франція, Угорщина, Молдова, Україна, Росія та ін.) та африканські (ПАР, Кенія, Ангола тощо) країни.

З інших зернових культур найважливіші в господарстві світу *жито*, *ячмін*, *овес*, *просо* і *сорго*.

● **Технічні культури.** Найбільшою різноманітністю вирізняється група технічних культур. Серед них добре виражену регіональну спеціалізацію мають *волокнисті культури*, які є сировиною для текстильної промисловості. До них належать бавовник, льон, джут, коноплі.

Бавовник вирощують на зрошуваних землях у субтропічних і тропічних регіонах світу. Найбільшими виробниками волокна бавовнику є Китай, США, Індія, Узбекистан, а також Єгипет і Судан (табл. 3). Найбільшими експортерами – США, Пакистан, Туреччина, Мексика, Єгипет і Судан. І Філіппінах вирощують *абаку* (манільську коноплю). Для виготовлення грубих тканин (мотузків, канатів) використовують волокна *джуту*. Їх виробництво сконцентроване в країнах Азії (Індія, Бангладеш, Китай). У Бразилії та африканських країнах (Танзанія, Кенія та ін.) вирощують трав'янисту тропічну рослину *агаву*, з листя якої виготовляють волокно-сизалю.

Льон-довгунець – європейська культура помірного поясу зони широколистяних лісів, основні виробники – Білорусь і Росія.

Важливими культурами є *олійні*. Особливого значення вони мають для країн, що розвиваються (дефіцит тваринних жирів). Це соєві боби, арахіс, ріпак, соняшник та ін. *Соєа* – найважливіша олійна культура, яка набула найбільшого поширення в США (близько половини світового виробництва експорту соєвих бобів), Китаї, Бразилії, Аргентині. Велике значення мають і інші олійні культури – *соняшник* (Росія, Україна), оливкове дерево (країни Середземномор'я), *олійна пальма* (країни Західної та Екваторіальної Африки, Малайзія, Індонезія), *арахіс* (тропічні країни Америки, Азії, Африки), *ріпак* (Канада, Індія, Аргентина, Східна Європа), *кунжут* (Азія).

До цукроносних рослин відносять цукровий буряк і цукрову тростину. Цукрові буряки вирощують в областях помірного поясу Європи та Північної Америки. За збором цукрових буряків лідирують європейські країни (Франція, ФРН, Україна, Росія, Польща та ін.) і США (табл. 3).

Більше половини цукру виробляють з цукрової тростини – багаторічної теплолюбної і вологолюбної рослини, яка культивується в тропічних і субтропічних районах земної кулі. Головні виробники цукрової тростини – країни Латинської Америки (Бразилія, Куба, Мексика та ін.), Східної, Південної та Південно-Східної Азії (Індія, Китай, Філіппіни, Таїланд, В'єтнам та ін.), а також Австралія (табл. 3). Тростинний цукор переважає і в зовнішній торгівлі. Провідні експортери цукру в світі – Бразилія, Індія, Таїланд, Австралія (тростинний) та Франція (буряковий цукор).

До *тонізуючих культур* відносять каву, какао, чай, які вирощують у тропічних і субтропічних широтах. Великі плантації і збори чаю зосереджені в Азії (Китай, Індія, Шрі-Ланка). Індія і Китай забезпечують понад 50% світового збору чайного листя. Перше місце за споживанням чаю займають його виробники – Індія і Китай, за якими йдуть Велика Британія, Японія, Росія. Вирощування *кави* найбільше розвинуте в Латинській Америці, а також в Африці, Азії та Океанії. Найбільшими її експортерами є Бразилія й Колумбія, а також Мексика, Кот-д'Івуар, а найбільшим споживачем – США. *Какао* у великих обсягах вирощують в Африці (Кот-д'Івуар, Гана, Нігерія) і Латинській Америці (Бразилія).

Дерево вологих тропічних лісів – *гевею* – використовують у господарстві для виробництва натурального каучуку. Найбільші у світі плантації каучуконосів (гевей) розташовані в країнах Південно-Східної Азії (Малайзія, Індонезія, Таїланд) і Бразилії.

● **Коренеплоди.** Найпоширенішою серед коренеплодів є картопля, посіви якої з кожним роком децю зменшуються в країнах Заходу, а в країнах, що розвиваються (Індія, Китай) – зростають.

Виробниками картоплі є країни, які розташовані в помірній зоні Північної півкулі. Головними виробниками картоплі є Китай, Росія, Індія, США, ФРН, Франція, Велика Британія, Україна, Білорусь. Перше місце у світі за виробництвом картоплі на душу населення посідає Білорусь, друге – Польща, третє – Нідерланди.

У тропічних і субтропічних країнах Азії, Африки і Латинської Америки вирощують і інші коренеплоди – батат, ямс, маніоку, таро, яким належить провідне місце в раціоні цих країн.

Таблиця 3. Країни – лідери з виробництва продукції рослинництва (2008 р.)

Культура	Країна	Виробництво, млн т
Бавовник	Китай	5,7
	США	5,2
	Індія	2,5
Цукровий буряк	Франція	29
	Німеччина	25
	США	25
	Росія	22
	Україна	16
Цукрова тростина	Бразилія	514
	Індія	255
	Китай	106
	Таїланд	64
	Бангладеш	60
Картопля	Китай	70
	Росія	39
	Індія	24
	США	20
	Україна	19

Мал. 103. Країни – лідери з виробництва овочів і фруктів (на 2007 р.)

● **Плодові та овоче-баштанні культури.** Важливу роль у харчовому раці-

оні населення розвинутих країн відіграють овочеві і плодові культури (мал. 103). Найбільші райони світового виробництва

Доведіть чи спростуйте

Нині темпи розвитку рослинництва набагато випереджають темпи розвитку тваринництва.

цитрусових, інших плодів і овочів – Каліфорнія і Флорида в США, країни Середземномор'я, Китай, Індія, Бразилія. Із цитрусових найбільше збирають *апельсинів* (Бразилія, США), *лимонів* (Іран, Мексика, Індія, США). У першу десятку виробників *бананів* входять Індія, Бразилія, Еквадор, Філіппіни, Китай, Індонезія, Колумбія, Коста-Рика, Мексика і Таїланд.

Значна частина цієї продукції надходить на світовий ринок. Найбільшим експортером апельсинів є Іспанія, бананів – Еквадор.

Вирощуванням якісних сортів *винограду* (столових і винних) славиться Шампань у Франції, Рейнланд-Пфальц у Німеччині (мозельські вина). Найбільшими у світі виробниками вин є Італія, Франція, Іспанія, Аргентина, США, Німеччина, Австралія, ПАР, Португалія.

Овоче-баштанні культури поширені по всій земній кулі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Користуючись різноманітними джерелами інформації, підготуйте повідомлення про особливості й географію таких зернових культур: жито, ячмінь, овес, просо, сорго (за вибором). Виступіть з повідомленням перед однокласниками.
2. Охарактеризуйте географію провідних зернових і технічних культур.
3. Назвіть причини, через які знижується виробництво сільськогосподарської продукції на душу населення в країнах, що розвиваються.
4. Позначте на контурній карті країни – експортери тонізуючих культур. Стрілками на карті покажіть, у які країни спрямований їх вивіз. Підпишіть країни-імпортери.

§ 51. Тваринництво світу

● **Галузева структура тваринництва.** Важливою галуззю світового сільського господарства є тваринництво, рівень розвитку якого в багатьох країнах перевищує рівень розвитку рослинництва. У структурі тваринництва виділяють кілька підгалузей: скотарство, свинарство, вівчарство, конярство,

верблюдівництво, оленярство, птахівництво, бджільництво, шовківництво тощо. Головний показник, за яким визначають рівень розвитку тваринництва, – поголів'я худоби (мал. 104).

Механізація сільського господарства в країнах, що розвиваються, спричинила поступове скорочення поголів'я тяглової робочої худоби. Водночас швидкими темпами розвивається птахівництво, меншою мірою – свинарство.

У розвинутих країнах тваринництво характеризується високим рівнем механізації, електрифікації, а також електронізації й автоматизації багатьох процесів. Результатом цього є високий приріст продукції, що сприяє забезпеченню власних потреб і відкриває суттєві можливості для експорту. Тваринництво цих країн розвивається різними напрямками, на що вплинули, у першу чергу, різноманітні природні умови та трудові навички населення. Так, для Приозер'я США і північно-західної частини Європи характерне молочне скотарство. У багатьох країнах поширене так зване приміське тваринництво (птахівництво, свинарство). На природних пасовищах у посушливих районах в умовах низької трудомісткості поширене тваринництво екстенсивного характеру (Австралія, захід США і Канади, країни Латинської Америки).

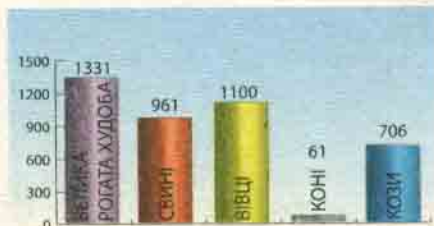
Для країн, що розвиваються, характерним є малопродуктивне екстенсивне тваринництво. У його структурі переважає низькопродуктивна і тяглова худоба. Певну роль у цих країнах відіграють екстенсивне кочове й напівкочове тваринництво (верблюди, вівці, кози), що орієнтується на використання бідних природних кормових ресурсів. У деяких країнах Африки, Азії і Латинської Америки тваринництво залишається головною галуззю сільськогосподарської спеціалізації (наприклад, у Мавританії, Намібії, Ефіопії, Ботсвані, Уругваї, Парагваї, Афганістані, Монголії тощо).

● **Географія тваринництва.** За ступенем інтенсивності тваринництва виокремлюють чотири типи тваринницьких районів. До *першого типу* відносять райони з великою густотою худоби (100–200 голів і більше на 100 га сільськогосподарських угідь), з високою продуктивністю тваринництва і його спеціалізацією на молочному скотарстві, свинарстві, птахівництві. Цей район охоплює в Європі Данію, Нідерланди, Велику Британію, Швейцарію та ін., у Північній Америці – північний схід США. Тваринництво тут становить 60–80 % усієї товарної аграрної продукції.

До *другого типу* відносять райони із середнім рівнем інтенсивності і продуктивності сільського господарства, якому відповідає середня густина худоби (30–60 голів). До нього належать Південна і Східна Європа, південні і центральні штати США, деякі райони Латинської Америки.

Третій тип представлений районами з низькою густотою поголів'я худоби (5–10 голів), з переважанням найменш інтенсивних підгалузей і напрямків тваринництва, екстенсивним скотарством на природних пасовищах і відносно низькою його продуктивністю. До них належать більша частина Австралії, Патагонія в Аргентині, Ангола, деякі країни Західної і Північної Африки (Мавританія, Чад, Алжир). У цих районах тваринництво різко переважає над рослинництвом і є головною галуззю господарства.

До *четвертого типу* відносять райони з високою густотою поголів'я худоби (60–200 голів), за низької продуктивності тваринництва і переважанням

Мал. 104. Світове поголів'я худоби (млн голів)

інтенсивних підгалузей і напрямків. Прикладами таких районів є Індія, Шрі-Ланка, країни Південно-Східної Азії.

Найбільше поголів'я *великої рогатої худоби (ВРХ)* зосереджено в Індії, проте продуктивність ВРХ у цій країні надзвичайно низька, худобу використовують для роботи на полях, а забій обмежений з релігійних мотивів. На провідних місцях за чисельністю поголів'я перебувають Бразилія, Китай, США, Аргентина, Мексика (табл. 1). Молочне скотарство зосереджене переважно в Західній Європі (Франція, Швейцарія, Австрія, Нідерланди). Розвинуті країни виробляють основну частку світової яловичини і коров'ячого молока.

Таблиця 1. Країни – лідери за поголів'ям ВРХ та свиней

Поголів'я	Країна	млн голів
Велика рогата худоба	Індія	218,8
	Бразилія	167,5
	Китай	104,1
	США	98
	Аргентина	55
Свині	Китай	488
	США	60,4
	Бразилія	33,2
	В'єтнам	27,0
	Німеччина	26,9

Свинарство поширене в країнах Азії, Північної Америки та Європи. Найбільше поголів'я свиней спостерігається в Китаї, США, європейських і латиноамериканських країнах (табл. 1). Найбільшими експортерами свинини є Нідерланди, Данія, Франція тощо.

Поголів'я *коней* на земній кулі скоротилося внаслідок механізації сільського господарства. Конярство розвинуте в США і країнах пасовищного тваринництва.

Вівчарство поширене в районах малопродуктивних пасовищ. Воно представлене такими напрямками: тонкорунне (1/4 світового поголів'я) і напівтонкорунне м'ясо-вовняне (1/4 світового поголів'я), решта припадає на грубововняне, м'ясо-сальне і каракульське. Чільне місце за поголів'ям овець посідають Австралія, Нова Зеландія, Велика Британія, Іспанія, Туреччина тощо.

Дуже поширеною галуззю тваринництва є *птахівництво*, яке в промислово розвинутих країнах спеціалізується на вирощуванні бройлерів (спеціально виведених м'ясних порід птахів).

● **Виробництво і споживання тваринницької продукції.** Продукція тваринництва – це м'ясо, молоко, масло, сир, яйця, вовна. Усі ці продукти (крім вовни) входять до продуктового «кошика». У світі виробляють близько 250 млн т м'яса, причому найбільше припадає на свинину (39%), потім – на м'ясо птахів (28%), яловичину (24%) і баранину (5%). У виробництві м'яса домінують промислово розвинуті країни: Китай, США, Бразилія, Франція, ФРН, Росія (мал. 105). Душовий показник споживання м'яса в розвинутих країнах становить 80–100 кг на рік, а в країнах, що розвиваються, – 15–20 кг. Рекордні показники має Нова Зеландія, де душеве споживання м'яса становить 400 кг.

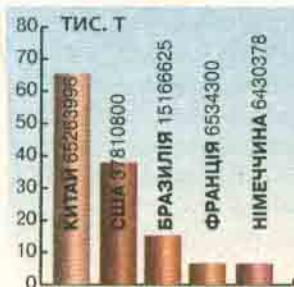
Світове виробництво молока становить 500 млн т на рік. Найбільшими його виробниками є США, Індія, Росія, ФРН, Франція. За виробництвом сиру виділяються США, Франція (понад 700 сортів), Німеччина, Нідерланди та Швейцарія.

Птахівництво водночас із м'ясом виробляє такий поширений продукт, як яйця. У світі їх виробляється 700 млрд штук (Китай, США, Японія).

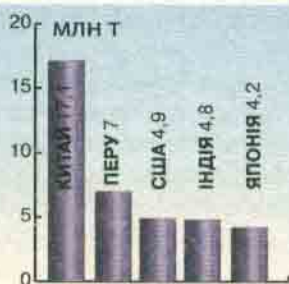
● **Географія рибальства.** *Рибальство* – один з найдавніших промислів людства, а нині – потужна галузь

Доведіть чи спростуйте

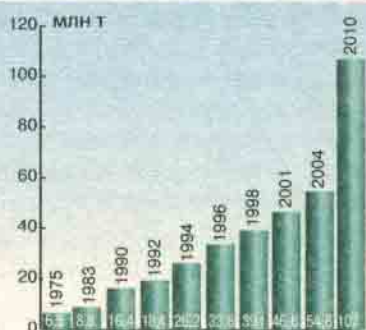
На розміщення окремих галузей тваринництва в країнах світу суттєво впливає географія релігій і місцеві традиції господарювання.

Мал. 105. Країни – лідери з виробництва м'яса

Мал. 106. Країни – лідери за виловом риби і видобутком морепродуктів

Мал. 107. Світове виробництво аквакультури

світового господарства. Риба і рибопродукти є важливим елементом збалансованого харчування. Майже 72–75% усього світового вилову йде на харчування людей, решту переробляють на риб'яче борошно, харчові добавки, риб'ячий жир, використовують на корм худобі або у фармакології.

Світовий вилов риби і видобуток морепродуктів перевищує 141 млн т на рік, з яких 4/5 забезпечує риболовство у морях і океанах, а 1/5 – у прісних водах.

У географії світового морського рибальства у другій половині XX ст. відбулися великі зміни. Головним районом вилову риби останніми десятиліттями стала північна частина Тихого океану, зокрема біля берегів Азії, Північної та Латинської Америки. Серед країн світу лідерство за обсягами вилову риби і видобутку морепродуктів посідають Китай, Перу, США, Японія, Індія, Чилі, Індонезія, Росія, Таїланд, Норвегія (мал. 106).

З другої половини XX ст. стала швидко розвиватися аквакультура, вирощування риб, моллюсків, ракоподібних, водоростей у контрольованих людиною умовах (мал. 107). Аквакультура забезпечує 1/4 всіх спожитих у світі морепродуктів (1/2 припадає на рибу, 1/4 – водорості, 1/5 – моллюсків, решта – ракоподібні). Провідні позиції за обсягом виробництва продукції аквакультури посідають азіатські країни – Китай, Японія, Південна Корея, Філіппіни, Таїланд, КНДР, В'єтнам. У Європі спеціалізуються на вирощуванні устриць (Франція, Німеччина) і мідій (Італія, Іспанія, Нідерланди). У США вирощують виключно устриць.

Велике значення для людства з давніх часів мав китовий жир і м'ясо. Більше ста років хижацького промислу призвело до різкого зменшення кількісного і якісного показників китового стада. У 1946 р. була створена Міжнародна китобійна комісія, яка запровадила обмеження на промисел китів у Світовому океані. З 1980-х років Японія, Норвегія, Ісландія, Південна Корея, колишній СРСР ввели мораторій на промисел китів, після чого почався приріст китового стада.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть чинники, які стримують розвиток тваринництва в країнах, що розвиваються.
2. Назвіть і охарактеризуйте типи тваринницьких районів світу.
3. Охарактеризуйте спеціалізацію тваринництва країн Західної Європи.
4. Що ви знаєте про китобійний промисел?

§ 52. Транспорт світу

● **Світова транспортна система.** Транспорт – одна з найважливіших галузей господарства, яка дає змогу матеріалізувати географічний поділ праці та звести в єдине ціле господарський комплекс світу. Основними видами транспорту є залізничний, водний, автомобільний, авіаційний і трубопровідний. Разом вони утворюють єдину транспортну систему світу.

Транспортна система – сукупність всіх видів транспорту з вузлами, де відбувається перевантаження вантажів з одних видів транспорту на інші.

Транспортна мережа країн світу дуже неоднорідна, оскільки різні галузі транспорту розвиваються нерівномірно. Найшвидше розвивався в повоєнні часи автомобільний, трубопровідний та повітряний транспорт, дещо відставав морський і залізничний. У більшості країн транспорт перетворився в найоснащенішу галузь господарства. Прискоренню перевезення вантажів і використанню різних видів транспорту сприяла *контейнеризація*.

У високоурбанізованих країнах (Японія, США, Німеччина) особлива увага приділяється розвитку швидкісних залізничних магістралей. Певні особливості транспортної системи характерні для країн, що розвиваються. У них збереглися риси та особливості колоніального минулого, тобто конфігурація транспортної мережі спрямована з головних районів виробництва сировини (гірничорудної й сільськогосподарської) до портів – на експорт.

Нині світова транспортна система розвивається дуже швидко, оскільки стрімко збільшується чисельність населення світу, активно розвивається світова торгівля, стає потужнішою індустріалізація, а отже, поглиблюється міжнародний поділ праці і зростає рівень життя населення.

● **Основні характеристики транспорту.** Географічна характеристика транспорту світу базується на аналізі цілої низки важливих показників (мал. 108). *Протяжність* світової транспортної мережі з другої половини XX ст. збільшилася в півтора рази. Значно зросла протяжність трубопроводів (у 4 рази) і повітряних шляхів (у 2,5 рази). Довжина експлуатаційних внутрішніх водних шляхів і залізниць навіть скоротилася. *Забезпеченість* транспортними шляхами розраховують на одиницю території. У середньому у світі на 100 км² суходолу (без Антарктиди) припадає близько 30 км транспортних шляхів. У багатьох країнах Європи цей показник у 10 разів вищий, а в країнах Африки він не перевищує 1 км.

Конфігурація транспортної мережі залежить від величини і форми території, природних умов, особливостей історичного розвитку, розміщення населення і господарства. *Моноцентрична* конфігурація характерна для країн, які мають один головний економічний центр (Париж у Франції, Буенос-Айрес в Аргентині). *Поліцентричний* тип склався у тих країнах, де історично сформувалося кілька подібних центрів (Німеччина, Польща). *Лінійний* тип характерний для країн з витягнутою територією (Чилі, Куба, Норвегія).

Мал. 108. Основні характеристики транспорту

«Колоніальний тип» характерний для колишніх колоніальних територій. У цих країнах дороги будувалися для вивозу виробленої сировини в метрополію. Тому транспортні шляхи прокладали з внутрішніх районів до узбережжя.

Економічними показниками роботи транспорту є *вантажобіг*, що вимірюється в тонно-кілометрах (т-км), і *пасажиробіг* – у пасажиро-кілометрів (пас.-км), що являють собою добуток обсягу перевезень (в т або пас.) на відстань (в км). За вантажобігом лідирують морський, залізничний, автомобільний, повітряний транспорт, а за пасажиробігом – автомобільний, залізничний, повітряний, морський. У країнах «третього світу» й нині певну роль відіграють гужовий, в'ючний та інші види транспорту.

● **Залізничний транспорт.** Цей вид транспорту має ряд важливих переваг: надійність, менша забрудненість довкілля порівняно з автомобільним, проте має нижчу швидкість. Загальна протяжність всіх залізниць у світі становить 1,13 млн км (2008 р.). Розміщення залізничного транспорту надзвичайно нерівномірне. Перенасичені ним Західна Європа та Північна Америка, особливо північний схід та південь США. За протяжністю залізниць на першому місці в світі є США (табл. 1), а за густотою залізничної мережі – Бельгія. Найнижча густота залізничної мережі в Африці – близько 3 км на 1000 км², а в цілому в світі існує понад 55 країн, де залізниці взагалі відсутні (Ісландія, Мальта, Афганістан, Ємен, Кіпр, Кувейт, ОАЕ, Гамбія, Нігер, Лівія, Сомалі, Чад, Багамські Острови, Суринам, більшість держав Океанії тощо).

Рівень електрифікації залізниць на земній кулі різниться. У Швейцарії залізниці електрифіковані майже повністю, в Італії – понад половину, у Франції, Бельгії, Іспанії, Україні, Росії – близько третини.

Серед останніх тенденцій розвитку світових залізниць – створення системи швидкісних магістралей для пасажирських перевезень в Японії, Франції, Німеччині, США та Іспанії. В Японії вони звуться «Сінкансен», у Франції – «ТЖВ», у Німеччині – «Інтерсіті Експрес, ІСЕ» (мал. 109). Сучасні високошвидкісні поїзди розвивають швидкість до 350 км/год., а найдосконаліші поїзди – понад 560–580 км/год.

Залізницями перевозять переважно масові промислові та сільськогосподарські вантажі. Більше половини вантажів у ФРН припадає на вугілля і сталь, у США майже третина – на вугілля, в Росії – все вугілля, кокс, залізна руда та ін.

Загалом залізничний транспорт у перспективі буде розвиватися завдяки електрифікації залізничних колій, підвищенню конкурентоспроможності з іншими видами транспорту, створенню швидкісних ліній у найбільш розвинутих країнах світу, розширенню будівництва залізниць в Африці, Південній Америці та на інших континентах.

Таблиця 1. Країни – лідери за протяжністю залізниць (2008 р.)

Країна	Довжина (тис. км)	Густота (км/1000 км ²)
США	226,4	23,0
Росія	87,1	5,1
Китай	77,8	7,1
Індія	63,3	19,1
Канада	46,6	3,6

Мал. 109. Швидкісний потяг «Інтерсіті Експрес» у Німеччині

● **Автомобільний транспорт.** Він відіграє провідну роль у перевезеннях пасажирів, а також вантажів на короткі відстані. Розвиток автомобільного транспорту світу пов'язаний з будівництвом автошляхів з твердим покриттям. Нині в світі налічують понад 68,9 млн км автошляхів (2008 р.), де лідерство утримують США, Індія, Китай, Бразилія тощо (табл. 2, мал. 110).

За протяжністю швидкісних доріг вищого класу (хайвей, або автобанів) виділяються США та Німеччина. Нині в світі вже збудовано великі трансконтинентальні автомагістралі, у тому числі від Тихого до Атлантичного океану в США, через Канаду, США і країни Латинської Америки, Сахару в Африці, будується трансєвропейська автомагістраль Північ–Південь, яка з'єднає Південну Європу з Балтійським узбережжям. Також проєктується трансазіатська автомагістраль, яка матиме протяжність у 64 тис. км і проходитиме через 15 азіатських держав.

Автомобільний транспорт у перспективі розвиватиметься шляхом швидкого будівництва автобанів міжнародного значення типу магістралі Канада–

Таблиця 2. Країни – лідери за протяжністю автодоріг (2008 р.)

Країна	Довжина (млн км)	Густота (км/1000 км ²)
США	6,4	780
Індія	3,3	1019
Китай	1,9	136
Бразилія	1,7	234
Японія	1,2	3044

Мал. 110. Хайвей у Бразилії

Аргентина–Чилі; Індія–Туреччина–Західна Європа; в Африці з Алжиру через Сахару до Гвінейської затоки; з Лісабона до Києва – Москви й аж до Китаю. Велике значення матимуть дороги з півночі на південь Європи, що з'єднають порти Балтійського, Адріатичного, Середземного та Чорного морів.

● **Трубопровідний транспорт.** Цей вид транспорту останнім часом став швидко розвиватися, що пов'язано з бурхливим розвитком енергетики і хімічної промисловості. Сучасні трубопроводи забезпечують транспортування нафти й нафтопродуктів, газу, вапна, фосфоритів, кисню.

Протяжність нафтопроводів у світі сягає понад 760 тис. км (2008 р.), причому на США припадає 245 тис. км, на Росію – 75 тис. км. Протяжність газопроводів становить 1200 тис. км, з яких майже 2/3 припадає на Північну Америку (головним чином, США) та 1/3 – на країни СНД (переважно на Росію).

Найдовшими нафтопроводами є «Дружба» (8,9 тис. км), Уренгой–Західна Європа (4,5 тис. км), канадські Редутер–Порт-Кредит (4,8 тис. км), Едмонтон–Монреаль (3,2 тис. км), американський продуктопровід Х'юстон–Нью-Йорк (2,5 тис. км).

Нині вже функціонує підводний трансєредземноморський газопровід (2,5 тис. км), що з'єднав газопромисли Алжиру з Італією. Значне будівництво підводних газо- й нафтопроводів здійснюється в Мексиканській затоці, у Північному морі тощо.

● **Повітряний транспорт.** Він є найбільш швидкісним, але найдорожчим видом транспорту. Густа мережа регулярних авіаліній оперезала всю земну кулю. Повітряним транспортом щорічно перевозиться понад 800 млн пасажирів. Переваги цього виду транспорту полягають в якості обслуговування, швидкості, мобільності, дещо меншому забрудненні навколишнього середовища. Загальна протяжність повітряних ліній досягла приблизно 11,2 млн км. Повітряний транспорт швидко розвивається в промислово розвинутих країнах.

Найбільш потужний аерофлот зосереджено в США (3/4 парку літаків промислово розвинутих країн), а також у Канаді, Франції, Австралії, ФРН та ін. Значна інтенсивність польотів спостерігається між Європою та Південно-Східною Азією, між Європою та Північною Америкою. Висока напруженість авіапольотів у Тихоокеанському регіоні (Японія, Китай, Австралія та країни Північної Америки).

Найбільшу кількість пасажирів приймають аеропорти Атланти (80 млн пасажирів щороку), Чикаго, Лондона, Токію, Парижа, Амстердама тощо.

● **Внутрішній водний транспорт.** Його розміщення визначається природними особливостями річкових систем та озерних басейнів, а також штучно створеними каналами та водосховищами. Добре забезпечені внутрішніми водними шляхами країни Латинської і Північної Америки, Азії, а також Росія. До того ж в окремих країнах Азії, Африки та Америки водний транспорт є фактично єдиним. Ріки Амазонка і Парана (у Південній Америці), Рейн, Ельба, Дунай, Вісла, Сена (в Європі), Ганг, Інд, Іраваді (в Азії), Конго, Нігер, Ніл (в Африці) відіграють провідну транспортну роль у цих регіонах.

Серед озер за обсягом перевезених вантажів світове лідерство утримують система Великих Американських озер і Каспій. У Європі та Північній Америці збудована потужна мережа каналів, серед яких особливо відзначаються в США – Береговий, у Китаї – Великий Китайський, у Німеччині – Рейн–Майн–Дунай, у Франції – Центральний і Бургундський, у Росії – Волго-Балтійський та Біломорканал тощо. Багато з них застарілі й потребують перебудови та вдосконалення.

● **Морський транспорт.** Він посідає чільне місце в забезпеченні міжнародного поділу праці, оскільки виконує понад 3/4 усіх міжнародних перевезень, насамперед масових вантажів (нафта, нафтопродукти, руда, вугілля, зерно, добрива тощо).

Найбільший вантажообіг морського транспорту характерний для Японії, США, Росії, країн Європи. Загальний тоннаж (вантажомісткість) світового торговельного флоту становить понад 780 млн т. Найбільші флоти належать Панамі, Ліберії, Китаю, Мальті, Сиргануру (табл. 3). Наявність великого морського флоту в Ліберії, Панамі і деяких інших слабо-розвинутих країнах, пояснюється тим, що під їхніми

Доведіть чи спростуйте

Найближчим часом транспорт світу збереже свої основні властивості: мобільність, гнучкість, доставка вантажу від «дверей до дверей» та ін.

Таблиця 3. Найбільші морські флоти світу (2008 р.)

Країна	Кількість суден (одиниць)
Панама	6323
Ліберія	2204
Китай	1826
Мальта	1438
Сінгапур	1292
Багамські Острови	1223
Сянган	1114
Росія	1074
Маршаллові Острови	1074
Індонезія	971

Мал. 111. Панамський канал – чудо інженерної думки

прапорами в дійсності ходять кораблі розвинутих країн. Це так звані «дешеві прапори». Власники кораблів, зареєстрованих у таких країнах, не платять високих податків, використовують дешеву робочу силу.

Близько 30% усього флоту – танкери; 1/4 тоннажу припадає на балкери – судна для насипних вантажів (серед них найважливішими є руда, вугілля, зерно).

На земній кулі налічують понад 2,2 тис. великих портів, з них у Європі – 886, Азії – 364, Північній Америці – 276, Центральній та Південній Америці – 291, Африці – 183, Австралії та Океанії – 157. Приблизно 2/3 усіх портів зосереджено на узбережжі Атлантичного океану. Серед них найбільшими портами є Шанхай (вантажообіг – 460 млн т), Сінгапур (363 млн т), Роттердам (353 млн т), а також Новий Орлеан, Сянган, Гуанчжоу, Пусан, Хьюстон, Антверпен, Гамбург, Лондон, Токіо, Ванкувер тощо.

У сучасному світовому судноплаванні традиційно висока роль міжнародних каналів, яких збудовано чотири: Суецький (Єгипет), Панамський (Панама), Кільський (ФРН) та Корінфський (Греція). Найбільш значними є Суецький канал (163 км), що пов'язує Європу з Південно-Західною та Південною Азією та Панамський канал (81,6 км), що єднає західне і східне узбережжя Америки (мал. 111).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як ви поясните значне зменшення ролі залізничного та внутрішнього водного транспорту в транспортній системі світу в другій половині ХХ ст.?
2. Вкажіть, за якими показниками можна судити про рівень автомобілізації країн світу.
3. Нанесіть на контурну карту світу найбільші морські порти і проаналізуйте таке їхнє розташування.
4. Поясніть поняття «регіональна транспортна система» і наведіть приклади таких систем.
5. Назвіть показники, які використовують для характеристики світової транспортної системи.

§ 53. Міжнародний зв'язок

● **Значення зв'язку, його структура.** Зв'язок як галузь господарства виконує важливі економічні і соціальні функції. Він забезпечує передачу інформації, сприяє зближенню найвіддаленіших куточків земної кулі.

Прогрес інформаційно-комунікаційних технологій відкриває великі можливості для приватних осіб і компаній ефективніше і творчо вирішувати економічні та соціальні проблеми. Електронна комерція і телеробота, дистанційне навчання і телемедицина – це далеко не всі напрямки використання нових інформаційних технологій. Наявність факсимільного зв'язку, електронної пошти й інших видів комунікацій дає змогу підприємцям і представникам так званих вільних професій працювати швидше, ефективніше, ширше. Наприклад, архітектори за допомогою мережі Інтернет можуть надавати свої послуги на відстані тисяч кілометрів від своїх офісів. Завдяки зазначеній мережі надання банківських і фінансових послуг набуло глобального масштабу, а світова фінансова система «вже ніколи не спить».

У процесі історичного розвитку зв'язок перетворився на складну економічну систему, яка має чітку структуру (мал. 112).

Мал. 112. Структура зв'язку

Поштовий зв'язок є дуже поширеним, простим і зручним. Він діє вже з давніх часів і існує до сьогодні. Спочатку він існував на рівні передачі людиною голосових повідомлень, потім передачі листів. А тепер цей зв'язок має систематизовану форму у вигляді спеціалізованої служби. Крім простого листування, існують такі види поштового зв'язку, як телеграма, телеграф, телетайп і телекс.

Пізніше з'явився **дротовий зв'язок**. Він оперативніший, ніж пошта і передає інформацію голосовими повідомленнями. Дротовий зв'язок існує у вигляді телефонії та факсимільного зв'язку.

Велика кількість експертів у галузі телекомунікацій сходяться на думці, що майбутнє зв'язку належить бездротовим технологіям – **радіозв'язку**.

Факсимільний зв'язок – порівняно нова служба, що швидко набула популярності. Він здійснює передачу телефонними каналами за допомогою телефаксу зображень, листів, фотографій, документів на паперових носіях.

Використання **електронної пошти** для обміну інформацією між людьми як всередині окремої організації, так і за її межами може докорінно змінити як технології і методи ведення справ, так і сам спосіб мислення працівників. Можливості щодо підвищення ефективності праці й економії засобів і часу, що відкриваються в результаті переходу до обміну електронними документами і повідомленнями важко переоцінити.

ICQ також є дуже швидким і зручним видом зв'язку та спілкування через Інтернет. **ICQ** – це програма для обміну повідомленнями в реальному часі. Вона налічує понад 50 млн активних користувачів, з яких близько 60 % проживає в США, понад 40 % – у Європі.

Розвиток новітніх інформаційно-комунікаційних технологій сприяє ефективному зростанню сфери послуг і національної економіки загалом. Зокрема, розвиток і поширення мобільної телефонії та електронної торгівлі, що засновані на мережі Інтернет, здатні відкрити нові шляхи участі у функціонуванні глобальних ринків, сприяти вдосконаленню галузевої структури національних економік і створити нові й більш привабливі робочі місця.

● **Географія зв'язку.** Розміщення зв'язку дуже нерівномірне в світі. Навіть на початку ХХІ ст. половина людей у світі ніколи не бачила телефона. На частку тільки одних США припадає 2/5 всіх телефонних ліній світу і 9/10 сучасних видів зв'язку. Тільки в одному Манхеттені телефонних ліній майже стільки, скільки на всьому Африканському континенті.

Таблиця 1. Країни – лідери за кількістю користувачів мобільного зв'язку (на 2008 р.)

Країна	Млн абонентів
Китай	634
Індія	427
США	270
Росія	187
Бразилія	150
Індонезія	141
Японія	110
Німеччина	107
Пакистан	91
Італія	89

Інтернет є швидким та ефективним джерелом інформації, а використання комп'ютерів поліпшує якість соціальних і приватних послуг і підвищує продуктивність праці. Кількість користувачів Інтернету в світі зросла більш ніж утричі: від 390 млн осіб у 2000 р. до майже 1,5 млрд у 2007 р. Понад 43 % користувачів припадає на жителів США і Канади, 27 % – на європейські країни, майже 24 % – на країни АТР, приблизно 4 % – на країни Латинської Америки. Деякі регіони все ще дуже відстають за кількістю користувачів мережі: Латинська Америка і країни Карибського басейну налічують 24 користувачі на 100 осіб, у Південній Азії їх близько 14, а в Тропічній Африці на 100 осіб лише чотири користувачі Інтернету.

Такий нерівний доступ до нових інформаційно-комунікаційних технологій сприяв появі поняття «цифрова нерівність».

Мобільні телефони допомагають контактувати членам родин і громад, а також отримувати інформацію службовцям і бізнесменам (наприклад, дізнатися про курс валют тощо). У 2008 р. у світі налічувалося понад 4,1 млрд абонентів мобільного зв'язку, порівняно з 1,3 млрд абонентів стаціонарної телефонної мережі. Найбільша кількість абонентів мобільного зв'язку характерна для країн Європи і Східної Азії (табл.1). За сучасними даними, у рейтингу країн світу за кількістю мобільних телефонів на душу населення перше місце посідає Тайвань, у якому кількість мобільних телефонів перевищує кількість жителів (10 645 телефонів на 10 000 громадян).

На другому місці – Люксембург (10 134 телефонні апарати для мобільного зв'язку на 10 000 осіб), замикає першу трійку – Сянган (9298 телефонів на кожні 10 000 жителів).

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій стає рушійною силою економічних, соціальних і технологічних змін у світі, а також має великий вплив на стосунки як між людьми, так і окремими країнами на

світовому рівні. Побудова глобального інформаційного суспільства – це поліпшення рівня життя людей, створення таких умов, коли кожна людина зможе максимально реалізувати свій інтелектуальний, а країна – економічний і науковий потенціал.

Доведіть чи спростуйте

У світі комп'ютерів, супутників і всесвітніх телекомунікацій не існує поняття віддаленості.

Це цікаво

- У 2009 р. кількість абонентів мобільного зв'язку в Україні становила 55,461 млн. Нині на мобільному ринку працюють 7 потужних операторів: «Київстар Дж.Ес.Ем», «Український Мобільний Зв'язок» (МТЗ), «Астеліт» («Лайф:»), «Українські радіосистеми» («Білайн»), «TravelSiM», «Голден Телеком», «Гудлайн». Оператор «Київстар» охоплює 40,2% ринку за кількістю абонентів, за ним йдуть «МТЗ-Україна» (32,1%), оператор «Лайф:» (21,4%) та «Білайн» (до 4%).
- Японські вчені розробили технологію передачі запахів через Інтернет. Телекомунікаційна корпорація «NTT Communications» винайшла пристрій, який підключається до комп'ютера і на основі взятих з глобальної мережі даних за допомогою спеціальної програми автоматично створює аромати.

Запитання і завдання для самоконтролю

- Які економіко-географічні чинники зумовили найвищий рівень розвитку засобів зв'язку в країнах Північної Європи, а також в Австралії та Новій Зеландії?
- Підготуйте повідомлення про один з видів сучасного (сотовий, пейджинговий, супутниковий, волоконно-оптичний тощо) зв'язку, використовуючи різноманітні джерела інформації.
- Поясніть, який існує зв'язок між рівнем розвитку країни і системи зв'язку.

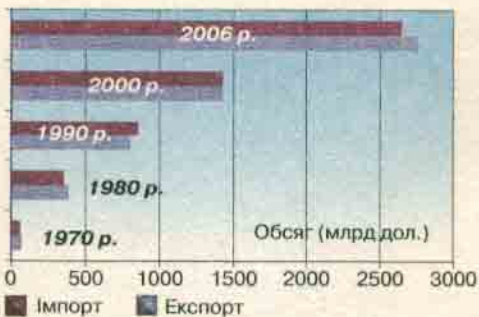

§ 54. Світовий ринок послуг

● **Структура світового ринку послуг.** Поряд з традиційною торгівлею товарами в останні два-три десятиліття дедалі більше поширюється торгівля послугами, які виражаються не в матеріальному продукті, а в певному корисному ефекті для їхнього споживача (мал. 113). Тому в географічній літературі експорт послуг часто називають невидимим експортом.

Структура світового ринку послуг останнім часом також зазнала суттєвих змін. За найзагальнішого підходу в цій структурі прийнято виділяти транспортні, туристичні та інші послуги (мал. 114). Співвідношення їх у загальному обсязі послуг постійно змінюється. Якщо у 1980-х роках перше місце посідали транспортні послуги, особливо морське судноплавство (наприклад, надання «дешевих прапорів»), то нині частка їх скоротилася до 1/4–1/5. Частка туристичних послуг є відносно стабільною і сягає приблизно 1/3 їх загального обсягу, а ось частка так званих інших послуг стрімко зростає (табл. 1).

Поняття «інші послуги» об'єднує найрізноманітніші види послуг, зумовлені сучасним етапом НТР і розвитком міжнародних економічних відносин. Наприклад, до них належать інженерно-технічні послуги (інжиніринг), пов'язані з проектуванням, будівництвом і введенням в експлуатацію різних об'єктів і розробкою нових технологічних процесів на підприємствах замовника; консультаційні послуги (консалтинг), пов'язані з міжнародними розрахунками, перевезенням вантажів і їхнім страхуванням тощо; послуги в галузі міжнародних орендних відносин, серед яких найбільше поширення здобув лізинг – довгострокова оренда машин, устаткування,

Мал. 113. Світова торгівля послугами

Мал. 114. Структура світового ринку послуг

транспортних засобів, споруд виробничого призначення тощо; різноманітні інформаційні послуги тощо.

● **Географія світового ринку послуг.** Географічний розподіл світового експорту та імпорту послуг загалом нагадує розподіл, що склався в торгівлі товарами. Провідну роль в торгівлі послугами (70% світової) відіграють розвинуті країни. Для них характерний розвиток усіх перелічених вище видів послуг і особливо «інших». Значення країн, що розвиваються, у торгівлі послугами стає щораз помітнішим, але їхня спеціалізація значно вужча. Вони надають переважно туристичні, транспортні («дешеві прапори», обслуговування Суецького і Панамського каналів) і фінансові послуги в офшорних центрах.

Роль окремих великих регіонів у світовому експорті послуг також дуже різниться. Епіцентром світової торгівлі послугами є Європа, яка особливо вирізняється за обсягами туристичних, транспортних, інформаційних, різного роду фінансових послуг, а також послуг в галузі культури, освіти, охорони здоров'я, охорони довкілля. На друге місце (як і в торгівлі товарами) вийшла Азія, що обігнала Північну Америку. Для цього регіону найбільш характерне надання транспортних послуг, але його роль у торгівлі фінансовими, туристичними й іншими послугами також зростає. Проте загалом Азія імпортує більше послуг, ніж експортує. Північна Америка, роль якої фактично визначають США, надає, як і Європа, найширший асортимент послуг – туристичних, транспортних, інформаційних, інжинірингових, освітніх та ін. За деякими з них (наприклад, лізинговими послугами) вона посідає провідне місце в світі. В інших регіонах світу торгівля послугами поширена поки значно менше.

Таблиця 1. Світова торгівля послугами за категоріями (млрд дол. і відсотки)

Види послуг		Обсяг	Частка (%)				
		2006 р.	2000 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Експорт	Усі комерційні послуги	2755	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	Транспортні послуги	630	23,3	22,2	23,1	23,4	22,9
	Туристичні послуги	745	32,1	29,2	28,8	27,9	27,1
	Інші комерційні послуги	1380	44,6	48,5	48,2	48,7	50,0
Імпорт	Усі комерційні послуги	2650	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	Транспортні послуги	750	28,2	26,6	27,7	28,4	28,4
	Туристичні послуги	695	30,0	28,4	27,9	27,1	26,2
	Інші комерційні послуги	1205	41,8	45,1	44,4	44,5	45,4

Широкий регіональний розподіл світової торгівлі послугами зумовлює і роль в ній окремих країн. В експорті комерційних послуг впевнено лідирують США (близько 250 млрд дол.), а також Велика Британія, Японія, Німеччина, Франція, Італія (по 70–100 млрд дол.). В імпорті послуг США також випереджають інші провідні країни (160 млрд дол.), на другому місці перебуває Німеччина (120 млрд), потім Японія (110 млрд), Велика Британія, Італія і Франція (по 60–70 млрд дол.).

Отже, торгівля послугами здійснюється насамперед між розвинутими країнами світу. Світовим лідером у торгівлі послугами вже тривалий час є США, провідні місця посідають деякі європейські держави, як-от: Велика Британія, Франція і Німеччина. Частка країн, що розвиваються, у світовій торгівлі послугами останнім часом також зростає. Це відбувається насамперед завдяки новим індустріальним країнам Азії, які стали великими споживачами і продавцями різного роду послуг. Зростає роль невеликих, переважно острівних держав, що спеціалізуються на наданні туристичних, транспортних, фінансових та інших послуг. Наприклад, у крихітних острівних державах Карибського моря (таких, як Антигуа і Барбуда) послуги становлять понад 2/3 у всій їхній зовнішній торгівлі.

Доведіть чи спростуйте

Вітчизняна сфера послуг суттєво відстає не тільки за різноманітністю форм організації, а й за рівнем технічного оснащення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які чинники впливають на територіальну організацію ринку послуг?
2. Користуючись картами атласу, охарактеризуйте територіальні відмінності в рівні розвитку сфери послуг.
3. Дайте оцінку розвитку сфери послуг в Європі. Запропонуйте пріоритетні напрямки підвищення ефективності сфери послуг.
4. Проаналізуйте таблицю і з'ясуйте, які зміни відбулися на світовому ринку послуг. Вкажіть чинники таких змін.

§ 55. Міжнародний туризм

● **Історія розвитку міжнародного туризму.** Туризм нині став однією з найефективніших і найперспективніших галузей світового господарства, яка за економічними показниками випереджає навіть автомобільну промисловість і посідає друге місце після комп'ютерної. Фінансові надходження від туризму в світі збільшилися майже в 500 разів за останні 60 років – з 2 млрд дол. у 1950 р. до 944 млрд дол. в 2008 р.

Туризм – тимчасове переміщення людей у вільний час з місця свого постійного проживання в іншу країну або місцевість у межах своєї країни з метою відпочинку, оздоровлення, пізнання навколишнього світу і отримання задоволення.

Туризм має глибокі історичні корені. Його витoki пов'язані з періодом початкових переміщень людини з метою пошуку місцевостей і умов, придатних для проживання. У Давніх Єгипті, Греції, Римі люди подорожували з метою відкриття та завоювання нових земель, участі в Олімпійських іграх, ознайомлення з культурою та природою інших країн, з метою торгівлі й освіти, відвідування святих місць і розваг. Епоха Великих географічних відкриттів сприяла прокладанню нових маршрутів, розвитку інфраструктури гостинності. У ці часи з'явилися нові дороги, заїжджі двори, трактири, перший обслуговуючий

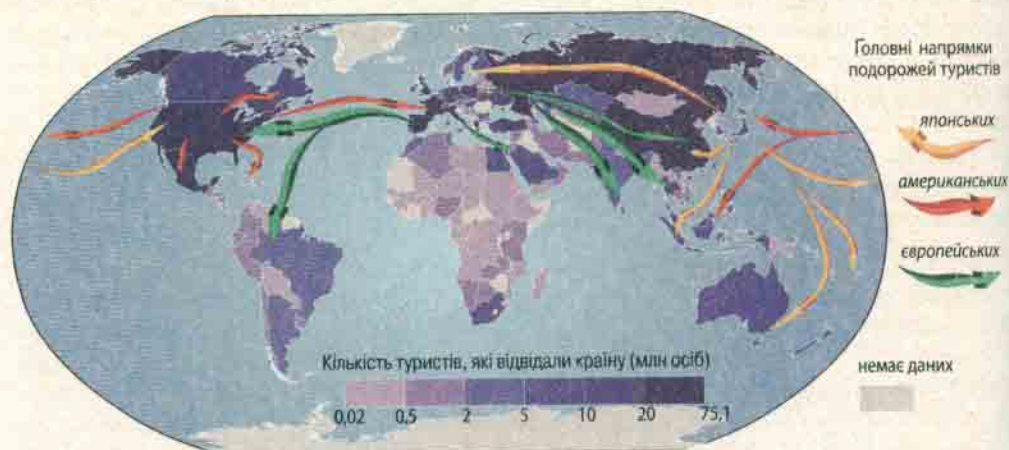

персонал – перекладачі. У XVIII–XIX ст. зросла кількість подорожей з метою оздоровлення, відпочинку і розваг на природі, відвідування пам'яток античності та Середньовіччя, освіти. Розвиток пароплавства, залізниць, автомобілізму й авіації в XIX–XX ст. заклав основи масового характеру туристичних подорожей. Це сприяло формуванню міжнародних туристичних центрів у Франції, Італії, Швейцарії тощо (мал. 115).

● **Чинники розвитку міжнародного туризму.** На розвиток туризму значно впливають різноманітні чинники. Важливу роль відіграє *соціально-економічний чинник* – загальний рівень розвитку країни, структура її господарства, якість життя, соціально-професійний склад суспільства, його освітній рівень, ступінь урбанізації й мобільності населення, політична стабільність тощо. На розвиток міжнародного туризму впливає *рекреаційно-ресурсний потенціал території*, що виражається в кількості та якості природних і культурно-історичних ресурсів. Вагоме значення для розвитку туризму має й *інфраструктурний чинник*, що представлений рівнем розвитку транспорту, соціальної інфраструктури, зокрема спеціальної туристичної інфраструктури (готелі, кемпінги, туристичні бази тощо). Враховують також і *чинник географічного положення*, що визначає набір природно-рекреаційних ресурсів, розміщення щодо головних туристичних ринків, транспортно-географічне положення, і врешті, геополітичне положення, оскільки близькість того чи іншого району до центрів міжнародного напруження відлякує потенційних туристів.

Своєю чергою, міжнародний туризм також потужно впливає на соціально-економічний розвиток окремих країн, що проявляється в збільшенні кількості зайнятих.

● **Класифікації міжнародного туризму.** Головною метою туризму є дозвілля, подорож, відпочинок тощо. На частку останнього припадає понад 70% всього світового туризму. Цей вид туризму характеризується внутрішнім різноманіттям, включаючи мандрівки, екскурсії, походи, відпочинок на пляжі, альпінізм, морські й річкові круїзи, туристичні бази і табори, відвідування культурних і спортивних заходів, магазинів тощо. Частка ділових і професійних поїздок у міжнародному туризмі становить близько 20%. Це участь у конгресах і наукових симпозиумах, виступи з лекціями і концертами, навчання і освіта тощо. Відвідування знайомих і родичів – це поїздки з метою підтримки дружніх і ро-

Мал. 115. Основні напрямки світового туризму

Мал. 116. Спелеотуризм (1) і дайвінг (2) стають нині одними з найулюбленіших видів відпочинку

динних стосунків. Для лікування виїжджають на зарубіжні курорти, у санаторії, клініки, оздоровниці. Виїзд за кордон з релігійною метою передбачає участь у релігійних святах, відвідування релігійних центрів і зборів. У ряді випадків великих масштабів набуває паломництво (наприклад, мусульман в Мекку).

Міжнародний туризм поділяють на приморський, гірський, морський, річковий, озерний і міський. Останнім часом вирізняють і екотуризм з науковими, пізнавальними й рекреаційними цілями. Екотуристи для мандрівок часто обирають свої і сусідні країни, проте основний потік спрямований з Європи і Північної Америки до тропічних країн (Кенія, Танзанія, Коста-Рика, Еквадор). Великого поширення набув і так званий *екстремальний туризм* – поїздки до Антарктиди, у Гімалаї, спелеотуризм, дайвінг тощо (мал. 116).

Міжнародний туризм поділяється і за видами транспорту. Останнім часом особливо зросли обсяги повітряного туризму, на що вплинули поява чартерних рейсів зі зниженими тарифами, експлуатація літаків-аеробусів, велика швидкість і комфортабельність. Збільшилася кількість міжконтинентальних перевезень між Північною Америкою, Європою, Азіатсько-Тихоокеанським регіоном. Автобуси і власні автомобілі обслуговують в основному туристичні поїздки між суміжними країнами на короткі й середні відстані – у першу чергу в Європі, яка характеризується високим рівнем урбанізації і щільною мережею автострад.

Морські круїзи почали розвиватися в 1950-х роках і вже набули характеру справжнього буму. Якщо в 2008 р. за кордон виїхало 922 млн туристів, то в 2020 р. за прогнозами Всесвітньої туристичної організації (ВТО) у міжнародному туризмі буде брати участь приблизно 1,6 млрд осіб.

● **Туристські макрорегіони.** Для поширення сучасного міжнародного туризму характерна значна територіальна нерівномірність. Так, Північ приймає приблизно 70% всіх міжнародних туристів, а Південь – 30%. Найчастіше під час характеристики географічних особливостей міжнародного туризму світ поділяють на шість туристичних макрорегіонів, що виділяються ВТО.

Європейський – головний туристичний макрорегіон світу, який охоплює країни Західної, Північної, Південної та Східної (разом з усією територією СНД) Європи, а також країни Східного Середземномор'я (Туреччину, Кіпр). Тут сконцентровані різноманітні рекреаційні (природні і культурно-історичні) ресурси і добре розвинута інфраструктура. У регіоні переважає внутрішньорегіональний обмін туристськими потоками. Основна їхня географічна спрямованість – меридіональна: від північних районів до південних теплих морів.

Європа має величезну кількість археологічних, історичних, архітектурних пам'яток. За кількістю об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вона посідає перше місце в світі. Європа – головний у світі район культурно-пізнавального туризму, пов'язаного насамперед з її містами. Європейські столиці мають велику кількість визначних пам'яток. Лікувально-оздоровчий туризм розвинутий у багатьох європейських країнах. Найбільший розвиток він отримав у тих з них, на території яких розташовані Карпати і Судети, – Чехії, Словаччині, Польщі, Угорщині, Румунії.

Великого розвитку в Європі набув діловий і конгресно-виставковий туризм. Бізнес-туристів приймають Німеччина, Велика Британія, Бельгія, Нідерланди тощо. Для Європи характерний і релігійний туризм. Головний центр паломництва в регіоні – Рим (з Ватиканом), який приймає щороку до 8 млн католиків. Друге місце за кількістю прочан (4,5 млн) посідає місто Лурд на півдні Франції, що пов'язане з культом Богоматері. Відомим центром католицького паломництва є також Сантьяго-де-Компостела в Іспанії, Париж у Франції, Ченстохова в Польщі.

До складу **Американського регіону** входять країни Північної і Латинської Америки та територія Карибського басейну. В Америці, як і в Європі, переважає внутрішньорегіональний туризм, а основними центрами тяжіння туристів залишаються країни Північної Америки – США, Канада і Мексика. Основні туристичні потоки спрямовані з Європи і Азії (Великої Британії, Японії) до США, Канади і Карибського басейну. Природні, історичні та соціально-економічні передумови розвитку туризму в цих країнах такі, що дозволяють розвивати найрізноманітніші його галузі. Мільйони туристів приваблюють пам'ятки міст, величезні можливості для бізнес-туризму, всесвітньо відомі морські курорти Флориди, Каліфорнії, мексиканський Акапулько. І, звичайно, численні об'єкти Всесвітньої спадщини (поселення індіанців Меса-Верде в штаті Нью-Мексико, Індепенденс-хол у Філадельфії, де була проголошена

Доведіть чи спростуйте

Україна на ринку міжнародного туризму є країною – генератором туристичних потоків, хоча потік іноземних туристів до нашої держави постійно зростає.

незалежність США, статуя Свободи в Нью-Йорку, споруджена в 1886 р. на відзначення 100-річчя утворення США, Еллоустонський національний парк, Карлсбадські печери в Скелястих горах тощо).

З країн Південної Америки найбільше туристів приймають Бразилія, Аргентина і Чилі. Тут багато історико-архітектурних пам'яток, але, звичайно, найбільше приваблює туристів екзотика. У переважній більшості країн Карибського басейну міжнародний туризм забезпечує понад 3/4 всього експорту, а в цій галузі зайнято більше половини працюючого населення. Карибський басейн –

головний у світі район морського круїзного туризму.

Азіатсько-Тихоокеанський регіон – це величезна територія, що охоплює країни Східної і Південно-Східної Азії, Австралії і Океанії. Тут домінує внутрішньорегіональний туризм. Провідне місце належить Східній Азії завдяки Японії, Китаю, Південній Кореї і Тайваню.

Китай має унікальні природно-рекреаційні та культурно-історичні ресурси. Тут налічують 38 об'єктів Всесвітньої спадщини, зокрема всесвітньо відомі Великий Китайський мур, Імператорське місто в Пекіні, гробниця імператора Цинь-Шихуанді з армією теракотових воїнів у місті Сіань, історичний ансамбль палацу Потала в Лхасі, священна гора Тайшань та ін. Така різноманітність створює передумови для розвитку туризму, відпочинку і розваг, культурно-пізнавального

туризму. У деяких країнах Південно-Східної Азії (Малайзія, Таїланд) переважає традиційний купально-пляжний туризм. Головна країна ділового туризму в цьому макрореґіоні – Японія, лікувально-оздоровчий туризм найбільш розвинутий у Південно-Східній Австралії.

Африка, незважаючи на те, що темпи росту міжнародного туризму тут дещо виросли, все ще перебуває серед аутсайдерів. Це пояснюється сильною соціально-економічною відсталістю більшості африканських країн, низьким рівнем розвитку індустрії туризму і туристичної інфраструктури, політичною нестабільністю. Макрореґіон охоплює всі країни Африки за винятком Єгипту та Лівії. Найбільшою популярністю у туристів користуються ПАР, Туніс, Марокко, Кенія, Зімбабве. Туніс і Марокко спеціалізуються на купально-пляжному та культурно-пізнавальному туризмі, Кенія і Зімбабве – на організації сафарі (мал. 117).

Мал. 117. Сафарі в Кенії

Близькосхідний макрореґіон відіграє в світовому туризмі допоміжну роль, що багато в чому пов'язано із затяжним арабо-ізраїльським конфліктом, нестабільною політичною обстановкою, акціями міжнародного тероризму. Він поєднує країни Південно-Західної Азії, Єгипет і Лівію. Закордонні туристи відвідують переважно Ізраїль, Саудівську Аравію, Єгипет, Сирію, ОАЕ і Бахрейн. У більшості з них туризм задля відпочинку і розваг поєднується з культурно-пізнавальним. За розвитком релігійного туризму цей регіон посідає перше місце в світі. Найбільший релігійний центр – Єрусалим, де християни відвідують храм Вознесіння з Голгофою і Гробом Господнім, мусульмани – мечеть Омара, а іудаїсти – Стіну Плачу. Головні центри релігійного паломництва мусульман у Саудівській Аравії – Мекка і Медіна, пов'язані із життям пророка Мухаммеда. Щорічно під час хаджу їх відвідує понад 2 млн віруючих.

Південноазіатський макрореґіон включає країни Південної Азії. Тут знаходяться чимало всесвітньо відомих об'єктів спадщини ЮНЕСКО, зокрема мавзолей Тадж-Махал в Аґрі, печерні храми Аджанти і Еллори, буддистські пам'ятки в Санчі, стародавні храми індуїстів, національні парки в Індії; долина Катманду, гора Еверест, м. Лумбіні (батьківщина Будди) в Непалі; розкопки стародавнього поселення Мохенджо-Даро в Пакистані. У цьому макрореґіоні важливу роль відіграє релігійний туризм, пов'язаний з відвідуванням пам'ятних місць буддизму.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні чинники, які сприяли розвитку Європейського туристичного макрореґіону.
2. Складіть порівняльну характеристику двох туристичних макрореґіонів (за вибором). Встановіть риси подібності і відмінності. Складіть прогноз розвитку цих регіонів на майбутнє.
3. Нанесіть на контурну карту туристичні макрореґіони світу. Стрілками вкажіть основні потоки туристів.
4. Підготуйте коротке повідомлення про туристичний регіон (центр, місто), у якому ви побували або плануєте відвідати. До якого виду туризму ви віднесете свою мандрівку?

§ 56. Світова торгівля

● **Розвиток світової торгівлі та її основні показники.** Світова торгівля є однією з найстаріших форм зовнішньоекономічних зв'язків. Вона існувала ще в глибоку давнину, але всесвітній ринок як складова частина світового господарства склався в період зародження і розвитку капіталістичних відносин. В основі світової торгівлі лежить міжнародний географічний поділ праці, який зв'язує між собою національні господарства окремих країн, між якими відбувається обмін товарами і послугами.

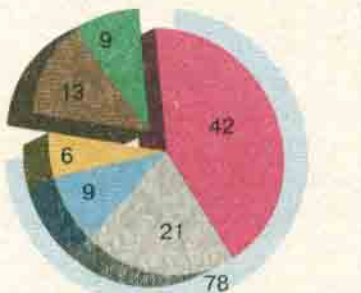
Світовий ринок – це система обміну товарами й послугами на міждержавному рівні.

У сучасних умовах дедалі більшого значення набуває на світовому ринку торгівля послугами і науково-технічними досягненнями. Остання виступає у формі торгівлі патентами й ліцензіями. *Патент* дає виключне право на користування винаходом, що закріплюється у відповідному патентному законодавстві. *Ліцензія* – дозвіл на право використання іншою особою (фірмою) винаходу, захищеного патентом, а також технічних знань, досвіду, торгової марки. Придбання ліцензій дає змогу економити час і кошти на здійсненні власних науково-технічних розробок, що особливо важливо для конкурентної боротьби в умовах сучасної НТР.

Світова торгівля характеризується трьома головними показниками: *товарообігом, товарною структурою, географічним розподілом.*

● **Зовнішньоторговельний обіг.** З другої половини ХХ ст. міжнародна торгівля стає однією зі сфер господарства, що динамічно розвивається. Тільки за останні 40 років обіг світової торгівлі збільшився більше ніж у 20 разів. Ці показники набагато випереджають показники росту промислового виробництва і сумарного ВВП.

Такий «вибуховий» характер розвитку світової торгівлі пояснюють багатьма причинами: постійно зростаючою інтернаціоналізацією виробництва, активною діяльністю ТНК на світовому ринку, відмовою багатьох країн від обмежень і переходом до лібералізації зовнішньої торгівлі, формуванням різного роду спільних ринків, вільних економічних зон, виходом на світову арену НІК з відкритою економікою.

- Готові вироби і напівфабрикати, у тому числі:
- Машини та обладнання
- Інші промислові товари
- Хімічні товари
- Товари легкої промисловості
- Сільськогосподарська сировина і продовольчі товари
- Мінеральна сировина і паливо

Мал. 118. Товарна структура світової торгівлі, %

● **Товарна структура світової торгівлі.** У товарній структурі під впливом НТР також відбуваються глибокі зміни. Вони полягають у зміні співвідношення між сировинними товарами і готовими промисловими товарами. Так, ще в першій половині ХХ ст. 2/3 світового товарообігу становили паливо, сировина і продовольство, а на початку ХХІ ст. частка готових виробів перевищила частку сировини, палива і продовольства майже вчетверо (мал. 118). Постійне зменшення частки сільськогосподарських товарів не означає того, що ними стали менше торгувати. Просто обсяги торгівлі ними збільшуються порівняно невисокими темпами. Останніми десятиліттями збільшується частка мінеральної сировини, що пов'язано з різким подорожчанням нафти.

● **Торгівля послугами.** В епоху НТР швидкими темпами росте світова торгівля технологіями, наукоємною продукцією, ноу-хау, ліцензіями, патентами, інжиніринговими послугами. Торгівля ліцензіями є однією з найбільш динамічних форм міжнародного обміну. Провідними експортерами наукоємної продукції є США, Німеччина та Японія. Дедалі більш активними учасниками міжнародного ринку технологій стають країни, що розвиваються. Вони є одночасно і споживачами, і постачальниками нових технологій.

Першу п'ятірку країн у торгівлі послугами посідають США, Німеччина, Велика Британія, Японія та Франція. Вони забезпечують майже 2/5 усього світового експорту послуг. Великими експортерами послуг є також Китай (включаючи Сянган), Італія та Нідерланди. Питома вага України на світовому ринку послуг не перевищує 1%. Більше половини світового експорту послуг припадає на транспортні послуги (1/5 всього обсягу) і міжнародний туризм (1/3).

● **Географія світової торгівлі.** У світовій зовнішній торгівлі провідні позиції посідає Західна Європа, на частку якої припадає більше половини її обігу. Це пояснюється складом країн, серед яких переважають високорозвинуті країни з «відкритою економікою».

Серед провідних експортерів та імпортерів лідирують чотири країни: США, Німеччина, Японія і Франція. За масштабами експорту США і Німеччина постійно посідають дві верхні сходинки. За обсягом імпорту в США конкурентів немає. Наступна за ними Німеччина ввозить товарів значно менше. Зате Франція і Японія постійно претендують на третє місце, маючи майже однакові показники.

Найдинамічніше розвивається зовнішня торгівля Китаю. За останні 20 років його зовнішньоторговельний обіг (в порівнянних цінах) зріс більш ніж у 7 разів і досяг у 2009 р. показника в 2,1 трлн дол. Після офіційної передачі Гонконгу під юрисдикцію КНР (з 1 липня 1997 р.) об'єднаний Китай за сумарною вартістю експортно-імпортних операцій входить до п'ятірки найбільших торговельних держав світу.

Один з важливих зовнішньоторговельних показників, що впливає на загальний стан економіки, – баланс (або сальдо) зовнішньоторговельних операцій. Постійно велике позитивне сальдо (тобто експорт перевищує імпорт) має Японія і набагато менше – Німеччина. Величезне негативне сальдо мають США і невелике – Франція.

Географію світової зовнішньої торгівлі можна подати на двох рівнях: глобальному і регіональному. Основна частина світової зовнішньої торгівлі концентрується в межах розвинутих країн (і особливо всередині Європи). Велике місце посідає торгівля між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються.

● **Роль СОТ у регулюванні світової торгівлі.** Важливу роль у регулюванні та подальшій лібералізації світової торгівлі відіграє Світова організація торгівлі (СОТ). СОТ – це система багатосторонніх міждержавних угод, які встановлюють спільні принципи і правила міжнародної торгівлі. Це, наприклад, надання країнам – учасникам СОТ режиму найбільшого сприяння у взаємній торгівлі, використання переважно тарифного регулювання як засобу захисту національних ринків, сприяння вирішенню торговельних спорів шляхом переговорів, взаємність у наданні торговельних поступок та ін.

На початок 2010 р. до СОТ входило 153 країни. Держави – члени СОТ контролюють до 90% всієї світової торгівлі. Для України вступ до СОТ у трав-

Доведіть чи спростуйте

У майбутньому Китай стане провідною торговельною державою не лише в Азії, а й у усьому світі.

ні 2008 р. дає змогу уникнути дискримінації в міжнародній торгівлі, сприяти підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товарів на закордонних ринках, встановленню справедливих цін на експортовані товари і послуги.

Водночас з інтернаціоналізацією світового господарства посилюється регіоналізація зовнішньоекономічних зв'язків. За останні десятиліття в результаті інтеграційних процесів на регіональному рівні сформувалися різні економічні об'єднання держав. Нині в рамках цих регіональних угруповань здійснюється понад 60 % світової торгівлі товарами та послугами. Так, товарообіг між країнами – членами Організації Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) становить 1/3 обсягу світової торгівлі, Європейського Союзу (ЄС) – 1/5, Північноамериканської зони вільної торгівлі (НАФТА) – 1/4. На частку внутрішньорегіональної торгівлі країн СНД припадає близько 0,1 % усього обсягу міжнародної торгівлі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні зміни в структурі та географії міжнародної торгівлі товарами.
2. Які характеристики зовнішньої торгівлі товарами можна використовувати для визначення рівня економічного розвитку країни? Наведіть приклади двох-трьох країн.
3. Підготуйте повідомлення «Географічні аспекти міжнародної торгівлі послугами (транспортні, у галузі будівництва, інформації та телекомунікацій, інженерно-консультаційні, управлінські)» (за вибором).
4. Використовуючи карти атласу «Економічна та соціальна географія світу», наведіть приклади країн з різним рівнем «відкритості» та конкурентоспроможності економіки. Виділіть держави зі значними обсягами зовнішньої торгівлі товарами і послугами.
5. Яку роль у регулюванні світової торгівлі відіграє СОТ? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 57. Світовий фінансовий ринок

● **Історія розвитку світового фінансового ринку.** У системі світових господарських зв'язків дедалі більшого значення набуває міжнародний рух капіталу, пов'язаний з його вивезенням (експортом) з одних країн і ввезенням (імпортом) в інші. Він сприяє формуванню тісних економічних зв'язків між країнами і поглибленню міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва. Капітал вивозиться з метою одержання більш високого прибутку, розширення господарської діяльності, завоювання нових ринків збуту, набуття конкурентних переваг. Тим часом імпорту капіталу розширює можливості здійснення масштабних інвестицій, модернізації виробництва, сприяє створенню нових робочих місць, впровадженню нових технологій і застосуванню більш ефективних способів організації та управління виробництвом.

Міжнародний рух капіталу виник у кінці XIX ст. Першою світовою столицею стала Велика Британія, яка домінувала у світовій торгівлі. Лондон перетворився на фінансову столицю світу. Англійські капітали розміщувалися в багатьох десятках країн. Близько половини всіх закордонних інвестицій падало на англійські колонії та домініони – Індію, Канаду, Австралію, Південну Африку, де вони вкладалися в плантаційне сільське господарство, будівництво залізниць, видобуток дорогоцінних металів і інші галузі. Капітали з Великої Британії

Британії спрямовувалися також у напівколонії та залежні країни – Китай, Іран, Туреччину, держави Латинської Америки, вивозилися до Європи і США.

Другим найбільшим експортером капіталу у світі була Франція. На відміну від Великої Британії, вона розміщувала капітал переважно у формі промислових інвестицій, Франція була провідним міжнародним кредитором. Географія вивезення позичкового капіталу також мала свої особливості: його основна маса прямувала до європейських країн, насамперед в царську Росію.

Масштабний вивіз капіталу з Німеччини почався пізніше, ніж з Великої Британії та Франції. Проте його швидке зростання дало змогу Німеччині вже на початку XX ст. стати третім найбільшим експортером капіталу у світі. Вивезений капітал розподілявся приблизно порівну між Європою та Америкою.

США за наявності величезного внутрішнього ринку тривалий час не виявляли великого інтересу до вивезення капіталу. Проте на початку XX ст. американські компанії активізували свою діяльність за межами країни, і США стали поступово наздоганяти західноєвропейську трійку світових експортерів капіталу. Приблизно 2/5 вивезених капіталів осідали в Канаді (промисловість і залізниця). Стільки ж припадало на Мексику (видобуток нафти). Решта капіталу прямувала в інші країни Латинської Америки.

Нині обсяги капіталу, що переміщується між країнами, вимірюють сотнями мільярдів доларів.

● **Структура фінансового ринку.** Міжнародні фінансові відносини розвиваються в межах трьох світових ринків: валютного, кредитного та інвестиційного.

Валютний ринок – це система соціально-економічних і організаційних відносин з купівлі та продажу іноземних валют. На валютних ринках у невеликих масштабах торгують монетами з дорогоцінних металів, готівковою валютою. Основна частина операцій відбувається із зобов'язаннями про поставку валюти у визначені терміни. Сенс торгівлі валютою полягає в бажанні продати якомога дорожче, а купити якомога дешевше. З використанням різниці валютного курсу і ведеться торгівля. Найбільший обсяг операцій припадає на десяток найбільших валютних бірж світу, розташованих у Лондоні, Нью-Йорку, Токіо (мал. 119).

Світовий **кредитний ринок** – система взаємовідносин між країнами з надання та виплати різних позик і кредитів. Кредити поділяються на державні та приватні, частка яких набагато більша. Державні кредити надають, зважаючи на стратегічні інтереси держави-кредитора, тобто з погляду його зовнішньополітичних пріоритетів. Приватні кредити переслідують економічну вигоду, тобто отримання прибутків.

На міжнародному ринку кредитів домінує кілька валют. Більша частина позикових коштів надається в американських доларах, японських єнах та англійських фунтах стерлінгів. При цьому роль долара знижується, а інших валют – підвищується.

Світовий **інвестиційний ринок** – глобальний механізм довгострокового закордонного вкладення фінансових коштів з метою отримання підприємницького прибутку.

Мал. 119. Частка найбільших центрів у торгівлі валютою, %

Інвестиції, як і кредити, бувають державними і приватними, для них характерні ті самі особливості. Інвестиції діляться на прямі і портфельні. Прямими називають ті, що дають інвестору право контролю над діяльністю певного об'єкта. До портфельних відносять інвестиції, що не становлять значної частки і не дають права контролю. Вирішальну роль на світовому інвестиційному ринку відіграють прямі приватні інвестиції. Основну їх частину забезпечують найбільші транснаціональні компанії (ТНК).

З кінця ХХ ст. у світі спостерігається чітка тенденція до постійного збільшення прямих інвестицій. Основна їх частина припадає на розвинуті країни, що мають до того ж і велике позитивне сальдо інвестиційних операцій. Роль країн, що розвиваються, на світовому інвестиційному ринку теж зростає, однак це стосується невеликої групи нафтовидобувних і нових індустріальних країн.

Загальний обсяг прямих приватних інвестицій (так звана накопичена сума) становить близько 2 трлн дол., причому половина її припадає на три країни: США (1/4), Велику Британію і Японію (частка кожної з країн більше 1/10).

Інвестиційна привабливість тієї чи іншої країни залежить від багатьох чинників. Так, наприклад, американський ринок приваблює великою наявністю потужної і сучасної інфраструктури. Китай цікавий своїми дешевими ресурсами (в т. ч. трудовими) (мал. 120) та пільговим режимом для іноземних інвесторів. Велика Британія традиційно є «мостом» (або «трампліном») до Європи для американських і азіатських компаній.

У структурі інвестицій постійно збільшується частка не виробничої сфери господарства і, навпаки, зменшується частка вторинної та первинної. Ця тенденція відповідає

особливостям розвитку світової економіки і зрушень, що відбуваються в ній. Світ живе в епоху інформаційної (постіндустріальної) економіки.

● **Світові ареали та центри фінансової діяльності.** Основні фінансово-інвестиційні потоки циркулюють між розвинутими країнами (мал. 121). На їхню частку припадає більше 4/5 усього обсягу експортованого і імпортованого в світі капіталу. Однак географія міжнародного руху капіталу розширюється. Дедалі більша кількість країн, що розвиваються, залучається до ввезення та вивезення капіталу. Серед них виділяються Китай, Мексика, Бразилія, Аргентина, Малайзія, Індонезія, Таїланд, Індія, Туреччина і Єгипет. Серед країн з перехідною економікою найактивніше в міжнародному русі капіталу беруть участь Польща, Чехія та Угорщина. Тим часом велика група найменш розвинутих країн світу (близько 40 держав), де проживає 1/10 населення земної кулі, практично виключена з цього процесу.

Виділяють три *ареали фінансової діяльності*: США, Європа і Японія. Головною сферою прикладання американського капіталу була і залишається Європа (насамперед країни ЄС). У регіональній структурі їх інвестицій велику роль відіграє Канада, Латинська Америка, а останнім часом і країни Азіатсько-

Мал. 120. Використання дешевих трудових ресурсів для збирання бавовнику в Китаї

Тихоокеанського регіону. З кінця XX ст. зростає приток капіталу США у країни Східної Європи і СНД. А на фінансовий ринок США надходять здебільшого капітали західноєвропейських і японських ТНК. Цьому сприяє і державна політика США, яка не обмежує доступ іноземного капіталу в країну.

Європа за масштабами зарубіжних інвестицій значно перевищує США. Основний потік капіталів відбувається між самими європейськими країнами, що пояснюється тісними інтеграційними зв'язками в рамках Європейського Союзу. Друге місце посідає експорт капіталів у США. Третім напрямком експорту західноєвропейських капіталів є напрямком Західна Європа – країни Східної Європи і СНД.

Японія на світовому ринку капіталу з'явилася порівняно недавно. Основна частина її капіталів спрямована в США і Європу, а решта 1/4 – в країни, що розвиваються, де вона вкладає їх як у нові (Південна Корея, Тайвань, країни АСЕАН), так і базові (Бразилія, Малайзія, Філіппіни тощо) галузі.

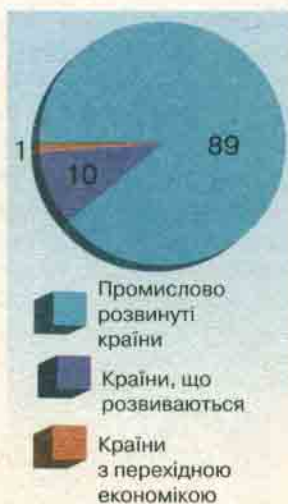
Серед країн, що розвиваються, теж склалося два фінансові ареали: ОПЕК і нові індустріальні країни.

З укрупненням банків і зі збільшенням концентрації фінансової діяльності стали виникати *фінансові центри*. Перше місце за кількістю таких центрів посідає Європа. Умовно їх можна поділити на старі (Лондон, Париж, Цюрих) і нові.

На світовій фінансовій карті в останні десятиліття з'явилося кілька десятків нових фінансових центрів, що надають податкові та інші пільги для іноземців на своїй території. Склалося два основні типи нових фінансових центрів – *податкові гавані* та *офшорні зони*. До податкових гаваней відносять ті країни, у яких існують більш низькі податки на деякі види прибутків (наприклад, Ліхтенштейн). *Офшорні зони* (у перекладі з англійської «офшор» означає «що знаходиться у відкритому морі») перебувають поза юрисдикцією даної держави, живуть за власними фінансовими законами. Вони відрізняються від податкових гаваней тим, що працюють з іноземцями в іноземній валюті (Гібралтар, Сянган, Панама, Кіпр тощо). Є вони і в межах західних країн – штат Делавер у США, острів Мен у Великій Британії. З'являються і нові фінансові лідери. Наприклад, маленька європейська держава Люксембург наздоганяє світового банківського гіганта Швейцарію. У Люксембургу є свої козири в конкурентній боротьбі – найсуворіша банківська таємниця, легкість відкриття рахунку в банку, відносно невеликі податки.

● **Світові фінансові установи.** Регулюють міжнародні валютно-фінансові відносини *Міжнародний валютний фонд (МВФ)* і *Світовий банк*.

Основна мета Міжнародного валютного фонду (МВФ) – сприяти міжнародній валютній співпраці у створенні вигідних умов для розвитку світової торгівлі, у підтримці стабільності валютних курсів, у створенні міжнародної системи платежів, у наданні кредитів країнам – членам МВФ з метою вирішення їхніх валютно-фінансових проблем. У своїй діяльності МВФ дотримується жорстких правил: країни, які отримали його кредити, повинні взяти на себе певні зобов'язання.

Мал. 121. Участь окремих груп країн світу в експорті капіталу (у формі прямих інвестицій) (%)

Світовий банк – самостійна організація, яка утворилася одночасно з МВФ. До неї входять чотири фінансові організації: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародна асоціація розвитку, Міжнародна фінансова корпорація (МФК) і Міжнародне агентство з інвестиційних гарантій (МАІГ). МБРР у цій системі грає головну роль. Його мета – сприяти в розвитку економіки держав-членів шляхом виділення їм виробничих капіталовкладень, у заохоченні приватних інвестицій, у стимулюванні тривалого стабільного росту і підтримці рівноваги платіжних балансів. МВФ надає позики будь-якій країні, а МБРР – тільки бідним країнам. Умовою для вступу тієї чи іншої країни до МБРР є її членство в МВФ.

Доведіть чи спростуйте

Значна частина фінансово-інвестиційних потоків зосереджена в промислово розвинутих країнах світу.

номіки держав-членів шляхом виділення їм виробничих капіталовкладень, у заохоченні приватних інвестицій, у стимулюванні тривалого стабільного росту і підтримці рівноваги платіжних балансів. МВФ надає позики будь-якій країні, а МБРР – тільки бідним країнам. Умовою для вступу тієї чи іншої країни до МБРР є її членство в МВФ.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, чим зумовлений вивіз капіталу і чому країни зацікавлені в його залученні. У яких основних формах здійснюється міжнародний рух капіталу?
2. Чи можна вирішити в перспективі проблему зовнішньої заборгованості? Який би ви запропонували спосіб?
3. Які нові країни з'явилися на світовому фінансовому ринку? Коротко розкажіть про одну з них.
4. Нанесіть на контурну карту світові ареали і центри фінансової діяльності.
5. Підготуйте розповідь про одну із світових фінансових установ. Назвіть установу, яка регулює валютно-фінансовий ринок в Україні. Що ви про неї знаєте?

Обговорімо...

Яка участь України в міжнародному русі капіталу? Поясніть, для чого потрібно Україні залучати іноземний капітал.

ПРАКТИКУМ

1. Практична робота на тему «Складання характеристики вугільної промисловості світу».
2. Практична робота на тему «Побудова картосхеми розміщення основних районів енергетики, чорної і кольорової металургії».
3. Практична робота на тему «Економіко-географічна характеристика важливих районів машинобудівної промисловості».
4. Практична робота на тему «Складання картодіаграми найбільших виробників основних зернових культур».
5. Практична робота на тему «Складання картосхеми «Види міжнародного туризму»».
6. Презентація на тему «Туристичний регіон світу» (за власним вибором).
7. Практична робота на тему «Нанесення на контурну карту основних фінансових центрів і потоків у світі».

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ СВІТУ

*Тема 1. Географічний нарис
про Європу*

*Тема 2. Географічний нарис про
Азію*

*Тема 3. Географічний нарис
про Північну Америку*

*Тема 4. Географічний нарис
про Латинську Америку*

*Тема 5. Географічний нарис
про Африку*

*Тема 6. Географічний нарис
про Австралію і Океанію*

§ 58. Сучасні підходи до виокремлення регіонів світу

Регіональна географія світу є однією з базових галузей географічної науки, яка досліджує особливості й закономірності просторової організації суспільства і його складових на рівні регіонів світу. У повсякденному житті ми часто стикаємося з поняттям *region*, говорячи про регіональну політику, чи регіональну економіку, чи регіони світу тощо. Сам термін «регіон» виник на основі латинського кореня, який означає область, округ. Його синонімом є термін «район», проте на практиці його застосовують переважно до території меншого масштабу, зокрема всередині великих країн (наприклад, України, США тощо).

Основною одиницею регіонального поділу нині є історико-географічний регіон, тобто територія більш або менш цілісна в історичному, географічному, політичному, культурному і господарському відношенні. Такі регіони мають різний ступінь внутрішньої єдності, а часто штучно роз'єднані: все це залежить від їхньої історичної долі і типу цивілізацій, що склалися, перебігу етнічних процесів, напрямку господарських зв'язків, розвитку транспортних шляхів тощо.

Регіон (лат. *regio, regionis* – область, округ) – певна історико-географічна область, що об'єднує території не менше двох країн, має конкретно визначені межі і відносно спільні природні, історичні, соціально-культурні та господарські особливості.

Характеристика кожного регіону базується на визначенні його географічної специфіки, тобто територіальних відмінностей. Головними при цьому є природно-ресурсний потенціал регіону, особливості розміщення населення і господарства.

Зважаючи на сучасний стан економічного, історичного, культурного і географічного розвитку країн світу, прийнято виділяти 17 регіонів світу (мал. 122). Так, у Європі традиційно виділяють Західну (на карті – 1), Північну (2), Південну (3) і Східну (4) Європу. Однак після розпаду соціалістичної систе-

Мал. 122. Регіони світу

ми і поділу ряду колишніх соціалістичних держав колись монолітна Східна Європа (4) не має більше тієї єдності та спільності, що була раніше. Тому цей великий регіон доцільно розбити на два: Східну Європу, у якій залишилися Європейська частина Росії, Україна, країни Балтії, Білорусь, Польща та ін., і Південно-Східну Європу, куди увійшли країни південного «блоку», зокрема Болгарія, країни колишньої Югославії, Румунія, Молдова тощо.

Азію традиційно поділяють на Південно-Західну (5) (або Близький і Середній Схід), Південну (6), Східну (7), Південно-Східну (8). Території цих регіонів давно склались, і кожний з них охоплює країни, які тяжіють до відповідних географічних регіонів Азії. Нині виділяють ще й п'ятий регіон – Північну та Центральну Азію (9), до якого увійшли азіатські країни і території колишнього СРСР (Азіатська частина Росії, Казахстан, країни Середньої Азії).

В Америці виділяють два великі регіони – Північну Америку, або Англо-Америку (10), та Латинську Америку (11). Африку, згідно з історичними, культурно-етнічними, географічними особливостями, традиційно поділяють на п'ять регіонів: Північну (12), Західну (13), Центральну (14), Східну (15) і Південну (16) Африку. До історико-географічного регіону Австралія і Океанія (17) входять країна Австралія і всі острівні держави і території Тихого океану.

Відмінності в природних умовах, економічна й культурна специфіка сформували всередині регіонів окремі, відносно єдині території нижчого рангу – **субрегіони**. Найчіткіше вони виражені в Азії. На політичній карті світу виділяють такі історико-географічні субрегіони, що об'єднують країни за ознаками сусідства, спільності історичного, культурного і господарського розвитку:

- **Близький Схід** – розташований на стику Азії і Північної Африки; до його складу входять Єгипет, Судан, Ізраїль, Сирія, Ліван, Туреччина, Ірак, Кіпр, країни Аравійського півострова;
- **Середній Схід** – Іран, Афганістан;
- **Скандинавія** – Данія, Норвегія, Швеція, Ісландія;
- **Закавказзя** – Грузія, Вірменія, Азербайджан;
- **Середня Азія** – Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизія;
- **Далекий Схід** – охоплює схід Росії, Китай, КНДР, Південну Корею, Японію, Монголію, Тайвань;
- **Прибалтика (країни Балтії)** – Литва, Латвія, Естонія.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть чинники, що впливають на формування історико-географічного регіону.
2. Проаналізуйте матеріал параграфа. Чи згодні ви з таким виокремленням регіонів світу?
3. Поясніть різницю між термінами «регіон» і «район».

Обговорімо...

З часом регіони набувають визначальних рис, які спільно створюють регіональний характер, індивідуальність, особливу атмосферу.

Доведіть чи спростуйте

Поділ світу на історико-географічні регіони є найприроднішим, оскільки він дає змогу для універсального їх вивчення з урахуванням природних, історичних, культурних, господарських та інших особливостей.

ТЕМА 1.

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС
ПРО ЄВРОПУ

Ви дізнаєтеся про:

- географічні особливості та природно-ресурсний потенціал Європи;
- значну внутрішню регіональну диференціацію і високий рівень функціональної спеціалізації регіону;
- господарський розвиток і провідні економічно розвинуті країни регіону.

Ви навчитеся:

- визначати економіко-географічні особливості Європи;
- характеризувати темпи розвитку, особливості галузевої структури та територіальної організації господарства країн Європи;
- порівнювати рівні розвитку європейських країн і скласти комплексну характеристику будь-якої з них.

§ 59. Західна Європа

Європа охоплює західну частину материка Євразія і є однією з найобжитіших і економічно найрозвинутіших частин світу. У Європі налічують 44 держави. На площі 10,8 млн км² мешкає понад 14% населення світу. Економіка європейських країн дає близько 1/3 світового обсягу виробництва.

Європейські країни мають сприятливіші умови для інтеграційних процесів, ніж інші частини світу. Зумовлено це вигідним геополітичним положенням, багатими природними ресурсами, подібними рисами історичного розвитку багатьох країн, відносною одноманітністю населення за етнічним і соціальним складом. Сучасна риса розвитку Європи полягає в активній господарській взаємодії країн регіону (з 44 країн 27 є членами ЄС).

● **Склад і економіко-географічне положення Західної Європи.**

Економіко-географічна специфіка Європи чітко простежується за її регіонами, серед яких найвищий рівень розвитку має Західна Європа. Цей регіон налічує 11 країн і межує з усіма іншими регіонами Європи (мал. 123).

Для економіко-географічного положення Західної Європи характерні такі риси: відносна компактність і сусідське розташування більшості країн, при цьому природні умови регіону не тільки не утворюють значних перешкод для відносин між країнами, а навпаки, сприяють їхньому розвитку; приморське розташування більшості країн, адже регіон омивається морями Атлантики (Балтійським, Північним, Ірландським, Середземним) і має безпосередній вихід у відкритий океан; центральне положення щодо інших регіонів Європи, через територію регіону проходять зв'язки між різними частинами Європи. Усі країни регіону входять до ООН та ЄС (крім Швейцарії), а ФРН, Франція, Велика Британія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург є членами НАТО.

● **Природно-ресурсний потенціал.** У Західній Європі широко представлені низовини, горбисті рівнини і молоді високі гори альпійської складчастості. Тут також є невеликі за площею і висотою *гори*: Центральний Французький масив, Вогези, Рейнські Сланцеві гори тощо. Альпи – найвищі гори Європи, їхня довжина сягає 1200 км, ширина – до 260 км, найвища вершина – гора Монблан (4807 м) (мал. 124). Для Альп характерні численні льодовики й су-

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб *
1	Австрія	Відень	83,9	8,2
2	Бельгія	Брюссель	30,5	10,4
3	Велика Британія	Лондон	244,8	61,3
4	Ірландія	Дублін	70,2	4,2
5	Ліхтенштейн	Вадуц	0,16	0,03
6	Люксембург	Люксембург	2,58	0,5
7	Монако	Монако	0,0019	0,03
8	Нідерланди	Амстердам	41,9	16,8
9	ФРН	Берлін	356,9	82,2
10	Франція	Париж	551,5	64,0
11	Швейцарія	Берн	41,3	7,6
	Усього по регіону		1423,8	255,2

Мал. 123. Країни Західної Європи (*на 2010 р.)

часне зледеніння (близько 1200 льодовиків). Гори порізані долинами, які дав-но заселили й освоїли люди, а через перевали проклали залізниці й автомо-більні дороги. Рівнини приурочені переважно до прибережних районів. Найбільші з них – Північногерманська й Північнопольська. Майже 40% пло-щі Нідерландів перебуває нижче рівня моря.

Надра регіону в минулому мали значний потенціал мінеральної сировини, проте в результаті тривалого промислового освоєння він уже значно вичерпа-ний. На частку регіону припадає понад 1/4 запасів кам'яного вугілля в Європі. Найбільшими кам'яновугільними басейнами і районами є: у ФРН – Рурський і Саарський, у Франції – Лільський, у Великій Британії – північ Англії і Шотландія. У 60-х роках XX ст. на шельфі Північного моря було знайдено вели-чезні запаси нафти й газу. Значні поклади тор-фу є в Ірландії. Залізні басейни розташовані у Франції (Лотаринзький) і Люксембурзі. На уран багаті надра Франції (найбільші в Європі запаси). Є також поклади кам'яної й калійної солі, поліметалів, графіту та ін.

Для Західної Європи характерні помірний і частково субтропічний середземноморський типи клімату. Наявність вологих атлантичних повітряних мас робить клімат м'яким і спри-ятливим для життя і господарської діяльності. Середні температури січня становлять $-1^{\circ}\dots +3^{\circ}\text{C}$, липня $+18^{\circ}\dots +20^{\circ}\text{C}$. Річна сума атмо-сферних опадів загалом зменшується із заходу на схід від 1000 до 600 мм.

Регіоном тече чимало рік, найбільші з них – Дунай, Рейн, Луара, Сена, Ельба, Рона, Темза. Для деяких країн характерне постійне гідротехнічне будівництво і «боротьба з морем». Так, у Нідерландах побудовано понад 2000 км дамб і 5500 км каналів. Лісів мало, вони вкривають лише 22% території регіону. У більшості країн ліси переважно штучні.

Мал. 124. г. Монблан в Альпах

Рекреаційні ресурси регіону дуже багаті й різноманітні. Берегова смуга в регіоні надзвичайно порізана. Тут утворилися мальовничі бухти, затоки, внутрішні моря, тисячі кілометрів морських пляжів тощо. Всесвітньо відомими курортами є Лазуровий берег у Франції, Альпи, Тюрінгенський Ліс у Німеччині. У країнах регіону створено понад 90 заповідників і національних парків.

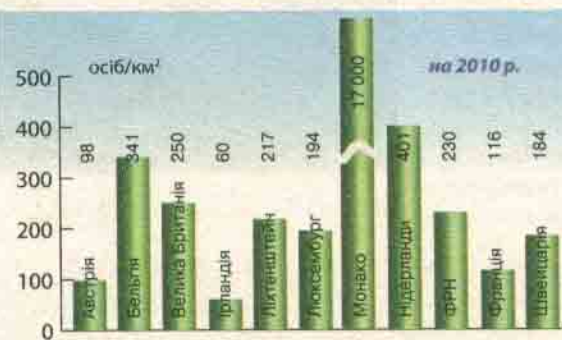
● **Населення.** Західна Європа – найзаселеніший регіон світу. Середня густина – близько 180 осіб/км². Переважання високорозвинутих країн у складі регіону вплинуло й на ситуацію з *відтворенням населення*. Усі країни належать до першого типу відтворення, який характеризується низькими рівнями народжуваності і смертності, старінням населення. Природний приріст у всіх країнах близький до нуля, лише в Німеччині він став від'ємним. Це пов'язано з великою часткою літнього населення, диспропорціями статевого складу, малодітністю переважної більшості сімей.

У *національному складі* переважають представники індоевропейської мовної сім'ї, зокрема германської (німці, англійці, австрійці, голландці) і романської (французи, італосвейцарці) груп. Більшість держав однопонаціональні, національні меншини є у Франції (корсиканці, фламандці, араби), ФРН (турки, італійці, греки), Великій Британії (шотландці, ірландці, валлійці), Швейцарії. А, наприклад, у такій країні, як Монако, піддані держави (монегаски) у меншості – їх усього 16%. Останнім часом у двонаціональних і багатонаціональних країнах спостерігається загострення міжнаціональних відносин. Особливо це стосується Великої Британії (Ольстер), Бельгії, Німеччини й Франції.

За *релігійною ознакою* переважна частка населення – християни. Католицизм переважає у Франції, Ірландії, Бельгії, Люксембурзі, на півдні ФРН. Протестантські церкви особливо поширені у Великій Британії й на півночі Німеччини.

Населення *розміщене* дуже нерівномірно (мал. 125): найгустіше заселені Південно-Східна Англія, Нідерланди, Бельгія, Північна Франція, Рур і прирейнська частина Німеччини. Західна Європа має один із найвищих у світі рівнів урбанізації, який становить близько 80%. Найурбанізованішою країною є Монако (100% міських жителів). Міста більшості країн регіону виникли ще за часів Давнього Риму, тож багаті на історичні й культурні пам'ятки.

Мережа міст у регіоні одна з найгустіших у світі. Основу її утворюють велетенські промислово-міські агломерації, що налічують сотні міст різного розміру і в яких зосереджено близько 60% всіх мешканців. Таких агломерацій тут існує вже понад 400, найбільші з них – Лондонська (13 млн осіб), Паризька (12,6 млн), Рейн-Рурська (11,5 млн), Берлінська (5 млн) та ін.

Мал. 125. Густина населення в країнах Західної Європи

Мал. 126. Показник ВВП на душу населення в країнах Західної Європи

● **Господарський розвиток регіону.** Країни регіону вирізняються високим рівнем розвитку господарства і відіграють дуже велику роль у світовій економіці (мал. 126). Тут розташовані три країни з групи держав Великої сімки – ФРН, Франція, Велика Британія.

У виробничих відносинах економіка Західної Європи характеризується всебічним розвитком ринку, підприємництва й конкуренції. Економічний розвиток регіону вже з 70-х років ХХ ст. відзначається посиленням виробництва і капіталу, інтенсифікацією інтеграційних процесів. Зростають роль і значення ТНК (монополій), серед яких дуже впливовими є нафтові «Роял Датч Шелл» і «ВР» (Велика Британія), металургійні «Пешине-Южин-Кюльман» (Франція), автомобільні «БМВ», «Даймлер», «Фольксваген» (ФРН), «Рено» (Франція), електротехнічні й електронні «Філіпс» (Нідерланди), «Сіменс» (ФРН), хімічні «Байер», «БАСФ» (ФРН), харчова «Нестле» (Швейцарія), фінансова «Дойче Банк» (ФРН) тощо. Інтенсивного розвитку набула банківська сфера, особливо це стосується Швейцарії з її відомими банками. Світовими фінансовими столицями є Лондон, Франкфурт-на-Майні, Цюрих і Люксембург.

Західна Європа – один з провідних і найстаріших у світі туристсько-рекреаційних регіонів. Значні природно-рекреаційні ресурси, велика кількість міст з історичними, архітектурними, художніми й іншими визначними пам'ятками залучають до Західної Європи щороку до 180 млн туристів. У регіоні є країни, які лідирують за кількістю туристів: Франція (перше місце у світі, 74,2 млн туристів), Велика Британія (28 млн), ФРН (24 млн).

У міжнародному географічному поділі праці (МГПП) країни Західної Європи представлені насамперед галузями наукоємного машинобудування (автомобільним, електронним, авіабудуванням, виробництвом побутової техніки), хімічною промисловістю, окремими галузями легкої та харчової промисловості. У сільському господарстві переважають галузі інтенсивного тваринництва та вирощування кормових, технічних і зернових культур, овочів, фруктів, винограду, квітів.

Промисловість – основа господарства регіону. Вона сконцентрована переважно в трьох найбільших країнах – ФРН, Франції і Великій Британії.

Нині паливно-енергетичний баланс Західної Європи став нафтогазовим. Водночас із традиційним видобутком вугілля, у регіоні щорічно добувають близько 200 млрд м³ природного газу і 90 млн т нафти, у Франції видобувають уран. Значна роль ТЕС у ФРН й Бельгії, де вони розташовані в основному в міських агломераціях. Роль АЕС велика у Франції, де вони виробляють 78 % електроенергії країни, а також у Бельгії, ФРН і Великій Британії. Значна частка ГЕС у виробництві електроенергії в Австрії й Швейцарії. У Франції 1966 р. була побудована перша в світі припливна електростанція у гирлі р. Ранс.

Металургійний комплекс нині працює практично повністю на імпортній руді з Африки, Австралії й Америки. Найбільшими виробниками чорних металів є ФРН (Рур, Саар), Бельгія («Чорна Бельгія» – район Льежа), Франція (Лотарингія). Люксембург («сталевий карлик») посідає перше місце в світі за кількістю виробленої сталі на душу населення.

Провідною галуззю промисловості Західної Європи є машинобудування з найширшим у світі асортиментом продукції. До цієї галузі залучено понад 30 % трудових ресурсів регіону. Особливого розвитку набуло автомобілебудування (табл. 1), зокрема у ФРН (концерни: «Фольксваген», «Даймлер», «БМВ»), Франції («Рено», «Пежо-Сітроєн»), Великій Британії (компанія «Бритіш лейланд»). Суднобудування найвищого рівня досягло у ФРН, Великій Британії і Нідерландах. Електротехніка розвинена в Німеччині (фірми «Бош» і «Сіменс» –

РОЗДІЛ 2

ектронприлади), Нідерландах («Філіпс» – телевізори, комп'ютери, телефони тощо), Франції («Тефаль», «Мулінекс» – побутова техніка). Швейцарія – один з головних світових виробників високоякісних годинників.

У хімічній промисловості Західна Європа зберегла свої позиції у вироб-

Таблиця 1. Країни –
лідери з виробництва
автомобілів

Країна	Виробництво автомобілів, млн од. (2008 р.)	
	Усього	Легкові
ФРН	6,04	5,5
Франція	2,56	2,1
Велика Британія	1,64	1,4
Бельгія	0,72	0,68

ництві класичних видів продукції, яке використовує місцеву сировину й відходи інших галузей. На країні регіону припадає близько 1/3 світового хімічного виробництва, а ФРН і Франція входять у трійку світових хімічних лідерів, особливо за виробництвом барвників, пластмас, продукції нафтохімії, медикаментів та ін.

У Західній Європі розвинені майже всі галузі легкої промисловості. Проте нині ряд галузей, зокрема текстильна і швейна, відчувають гостру конкуренцію з боку країн, що розвиваються, де за такої самої якості виробів ціна є нижчою.

Країни Західної Європи – одні з найбільших виробників харчових продуктів. Тут розвиваються м'ясопереробка (ФРН, Франція, Велика Британія), молочна галузь (ФРН, Швейцарія – концерн «Нестле»

Австрія), сироваріння – Франція (понад 400 сортів), Швейцарія, Нідерланди, пивоваріння – ФРН, Австрія, Нідерланди та ін.

Сільське господарство традиційно відзначається малою кількістю працівників і дуже високою інтенсивністю. Провідна галузь – *тваринництво*, на яке припадає близько 70 % всієї сільськогосподарської продукції. Основною його спеціалізацією є виробництво молока і молочних продуктів, а також м'яса. *Рослинництво* в регіоні високопродуктивне, що пояснюється не тільки сприятливими кліматичними умовами, а й високим технічним оснащенням, раціональним підбором культур, ефективним використанням добрив тощо. Швидко розвивається виробництво важливих зернових культур – пшениці та кукурудзи (Франція), а також картоплі (ФРН і Нідерланди), цукрового буряку (Франція), хмелю (ФРН, Бельгія, Австрія). Вирощують також різні олійні культури, серед яких домінує соняшник (особливо у Франції). Південь Франції славиться вирощуванням олив, з яких виробляють цінну олію. На виробництво олії також йде частина зібраної кукурудзи.

У харчовому раціоні народів Західної Європи традиційно значне місце відводилось овочам і фруктам. Тому сільськогосподарські підприємства в цих країнах спеціалізуються на вирощуванні різних сортів капусти, томатів, цибулі, моркви, огірків, шпинату, пряних трав. Важливу роль відіграє виноградарство. За збором винограду, виробництвом і експортом вина Франція традиційно посідає друге після Італії місце у світі (6,5 млн т вина). Проте сільське господарство не забезпечує повністю потреби регіону, тому країни Західної Європи імпортують масло, м'ясо, тростинний цукор, кормове зерно, продукти тропіків і рибу.

Уже давно самостійною галуззю сільського господарства в Нідерландах Великій Британії й Бельгії стало *квітникарство*. Так, у Нідерландах квіти вирощують уже понад 400 років, ця країна традиційно є світовим лідером у квітникарстві, а її квіти вивозять майже в усі країни світу.

Транспорт. Західна Європа – найбільш насичений різноманітними шляхами сполучення й усіма видами транспорту район земної кулі. Транспортна система так званого європейського типу має дуже густу мережу залізниць (особли-

во Бельгія, Нідерланди, Люксембург, ФРН). Високошвидкісні залізниці (TGV) функціонують у Франції, де вперше у світі почав курсувати поїзд зі швидкістю близько 400 км/год., у Німеччині існує система залізниць «Інтерсіті Експрес». Проте роль залізничного транспорту в регіоні останнім часом знижується.

Автомобільний транспорт успішно конкурує із залізничним і за багатьма показниками давно вже перевершує його. За кількістю автомобільного парку Західна Європа перебуває на другому місці в світі після Північної Америки. Майже 95% доріг мають високоякісне тверде покриття.

Річкові шляхи мають як меридіональний (Рейн, Рона), так і широтний (Темза, Дунай) напрямки. Головною водною артерією – р. Рейн – перевозять до 300 млн т вантажів щорічно. У його середній течії розташований найбільший річковий порт Європи – Дуйсбург. Морський транспорт здійснює переважно вантажні міжнародні перевезення. Найбільшими торговельними флотами володіють Велика Британія, ФРН, Франція, Нідерланди. У Нідерландах розташований найбільший порт Європи – Роттердам, який уже давно перетворився на унікальний велетенський промислово-транспортний вузол. Основу його спеціалізації становлять масові вантажі – нафта і нафтопродукти, руда, вугілля, зерно, добрива тощо.

Авіаційний транспорт незамінний у міжнародних пасажирських перевезеннях. Найбільші авіакомпанії регіону: «Ер Франс» (Франція), «Люфтганза» (ФРН), «Бритіш Ейрвейз» (Велика Британія), «КЛМ» (Нідерланди, Франція).

У регіоні є система нафто- й газопроводів, поромні переправи. З 1994 р. діє тунель під Ла-Маншем завдовжки 50 км, який з'єднує Францію і Велику Британію. Міжнародного значення набули перевали в Швейцарських та Австрійських Альпах.

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Країни Західної Європи залежать від зовнішніх економічних зв'язків. У їхньому експорті переважає готова промислова продукція, зокрема споживчі товари, аерокосмічне устаткування, хімікати, фармацевтичні препарати, автомобілі, наукові й медичні інструменти, зброя, а також капітали і послуги. В імпорті переважають промислова і сільськогосподарська сировина та напівфабрикати, продовольство (тропічні культури). Франція і ФРН є найбільшими в Європі імпортерами робочої сили.

Доведіть чи спростуйте

Західна Європа – батьківщина міських агломерацій.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Нанесіть на контурну карту країни Західної Європи і позначте їхні столиці.
2. Розкрийте особливості економіко-географічного положення регіону Західна Європа.
3. Розміщення населення на території країни складається як підсумок процесу природного приросту населення, з одного боку, а з іншого – його механічного руху. Які демографічні чинники діють у країнах Західної Європи на сучасному етапі?
4. Перелічіть галузі виробництва країн Західної Європи, що відіграють значну роль у міжнародному географічному поділі праці.

Обговорімо...

Коли йдеться про регіоналізацію, то Європа є одним з найскладніших географічних регіонів світу. Європа невелика за територією, але надзвичайно розмаїта в природному, культурному, політичному й економічному аспектах.

§ 60. Північна Європа

До складу Північної Європи входять п'ять країн: Данія, Ісландія, Норвегія, Швеція, Фінляндія (мал. 128).

● **Економіко-географічне положення регіону.** Для нього характерні такі риси: країни регіону межують із Західною і Східною Європою; регіон має вихід до морів Атлантичного і Північного Льодовитого океанів; розташований на перетині важливих морських і авіаційних магістралей з Європи в Північну Америку; суходільне сусідство з Росією створює перспективу тісних економічних контактів і величезний ринок збуту. В історичному розвитку, географічному положенні, мові й культурі народів Північної Європи багато схожих рис.

Мал.127. Гейрангер-фіорд у Норвегії

Усі країни є членами ООН, Данія, Фінляндія та Швеція – члени ЄС, Швеція з 1814 р. у зовнішній політиці дотримується принципу неучасті (нейтралітету) у військово-політичних блоках і військових конфліктах.

● **Природно-ресурсний потенціал.** Приморське розташування країн Північної Європи значно вплинуло на природу й господарство цього регіону. У рельєфі особливо виділяються Скандинавські гори, що тягнуться на 1700 км і мають висоту до 2500 м. Західні схили круто обриваються до Норвезького моря і розчленовані численними фіордами (мал. 127). Ісландія – одна з найактивніших вулканічних зон, що налічує понад 200 вулканів, з яких 26 діючих. Серед корисних копалин особливо

відзначаються поклади нафти й газу (Північне море), торфу (Фінляндія), урану (Швеція). Кристалічні породи Балтійського щита багаті на залізну руду (Швеція), мідь і свинець (Фінляндія).

Більша частина території перебуває під впливом морського помірного клімату. Середні температури літніх місяців коливаються від +11 °С в Ісландії до +17 °С у Швеції, Фінляндії. Середня температура січня становить близько 0 °С. Опадів випадає до 500–2000 мм.

Для Скандинавських країн і Фінляндії характерна густа сітка коротких повноводних і порожистих рік з численними водоспадами. Гірські ріки – джерело багатих гідроенергетичних ресурсів, якими найбільше забезпечені Норвегія і Фінляндія (перші місця в Європі). Головним джерелом енергії в Ісландії стали

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб*
1	Данія	Копенгаген	43,0	5,5
2	Ісландія	Рейк'явік	43,0	0,3
3	Норвегія	Осло	323,9	4,7
4	Фінляндія	Гельсінкі	338,1	5,3
5	Швеція	Стокгольм	449,9	9,1
Усього по регіону			1257,9	24,9

Мал. 128. Країни Північної Європи (*на 2010 р.)

виходи гарячих термальних вод. Країни регіону надмірно забезпечені прісною водою. Близько третини території Фінляндії охоплюють *болота*, саме тому назва, яку фіни дали своїй країні – Суомі, перекладається як «болотиста земля». Величезним багатством регіону є «зелене золото» – *ліс*. На Північну Європу припадає понад 70 % хвойних лісів Європи (без Росії).

Природно-рекреаційні ресурси дуже своєрідні. Це й унікальні Скандинавські гори, фіорди Норвегії, шхери Фінляндії, національні парки (понад 30), заповідники, заказники тощо. Великих територій майже не торкнулася діяльність людини.

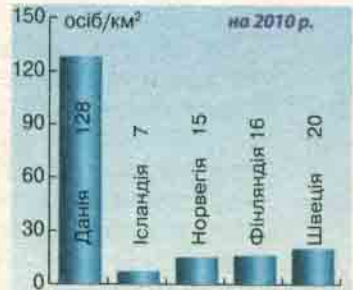
● **Населення.** За особливостями *відтворення* населення країни Північної Європи належать до першого типу. Нині темпи приросту населення позитивні, однак мінімальні (близько 0,2%). У регіоні одна з найвищих у світі тривалість життя, зокрема у Швеції вона становить 78 років для чоловіків і 83 роки для жінок. Постійно знижується частка дітей (20%) і зростає частка літніх людей (16%).

Скандинавські *народи* – нащадки германських племен, які прийшли сюди з півдня ще в 2300–2200 рр. до н. е. У IX–XI ст. н. е., що мають назву «епоха вікінгів», скандинави завоювали північ Франції, південь Італії, Ісландію, Гренландію, а також за п'ять століть до Колумба побували в Америці. Шведська, норвезька, данська та ісландська мови належать до германської групи індоєвропейської мовної сім'ї, а фінська – до фінно-угорської групи уральської сім'ї. Населення всіх країн є майже однонаціональним, найбільша частка національних меншин – у Фінляндії (6% шведів). За *релігійними ознаками* всі країни належать до протестантської гілки християнства, де домінує лютеранство.

Розміщене населення вкрай нерівномірно, що пов'язано насамперед з природними умовами. Максимальна густота населення спостерігається на півдні і на узбережжі Балтики. Дуже рідко заселені північні, окремі гірські і заболочені райони. Середня густота населення коливається від 7 до 20 осіб/км² і є найнижчою в Європі (мал. 129). Північна Європа – це урбанізований регіон, хоча тут переважають невеличкі міста, робочі селища.

● **Господарський розвиток регіону.** У країнах Північної Європи умови життя найліпші, навіть їхня модель соціально-економічного розвитку дістала назву «суспільство загального добробуту». Це пов'язано з високим рівнем життя (мал. 130) і відсутністю різких контрастів між багатими й бідними; високою соціальною захищеністю населення, низьким рівнем безробіття, традиційними історичними зв'язками, мовною, конфесійною і культурною близькістю, спільними рисами менталітету всіх скандинавів.

У МГПП країни регіону представлені окремими галузями ПЕК (нафтовою та гідроенергетичною), кольоровою металургією, машинобудуванням (випуском суден, автомобілів, електротехнічної продукції та засобів зв'язку), високорозвиненим лісопромисловим комплексом і деякими галузями харчової промисловості. З давніх часів велике значення в житті країн має рибальство і морське торговельне судноплавство.

Мал. 129. Густота населення в країнах Північної Європи

Мал. 130. Показник ВВП на душу населення в країнах Північної Європи

Промисловість. У країнах Північної Європи переважає обробна промисловість за значної частки електроенергетики, видобування мінеральної сировини і розробка лісів (крім Данії та Ісландії).

Енергетика базується частково на власних ресурсах (уран, торф) та імпортованих нафті й мазуті. У Норвегії та Ісландії майже всю електроенергію виробляють ГЕС, у Швеції і Фінляндії на гідроелектростанції припадає близько 30%. Останнім часом інтенсивно стала розвиватися атомна енергетика, особливо у Фінляндії і Швеції. За запасами гідроенергії Норвегія посідає перше місце в Європі, а за щорічним виробництвом електроенергії на душу населення вона вже багато років посідає перше місце в світі. Значного прогресу досягнуто Данією у використанні енергії вітру. В Ісландії значну частку електроенергії отримують на геотермальних станціях: гарячу джерельну воду тут використовують для опалення житлових і виробничих приміщень.

Металургія потужно розвивається у Швеції, Фінляндії і Норвегії завдяки значній рудній базі, забезпеченості електроенергією і водою. Виробляють марки особливо якісних сталей, алюміній, нікель і магній.

У структурі промисловості регіону головне місце належить машинобудуванню. Традиційна галузь тут – суднобудування, яке спеціалізується на виробництві криголамів (Фінляндія), бурових установок і платформ, прогулянкових яхт, танкерів, суден для рибальства (Норвегія, Швеція). Здебільшого ці судна йдуть на експорт. Світового визнання здобуло автомобілебудування Швеції. Тут діють всесвітньо відомі концерни «Вольво» й «Сааб», які виробляють до 310 тис. автомобілів на рік. Останніми десятиліттями у регіоні бурхливими темпами розвивається електронна й електротехнічна промисловість, зокрема у Швеції (фірма «Еріксон») і у Фінляндії (фірма «Нокія»), які спеціалізуються на випуску побутової техніки і засобів зв'язку (мал. 131).

Мал. 131. Штаб-квартира фірми «Нокія» у Фінляндії

У хімічній промисловості дотепер переважають традиційні виробництва, зокрема лісохімія, виробництво мінеральних добрив, хлору, кислот, соди, синтетичного каучуку. Одна з найстаріших і найважливіших галузей – деревообробна і целюлозно-паперова промисловість інтенсивно розвивається у Швеції, Фінляндії, Норвегії, які є головними експортерами у світі високоякісного паперу і целюлози.

Харчова промисловість особливо розвинена в Данії, яка славиться своєю молочною продукцією і м'ясними виробами (дає 1/3 світового експорту свинини, бекону і шинки). У Норвегії та Ісландії традиційно розвинута рибопереробка (морожене філе, рибне борошно, жир і консерви).

Сільське господарство. Воно є однією з найпродуктивніших галузей економіки країн регіону, хоча обробних земель мало. У країнах регіону переважає *тваринницький напрямок*, на частку якого припадає 70–80% продукції сільського господарства. Провідними галузями є скотарство, свиноварство й оленярство. Тут досягли найвищих надобів молока в Європі (у середньому 5000 кг на рік). У всіх країнах добре розвинене рибальство, а лідерами є Норвегія й Ісландія. Рибу експортують у сушеному, засоленому або швидко замороженому вигляді.

Рослинництво має другорядне значення, з посиленням ролі тваринництва збільшилися площі сіножатей і пасовищ. Традиційно великі площі відведе-

но під кормові культури (різні сіяні трави). Серед зернових у Скандинавії та Фінляндії переважають посіви ярої пшениці, а в Данії – озимої. Практично по-всюдно (окрім Ісландії) сіють ячмінь і жито. Серед технічних і продовольчих культур домінують картопля (висаджують аж до Полярного кола), цукровий буряк і рапс (на півдні). Ще з початку XX ст. швидко розвивалось і нині набуло значних обсягів оранжерейне господарство з вирощуванням овочів, фруктів і квітів.

Транспорт. Країни Північної Європи і їхні райони з'єднані один з одним (крім Ісландії) усіма видами транспорту, які утворюють складну транспортну систему. Основний вид транспорту – морський. За тоннажем явний лідер – Норвегія, понад 90 % тоннажу норвезького торговельного флоту залучено до міжнародних перевезень. Судноплавство у Фінській і Ботнічній затоках узимку здійснюється за допомогою криголамів.

Залізничний транспорт відіграє головну роль у внутрішніх перевезеннях на великі відстані у Швеції і Фінляндії. В Ісландії через особливі природні умови залізничного транспорту немає. Значну конкуренцію залізничному транспорту нині складає автотранспорт. Автошляхи в країнах регіону за якістю одні з найкращих у світі.

У Швеції і Фінляндії розвинений озерний транспорт. Тут озера з'єднані каналами і мають вихід у море. У міжнародних повітряних перевезеннях важливу роль відіграє «SAS» (Скандинавські авіалінії) – об'єднана авіакомпанія Скандинавських країн. У регіоні побудовано близько 160 аеропортів, з яких найбільшими є Стокгольм і Копенгаген.

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Країни регіону належать до значних торговельних країн світу. Вони виробляють 2 % продукції промисловості розвинених країн і дають 5 % їхнього експорту. Серед експортних товарів основними є папір, картон, целюлоза, продукція машинобудування, а також залізна руда, деревина, пиломатеріали, деякі сільськогосподарські продукти. Широко імпортують паливо, продовольство, устаткування, метали, споживчі товари. Головні торговельні партнери – країни Європейського Союзу та США.

Доведіть чи спростуйте

Країни Північної Європи успішно збудували економічну модель «скандинавського соціалізму».

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Нанесіть на контурну карту країни Північної Європи і позначте їхні столиці.
2. Оцініть природно-ресурсний потенціал країн Північної Європи.
3. Визначте особливості в розселенні населення країн Північної Європи.
4. Обґрунтуйте спеціалізацію країн Північної Європи в міжнародному географічному поділі праці.
5. Розкрийте особливості розвитку енергетики в регіоні. Накресліть шляхи її розвитку в перспективі.
6. Поясніть переваги тваринництва в розвитку сільського господарства країн Північної Європи.

Обговорімо ...

Окраїнне положення Північної Європи, певна ізоляція від європейської серцевини і суворість природних умов не завадили країнам регіону досягти потужного соціально-економічного розвитку, забезпечити гідний рівень життя і високу соціальну захищеність населення.

§ 61. Південна Європа

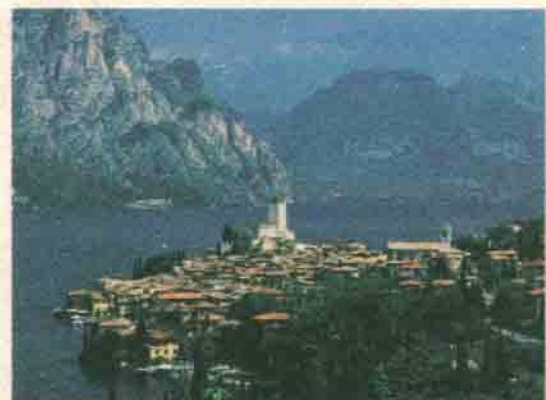
До складу Південної Європи входять вісім країн (мал. 132) і одна залежна територія – Гібралтар (належить Великій Британії). У регіоні розташовані найменша за площею у світі держава – Ватикан, територія якої становить 0,44 км², і найдавніша республіка світу – Сан-Марино (утворена ще 301 р.).

● **Економіко-географічне положення регіону.** Спільність рис середземноморської природи і приморське положення визначили подібність господарського розвитку країн регіону, традицій і культури народів. Країни Південної Європи розташовані на головних морських шляхах з Європи до Азії, Африки й Австралії, а Іспанія і Португалія – також і до Центральної та Південної Америки, що відобразилося на розвитку країн регіону ще за часів Великих географічних відкриттів. Усі країни входять до ООН, а найбільші держави регіону – члени НАТО і ЄС.

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб*
1	Андорра	Андорра-ла-Велья	0,46	0,08
2	Ватикан	Ватикан	0,00044	0,001
3	Греція	Афіни	132,0	10,7
4	Іспанія	Мадрид	504,7	40,5
5	Італія	Рим	301,3	58,1
6	Мальта	Валлетта	0,316	0,4
7	Португалія	Лісабон	92,3	10,7
8	Сан-Марино	Сан-Марино	0,061	0,03
Усього по регіону			1031,1	120,5

Мал. 132. Країни Південної Європи (*на 2010 р.)

Мал. 133. Озеро Лаго-Маджоре в Італії

● **Природно-ресурсний потенціал.** Регіон розташований на півостровах (Піренейському, Апеннінському і Балканському), які видаються далеко в Середземне море. Лише Італія охоплює частину материкової Європи. Серед європейських регіонів це найгористіший регіон, адже *гори* охоплюють до 70 % його площі. Найвищими системами є Альпи, Апеннінські, Балканські і Піренейські гори. Дуга Альп тут тягнеться із заходу на схід майже на 1200 км. *Низовини* невеликі за площею і розташовані здебільшого вздовж узбережжя і в долинах великих рік. У регіоні відчувається гостра нестача паливних *корисних копалин*, зокрема нафти, природного газу й вугілля, проте є значні поклади бокситів (Греція), ртуті, міді, мармуру, граніту, глини (Італія, Іспанія).

Клімат здебільшого типово середземноморський, із сухим жарким літом, м'якою дощовою зимою, що дуже сприяє сільському господарству й рекреації. Середні температури літа коливаються в межах +21°...+27°С, а зими – в межах -1°...+9°С. Оподи бувають переважно взимку в кількості 500–1200 мм. Улітку дуже часті посухи, особливо в Греції та Італії.

Великих *рік* мало, переважають короткі і бурхливі гірські річки. Багато річок мілі-

ють або пересихають влітку. Для судноплавства використовують лише деякі, найповноводніші ріки (По, Тахо та ін.). В Італії безліч мальовничих гірських озер, розташованих в Альпах (мал. 133). Південна Європа бідна на деревину, значні масиви лісів збереглися лише в Піренеях та Альпах.

Країни Південної Європи винятково багаті на *природно-рекреаційні ресурси*, до яких належать теплі моря, багатокілометрові піщані пляжі, мальовничі ландшафти, численні морські й гірські курорти, місцевості для альпінізму й гірськолижного спорту тощо.

● **Населення.** Традиційно для Південної Європи характерна висока народжуваність, однак *природний приріст* невеликий, близько 0,1–0,4 %. Переважна більшість південноєвропейських народів належить до романської групи індоєвропейської мовної сім'ї (португальці, іспанці, каталонці, італійці), лише греки – до грецької групи, а баски (мешкають в історичній області Країна Басків на півночі Іспанії) утворюють окрему мовну сім'ю.

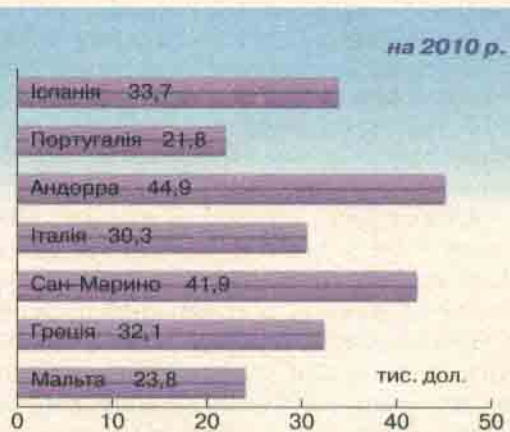
За *віросповіданням* більшість населення є християнами – католиками (захід і центр регіону) і православними (Греція). Тут розташований духовний і адміністративний центр Римської католицької церкви – Ватикан, який існує з IV ст.

Населення *розміщене* нерівномірно. Найбільша густина – у родючих долинах і приморських низовинах, найменша – у горах (Альпи, Піренеї) (мал. 134). Рівень урбанізації (понад 60 %) в Південній Європі набагато нижчий, ніж у Західній. Більшість міст розташована у приморських районах і поблизу від них, особливо вздовж річок, тут мешкає й основна частина населення. Міста зазвичай невеличкі (окрім Італії), серед них чимало таких, що беруть початок з іберо-римських часів (більше двох тисячоліть тому), і багаті на історичні пам'ятки. Найбільші міста: Мадрид (3,2 млн осіб), Рим (2,8 млн), Барселона (1,6 млн осіб).

● **Господарський розвиток регіону.** Південна Європа дотепер залишається дещо відсталим в економічному розвитку європейським регіоном, хоча Португалія, Іспанія, Греція і Мальта входять до ЄС. Економічним лідером регіону є Італія, яка належить до високорозвинутих індустріально-аграрних країн (мал. 135).

Мал. 134. Густина населення в країнах Південної Європи

Мал. 135. Показник ВВП на душу населення в країнах Південної Європи

РОЗДІЛ 2

Середземномор'я – головний район туристсько-рекреаційної діяльності не лише в Європі, а й у цілому світі. Кількість іноземних туристів, які прибувають до цього регіону, досягає 120 млн осіб на рік, вони надають перевагу Іспанії (52 млн іноземних туристів) й Італії (43 млн).

У МПП країни регіону представлені окремими галузями машинобудування, меблевою промисловістю, випуском будівельних виробів і обладнання, галузями легкої й харчової промисловості. У сільському господарстві переважає вирощування різноманітних субтропічних культур і розведення овець і кіз.

Промисловість. Останніми десятиріччями в регіоні активно почали розвиватися галузі обробної промисловості. Енергетика працює переважно на імпортному паливі з Африки та Росії. В електроенергетиці значна частка припадає на ГЕС, які виробляють близько 1/3 електроенергії, атомні станції збудовані в Іспанії й Італії. Розвинені чорна металургія і деякі галузі кольорової металургії (алюмінієва, мідна, свинцево-цинкова).

Машинобудування набуло міжнародного значення. Легкові автомобілі виробляють на концернах «ФІАТ» в Італії (мал. 136) і «СЕАТ» в Іспанії, які загалом випускають понад 4 млн автомобілів. Італія посідає провідне місце

Мал. 136. Збирання автомобілів на заводі концерну «ФІАТ» у Турині

світі за випуском окремих видів побутової техніки (холодильників, пральних машин, газових плит), всесвітньо відомими є також торговельні марки, як «Арістон», «Індезіт» і «Зануссі». Суднобудування і судноремонт здійснюють у найбільших у Середземному морі сухих доках на Мальті.

У структурі хімічної промисловості помітне місце належить нафтохімії, виробництву кислот, соди, мінеральних добрив тощо. Попри бідність на лісову сировину, країнах регіону історично розвинута деревообробна промисловість. Італія й Іспанія ще за часів Середньовіччя славилися Європі своїми дорогими меблями, а нині

потужними виробниками меблів з натуральної деревини. Португалія й Іспанія є провідними у світі виробниками корка з кори коркового дуба.

Легка промисловість працює переважно на імпортній сировині. В усіх країнах розвинені швейна, текстильна і взуттєва галузі. Італія щороку виробляє 250–300 млн пар взуття. Греція відома всьому світу своїми хутряними виробами. Харчова промисловість із власної сировини виробляє консерви, молочні вироби, макарони, вино, тютюн.

Сільське господарство. Південна Європа має давні аграрні традиції. В усіх країнах регіону *рослинництво* переважає над *тваринництвом*. Вирощують зернові культури (пшеницю, кукурудзу, жито, овес). Особливі сорти пшениці (для макаронної промисловості) культивують на півдні Італії. Серед технічних культур найважливішими є оливи, плантації яких охоплюють значні площі, цукровий буряк, бавовник (особливо в Греції). Великі площі відведено під овочеві (томати, капуста, салат, цибуля) і баштанні культури. Завдяки середземноморському клімату тут повсюдно вирощують виногради експортного значення набуло вирощування цитрусів: апельсинів і лимонів.

Тваринництво в регіоні є другорядною галуззю сільського господарства, адже умови Середземномор'я для нього не дуже сприятливі. Вирощують пер

важно велику рогату худобу, свиней, кіз, овець, свійських птахів. Скотарство молочного напрямку розвивається переважно на альпійських пасовищах.

Транспорт. Здавна середземноморський регіон склався як район судноплавства, цьому сприяла велика кількість зручних бухт, мисів, островів. Проте значних портів світового масштабу мало, більшість з них – середні за вантажообігом, зокрема Генуя, Таранто, Пірей та ін. У регіоні розташовані дві держави з групи країн зі «зручним прапором» – Греція і Мальта.

У внутрішньорегіональних перевезеннях велике значення має автомобільний транспорт. Італія – батьківщина давніх римських доріг і сучасних автошляхів. Загальна довжина автомобільних шляхів – 1,18 млн км. Залізничний транспорт має менше значення. У регіоні діють багато давніх і складних перевалів і тунелів в Альпах. Авіаційний транспорт особливо інтенсивно почав розвиватися в останні десятиліття, що пов'язано з активним розвитком туризму і збільшенням пасажиропотоку. Тут діє понад 110 аеропортів, з яких найбільшими є Афіни, Барселона, Мадрид, Рим, Мілан та ін.

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Країни Південної Європи відіграють дуже важливу роль у світовій торгівлі. Їхні головні торговельні партнери – країни ЄС, а також США. Основні статті експорту – продукція машинобудування (автомобілі, судна), хімічні товари, пластмаси, папір, картон, взуття, текстильні вироби, електроустаткування, цитрусові, рослинні консерви, вина, оливкова олія тощо. В імпорті велику частку становлять нафта й нафтопродукти, ввозять машини й устаткування, хімічні добрива, споживчі товари, продовольство, а також зброю.

Доведіть чи спростуйте

Південна Європа – колыска європейської цивілізації, батьківщина найдавніших у Європі високорозвинених культур.

Це цікаво

Країни-карлики регіону мають ряд дуже специфічних галузей господарства. Основними галузями економіки Сан-Марино є банківська справа, туризм (щороку країну відвідують до 3 млн осіб), електронна промисловість і виноробство. Важливим джерелом прибутків є випуск поштових марок і сувенірів (доходи від продажу марок становлять 10 % ВВП). В Андоррі 80 % ВВП дає туристична галузь, країну щороку відвідують до 9 млн туристів. Андорра є податковим оазисом, тому велику роль в економіці країни відіграє банківський сектор, що має податкові пільги. Процвітає торгівля предметами розкоші. Основне джерело прибутків у Ватикані – це пожертвування католиків усього світу (більше 260 млн дол. щороку), крім того, великі прибутки приносить туризм (продаж поштових марок, ватиканських монет євро, сувенірів, плата за відвідування музеїв).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Нанесіть на контурну карту країни Південної Європи і позначте їхні столиці.
2. Оцініть природно-рекреаційні ресурси регіону. Які відомі світові курорти тут розташовані?
3. Обґрунтуйте роль країн регіону в міжнародному географічному поділі праці.
4. Південна Європа є традиційно аграрним регіоном. Як традиційне аграрне виробництво «виживає» в сучасних ринкових умовах?
5. Поясніть, як держави зі «зручним прапором» впливають на розвиток світового судноплавства.

§ 62. Східна Європа

До цього великого регіону входять 20 країн (мал. 137), що розташовані східній і південно-східній частині Європи.

● **Економіко-географічне положення регіону.** На заході Східна Європа межує з високорозвинутими країнами, на південному заході – з державами Південно-Західної Азії, які є для країн регіону потенційними ринками збуту. Через Східну Європу проходять транс'європейські транспортні магістралі меридіонального і широтного напрямків. Регіон має центральне положення між Заходом і Сходом євразійського масиву країн, має вихід до морів (Балтійського, Адріатичного, Чорного й Азовського), що створює переваги для транспортно-торговельних зв'язків тощо.

З кінця XX ст. в ЕГП регіону сталися кардинальні зміни, пов'язані з розпадом СРСР, об'єднанням Німеччини, розпадом Чехословаччини на дві самостійні держави – Чехію і Словаччину, військовими конфліктами у Югославії, що призвели до її розпаду на шість незалежних країн. У результаті розпаду СРСР у регіоні утворилися такі незалежні держави, як Латвія, Литва, Естонія, Білорусь, Україна, Росія, Молдова.

Усі країни регіону входять до ООН, до складу ЄС і НАТО увійшли Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, а Росія, Україна, Білорусь і Молдова є членами СНД.

● **Природно-ресурсний потенціал.** Регіон особливо багатий на найрізноманітніші ландшафти помірного й субтропічного поясів. У рельєфі чергуються

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб*
1	Албанія	Тирана	28,7	3,6
2	Білорусь	Мінськ	207,6	9,6
3	Болгарія	Софія	110,9	7,1
4	Боснія і Герцеговина	Сараєво	25,3	4,6
5	Естонія	Таллінн	45,2	1,3
6	Латвія	Рига	64,5	2,2
7	Литва	Вільнюс	65,2	3,5
8	Македонія	Скоп'є	25,3	2,0
9	Молдова	Кишинів	33,8	4,3
10	Польща	Варшава	312,6	38,4
11	Росія (Європейська част.)	Москва	3960	108,7
12	Румунія	Бухарест	237,5	22,2
13	Сербія	Белград	88,3	7,3
14	Словаччина	Братислава	48,8	5,5
15	Словенія	Любляна	20,3	2,0
16	Угорщина	Будапешт	93,0	9,9
17	Україна	Київ	603,7	45,4
18	Хорватія	Загреб	56,6	4,5
19	Чехія	Прага	78,8	10,2
20	Чорногорія	Подгориця	14,0	0,66
Усього по регіону			5829,0	323,6

Мал. 137. Країни Східної Європи (*на 2010 р.)

низовини, горбисті рівнини і гори, хоча домінують рівнинні території. Гірські масиви здебільшого розташовані по краю регіону: Уральські, Кавказькі, Кримські, Карпатські, Балканські гори. Більша частина площі регіону охоплена рівнинами, серед яких найбільшою є Східноєвропейська (мал. 138) – одна з найбільших рівнин земної кулі (площею близько 5 млн км²). Більшість низовинних територій приурочені до прибережних районів і заплавлі рік.

За багатством і різноманітністю *мінерально-сировинної бази* регіон посідає одне з перших місць у Європі. Цілком задовольняються власні потреби в кам'яному вугіллі (Верхньосілезький басейн у Польщі, Донбас і Львівсько-Волинський в Україні, Печорський в Росії). На нафту й газ багаті надра Росії (Волзько-Уральський басейн), є незначні запаси в Україні, Румунії та Угорщині. Торф залягає в Білорусі, Польщі, Литві, горючі сланці – в Естонії та Росії. Рудні корисні копалини представлені залізними рудами (Криворізький басейн в Україні, КМА в Росії), марганцем (Нікопольський басейн в Україні), мідними рудами (Польща та Росія), бокситами (Угорщина), нікелем (Росія). Серед нерудних корисних копалин у регіоні є потужні запаси кам'яної солі (Україна й Польща), сірки (Україна), янтарю (Латвія і Росія), фосфоритів (Росія й Естонія).

Клімат на більшій частині території помірно континентальний, із середніми температурами січня до -5°C , а липня – до $+23^{\circ}\text{C}$, опадів випадає близько 500–650 мм. На півночі Європейської частини Росії клімат субарктичний і арктичний із суворою погодою. На південному заході панує субтропічний середземноморський клімат.

Характерна густа *річкова сітка*, представлена басейнами Волги, Дунаю, Дніпра, Дністра, Одеру, Вісли та ін., їхні притоки звичайно повноводні і мають спокійну течію. Тут налічують чимало озер: Карельський озерний край, Ладозьке, Онезьке, Чудське, Балатон, Шацькі озера та інші. У Білорусі, на півночі України, у Польщі є величезні площі болотистих територій, серед них найвідомішими є Прип'ятські болота. Цілющі джерела *мінеральних вод* здавна популярні в Чехії (Карлові Вари), Україні (Миргород, Прикарпаття й Закарпаття), Росії (мінеральні джерела Кавказу), Болгарії й Угорщині.

Ліси, що охоплюють понад 30 % території, є національним багатством країн Східної Європи. Багаті на ліси північ Росії, Карпати, Кавказ. Лісові ресурси є основою для розвитку деревообробної і меблевої промисловості.

До визначних *рекреаційних ресурсів* належать морське узбережжя, мінеральні джерела, карстові печери. Регіон багатий на морські, річкові й озерні, гірські курорти. У країнах Східної Європи останнім часом створено велику кількість національних парків, серед яких найвідоміший Біловезька Пуща.

● **Населення.** Демографічна ситуація в країнах регіону складна: для неї характерне різке зниження народжуваності і природного приросту, що зумовлено соціально-економічними чинниками. Наприклад, в Україні, Росії, Білорусі, Словаччині, Болгарії кількість мешканців останнім часом неухильно скорочується, показники народжуваності тут нижчі від рівня смертності, а отже, спостерігається старіння населення. Статевий склад характеризується певним переважанням жінок (53 %).

Мал. 138. Ландшафти Східноєвропейської рівнини

Східна Європа – дуже строкатий щодо національного складу й віросповідання регіон. У багатьох країнах велика частка представників національних меншин, зокрема росіян – у Латвії, Естонії, Україні, Білорусі, циган – в Угорщині та Словаччині, словаків – у Чехії, турків – у Болгарії, албанців – у Македонії. Найбільш багатонаціональною країною є Росія, на території якої мешкають представники понад 100 національностей. У регіоні домінує населення, що належить до двох мовних сімей. Найчисленніша – індоєвропейська, представлена слов'янською (росіяни, українці, білоруси, поляки, чехи, серби, болгари), балтійською (латиші, литовці), романською (румуні й молдавани) мовними групами. Уральська сім'я представлена фінно-угорською групою (угорці, естонці).

У регіоні домінує християнство, представлене всіма напрямками: католицизм сповідують у Польщі, Чехії, Словаччині, Хорватії, Словенії, Литві, частина угорців і латишів; православ'я – в Україні, Росії, Білорусі, Болгарії, Молдові, Сербії; протестантами є естонці й більшість латишів. Албанія є єдиною в Європі країною з практично повністю мусульманським населенням.

Населення розміщене відносно рівномірно. Середня густина становить близько 90 осіб/км², особливо густо заселені Чехія, Польща, Словаччина, Угорщина (мал. 139). Низька густина населення властива північним територіям Росії та найвищим районам Карпатських, Балканських і Кавказьких гір.

На розміщення населення щораз більше впливає урбанізація, пов'язана з переміщенням сільського населення в міста. Для урбанізації регіону характерні високі темпи зростання міського населення, зосередження населення у великих містах і формування міських агломерацій. Унікальною не лише для Польщі, а й загалом для Європи є Верхньосілезька агломерація, яка являє собою суцільну міську забудову з понад 30 міст і робітничих селищ у межах Верхньосілезького вугільного басейну. Найбільшими агломераціями є Московська (15 млн осіб), Київська (3,5 млн), Варшавська (3,3 млн), Будапештська (2,5 млн) та ін.

● **Господарський розвиток регіону.** З початку 90-х років XX ст. країни Східної Європи почали будувати нові основи ринкової економіки. У країнах тривають глибокі економічні й політичні перетворення, спрямовані на утвердження сталих ринкових відносин, на підвищення ефективності економіки та створення передумов для її збалансованого і стабільного зростання, на поліпшення умов і якості життя населення, на демократизацію суспільства тощо.

Найбільших успіхів у здійсненні ринкових реформ досягли Угорщина, Чехія, Польща, Словенія, країни Балтії, які вже з часом стали членами Європейського Союзу (мал. 140).

У МГПП країни регіону представлені галузями ПЕК, металургією, хімічною промисловістю, окремими галузями машинобудування (переважно важкого, транспортного й сільськогосподарського), ліспромисловим комплексом, легкою й харчовою промисловістю. Сільськогосподарська спеціалізація визначається вирощуванням зернових, технічних і кормових культур,

Мал. 139. Густина населення в країнах Східної Європи

овочів тощо. Країни Чорноморського й Адріатичного узбережжя розвивають туристсько-рекреаційний комплекс.

Промисловість є провідною галуззю економіки в переважній більшості країн регіону.

Енергетика в основному базується на ТЕС (на кам'яному і бурому вугіллі) і ГЕС, що збудовані на гірських ріках, Волзі, Дніпрі та Дунаї. Численні АЕС діють у багатьох країнах регіону, зокрема у Литві (один реактор АЕС виробляє 70% електроенергії в країні), Росії, Словаччині, Угорщині, Україні, Чехії, Румунії та Болгарії. У Росії поблизу Мурманська з 1960-х років працює Кислогубська припливна електростанція.

Чорна металургія використовує як місцеву, так і імпортовану сировину.

Найбільшими металургійними районами і центрами регіону є Центральний район (КМА) в Росії, Донбас і Придніпров'я в Україні, Верхня Сілезія в Польщі, Острава в Чехії та Кошице в Словаччині. Потужне трубопрокатне виробництво сформувалося в Україні й Росії. Кольорова металургія вирізняється виробництвом алюмінію (Угорщина, Росія, Сербія), міді (Польща, Росія, Болгарія), свинцю й цинку (Польща, Чехія, Словаччина, Росія, Румунія), нікелю (Росія, Україна).

Машинобудування є головною галуззю промисловості за вартістю продукції і за кількістю працівників. Важке машинобудування розвивається в Росії, Україні, Польщі. Автомобілебудування розвивається в усіх країнах, зокрема в Росії («ЗІЛ» у Москві; «ГАЗ» у Нижньому Новгороді, «КамАЗ» у Набережних Челнах, «ВАЗ» у Тольятті), в Україні («АвтоАЗ» у Запоріжжі, «КраАЗ» у Кременчуці, «ЛАЗ» у Львові), Білорусі («МАЗ» у Мінську), Чехії («Шкода» у Пльзені), Польщі («ДЕУ» (мікроавтобуси) у Любліні), Угорщині («Ікарус» у Будапешті). Суднобудівні заводи й верфі побудовано в Росії (Архангельськ, Мурманськ, Санкт-Петербург) (мал. 141), в Україні (Миколаїв, Херсон), у Польщі (Гданськ, Гдиня), у Румунії (Констанца), на яких виробляють великотоннажні судна (танкери, суховантажні, рефрижератори, траулери), а також малотоннажні баржі, ліхтеровози й катери. В усіх портах здійснюють судноремонт. Величезні криголами (атомоходи) виготовляють у Санкт-Петербурзі й Выборзі (Росія).

Авіаційна промисловість розвинена в Росії, Україні й Польщі, а електронна й електротехнічна – у Польщі (виробництво телевізорів, радіо, засобів зв'язку), Угорщині (апаратні телефони, енергоустаткування). Ряд галузей

Мал. 140. Показник ВВП на душу населення в країнах Східної Європи

Мал. 141. Судноверфі Санкт-Петербурга

у Білорусі, Росії й Україні забезпечують машинами сільськогосподарське виробництво.

Хімічна промисловість виділяється розвитком галузей нафто-, газо-, вуглехімії. Мінеральні добрива виробляють у Росії, Україні, Білорусі, Угорщині, Естонії. Фармацевтика є традиційною галуззю для Словаччини, Польщі, Угорщини. Болгарія відома своїми парфумерно-косметичними виробами.

Лісова й деревообробна промисловість є найстарішою галуззю господарства в Росії (особливо на півночі), Польщі (виробництво меблів), Словаччині (меблева і лісопильна промисловість), Чехії (фанерне виробництво), Білорусі (сірникова промисловість), Румунії (меблі з натуральної сировини). У Прибалтиці виробляють меблі, збірні будинки, спортивний інвентар.

Легка промисловість у регіоні має давню історію. Тут сформувалися цілі текстильні райони: у Росії – Москва й Іваново, у Польщі – Лодзь. Розвинені вовняна (Чехія, Польща, Росія), бавовняна (Росія, Естонія, Польща), лляна (Польща, Білорусь, Україна) промисловість. Взуття виготовляють у Чехії, Польщі, Угорщині, Росії, Білорусі. Харчова промисловість є важливою галуззю в усіх країнах регіону.

Доведіть чи спростуйте

Країни регіону пройшли дуже складний і драматичний шлях свого політичного й економічного розвитку.

Сільське господарство східноєвропейських країн загалом забезпечує їхні власні потреби в продовольстві. Усі країни є значними виробниками зернових культур. У північних районах культивують озиму пшеницю, а ближче до півдня – переважає яра. Жито є провідною зерновою культурою в Польщі, Білорусі й на півночі Росії. Всі країни висівають ячмінь, овес, на півдні значні площі відведено під кукурудзу.

Найважливішою технічною культурою у більшості країн є цукровий буряк, який вирощують переважно у лісостеповій зоні. Україна, Угорщина, південні райони Росії виробляють значну кількість соняшнику – основної олійної культури регіону. Чехія має значні плантації хмелю, який використовують для виробництва пива. Нечорноземні райони Білорусі, Польщі, Росії, Чехії, України є провідними виробниками картоплі. Усі країни вирощують значну кількість різноманітних овочів (помідори, баклажани, перець, цибулю, огірки тощо). А деякі з овочевих культур навіть стали символами національних кухонь, наприклад капуста – у Польщі, червоний перець (наприка) – в Угорщині. Теплий клімат дає змогу вирощувати різноманітні ефіроолійні культури (лаванду, м'яту, шавлію, троянду). У Болгарії є плантації славнозвісної казанлицької троянди, а на Адріатичному узбережжі – благородного лавра.

Галузі *тваринництва* відповідно до різноманітних природних умов регіону представлені скотарством, свинарством, промисловим птахівництвом тощо. Народи Крайньої Півночі Росії традиційно вирощують північних оленів. Звичаї селянського життя ще й досі зумовлюють значне поголів'я коней у Румунії, Молдові, Словенії. У підсобних господарствах селяни здавна тримають свійських птахів (курей, індичок, качок). Морські країни регіону, особливо ті, що виходять до Балтійського моря (Латвія, Литва, Естонія, Польща, Росія), є потужними виробниками рибної продукції.

Транспорт. У регіоні розвинені всі види транспорту. Останніми десятиліттями тут помітно збільшилася роль вантажного автотранспорту як у внутрішніх, так і в зовнішніх перевезеннях. Роль залізничного транспорту помітно зменшується. Морський транспорт обслуговує значну частину зовнішньотор-

говельних зв'язків країн регіону. Основними вантажами є нафта, кам'яне вугілля, руди металів, будівельні, хімічні, лісові матеріали, метал, зерно, машини. Великі порти: Гданськ, Гдиня (Польща), Клайпеда (Литва), Вентспіле, Рига (Латвія), Санкт-Петербург, Мурманськ, Новоросійськ (Росія), Одеса (Україна) (мал. 142), Варна (Болгарія), Констанца (Румунія) та ін. Найбільші морські торговельні флоти створено в Росії, Україні, Польщі, Румунії, Болгарії. Регіон має потужний річковий транспорт, який розвивається у водних системах Дунаю, Волги, Дніпра.

Мал. 142. Одеський морський порт (Україна)

Повітряний транспорт використовується здебільшого для перевезення пасажирів, а також цінних вантажів на значні відстані. Найбільші авіакомпанії – «Аерофлот-Російські авіалінії» (Росія), «LOT» (Польща) і «Міжнародні авіалінії України». Територією країн регіону прокладено нафтопровід «Дружба», газопроводи «Союз», «Сяйво Півночі», «Блакитний потік», багато трубопроводів прокладено з портів Адріатики.

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Між країнами Східної Європи існують тісні економічні зв'язки, зумовлені відмінностями природних умов і ресурсів. В експорті переважає продукція машинобудування, хімічної і легкої промисловості, деяка продукція кольорової металургії. Імпорт спрямований на ввіз мінеральної сировини (переважно нафти й газу), легкових і вантажних автомобілів, деяких видів продовольства (зерна, цитрусових, чаю, кави), товарів народного споживання (вовни, шкіри), металів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Нанесіть на контурну карту країни Східної Європи і позначте їхні столиці.
2. Проаналізуйте зміни в політичній карті регіону за останні 20 років.
3. Охарактеризуйте сучасну демографічну ситуацію в регіоні. Які економічні та соціальні проблеми, пов'язані з демографічною ситуацією, виникають у країнах Східної Європи?
4. Промисловість є провідною галуззю в переважній більшості країн регіону. Назвіть основні промислові райони регіону, укажіть провідні галузі.
5. Різноманітні природні умови вплинули на розвиток різних галузей у рослинництві й тваринництві. Назвіть їх, розкрийте напрямки подальшого розвитку.
6. Охарактеризуйте трубопровідний транспорт у країнах регіону. Як він впливає на сучасні міжнародні зв'язки в Європі?

Обговорімо...

Регіон Східна Європа за природними умовами, етнічними особливостями, культурними і політичними рисами надзвичайно різноплановий і строкатий. Етнічні та культурні відмінності країн регіону часто ставали причиною збройних конфліктів. Географи називають цей регіон зоною постійних розколів і дроблення, зоною руйнації встановленого порядку. Саме тут упродовж віків тривали імперські періоди, відбувалися неспокійні міграції, руйнівні війни, етнічні чистки, іноземні вторгнення.

ТЕМА 2.

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС
ПРО АЗІЮ

Ви дізнаєтеся про:

- географічні особливості та природно-ресурсний потенціал Азії;
- значну внутрішню регіональну диференціацію і високий рівень функціональної спеціалізації країн Азії;
- господарський розвиток регіонів Азії і провідні економічно розвинуті азійські країни.

Ви навчитеся:

- визначати економіко-географічні особливості регіонів Азії;
- характеризувати темпи розвитку, особливості галузевої структури і територіальної організації господарства країн Азії;
- порівнювати рівні розвитку країн регіону і складати комплексну характеристику будь-якої з них.

§ 63. Південно-Західна Азія

Азія є найбільшою частиною світу і охоплює площу 44 млн км², що становить майже 30 % суходолу земної кулі. Разом з Європою вона утворює найбільший материк на Землі – Євразію. Слово «Азія» ассирійського походження і в перекладі означає «схід», що вказує на географічне положення цієї території. Азія культурно й релігійно дуже різнопланова, що зумовлено впливом на її історичний розвиток багатьох цивілізацій.

Особливості природних умов, господарських пріоритетів населення, суспільно-політичний розвиток упродовж століть зумовили «мозаїчність» соціально-економічного розвитку Азії. Тут виробляють близько 45 % сукупного світового ВВП, розташована значна кількість економічно розвинутих країн світу, а також один з найбільших світових економічних центрів – Азіатсько-Тихоокеанський регіон (Японія, «азіатські дракони», Китай). Водночас в Азії є чимало країн з вражаючою бідністю, де панують голод і злидні.

Нині в Азії чітко виділяють п'ять історико-географічних регіонів, що мають певні природні, соціальні й економічні особливості. Це – Південно-Західна, Південна, Південно-Східна, Східна і Північна Азія.

● **Склад і економіко-географічне положення Південно-Західної Азії.**

До складу цього регіону входять 20 країн, на які припадає близько 17 % території Азії і майже половина її держав (мал. 143).

Країни регіону розташовані на «жвавому місці», тобто на стику трьох частин світу – Азії, Європи й Африки; узбережжя Південно-Західної Азії омиваються Середземним, Чорним, Аравійським, Червоним і Каспійським морями, а також Перською затокою; тут існували найдавніші центри цивілізації, де вже 10 тис. років тому були розвинені землеробство і скотарство, 6 тис. років тому виникла іригація і приблизно тоді ж зародилася металургія (виплавка міді). Вагомим об'єднавчим чинником у регіоні є приналежність більшості країн до мусульманського віросповідання, яке виникло на початку VII ст. на заході Саудівської Аравії. Крім ісламу, регіон є також батьківщиною ще двох релігій: християнства й іудаїзму. Південно-Західна Азія політично дуже неспокійний

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб*
1	Азербайджан	Баку	86,6	8,3
2	Афганістан	Кабул	652,9	29,1
3	Бахрейн	Манама	0,66	0,7
4	Вірменія	Єреван	29,8	3,0
5	Грузія	Тбілісі	70,0	4,6
6	Ємен	Сана	527,9	23,5
7	Ізраїль	Тель-Авів	21,0	7,4
8	Ірак	Багдад	438,3	29,6
9	Іран	Тегеран	1648,0	67,0
10	Йорданія	Амман	92,3	6,4
11	Катар	Доха	11,4	0,8
12	Кіпр	Нікосія	9,2	1,1
13	Кувейт	Ель-Кувейт	17,8	2,8
14	Ліван	Бейрут	10,4	4,1
15	ОАЕ	Абу-Дабі	82,8	5,0
16	Оман	Маскат	212,4	2,9
17	Палестина	Рамалла	6,2	4,1
18	Саудівська Аравія	Ер-Ріяд	2149,6	29,2
19	Сирія	Дамаск	185,1	22,2
20	Туреччина	Анкара	779,4	77,8
Усього по регіону			7022,6	329,6

Мал. 143. Країни Південно-Західної Азії (*на 2010 р.)

регіон і найбільший у світі імпортер зброї. Країни регіону входять до ООН, ОПЕК (Ірак, Іран, Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ). Туреччина з 1955 р. є членом НАТО.

● **Природно-ресурсний потенціал.** *Природні ландшафти* Південно-Західної Азії дуже різноманітні. Тут переважають випалені сонцем пустелі, напівпустелі і гірські системи. Для регіону характерна висока гористість альпійського віку, а отже, й висока сейсмічність, про що свідчать часті землетруси у Вірменії, Туреччині, Ірані тощо. Найбільша низовина регіону – Месопотамська, розташована в долині рік Тигр і Євфрат.

Регіон надзвичайно багатий на деякі види *мінеральних ресурсів*, зокрема на нафту й газ. Запаси нафти оцінюють у 50 млрд т (60% світових запасів), газу – понад 10 трлн м³ (30% світових запасів), вони містяться в надрах Ірану, Іраку, Саудівської Аравії, Кувейту, ОАЕ. Надра регіону утримують поклади фосфоритів (Йорданія, Сирія, Іран), золота (Саудівська Аравія), кам'яної солі (Ємен), калійної солі (Ізраїль), хрому (Туреччина).

Південно-Західна Азія розташована в субтропічному і тропічному поясах, тому *клімат* тут дуже жаркий і сухий. Велику частину території охоплюють сухі степи, напівпустелі й пустелі. У центрі й на півдні Аравійського півострова температура досягає позначки +55 °С.

До найбільших *річок* належать Тигр, Євфрат, Ріоні, Амудар'я, П'яндж та ін. Чимало малих і середніх річок закінчується у безстічних басейнах або зникає у пісках. На *озера* багаті переважно гірські масиви Кавказу, Малоазійського

нагір'я. А Мертве море, розташоване в тектонічній западині на території Ізраїлю та Йорданії, є найсолонішою водоймою на земній кулі, вміст солей у ньому становить 260–270 %, тому вижити тут можуть лише деякі види бактерій.

Регіон дуже бідний на ліси. Через домінування пустель і напівпустель існують країни, у яких майже немає лісової рослинності (Бахрейн, Кувейт, Йорданія, Афганістан, Ємен, ОАЕ, Саудівська Аравія).

● **Населення.** Вплив ісламу на життя більшості країн регіону позначився і на стані демографічних показників. Тут спостерігається «демографічний вибух» і швидке зростання населення, пов'язане з дуже високою народжуваністю. Смертність останнім часом знизилася, а середня тривалість життя зросла. У Південно-Західній Азії чоловіки чисельно переважають і становлять 53% усього населення, характерна також велика частка дітей і молоді (33%) у віковій структурі населення.

Етнічний склад регіону дуже строкатий і представлений кількома мовними сім'ями: семіто-хамітською (араби, євреї), алтайською (турки, азербайджанці),

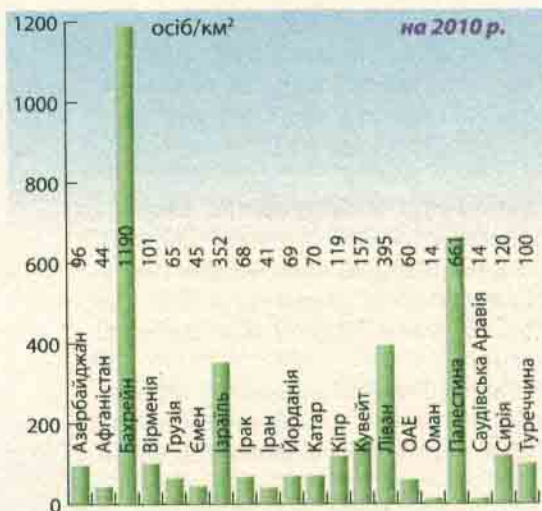
картвельською (грузини). До індоєвропейської сім'ї входять групи: іранська (перси, курди, пуштуни), вірменська (вірмени), грецька (греки-кіпріоти). Щодо релігійних переконань, то значна частка населення сповідує іслам (Туреччина, Іран, Ірак, Азербайджан, Саудівська Аравія, Афганістан та ін.). Регіон є батьківщиною ісламу, на території Саудівської Аравії розташовані святі для кожного мусульманина міста – Мекка (найсвятіше місто в ісламі, де за легендою народився пророк Мухаммед) і Медина (де пророк помер), тому паломництво сюди є одним з п'ятих «стовпів» ісламу (мал. 144). Євреї Ізраїлю сповідують іудаїзм, вірмени й грузини – православ'я.

Розміщене населення вкрай нерівномірно (мал. 145). Через особливі природні умови основна частина жителів мешкає або на узбережжі, або в гірських долинах і пониззях, або в долинах великих річок (Месопотамія). Величезні ж райони арабських пустель та Іранського нагір'я заселені дуже слабо або взагалі не мають постійного населення.

Чимало стародавніх міст регіону утворилися ще до нашої ери в оазисах і на перехрестях караванних шляхів, тому вони й багаті на пам'ятки середньовічної мусульманської архітектури. Рівень урбанізації загалом невисокий і становить пересічно 65%. Найбільші агломерації сформувалися в Тегерані (13,4 млн осіб), Стамбулі (12,5 млн), Багдаді (8 млн),

Мал. 144. Паломництво у храмі Кааба в Мецці

Мал. 145. Густина населення в країнах Південно-Західної Азії

Дамаску (4,8 млн). Майже половина населення мешкає в сільській місцевості, переважно компактними селами.

● Господарський розвиток регіону.

Країни регіону значно відрізняються як за напрямками соціально-економічного розвитку, так і за його рівнем (мал. 146). Тут є і багаті нафтовидобувачі («золоті князівства» Перської затоки – ОАЕ, Кувейт, Катар, Бахрейн, Саудівська Аравія, Оман, господарство яких побудоване на видобутку й експорті нафти), і розвинута країна «переселенського капіталізму» (Ізраїль), і «нова індустріальна» країна (Туреччина), і країни-«середнячки» (Іран, Грузія, Вірменія, Азербайджан), і найбідніші держави (Йорданія, Ємен, Сирія, Афганістан, Ірак).

У МГПП Південно-Західна Азія виділяється насамперед видобутком і експортом нафти, розвитком легкої та харчової промисловості. За виробництвом і експортом ізюму, сухофруктів, фундуку, фініків, бавовни, тютюну, ангорської вовни регіон є провідним у світі.

Останніми роками значно зросла роль Південно-Західної Азії в розвитку міжнародного туризму (Туреччина, ОАЕ, Кіпр, Ізраїль тощо).

Промисловість. Провідне місце за обсягами й вартістю продукції посідає видобувна промисловість, у першу чергу нафтова й газова.

На країни регіону припадає понад 1/3 світового видобутку нафти. Головними нафтовидобувними країнами є Саудівська Аравія (перше місце у світі), Іран, Ірак, Кувейт, ОАЕ, Катар (табл. 1). На експорт йде 90 % загального видобутку, нафту експортують переважно в сирому вигляді, решта – у вигляді нафтопродуктів. Практично всю електроенергію виробляють на ТЕС, проте у Вірменії, Грузії, Сирії, Туреччині, Азербайджані, Ірані, Іраку збудовані ГЕС. У Вірменії з радянських часів функціонує АЕС.

Чорна металургія вирізняється виробництвом сталі в Саудівській Аравії, Іраку, Грузії та Азербайджані, серед галузей кольорової металургії швидко розвивається алюмінієва промисловість і виробництво міді. Машинобудування

Мал. 146. Показник ВВП на душу населення в країнах Південно-Західної Азії

Таблиця 1. Запаси й видобуток нафти в країнах регіону (* 1 барель = 158,9 літрів)

Країна	Запаси нафти, млрд барелей*			Видобуток, млн барелей на добу
	усього	% від світових	забезпеченість, роки	
Саудівська Аравія	264,2	21,3	81	9,2
Іран	138,4	11,2	101	4,7
Ірак	115,0	9,3	143	2,4
Кувейт	101,5	8,2	111	2,6
ОАЕ	97,8	7,9	107	3,0
Катар	27,4	2,2	110	1,1

спеціалізується на складанні автомобілів (Туреччина та Іран), на електротехніці (Ізраїль, Азербайджан, Вірменія, Туреччина, ОАЕ). Ізраїль на світовому ринку вирізняється передовою продукцією засобів зв'язку, авіа- і суднобудуванням.

Мінеральні добрива (на базі місцевих фосфоритів) виробляють у Йорданії, Сирії та Ірані. На Аравійському півострові опріснюють морську воду. Традиційна текстильна промисловість, яка історично розвивається в Сирії, Лівані, Туреччині, Ізраїлі, Азербайджані. Здавна Іран відомий своїми перськими килимами. Шовківництво відіграє важливу роль в економіці Азербайджану й Туреччини.

Сільське господарство залишається найважливішим сектором зайнятості населення (крім країн Перської затоки), але продуктивність його дуже низька через малоземелля і складні природні умови. Провідна роль належить *рослинництву*, хоча врожаї збирають невисокі. Основа землеробства – зернові культури: пшениця (батьківщиною якої є Близький Схід), ячмінь, кукурудза, просо. Серед технічних культур багато країн вирощують бавовник, цукровий буряк (Туреччина, Вірменія, Грузія), тютюн (особливо у Туреччині). Країни середземноморського узбережжя мають значні плантації оливок, на каспійському й чорноморському узбережжях Грузії, Азербайджану, Туреччини та Ірану для місцевих потреб культивують чай. Усі країни вирощують багато овочів і фруктів.

У *тваринництві* у зв'язку з природними умовами й релігійними віруваннями склалася особлива спеціалізація. Переважає розведення кіз, овець, віслуків,

коней, у значно менших обсягах – великої рогатої худоби, а в пустельних зонах традиційним напрямком тваринництва є верблюдівництво. У регіоні через релігійні заборони практично не розвивається свинарство. У центральних районах Туреччини здавна вирощують ангорських кіз, відомих шовковистою вовною високої якості.

Транспорт. Набув інтенсивного розвитку з початком активного нафтовидобування в багатьох країнах регіону. Залізнична мережа зосереджена в північно-західній частині, у прибережних районах Середземномор'я, Туреччині, Ірані, Грузії, Азербайджані, Бахрейн, Ємен, Кіпр, ОАЕ, Оман, східна частина Саудівської Аравії залізниць не мають зовсім. У зовнішніх і внутрішніх перевезен-

нях важливу роль відіграє автотранспорт (мал. 147).

Важливе значення належить морському транспорту. В усіх морських країнах збудовані сучасні порти й доки, які дають змогу обслуговувати нафтові танкери, пасажирські лайнери і судна. Найбільший у регіоні флот – на Кіпрі (країна «дешевого прапора»), власні флоти мають Туреччина, Іран, Кувейт, Саудівська Аравія. Через регіон проходять два важливі міжнародні морські шляхи: із Середземного моря в Індійський океан Суецьким каналом і з Чорного в Середземне море протоками Босфор і Дарданелли. Територією регіону пролягли важливі повітряні траси, які з'єднують Європу з Південною і Східною Азією та Австралією.

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Зовнішня торгівля країн регіону орієнтована здебільшого на розвинені країни, експортні товари постачають пере-

Мал. 147. Автошлях в Дубаї (ОАЕ)

важно в США, Японію, країни Європи. Основними експортними товарами в країнах Аравійського півострова і Перської затоки є нафта й нафтопродукти, інші вивозять продукцію легкої та харчової промисловості. В імпорті переважають автомобілі, устаткування, продовольчі товари, будівельні й лісоматеріали. Ізраїль, Саудівська Аравія і Туреччина є одними з найбільших у світі покупців сучасної військової техніки і зброї.

Доведіть чи спростуйте

Етнічні і релігійні конфлікти та протиріччя – причина нескінченних місцевих конфліктів у регіоні.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Нанесіть на контурну карту країни Південно-Західної Азії і позначте їхні столиці.
2. Охарактеризуйте економіко-географічне положення Південно-Західної Азії.
3. Користуючись фізичною картою регіону, проаналізуйте та оцініть природно-ресурсний потенціал країн регіону.
4. Охарактеризуйте демографічну ситуацію в регіоні. Які демографічні проблеми потрібно вирішувати країнам Південно-Західної Азії?
5. Поясніть спеціалізацію промисловості країн Південно-Західної Азії. Які чинники вплинули на розвиток цих галузей?

Обговорімо...

Південно-Західна Азія розташована на стику Азії, Європи й Африки, на найважливіших шляхах між Середземномор'ям і сходом Азії, що упродовж тисячоліть істотно впливало на політичне й економічне життя в регіоні.

§ 64. Південна Азія

● **Склад і економіко-географічне положення регіону.** Країни Південної Азії межують з трьома сусідніми азіатськими регіонами, майже всі омиваються водами Індійського океану. До складу регіону входять сім країн (мал. 148). За територією він майже дорівнює Західній Європі, а за кількістю населення вдвічі перевершує її.

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб*
1	Бангладеш	Дакка	147,5	158,0
2	Бутан	Тхімпху	47,0	0,7
3	Індія	Делі	3287,3	1 173,1
4	Мальдівська Республіка	Мале	0,3	0,4
5	Непал	Катманду	147,2	28,9
6	Пакистан	Ісламабад	803,9	177,3
7	Шрі-Ланка	Шрі-Джаяварденепура-Котте	65,6	21,5
Усього по регіону			4498,6	1559,9

Мал. 148. Країни Південної Азії (*на 2010 р.)

До Другої світової війни всі країни Південної Азії перебували під владою Великої Британії і утворювали одну колонію під назвою «Імперія Індії». Нині в регіоні часто стаються прикордонні суперечки, що виливаються у військові конфлікти, наприклад, між Індією і Пакистаном, неспокійно в Шрі-Ланці й Непалі.

Особливості географічного положення регіону визначаються його центральним положенням у басейні Індійського океану. Ще в давні часи Індія й Цейлон (нині Шрі-Ланка) підтримували через море тісні торговельні зв'язки з країнами Середземномор'я, Близьким Сходом, Китаєм. І нині ці зв'язки не втратили свого значення.

● **Природно-ресурсний потенціал.** Країни регіону мають унікальні й різноманітні ландшафти. У рельєфі переважають хвилясті рівнини заввишки понад 500 м із широкими долинами і вулканічними плато, що утворюють у центрі потужне плоскогір'я Декан, а трохи північніше – широку Індо-Гангську низовину алювіального походження. На півночі регіону простяглася найвища гірська система світу – Гімалаї, які є молодими горами. Гірські хребти поступово підвищуються з півдня на північ і протягом усього року вкриті снігами й льодовиками. Ці території відзначаються високою сейсмічністю.

Надра регіону багаті на *мінеральні ресурси*. Є унікальні запаси кам'яного вугілля (північний схід Індії у долині Дамодар), урану й торію (Індія, Пакистан), а також залізни, марганцеві й хромові руди, боксити (Індія). Тут видобувають також велику кількість нерудної сировини: графіту, слюди, магнезиту, дорогі цінних каменів (Індія), кам'яної солі (Пакистан).

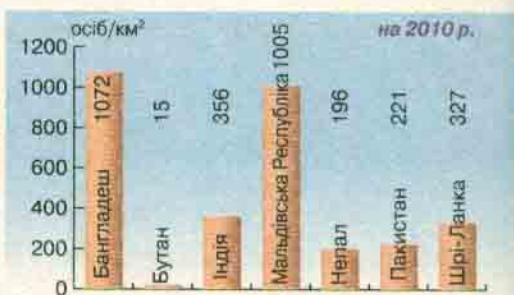
Регіон має дуже жаркий *клімат*, близький до екваторіального на півдні, гірський субтропічний на півночі. Зміна сезонів визначається мусонами: влітку надходять вологі екваторіальні маси з Індійського океану, а взимку – відносно холодні й сухі із суходолу. На північному сході розташоване найвологіше місце на Землі – м. Черрапунджі, де опадів випадає близько 12 000 мм щорічно, а на заході регіону розкинулася пустеля Тар, де, навпаки, опадів не буває по кілька років.

У Південній Азії течуть такі великі *ріки*, як Інд, Ганг (мал. 149), Брахмапутра, Джамна та ін., що спричиняють значне руйнування берегів. Регіон багатий на підземні води, особливо в межах південних схилів Гімалаїв, приморських низовин і річкових долин. Місцеві ріки мають високий енергетичний потенціал.

Справжнім скарбом регіону є різноманітні ліси, у яких переважають породи з твердою деревиною (тік, сандалове дерево), решта – чудовий матеріал для обробки (рожеве, атласне, червоне сандалове дерева). Індія є важливим постачальником на світовий ринок цінної тропічної деревини, зокрема гімалайського кедра, камфорного, перцевого, сандалового, рожевого, атласного, залізного дерев тощо.

Мал. 149. Священна ріка Ганг

Мал. 150. Густина населення в країнах Південної Азії

● **Населення.** Південна Азія – один з найбільш перенаселених регіонів світу (мал. 150). Тут розташована друга за чисельністю держава світу – Індія, у якій мешкає понад 1 млрд жителів. Демографічна ситуація в регіоні дуже гостра і зумовлює цілий ряд проблем – продовольчу (постійне недоїдання населення, особливо в Бангладеш та Індії), неписьменності (до 50 % населення регіону є неписьменним через хронічну бідність країн). Для південноазійських країн характерні високі темпи приросту населення (2–3 % на рік) і досить високий рівень народжуваності, чому сприяють історичні, етнічні й релігійні традиції. Чоловіків у регіоні більше, ніж жінок, що зумовлено підвищеною смертністю жінок через ранні шлюби і численні пологи. У середньому індійські жінки народжують до 5–6 дітей. Тож деякі країни регіону, наприклад Індія, здійснюють демографічну політику з метою зниження високих показників народжуваності і переходу до дводітної сім'ї.

Етнічний склад регіону дуже строкатий. В одній лише Індії налічують понад 500 народностей і племен. Тут живуть представники індоевропейської (бенгальці, хіндустанці, пенджабці, непальці) й дравідійської (таміли) мовних сімей. **Релігійний склад** також надзвичайно розмаїтий. Найпоширенішими віросповіданнями є індуїзм (85 % жителів Індії), буддизм (Шрі-Ланка і гірські райони Гімалаїв), іслам (Бангладеш, Пакистан). Строкатість національного й релігійного складу, а також ряд невирішених політичних і територіальних суперечок зумовили постійні міжетнічні й міжрегіональні конфлікти в Індії, Шрі-Ланці, Пакистані тощо.

У **розселенні** населення явно переважає сільський тип (мал. 151). Рівень урбанізації є одним з найнижчих у світі – лише 22 %. У цьому регіоні урбанізація має ряд яскраво виражених рис «несправжньої урбанізації», а саме: швидке зростання великих міст за рахунок зубожілого сільського населення, наявність безробіття, соціальні проблеми, злочинність, відсутність гігієнічних норм у містах. Найбільшими агломераціями регіону є Мумбаї (21,3 млн осіб), Нью-Делі (18,4 млн), Карачі (18 млн), Колката (15,4 млн), Дакка (12,6 млн), Ченай (7,3 млн) тощо.

● **Господарський розвиток регіону.** За рівнем економічного розвитку країни Південної Азії поділяють на *найменш розвинуті*, у яких домінують патріархально-доіндустріальні типи господарювання (Бангладеш, Бутан, Мальдіви, Непал), і *країни, що розвиваються*, продуктивні сили яких зосереджені переважно в галузях ВПК, легкої й харчової промисловості (Індія, Пакистан, Шрі-Ланка) (мал. 152). Найрозвинутішою країною в регіоні є Індія, де найповніше представлені патріархально-доіндустріальні, індустріальні й сучасні (з урахуванням НТР) типи господарювання, де важливу роль в економіці відіграє міжнародний туризм.

Серед основних проблем у регіоні – хронічна бідність. За роки незалежності в країнах вдалося скоротити кількість бідних майже вдвічі, однак і нині їхня

Мал. 151. Сільські мешканці Індії

Мал. 152. Показник ВВП на душу населення в країнах Південної Азії

частка залишається дуже високою. Тільки в Індії офіційно за межею бідності перебуває 25% населення.

У МГПП країни регіону представлені продукцією сільського господарства тропічних і субекваторіальних поясів і продуктів їхньої переробки (тканини, текстильні вироби). Значну роль відіграють видобувні галузі (особливо в Індії та Пакистані) і виробництво кустарно-ремісничих виробів з дорогоцінного каміння, шкіри, металу.

Промисловість у регіоні стала розвиватися із середини ХХ ст. Особливого розвитку набула видобувна промисловість. Так, в Індії видобувають вугілля, залізну руду, газ й уран, у Пакистані – природний газ, кам'яну сіль, мідь і мармур. В енергетичному балансі домінує вугілля, у багатьох країнах (Бутан, Бангладеш, Непал) все ще значну роль відіграють непромислові види палива. Значну частину електроенергії виробляють на ТЕС, атомна електроенергетика розвивається в Індії і Пакистані.

Обробна промисловість представлена галузями важкої індустрії в Індії і Пакистані. Більшість металургійних підприємств Індії розташована в Дамодарській долині, у Пакистані (у Карачі) побудовано металургійний завод. Транспортне машинобудування представлене виробництвом рухомого складу для залізниць, мотоциклів і велосипедів, автомашин, виробляють також устаткування для легкої й харчової галузей, в Індії налагоджене виробництво сучасних моделей ЕОМ і обчислювальної техніки.

Традиційною і найдавнішою для Індії є алмазна промисловість. У регіоні більшість підприємств пов'язана з первинною переробкою сільськогосподарської продукції: джутові, швейні, текстильні, цукрові, чайні, хімічні, шкірянообробні фабрики.

Сільськогосподарське виробництво переважно дрібне і трудоінтенсивне. Його розвитку перешкоджає відстала соціально-економічна структура села, третина сільських мешканців не мають власної землі і є наймитами. В усіх країнах регіону сільське господарство має *рослинницький напрямок*. Важливими плантаційними культурами є чай (Індія й Шрі-Ланка є найбільшими в світі його виробниками і експортерами), джут, спеції і кокосові пальми. Зернові культури охоплюють близько 50% посівної площі. Долину Гангу вважають батьківщиною цукрової тростини. За обсягами її вирощування одним зі світових лідерів є Індія. Пакистан – один з найбільших у світі експортерів бавовни і бавовняних виробів. Головна олійна культура – арахіс, з інших культур значно поширені сезам (кунжут), рицина, гірчиця, льон. Важливою експортною культурою Індії, Шрі-Ланки і Мальдівів є кокосова пальма, яка плодоносить цілий рік. За зборами бананів Індія посідає одне з перших місць у світі. Культивують також манго, папайю, цитрусові, ананаси тощо.

Тваринництво у регіоні має допоміжне значення, і його розвиток стримується нестачею пасовищ. Найчисленніше в світі поголів'я великої рогатої худоби (майже 270 млн голів) використовують насамперед як тяглову силу. Через релігійні погляди населення (індусам релігія забороняє вбивати корів, а мусульманам – вживати в їжу свинину) м'ясне тваринництво в регіоні не розвинуте та обмежується розведенням кіз, овець і свійських птахів. У Пакистані вирощують верблюдів і віслюків. Морське рибальство розвинуте біля берегів Індії і Пакистану.

Транспортний комплекс регіону розвинутий ще недостатньо. Для вантажних і пасажирських перевезень використовують густу мережу заліз-

ниць, які останнім часом відчувають гостру конкуренцію з боку автомобільного транспорту. Найбільші міста поєднані між собою асфальтованими магістралями, проте й досі більшість доріг не мають твердого покриття і під час дощів стають непрохідними. Істотний прогрес стався в розвитку авіатранспорту. У країнах регіону збудовано понад 130 аеропортів, і всі великі міста регіону поєднані авіалініями.

Морський транспорт забезпечує велику частину зовнішніх перевезень. Найбільшим морським торговельним флотом володіє Індія. Великими морськими портами є Мумбаї, Ченай, Коччі (Індія), Дакка (Бангладеш), Карачі (Пакистан), Коломбо (Шрі-Ланка). Між Індією й Шрі-Ланкою діє поромна переправа.

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Питома вага регіону в світовій торгівлі поки що невисока. У структурі експорту, як і раніше, переважають сільсько-господарська і мінеральна сировина. Країни регіону вивозять джут і вироби з нього, чай, шкіряну сировину, фрукти й фруктові консерви, продукцію машинобудування (Індія), текстиль, кустарно-ремісничі вироби, тканини, прянощі тощо. В імпорті постійно зростає частка машин й устаткування, нафти і нафтопродуктів, чорних металів, хімічних продуктів, продовольства тощо.

Доведіть чи спростуйте

Індія – країна давньої культури, батьківщина багатьох досягнень цивілізації.

Це цікаво

- Для індійської кухні характерне величезне різноманіття регіональних стилів і щедre використання в їжу коренів, запашних трав і приправ. Основним продуктом харчування є рис (переважно на півдні і сході) і пшениця (на півночі). Найвідомішою індійською приправою, що поширилася по всьому світу, є чорний перець.
- У різних регіонах Індії носять різні види традиційного одягу. Його колір і стиль залежать від багатьох чинників, наприклад від клімату. Популярним є одяг з незшитих шматків тканини, наприклад сарі для жінок і дхоті, або лунгі, для чоловіків; також носять зшитий одяг, приміром жінки одягають шаровари, а чоловіки – куртку-піжаму, а також європейського стилю брюки і сорочку.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Нанесіть на контурну карту країни Південної Азії і позначте їхні столиці.
2. Поясніть, як економіко-географічне положення країн Південної Азії вплинуло на їхній розвиток.
3. Відомо, що демографічна ситуація в регіоні дуже гостра. Які глобальні проблеми вона зумовлює? Яких заходів потрібно вжити урядам країн регіону для її вирішення?
4. Назвіть причини постійних міжетнічних й міжрегіональних конфліктів в Індії та Шрі-Ланці.
5. Охарактеризуйте спеціалізацію сільського господарства регіону. Чому в країнах регіону сільське господарство має переважно рослинницький напрямок?
6. Проаналізуйте структуру експорту країн Південної Азії.

Обговорімо...

У світі не існує ще одного регіону з таким численним і різномовним населенням, як Південна Азія. Упродовж багатьох століть він був ареною вторгнення і переселення різних народів.

§ 65. Південно-Східна Азія

● **Склад і економіко-географічне положення Південно-Східної Азії.** Регіон охоплює територію півострова Індокитай і численних островів Малайського архіпелагу, який являє собою найбільше на Землі скупчення островів (майже 15 000 островів). До його складу входять 11 країн (мал. 153).

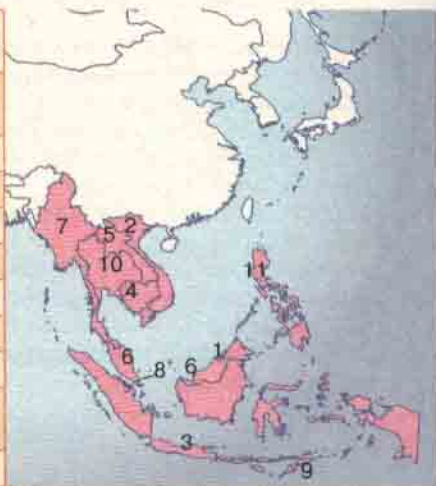
Регіон з'єднує Євразію з Австралією і є межею між басейнами Тихого й Індійського океанів. Здавна морські транспортні зв'язки між островами відігравали велике значення для місцевих мешканців, а відносно невеликі відстані між островами значно цьому сприяли. Через країни Південно-Східної Азії пролягають важливі повітряні й морські шляхи: Малаккська протока за своїм значенням для світового судноплавства може бути порівняна з Гібралтарською протокою, Панамським і Суецьким каналами.

Країни Південно-Східної Азії є членами ООН, усі, крім Східного Тімору, входять до АСЕАН, Індонезія до листопада 2008 р. входила до ОПЕК.

● **Природно-ресурсний потенціал.** Для регіону характерне значне розчленовування *рельєфу*. На півночі розташовані високі гірські масиви, які поступово знижуються на південь. На півдні Індокитаю в дельтах великих рік і в міжгірних западинах розташовані низовини з родючими ґрунтами. Надра регіону багаті на деякі види *корисних копалин*. На шельфі Індонезії, Малайзії, Брунею і В'єтнаму видобувають нафту й газ. Через регіон (Індонезія, Малайзія, Таїланд) тягнеться найбільший у світі олов'яний пояс. Тут наявні величезні запаси міді, вольфраму, цинку, свинцю, нікелю, золота, кобальту. Нерудні корисні копалини представлені калійною сіллю й дорогоцінними каменями.

Південно-Східна Азія розташована у двох *кліматичних поясах*: екваторіальному (Малайський архіпелаг) і субекваторіальному (материкова частина). Найтепліший місяць на всій території регіону – квітень (+30 °С). Особливо тут відчутний вплив мусонів, що зумовлюють зміну сухого й дощового сезонів. Філіппінські острови дуже потерпають через тропічні урагани – тайфуни.

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб*
1	Бруней	Бандар-Сері-Бегаван	5,7	0,3
2	В'єтнам	Ханой	331,6	89,6
3	Індонезія	Джакарта	1904,5	242,9
4	Камбоджа	Пномпень	181,0	14,8
5	Лаос	В'єнтьян	236,8	6,9
6	Малайзія	Путраджайя	329,7	26,1
7	М'янма	Янгон	675,5	53,4
8	Сінгапур	Сінгапур	0,006	4,7
9	Східний Тімор	Ділі	15,0	1,2
10	Таїланд	Бангкок	513,1	66,4
11	Філіппіни	Маніла	300,0	99,9
	Усього по регіону		4479,5	606,2

Мал. 153. Країни Південно-Східної Азії (*на 2010 р.)

Більшість великих рік (Меконг, Салуїн, Іраваді та ін.) починаються високо в горах. Густа річкова сітка має дощове живлення, тому під час мусонних злив ріки переповнюються водою, а в суху пору року вони міліють, а іноді й зовсім пересихають. Озер тут дуже мало.

Країни винятково багаті на лісові ресурси. Ліси вкривають більше 42% території регіону. Місцеві породи дерев (тік, сосни, сандалове і мангрове дерева, пальми) мають дуже цінні властивості (водовідштовхувальну, міцність, вогнестійкість, гарний колір).

● **Населення.** Південно-Східна Азія завжди мала високі показники *природного приросту*, зумовленого високою народжуваністю. Країни регіону характеризуються великою часткою дитячого населення (понад 30%) і незначною кількістю осіб похилого віку (до 5%).

Етнічний склад населення дуже строкатий. Так, у найбільшій країні регіону – Індонезії (мал. 154) – мешкають понад 150 народностей. Практично в усіх державах найбільш представницькою національною меншиною є китайці, а в Сінгапурі вони утворюють навіть більшість населення. У регіоні представлені такі мовні сім'ї: китайсько-тибетська (китайці, бірманці), тайська (сіамці), австроазіатська (в'єтнамці), австронезійська (індонезійці, філіппінці, малайці).

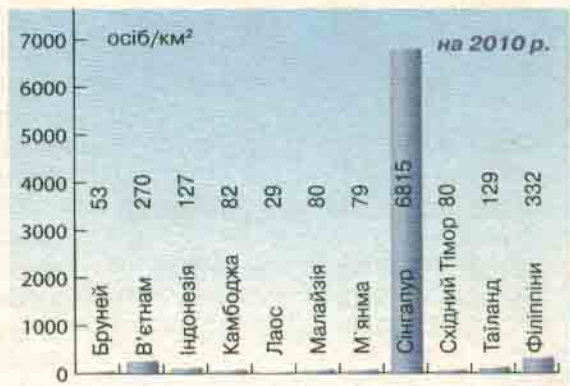
Релігійний склад представлений буддизмом (у В'єтнамі, Таїланді, М'янмі), ісламом (80% населення Індонезії, Малайзії), католицизмом (Філіппіни). Аборигени широко сповідують місцеві культу.

Населення *розміщене* вкрай нерівномірно (мал. 155). Найбільш густо заселений о. Ява, де мешкає близько 65% населення всієї Індонезії. Основна частка жителів Індокитаю живе в долинах рік Іраваді, Меконгу, Менема, тут найвища густота населення. Гірські окраїни півострівних держав і більшість невеличких островів заселені дуже слабо, а в центрі о. Калімантан і на заході Нової Гвінеї є незаселені території.

У регіоні й досі домінує сільське населення (близько 60%), хоча швидко зростають і великі міста. Майже всі великі міста виникли в колоніальну епоху. Міста-мільйонери зазвичай є портовими або припортовими центрами, які сформувалися на основі торговельно-збутової діяльності. Найбільшими міськими агломераціями регіону є такі: Джакарта (25,3 млн осіб),

Мал. 154. Індонезійці

Мал. 155. Густота населення в країнах Південно-Східної Азії

Мал. 156. Бангкок – столиця Таїланду

Бангкок (12 млн) (мал. 156), Маніла (11,5 млн), Ханой (6,5 млн), Янгон (6 млн), Сінгапур (4,8 млн) та ін.

● **Господарський розвиток регіону.** З повоєнних часів роль країн Південно-Східної Азії в світі, а передусім у Тихоокеанському регіоні, неухильно зростає. Економічний розвиток більшості країн регіону (мал. 157) спрямований на пріоритетне формування промисловості та сфери послуг, використання переваг, пов'язаних з розширенням участі в міжнародному поділі праці. Проте успіхів в економічному розвитку країни досягли різними шляхами. Наприклад, Бруней – провідний світовий нафтоекспортер, Сінгапур (НІК «першої хвилі») є потужним регіональним й міжнародним центром торгівлі, фінансів, послуг і розробок новітніх технологій. Індонезія, Таїланд, Малайзія й Філіппіни належать до групи нових індустріальних країн.

Мал. 157. Показник ВВП на душу населення в країнах Південно-Східної Азії

У МГПП регіон представлений рядом галузей видобувної промисловості (передусім нафтовою і олов'яною), машинобудуванням. Регіон є одним з провідних у світі за вирощуванням рису й кокосової пальми, експортом тропічної деревини. Зростає роль деяких країн регіону, зокрема Таїланду й Сінгапуру, як важливих центрів туристичного бізнесу.

Промисловість. Важливе експортне значення має видобуток олова й вольфраму в Малайзії, Таїланді та Індонезії (на них припадає 70 % світового видобутку), нафти – в Індонезії, Малайзії, В'єтнамі, Брунеї (понад 60 % нафти йде на експорт).

Регіон відносно добре забезпечений електроенергією, яку виробляють на теплових і гідроелектростанціях. В Індонезії функціонує єдина в регіоні геотермальна електростанція, обговорюють можливість спорудження першої в регіоні атомної станції. У розвитку кольорової металургії переважають будівництво нових і модернізації старих заводів, зокрема в Таїланді, Малайзії, Індонезії, В'єтнамі.

Електронна й електротехнічна промисловість спеціалізується на складанні побутової техніки, виробництві плат, мікросхем. Електротехнічні й радіоелектронні підприємства працюють у Таїланді, Індонезії, Сінгапурі і значною мірою перебувають під контролем американських і японських компаній, які прагнуть зниження витрат виробництва за рахунок використання місцевої дешевої робочої сили. На автоскладанні спеціалізуються філії іноземних корпорацій у Таїланді, Малайзії, Індонезії, В'єтнамі.

Хімічна промисловість розвивається на Філіппінах, в Індонезії, Таїланді, Малайзії, Сінгапурі. Швейна, текстильна і взуттєва промисловості є традиційними галузями для регіону й розвинені в Малайзії і Таїланді, де ці галузі на 50–80 % контролюють японські й американські ТНК.

За останні роки різко збільшилася заготівля деревини. Завдяки винятковій міцності й гарному кольору її застосовують в оздобленні інтер'єрів, у меблевій промисловості, суднобудуванні.

Сільське господарство регіону характеризується низькою забезпеченістю земельними ресурсами за високої густоти населення, різким переважанням землеробства над тваринництвом, масовим застосуванням ручної праці і примітивної техніки.

Субтропічне й тропічне *землеробство* становить основу господарства всіх країн. Південно-Східна Азія – найбільший у світі район рисосіяння. Рис тут збирають двічі-тричі на рік. Рисові поля охоплюють 80 % посівних площ придолинних і дельтових земель рік Іраваді і Менем. Також у регіоні культивують кокосову пальму (70 % світового виробництва), гевею (мал. 158), цукрову тростину, прянощі, орхідеї (Сінгапур), бавовну, тютюн, опійний мак (з якого і легально, і, на жаль, нелегально виробляють опій у районі «Золотого трикутника» – ділянка в горах на стику Таїланду, М'янми і Лаосу).

Тваринництво розвинене дуже слабо, тому що бракує великих пасовищ і поширені тропічні хвороби тварин. Худобу використовують переважно як тяглову силу. Натомість повсюдно поширене як морське, так і річкове рибальство. Риба з прісних водій повністю надходить на внутрішній ринок, а більша частина морської риби експортується в інші країни.

Транспорт. Нечисленні залізниці всюди поєднують основні товаровиробничі райони зі столицями. Лаос і Бруней є одними з небагатьох країн світу,

Мал. 158. Збирання соку гевеї

Доведіть чи спростуйте

Експорт товарів вже давно став для країн Південно-Східної Азії найважливішим джерелом одержання іноземної валюти.

де залізниць немає. Останнім часом швидкими темпами розвивається автомобільний транспорт. Головну роль в усіх країнах відіграє водний транспорт, у півострівних – річковий, в острівних – морський. Дуже важливе значення в

Мал. 159. Сінгапурський аеропорт

транспортному комплексі має Малаккська протока. Власні торговельні флоти мають Сінгапур, Малайзія, Філіппіни, Індонезія, Таїланд, В'єтнам. Сінгапурський порт є одним з найбільших у світі за загальним вантажообігом. Великими портами є Хошимін, Хайфон (В'єтнам), Джакарта, Сурабая (Індонезія), Куантан (Малайзія), Бангкок (Таїланд) тощо.

Останніми роками значно розвинувся авіатransпорт, за допомогою якого країни регіону зв'язуються із зовнішнім світом. Функціонують понад 420 аеропортів з постійними рейсами, з яких найбільш значним є сінгапурський аеропорт «Чангі», який упродовж останніх років лідирує в світі за якістю обслуговування й ефективністю роботи (мал. 159).

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Специфічний аграрно-сировинний характер господарства країн Південно-Східної Азії дуже тісно прив'язує ці країни до світового ринку. В експорті переважають: нафта й газ, бавовняні тканини, трикотажні вироби, каучук, деревина, електроніка, дорогоцінні каміння, рис тощо. Імпорт представлений машинами, устаткуванням, сталлю, хімічними товарами, транспортними засобами, медикаментами тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Нанесіть на контурну карту країни регіону і позначте їхні столиці.
2. Оцініть природно-ресурсний потенціал країн регіону.
3. Поясніть, чому на о. Ява спостерігається найбільша у світі густота населення, а на о. Калімантан, що розташований майже поруч, густота населення незначна.
4. Перелічіть чинники, що сприяють швидкому росту економіки в країнах регіону.
5. У чому полягають особливості розвитку транспорту в країнах регіону?
6. Складіть структуру імпорту в країнах регіону.

Обговорімо...

Південно-Східна Азія має унікальне географічне положення, перебуваючи одночасно під впливом обох великих азіатських цивілізацій – китайської та індійської. Тому в історії, культурі, релігії й господарстві цих країн Китай та Індія завжди відігравали важливу роль.

§ 66. Східна Азія

● **Склад і економіко-географічне положення.** До складу регіону входять шість країн: Китай, Північна Корея (КНДР), Монголія, Південна Корея, Японія (мал. 160) і Тайвань. Східноазіатські країни межують з Південною, Південно-Східною, Північною та Центральною Азією і мають вихід до морів Тихого океану. Основними рисами сучасного економіко-географічного поло-

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб*
1	Китай	Пекін	9560,9	1330,1
2	КНДР	Пхеньян	120,5	22,7
3	Монголія	Улан-Батор	1560,5	3,1
4	Південна Корея	Сеул	99,0	48,6
5	Японія	Токіо	377,8	126,8
	Усього		11755,6	1531,3

Мал. 160. Країни Східної Азії (*на 2010 р.)

ження регіону є такі: через територію Китаю й Монголії проходять найкоротші наземні шляхи від берегів Тихого океану до країн Європи, більшість країн регіону мають надзвичайно вигідне приморське положення, а три практично незамерзаючі моря – Жовте, Східнокитайське і Південнокитайське – мають винятково велике значення для господарства, адже дають вихід до Тихого океану, на який припадає 1/4 усіх світових морських перевезень.

● **Природно-ресурсний потенціал.** Регіон охоплює близько 8% суходолу Землі. Його природні умови надзвичайно різноманітні, що пов'язано з великою площею, а *рельєф* дуже складний. На заході розташоване одне з найбільших і високих на земній кулі нагір'їв – Тибет, площею близько 2 млн км², що оточене потужними хребтами – Кунь-Лунем на півночі, Каракорумом на заході, Гімалаями на півдні, що здіймаються на висоту 6000–7000 м. Для регіону характерна активна сейсмічна і вулканічна діяльність, особливо для Японських островів. Із сейсмічними явищами у глибоководних западинах пов'язані моретруси і спричинені ними величезні хвилі цунамі, від яких найбільше страждають східні узбережжя Японії, Тайваню тощо. На сході Китаю розташовані рівнини, найбільшою з яких є Велика Китайська рівнина, складена акумулятивними відкладами р. Хуанхе. Вона має плоску поверхню заввишки до 100 м.

Мінеральні ресурси регіону дуже багаті і зосереджені в Китаї – один з «геологічних комор» світу. Особливо виділяються поклади кам'яного вугілля (Китай за видобутком посідає перше місце в світі) й нафти (шельф морів). Через схід регіону тягнеться Тихоокеанський рудний пояс, з яким пов'язані родовища залізної руди, марганцю, вольфраму, молибдену, олова, сурми, ртуті й інших металів. Нерудні корисні копалини представлені покладами фосфоритів (Китай, Монголія), графіту (Південна Корея), сірки (Японія).

Регіон розташований у трьох *кліматичних поясах* – помірному, субтропічному, субекваторіальному. Великі простори Монголії й Західного Китаю (Тибет) перебувають в області високогірського клімату. На сході панують мусонні вітри, що літом приносять рясні опади, іноді до 1000–2000 мм на рік.

З Тибетського нагір'я беруть початок великі азійські *ріки* – Інд, Брахмапутра, Меконг, Янцзи, Хуанхе. Східна материкова й острівна частини регіону мають густу річкову сітку, на заході рік дуже мало, а величезні простори пустель і напівпустель їх зовсім позбавлені. Багато рік судноплавні. Велике значення як джерело прісної води мають *озера* Японії, Китаю й Південної Кореї.

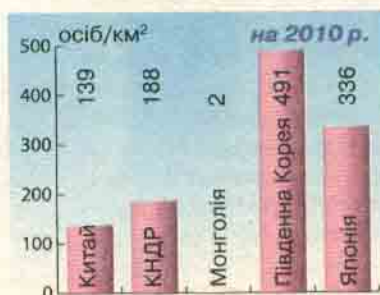

Регіон на лісові ресурси відносно небагатий. Хвойні ліси панують у Північно-Східному Китаї, на півночі Монголії, Японії, мішані ліси – в Японії, Північному і Центральному Китаї. Волого-тропічні (дощові) ліси у природному стані практично не збереглися, невеличкі їхні масиви трапляються на південному сході Китаю, у Тайвані.

● **Населення.** Нині в регіоні постала гостра демографічна проблема, пов'язана з його перенаселенням, з традиціями багатодітності. Так, у Китаї ця проблема змусила уряд країни негайно вживати заходів, спрямованих на зниження народжуваності й природного приросту. І вони вже дали помітний позитивний результат. Демографічна політика Китаю будується на таких принципах: для міських мешканців обов'язкова одиодітна сім'я (мал. 161), однак у районах мешкання національних меншин дозволяється мати двох дітей; підтримка на національному рівні сімей, які мають тільки одну дитину; пропаганда пізніх шлюбів (офіційно шлюбний вік становить 22 роки для чоловіків і 20 років для жінок). Для Китаю характерна також велика зовнішня міграція. За оцінками, китайська діаспора за кордоном варіює від 30 до 50 млн осіб.

Мал. 161. Типова китайська родина

Мал. 162. Густина населення в країнах Східної Азії

Мал. 163. Показник ВВП на душу населення в країнах Східної Азії

Основна маса населення (китайці, монголи, корейці) – монголоїди. Етнічний склад надзвичайно строкатий. Тут мешкають представники китайсько-тибетської (китайці, тибетці) й алтайської мовних сімей (монголи, маньчжури, казахи), а також японці й корейці як окремі сім'ї. У регіоні відчутний вплив різноманітних релігій. Це насамперед великий осередок конфуціанства, який зародився в Китаї у VI–V ст. до н. е. Пізніше сюди проникнув з Індії буддизм, зберігають своє значення такі місцеві культури, як даосизм (Китай) і синтоїзм (Японія).

Характер природних умов спричинив дуже нерівномірне розселення людей у регіоні. Найгустіше заселені Японія і Корея, найменше – Монголія і Тибет (мал.162). Процеси урбанізації в регіоні виявляються дуже різнобічно. Наприклад, Японія є однією з найурбанізованіших країн світу, так само як і Південна Корея (81% міських мешканців). У Китаї мешканців міст налічують близько 30%, він має найкомпактніший у світі масив селян (900 млн осіб). Найчисленніші агломерації Азії розташовані саме на сході регіону, як-от: Токіо (33,8 млн осіб), Сеул (23,9 млн), Шанхай (17,9 млн), Осака (16,7 млн), Гуанчжоу (15,3 млн), Пекін (13,2 млн) тощо. Загалом Китай – переважно сільська країна, але в ній більше, ніж будь-де, є великих міст – понад 30 міст-мільйонерів. Три найбільші агломерації Японії злилися в найбільшу в світі урбанізовану систему – мегалополіс Токайдо, що тягнеться на 600 км між Токіо й Осакою і налічує понад 70 млн осіб.

● **Господарський розвиток регіону.** Країни Східної Азії найбільш неоднорідні в соціально-економічному аспекті (мал. 163). Японія, Південна Корея і Тайвань належать до країн з розвинутою багатокладною економікою. Китай обрав свій особливий шлях економічного розвитку, поєднуючи принципи планового і ринкового господарювання. Північна Корея є самобутньою державою, у якій ще й досі намагаються будувати комунізм на основі командно-адміністративної системи в економіці та тоталітарного режиму в політиці.

Провідні позиції в економіці більшості країн відіграють численні ТНК, серед яких японські «Тойота Моторс», «Мацусита Електрик», «Соні», «Хонда Моторс», «Хітачі», «Тошиба»; корейські «Хьонде», «Самсунг», «LG», «Деу»; китайська «PetroChina» тощо.

У МГПП країни регіону дуже відрізняються за галузями спеціалізації. Японія представлена насамперед наукоємними галузями, держави НІК – наукоємними галузями машинобудування (електроніка, випуск комп'ютерів, засобів зв'язку). Китай відомий у світі як потужний виробник сільськогосподарської сировини і текстилю, металу, окремих виробів машинобудування (велосипеди, побутова техніка), продукції харчової й легкої промисловості.

Промисловість. Основу енергетики становить вугілля – головна сировина для роботи ТЕС, що розміщені біля вугільних басейнів і у великих містах. Країни регіону (особливо Китай і Південна Корея) мають потужні ресурси гідроенергії. Великі ГЕС збудовані на р. Хуанхе, Сунгарі, Янцзи. Атомну енергетику активно розвивають Японія (один з лідерів у світі за розвитком АЕС), Південна Корея, Китай і Тайвань.

Металургія в регіоні є однією з найрозвиненіших галузей промисловості. Тут функціонують металургійні комбінати повного циклу, які виробляють чавун, сталь, прокат. Металургія Японії стала нині однією з найпотужніших у світі, а на металургійних підприємствах Китаю виробляють найбільше у світі сталі (227 млн т). Кольорова металургія регіону порівняно з чорною розвинена менше. Тут виробляють олово, мідь, сурму, свинець, алюміній.

Провідною галуззю в регіоні є машинобудування. Значно розвинене виробництво верстатів, зокрема верстатів-роботів у Японії, а також автомобілебудування (табл. 1). Однією з важливих галузей промисловості за дуже короткий час стала електроніка й електротехніка. Японська електронна промисловість випускає 60% телевізорів у світі, є потужним виробником мікропроцесорів й відеомагнітофонів. У Південній Кореї особливу увагу приділяють випуску електронної й електротехнічної продукції побутового призначення. У Китаї налагоджене виробництво військових літаків, ракет, штучних супутників Землі й космічного устаткування, різної побутової електронної техніки. Лідерами у світовому суднобудуванні є Південна Корея і Японія, компанії яких спеціалізуються на виробництві річкових і морських суден (суховантажні, танкери, контейнеровози, рефрижератори тощо).

Серед галузей хімічної промисловості переважають галузі основної хімії, насамперед виробництво мінеральних добрив. Так, Китай посідає перше міс-

Доведіть чи спростуйте

Сучасний Китай – одна з найпотужніших економік світу, яка до 2020 р. може стати першою на планеті.

Таблиця 1. Країни – лідери регіону в автомобілебудуванні

Країна	Виробництво автомобілів, млн шт. (2007 р.)	
	Усього	Легкові
Японія	11,57	9,9
Китай	9,3	6,7
Південна Корея	3,82	3,45

це у світі за обсягом їх випуску (21 млн т). У Японії випереджальними темпами розвиваються галузі органічної хімії (виробництво синтетичного волокна й пластмас).

Легка промисловість є традиційною галуззю для всіх країн регіону. Випереджальними темпами вона розвивається в Китаї, який за сумарним випуском усіх видів тканин вийшов на перше місце в світі. Найбільший текстильний центр у регіоні – м. Шанхай.

Харчова промисловість країн регіону спеціалізується на переробці зернових, олійних і цукроносних культур, пивоварінні, чайній і рибній промисловості. Розширюється виробництво м'ясних і молочних продуктів, консервів.

Сільське господарство. У більшості країн регіону сільське господарство характеризується екстенсивними методами господарювання, у ньому суттєво переважає *землеробство* з різноманітним набором культур, крім Монголії, де розвинене екстенсивне кочове скотарство.

Основу зернового господарства становлять рис і пшениця, за збором яких Китай посідає перше місце в світі. Культивують також кукурудзу, гаолян (сорго), такі олійні культури, як рапс, арахіс, бавовник. Серед бобових найпоширеніші соя (її в Китаї вирощували ще близько 4000 років тому), кормові боби, горох. Велике господарське значення має виробництво бавовнику, цукрової тростини і цукрового буряку. Важлива роль належить джуту, чаю, батьківщиною якого є Китай. Традиційною галуззю в Китаї є вирощування лікарських рослин, а в Японії – різноманітних квітів.

Тваринництво, яке раніше належало до слаборозвинених галузей, після Другої світової війни стало активно розвиватися. Зважаючи на практично відсутність пасовищ у землеробських районах, де всі землі розорані, у регіоні головну увагу приділяють вирощуванню свиней, кролів і свійських птахів. Поголів'я свиней у Китаї найбільше у світі. У приміських господарствах важливе місце посідає скотарство й птахівництво.

Рибальство – традиційна галузь господарства в Японії, Кореї, Тайвані. Виловлюють переважно оселедця, тріску, лосося, камбалу, добувають морепродукти, у тому числі водорості (морську капусту) й різноманітних молюсків. Значно поширена в регіоні аквакультура – штучне вирощування риб, водоростей і молюсків у морських прибережних лагунах і прісноводних водоймах.

Транспорт. Зовнішні й внутрішні перевезення забезпечує відносно добре розвинений і різноманітний за складом транспорт. Залізничний транспорт традиційно відіграє провідну роль у перевезеннях у Китаї, Монголії, Японії (тільки пасажирів), однак густота залізничної мережі є низькою. Із середини ХХ ст. у Японії почала діяти система швидкісних пасажирських залізниць – Сінкансен, потяги яких розвивають швидкість до 300 км/год. Швидкими темпами зростає автомобільний транспорт, із чим пов'язане прискорене розширення мережі автошляхів, особливо найсучасніших автострад.

Водний транспорт здавна відіграє величезну роль у житті країн регіону (крім Монголії). Морський транспорт має вели-

Мал. 164. Контейнеросховище в порту Шанхая

ке значення як у каботажних, так і в міжнародних зв'язках в Японії, Тайвані, Південній Кореї. За технічним оснащенням японський флот є найсучаснішим серед розвинених країн світу. Потужними торговельними флотами володіють також Китай, Південна Корея й Тайвань. Береги регіону всіяні портами, серед яких найважливішими є Шанхай (найбільший порт світу) (мал. 164), Далянь (Китай), Йокогама, Кавасаки, Токіо, Осака (Японія). У внутрішніх перевезеннях ріками, озерами й каналами особливе місце належить судноплавству в басейні Янцзи.

Останнім часом значно зростає роль повітряного транспорту. Загальна кількість аеропортів з постійними рейсами сягає понад 700, найбільшими з яких є Сянган (один з найбільших у світі), Шанхай, Пекін, Токіо, Сеул. У деяких країнах регіону й досі зберігається важлива роль традиційних видів транспорту – гужового, в'ючного, велосипедного.

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Більшість країн регіону (крім Північної Кореї) активно розвивають зовнішню торгівлю, інтенсивно залучають іноземний капітал, поширюють науково-технічне співробітництво тощо. В експорті країн регіону домінують машини й устаткування, судна, електронні прилади, метали і металовироби, хімічні продукти, сільськогосподарська сировина й продукти, товари легкої промисловості. В імпорті переважає промислова сировина і напівфабрикати, паливо, продукти харчування. Китай і Тайвань широко імпортують зброю.

Це цікаво

Сучасний Китай є батьківщиною багатьох винаходів людства, у тому числі чотирьох великих винаходів Давнього Китаю: паперу, компасу, пороху й друкарства. Китайці першими винайшли оригінальні технології в галузі механіки, гідравліки, математики, металургії, астрономії, створили теорію музики. Винаходами, що з'явилися на території сучасного Китаю в епоху неоліту і ранньої бронзи, були: барабан, гребне весло, виделка, дзвін, локшина, використання солі, шовк; після епохи неоліту – арбалет, вентилятор, повітряний змій, десятигвинний дріб, діста, доменна піч, зубна щітка, гральні карти, картографія, ляльковий театр, морська й наземна міні, від'ємні числа, парасолька, ткацький верстат, порцеляна, чай як напій, чавун тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Нанесіть на контурну карту країни Східної Азії і позначте їхні столиці.
2. Характеризуючи економіко-географічне положення регіону, визначте його особливості.
3. Оцініть природно-ресурсний потенціал країн регіону.
4. Охарактеризуйте демографічну політику в Китаї. Чи повністю ви погоджуєтесь з такою політикою держави?
5. Поясніть причини швидкого темпу розвитку економіки в Китаї.
6. У чому полягають особливості розвитку сільського господарства в країнах регіону?

Обговорімо...

Східна Азія є одним з найдавніше й дуже густо заселених регіонів Євразії. А тому для неї характерне давнє і суттєве перетворення природи і значне поширення антропогенних ландшафтів.

§ 67. Північна і Центральна Азія

● **Склад і економіко-географічне положення.** Регіон Північна і Центральна Азія як елемент регіонального поділу світу з'явився на початку 90-х років XX ст. Його поява пов'язана зі зміною політичної карти Євразії в результаті розпаду СРСР. До регіону входять шість країн (мал. 165).

Регіон має проміжне положення між Європою і Далеким Сходом в Євразії, ніби сполучаючи їх між собою. Країни Північної і Центральної Азії розташовані на перехресті важливих торговельних шляхів євразійського значення. Територія має вихід до трьох водних басейнів (Північний Льодовитий і Тихий океани, безстічний Арало-Каспійський басейн), але відсутність виходу до Світового океану країн Центральної Азії дещо погіршує їхнє транспортно-географічне положення.

● **Природно-ресурсний потенціал.** Територія регіону переважно підвищена. На частку гірських масивів і плоскогір'їв припадає більшість території. Найбільші гірські ділянки обрамовують схід (Чукотське й Коряцьке нагір'я,

Середньосибірське плоскогір'я, Сіхоте-Алінь) і південь регіону (Тянь-Шань, Памір, Алтай). На півночі поширена вічна мерзлота. Рівнини розташовані переважно біля заглав'я рік і поблизу морських берегів. Однією з найбільших низинних рівнин земної кулі є Західносібірська низовина, площею близько 3 млн км². Вона має слабо розчленовану поверхню з незначними амплітудами висот і дуже заболочена.

Багатство регіону – різноманітні *мінеральні ресурси*, представлені кам'яним і бурим вугіллям у Росії, нафтою (Західний Сибір у Росії, п-ів Мангішлак у Казахстані, туркменське узбережжя Каспію), газом (північ Західного Сибіру в Росії, Центральний Узбекистан, Східний Туркменистан). Є тут також великі поклади залізної руди, марганцю, хрому, міді, нікелю, поліметалів, золота (переважно Росія й Казахстан). На алмази багата Якутія в Сибіру.

Характерні різноманітні *кліматичні умови*, що пов'язані з широтною поясною. Клімат Азіатської части-

ни Росії відрізняється суворістю і континентальністю, зима тут дуже тривала, літо порівняно коротке. Оподи переважно літні (300–500 мм). Для Середньої Азії характерні різкі контрасти між температурами дня й ночі, літа й зими, що властиві різко континентальному типу клімату.

Річкова система розвинута переважно на півночі, де течуть Об, Іртиш, Єнісей, Лена, Амур, Анадир тощо. Ріки є важливими шляхами сполучення і джерелом водопостачання, на більшій частині вони судноплавні. Середня Азія багата на під-

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб*
1	Казахстан	Астана	2717,3	15,4
2	Киргизія	Бішкек	198,5	5,5
3	Росія (Азіатська частина)	Москва	13100	39,1
4	Таджикистан	Душанбе	143,1	7,5
5	Туркменістан	Ашгабат	488,0	4,9
6	Узбекистан	Ташкент	447,4	27,9
	Усього по регіону		17094,3	100,3

Мал. 165. Країни Північної і Центральної Азії (*на 2010 р.)

земні води, які витрачаються на живлення поверхневого стоку, забезпечення потреб населення і обводнювання пасовищ. У Західному Сибіру налічують майже 1 млн озер, у тому числі унікальний витвір природи – Байкал, що є найглибшим (до 1620 м) озером земної поверхні і є ніби природною лабораторією, де можна вивчати закони еволюції водних організмів і формування прісноводної фауни.

Ліси Азійської частини Росії складаються переважно з хвойних порід, лісовкрита площа становить 70 % території цього району. Ліси Сибіру й Далекого Сходу багаті не лише на деревину, у них живуть близько 150 видів промислових тварин, у тому числі такі цінні, як соболь, горностай, білки, промислові птахи, є цінні лікарські рослини, горіхи, гриби, ягоди.

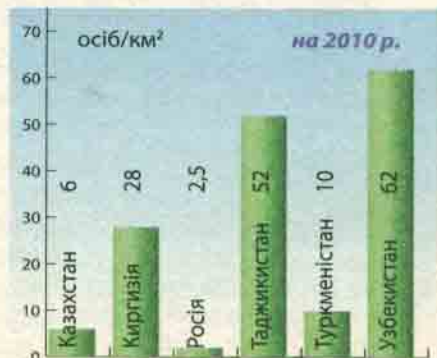
● **Населення.** Для Азійської частини Росії демографічна ситуація мало-сприятлива внаслідок низького природного приросту і значної міграції населення. У Середній Азії природний приріст традиційно дуже високий.

У країнах регіону мешкають представники таких мовних сімей: алтайської (казахи, киргизи, туркмени, узбеки, якути, буряти), індоевропейської (росіяни, українці, білоруси, таджики) й уральської (деякі народи Сибіру). Багато мешканців Центральної та Середньої Азії є мусульманами, православ'я поширене серед росіян, українців, білорусів, традиційні вірування характерні для малих народностей Сибіру і Далекого Сходу.

Населення в регіоні розміщене вкрай нерівномірно (мал. 166), що зумовлено суворим кліматом і вічною мерзлотою (Сибір, Далекий Схід), а також несприятливими природними умовами для життя (деякі райони Казахстану й Середньої Азії). Найгустіше заселені долини, оазиси, передгірські зони, долини рік й іригаційних каналів у Середній Азії, і навпаки, Азійська частина Росії заселена слабо, тут головна смуга розселення тягнеться вздовж Транссибірської магістралі.

Рівень урбанізації в різних частинах регіону дуже контрастний: в Азійській частині Росії він сягає 73 %, а в середньоазійських країнах – не перевищує 50 %. Найбільші міста Середньої Азії – столиці, у Казахстані – колишня столиця Алмати (1,4 млн осіб), у Росії – міста на півдні: Новосибірськ (1,4 млн), Омськ (1,1 млн), Красноярськ (964 тис.), Владивосток (580 тис.). Міста Сибіру переважно молоді. Найбільшою в Середній Азії агломерацією є Ташкентська (2,5 млн осіб).

● **Господарський розвиток.** Країни регіону дуже різняться за рівнем соціально-економічного розвитку (мал. 167). Найрозвинутішою країною є Росія, за нею йдуть Казахстан і країни Середньої Азії. Для країн регіону характерне переважання в економічному розвитку галузей важкої та видобувної промисловості, надмірна паливно-сировинна орієнтація господарства. Обробна промисловість, зокрема виробництво споживчих товарів тривалого користування, розвинуті значно менше.

Мал. 166. Густина населення в країнах Північної і Центральної Азії

Мал. 167. Показник ВВП на душу населення в країнах регіону

У МГПП регіон виділяється насамперед галузями видобувної промисловості, паливно-енергетичного комплексу, важкої індустрії (металургія, основна хімія, важке машинобудування). Значний розвиток отримала текстильна промисловість. У сільському господарстві переважає вирощування зернових і олійних культур, бавовнику, рису, баштанних культур і м'ясо-молочне тваринництво.

Промисловість. Паливно-енергетичний комплекс активно розвивається в Західному Сибіру (нафта й газ), Кузбасі (вугілля). Теплові електростанції становлять основу електроенергетики регіону. Каскади ГЕС побудовані на Енісеї, Ангарі, Лені, Вахші. Певні перспективи в Росії має освоєння енергетичних ресурсів океану, на Камчатці можливе промислове освоєння геотермальних ресурсів.

Підприємства чорної металургії працюють на власних рудах і паливі й зосереджені в Росії та Казахстані. Кольорова металургія представлена розробкою поліметалевих руд, мідним, свинцевим й олов'яним виробництвами. На базі сибірських нефелінів і бокситів і дешевої електроенергії створено найпотужніший цикл алюмінієвого виробництва у Східному Сибіру.

Машинобудування задовольняє місцеві потреби і використовує місцеву сировину. Переважає випуск гірничошахтного устаткування (Росія, Казахстан), сільськогосподарських машин (Казахстан), засобів електроніки й енергетичних машин (Росія). Новою галуззю є виробництво електро- й радіотехнічної апаратури, електроніки та телевізорів.

Лісовий комплекс традиційно розвивається в Росії, де виготовляють стандартні будинки, а з відходів виробництва – деревинно-стружкові плити й гідролізні продукти (спирт, дріжджі тощо). Також успішно розвивається меблеве і фанерно-сірникове виробництво.

Традиційною для регіону є легка промисловість. Здавна в північних територіях вичиняють шкіри, овчину, виробляють валіане й шкіряне взуття. Швейні фабрики працюють майже в усіх великих промислових центрах. У Середній Азії відзначається первинна обробка сировини: бавовни-сирцю, шовку-сирцю, вовни, каракульських шкірок. У Казахстані традиційно шиють килими.

Сільське господарство. Складні природні умови більшої частини регіону зумовили осередковий розвиток сільського господарства в найсприятливіших для цього районах. *Землеробство* в Азіатській частині Росії розвинуте лише

на півдні, де вирощують яру пшеницю, на яку припадає понад 50% усієї посівної площі зернових. Найбільш високоякісні сорти пшениці вирощують у Казахстані. Рис у значних обсягах культивують на зрошуваних землях у Середній Азії. На Далекому Сході Росії вирощують сою. Серед технічних культур на півдні Західного Сибіру переважають посіви льону, соняшнику, у Казахстані – цукрового буряку та тютюну.

Основою господарства Середньої Азії є бавовняний комплекс. Бавовник охоплює 40% посівних площ і понад 60% зрошуваних земель (мал. 168). Бавовництво –

Мал. 168. Збирання бавовнику в Узбекистані

Доведіть чи спростуйте

Більша частина території Середньої Азії охоплена лісами з цінною деревиною.

Мал. 169. Байкало-Амурська магістраль

фондо- й трудоемна галузь (одна тонна бавовни-сирцю містить до 350 кг волокна й майже 620 кг насіння), що потребує іригаційної підготовки площ, їх інтенсивного поливу й обробки, механізації й хімізації. У Казахстані, на сході Середньої Азії й на півдні Західного Сибіру вирощують різноманітні овочі. Славнозвісними є середньоазіатські баштанні культури, особливо дині, а також абрикоси, персики, гранати, інжир, волоський горіх.

Тваринництво має багатогалузевий характер. У Росії розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз, коней, свійських птахів. Специфічною галуззю в тундрі й лісотундрі є північне оленярство. Окремі господарства Казахстану спеціалізуються на шовківництві. Найважливіша галузь тваринництва Середньої Азії – вівчарство, у центрі і на заході вирощують м'ясо-сальні, на півдні – каракульські й тонкорунні породи овець.

Транспорт. Велику частину вантажів і пасажирів перевозять залізницями. Основою залізничної мережі є магістралі: Транссибірська (збудована у 1891–1916 рр. і має довжину більше 7,5 тис. км), Туркестано-Сибірська (1927–1931 рр.) і наймолодша Байкало-Амурська (завдовжки 4300 км, побудована в 1974–1984 рр.) (мал. 169). Від них відходять ряд відгалужень, які забезпечують зв'язок з магістралями важливих господарських районів. У південних районах Сибіру і по всій Середній Азії прокладено ряд автомобільних доріг, які відіграють велику роль у перевезеннях на короткі й середні відстані. Основні автомобільні шляхи на півдні Росії називають «трактами».

Значну роль в обслуговуванні глибинних районів Далекого Сходу і

Мал. 170. Судноплавство на сибірській річці Надим

РОЗДІЛ 2

Сибіру відіграє річковий транспорт. Як судноплавні шляхи в короткий літній період Сибіру використовують ріки Об, Лену, Єнісей, Амур, Ангари тощо (мал. 170). Навігація на ріках триває від 120 до 200 днів. Морський транспорт на Далекому Сході відіграє значну роль не тільки в зовнішніх, а й у внутрішніх економічних зв'язках. Великі портові комплекси функціонують у Владивостоці, Находці, Советській Гавані, Магадані, Петропавловську-Камчатському та ін.

Мал. 171. Космодром Байконур

Розширює своє значення авіаційний транспорт, який в ряді районів є єдиним регулярно діючим видом зв'язку. У регіоні збудовано близько 150 аеропортів з постійними рейсами. Майже всі великі населені пункти пов'язані регулярними авіарейсами з обласними центрами. На території Казахстану діє перший (1957 р.) і один з найбільших у світі космічний комплекс «Байконур» (мал. 171).

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Сучасне господарство регіону має різнобічні економічні зв'язки. Райони Азійської частини Росії вивозять нафтову сировину, машини й устаткування, ліс, будматеріали, руди чорних і кольорових металів, рибу й папір. Експорт країн Середньої Азії і Казахстану складається з кам'яного вугілля, газу, чорних і кольорових металів, бавовни, сухофруктів, баштанних культур. В імпорті переважають промислова й аграрна продукція.

Це цікаво

➔ На території регіону, зокрема в Казахстані, на Уралі, Сибіру та Далекому Сході, з метою ліквідації відставання сільського господарства і збільшення виробництва зерна в СРСР з кінця 1950-х років було розпочате широкомасштабне освоєння цілинних земель. Тільки за 1954—1960 рр. було розорано майже 42 млн га цілини. Освоєння цілини відбувалося без будь-якої попередньої підготовки, за повної відсутності інфраструктури – доріг, зерносховищ, кваліфікованих кадрів тощо. На цілину відправляли всі вироблені в країні трактори і комбайни, мобілізували студентів під час літніх канікул і молодь з усього Радянського Союзу (росіян, українців, білорусів та ін.). Однак природні умови місцевих степів не бралися до уваги, не враховувалися піщані бурі й суховії, не були розроблені ефективні заходи обробки ґрунтів і адаптовані до цього типу клімату сорти зернових. У результаті освоєння цілини вступило в стадію кризи, а ефективність її оброблення знизилася на 65 %.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Нанесіть на контурну карту країни Центральної Азії та їхні столиці.
2. Поясніть, чому регіон Північної та Центральної Азії з'явився на політичній карті світу недавно.
3. Доведіть, що наявний природно-ресурсний потенціал регіону сприяє розвитку економіки всіх країн Північної та Центральної Азії.
4. Обґрунтуйте відповідь: тваринництво регіону має багатогалузевий характер.
5. Поясніть, як здійснюється обслуговування глибинних районів Далекого Сходу і Сибіру.
6. Охарактеризуйте зовнішньоекономічні зв'язки країн регіону.

ТЕМА 3.

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС ПРО ПІВНІЧНУ АМЕРИКУ

Ви дізнаєтеся про:

- природно-ресурсний потенціал Північної Америки;
- господарський розвиток регіону;
- найбільші за площею і економічно найрозвиненіші країни регіону;
- расову й етнічну строкатість регіону.

Ви навчитеся:

- визначати економіко-географічне положення регіону;
- характеризувати темпи розвитку, особливості галузевої структури та територіальної організації господарства країн Північної Америки;
- порівнювати рівні розвитку країн регіону.

§ 68. Загальна характеристика регіону

● **Склад і економіко-географічне положення.** Північну Америку під економічним, політичним й етнокультурним оглядом часто називають «Англо-Саксонською Америкою», на відміну від Латинської Америки. Тобто мається на увазі, що території, які входять до регіону, є переважно англomовними. До складу регіону входять дві суверенні країни і Гренландія – найбільший острів на Землі, що належить Данії (мал. 172). Оскільки значна частина Канади (північ і центр) й Аляска мають суворий клімат і малопридатні для життя людини, то заселеною й освоєною частиною Північної Америки є територія 48 «суміжних» штатів США і смуга Південної Канади, яка прилягає до неї.

Географічне положення регіону дуже вигідне. Він омивається водами трьох океанів. Простори Атлантичного й Тихого океанів відокремлюють північно-американські держави від країн Африки та Євразії, тільки на крайньому північному заході узбережжя близько підходить до берегів Росії. Це здавна полегшувало торговельні зв'язки із заокеанськими країнами й водночас гарантувало країнам регіону безпеку.

Тихий і Атлантичний океани сприяють розвитку міжнародних зв'язків. До середини ХХ ст. явним лідером у зовнішньоекономічних зв'язках був басейн Атлантичного океану. Звернуті до Європи території, які прилягають до атлантичних берегів, стали первісними об'єктами європейської колонізації.

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб, на 2010 р.
1	Канада	Оттава	9971,0	33,7
2	США	Вашингтон	9363,2	310,2
3	Гренландія	Готхоб	2175,6	0,057
	Усього по регіону		21509,8	340,7

Мал. 172. Країни Північної Америки

Зазвичай на них припадала основна частка зв'язків з країнами Європи. США й Канада мають зручні виходи до світових торговельних шляхів через океани. На південь від США лежить сусідній регіон – Латинська Америка, яка є важливим потенційним ринком збуту північноамериканської продукції й одночасно важливою сировинною базою для самої Північної Америки.

США і Канада є членами ООН, НАТО та регіонального блоку НАФТА.

● **Природно-ресурсний потенціал.** Північна Америка має найрізноманітніші природні умови і ресурси. Для *рельєфу* характерне компактне розташування рівнинних і гірських територій. Гірські системи простяглися вздовж узбережжя на периферії регіону. Західну частину охоплює гірський масив

Кордильєри (г. Мак-Кінлі, 6194 м) – одна з найбільших і найкрасивіших гірських систем світу. Вони тягнуться на 2,5 тис. км з півночі на південь і на 750 км з заходу на схід. Формування цих гір не закінчилося, про що свідчать часті землетруси й інтенсивний вулканізм. На сході здіймаються Аппалачі, зі стрімкими схилами заввишки до 2000 м. У центрі панують рівнинні території – Великі і Центральні рівнини.

Для Кордильєр характерні поствулканічні явища, які найяскравіше виражені в Єллоустонському національному парку (мал. 173). До них належать виверження гейзерів (деякі сягають 90 м висоти), термальні джерела й грязьові вулкани.

Світового значення набули запаси різних *корисних копалин*. Надра Канади багаті на залізну руду, нікель, мідь, кобальт, платину, уран, золото й срібло. Аппалачі відомі покладами кам'яного вугілля, кольорових і благородних металів. Кордильєри містять у своїх надрах руди різноманітних кольорових і рідкісних металів (мідь, свинець, цинк, молибден). На Міссісіпській низовині розташований один з найбільших нафтогазових басейнів світу. Також потужні поклади нафти відкрито на північному узбережжі Аляски (гігантське родовище Прадхо-Бей).

Мал. 173. Гейзер в Єллоустонському національному парку

На території Канади й США *клімат* дуже різноманітний, у Канаді панує помірний і субарктичний клімат, у США – помірний і субтропічний. На півночі влітку середньомісячні температури повітря не піднімаються вище +20 °С, тим часом майже на всій території США (окрім гірських районів) вони перевищують +20 °С. Найбільша кількість опадів (2000–3000 мм на рік, переважно взимку і восени) випадає на Тихоокеанському узбережжі Аляски і Канади, на північному заході США. У центрі випадає до 400–1200 мм, переважно влітку. У центрі США влітку дуже часто утворюються потужні смерчі – торнадо, у яких швидкість руху повітря іноді сягає 800 км/год.

У регіоні дуже густа *річкова сітка*. Територією США й Канади течуть такі багатоводні ріки, як Міссісіпі з Міссурі, Святого Лаврентія, Маккензі, Юкон, Колумбія, Колорадо. Вони мають переважно сніго-дощове живлення. Дуже значний гідроенергопотенціал території, особливо в Кордильєрах та Аппалачах. У регіоні на річці Ніагара утво-

Доведіть чи спростуйте

Північна Америка є одним з найважливіших регіонів світу.

рився славнозвісний Ніагарський водоспад (заввишки 51 м), гуркіт його води в тиху безвітряну погоду можна почути за 20 км.

Північна Америка багата також на озера, яких налічується тут близько 4 млн. Найбільші з них – Великі озера (Верхнє, Мічиган, Гурон, Ері, Онтаріо), Вінніпег (мал. 174), Велике Невільничє, Велике Ведмеже, Велике Солоне тощо. За кількістю озер Канада посідає перше місце в світі.

У Північній Америці наявні величезні запаси *лісових ресурсів*, основна частка яких припадає на Канаду (майже 1/2 її площі вкрита лісами). На більшій території в деревостой переважають хвойні породи (ялина, бальзамічна ялиця, американська модрина, секвоя).

США і Канада першими у світі утворили систему *національних парків*, яких у США налічується 58, а в Канаді – 36, і безліч заповідників. Чимало національних парків мають всесвітню популярність: Єллоустонський, Йосемітський, Великий Каньйон, Секвоя тощо.

Мал. 174. Озеро Вінніпег у Канаді

Це цікаво

З давніх часів прийнято давати прізвиська штатам США, що в деяких випадках закріплено законодавчо і використовується як доповнення до основної назви:

Айова – Штат Око Яструба;
Алабама – Штат Вівсянки;
Аляска – Останній Рубіж;
Вашингтон – Вічнозелений Штат;
Вірджинія – Мати Президентів;
Гаваї – Ананасовий Штат;
Джорджія – Персиковий Штат;
Каліфорнія – Золотий Штат;

Колорадо – Столітній Штат;
Массачусетс – Штат Заток;
Міннесота – Штат Північної Зірки;
Міссісіпі – Штат Магнолії;
Монтана – Штат Скарбниць;
Техас – Штат Самотньої Зірки;
Флорида – Штат Сонячного Світла;
Юта – Штат Мормонів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розгляньте карту атласу і визначте основні ознаки економіко-географічного положення регіону.
2. Охарактеризуйте адміністративний поділ США і Канади.
3. Оцініть роль рельєфу в розвитку господарської діяльності в регіоні.
4. Оцініть мінерально-ресурсний потенціал Північної Америки.
5. Оцініть гідроенергопотенціал регіону.

§ 69. Населення

Населення Північної Америки є результатом змішування різноманітних расових груп. Воно склалося з представників трьох великих людських рас: європеїдів, монголоїдів (індіанці, ескімоси, азіати), негроїдів (нащадки негрів-рабів з Африки).

Демографічна ситуація в регіоні є типовою для високорозвинутих країн. Середній природний приріст населення становить 1,1 %. Спостерігається швидке зниження народжуваності, зростає частка одинокітних і бездітних сімей, що пов'язано з великою кількістю розлучень. У статевій структурі населення жінки переважають над чоловіками, швидко зростає кількість старого населення.

Вважається, що *етнічний склад* населення Північної Америки сформувався на основі великого потоку переселенців переважно з Європи, тому населення ще називають «продуктом» імміграції. Через це більша частина мешканців

Мал. 175. Індіанці США

регіону розмовляє англійською мовою. У канадській провінції Квебек нащадки переселенців з Франції зберегли свою рідну мову. Корінне населення Північної Америки представлене індіанцями (мал. 175) та ескімосами, які мешкають у північних районах. Значна частина іммігрантів поряд з англійською мовою і стандартною американською культурою зберігають також рідну мову й культуру, особливо в тих місцях, де вони мешкають компактними групами: українці – у степових провінціях Канади і на північному сході США, вихідці з Німеччини – на заході Приозер'я, китайці – у «чайнатаунах» великих міст тощо.

Різноманітний і *релігійний склад* населення. У США і Канаді зареєстровано понад 250 різних конфесій. Панівною релігією у США є протестантизм, який сповідують 55% населення. Найчисленнішими його течіями є англіканська, лютеранська і баптистська церкви. Певна частина канадців та американців належать до римо-католицької церкви.

Через особливості природних умов Північної Америки населення *розміщене* вкрай нерівномірно. Середня густина населення в США становить 30 осіб/км², у Канаді – понад 3 особи/км², при цьому ціла низка канадських островів і більшість території Гренландії взагалі не мають постійного населення.

Північна Америка – дуже *урбанізований* регіон світу, тут у містах мешкають до 77% населення. Найвищу густоту населення мають райони концентрації великих міст, де міські агломерації (у Північній Америці їх називають метрополітенами), злившись одна з одною, утворюють гігантські мегалополіси. У регіоні сформувалися три величезні мегалополіси:

Доведіть чи спростуйте

Американські міста, на відміну від європейських і азіатських, не мають свого минулого. У них немає вчорашнього дня.

– Босваш (Бостон–Вашингтон, або Приатлантичний) розташований у вузькій прибережній смузі північно-східного узбережжя Атлантики і складається з метрополітенів Бостона, Нью-Йорка, Філадельфії та Вашингтона. Тягнеться майже на 960 км і об'єднує близько 40 міських

агломерацій із загальною кількістю мешканців понад 50 млн осіб; – Чипіттс (Чикаго–Піттсбург), або Приозерний, – охоплює південне узбережжя озера Мічиган, тягнеться широтною смугою через штат Мічиган до Детройта. До його складу входять понад 20 міських агломерацій, у яких мешкають до 30 млн осіб;

– Сан-Сан (Сан-Франциско–Сан-Дієго, або Тихоокеанський) – простягається уздовж тихоокеанського узбережжя від Сан-Франциско через Лос-Анджелес до Сан-Дієго.

Більшість міст регіону були збудовані у XIX–XX ст. і зберегли мало рис старовини. Забудова сучасних великих міст – висотна. Що більше місто, то більше висотних будинків. У регіоні розташовано близько 60 міст-мільйонерів, серед яких найбільшими є: Нью-Йорк (8,4 млн осіб) (мал. 176), Лос-Анджелес (3,8 млн), Чикаго (2,9 млн), Торонто (2,5 млн), Монреаль (1,9 млн), Оттава

(1 млн) та ін. У Північній Америці дуже активно проявляється процес *субурбанізації* (особливо в США), суть якого полягає в швидкому переміщенні населення з міст до передмість. Це відбувається завдяки тому, що значна частка багатих людей і середній клас віддають перевагу розселенню саме в них. Нині в передмістях мешкають понад 40% американців. Тому виникло поняття так званої «одноповерхової», благополучної Америки.

Частка фермерського населення незначна: у США – близько 2% населення, у Канаді – 4%. Більшість сільського населення мешкає на віддалених одна від одної фермах. За умовами побуту сільські жителі не дуже відрізняються від міських. Отже, міський спосіб життя за суттю нероздільно панує по всьому регіону.

Мал. 176. Нью-Йорк – найбільше місто регіону

Запитання і завдання для самоконтролю

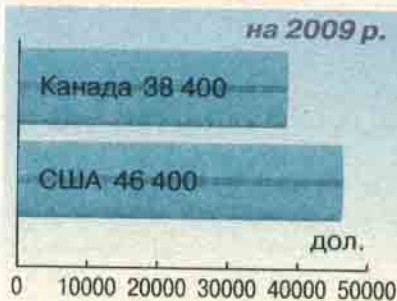
1. Поясніть історичний процес формування расового складу північноамериканської людності.
2. Охарактеризуйте демографічну ситуацію в регіоні.
3. Доведіть, що населення регіону було сформовано завдяки зовнішнім міграціям.
4. На контурну карту нанесіть мегаполіси регіону і поясніть суть урбаністичної структури атлантичного узбережжя США.

§ 70. Господарський розвиток регіону

● **Загальна характеристика господарства.** США і Канада належать до найвисокорозвинутіших країн світу (мал. 177) і є членами Великої сімки, при цьому США – наймогутніша за економічним, політичним і військовим потенціалом країна світу, на яку припадає до 20% світової промислової продукції, більше 15% світового продовольства і понад 15% міжнародної торгівлі.

США як безсумнівний лідер континенту і головний центр світового господарства (мал. 178) мають у своєму розпорядженні всі існуючі у світі галузі ма-

Мал. 177. Показник ВВП на душу населення в країнах Північної Америки

Мал. 178. Уолл-стрит у Нью-Йорку – символ американської економіки

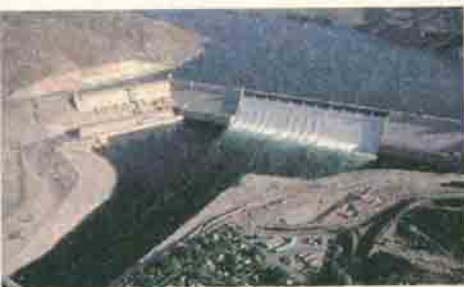
теріального й нематеріального виробництва, серед яких провідними є науко-емні галузі й галузі високих технологій, як-от: автомобілебудування, авіаракетнокосмічна, електронна промисловість, хімія органічного синтезу, галузі ВПК тощо.

Вирішальну роль в економіці США й Канади відіграють великі ТНК, серед яких найпотужнішими є «Дженерал Моторс», «Форд», «Ексон», «Дженерал Електрик», «Кока-Кола», «ІВМ», «Майкрософт», «Філіп Моріс», «АТТ», «Інтел» та ін.

Щороку США відвідують до 55 млн туристів, Канаду – близько 19 млн. За прибутками від іноземного туризму США посідають перше місце у світі, адже надходження від цього туризму перевищують 100 млрд дол. США мають найбільшу у світі готельну і транспортну індустрію. Дуже потужно в США розвинений внутрішній туризм. Майже 160 млн американців подорожують країною на автомобілях.

Регіон Північної Америки у МГПП представлений різноманітними галузями машинобудування, значним видобувним комплексом, високорозвинутим ПЕК, хімічною промисловістю, лісовиробничим комплексом, галузями легкої та харчової промисловості. У сільському господарстві найважливішу роль відіграє зерновий напрям, вирощування ряду технічних культур (бавовник, цукрові буряки і тростина, соя, тютюн тощо). У тваринництві традиційно переважає м'ясний напрям, значного розвитку отримало рибальство. До того ж країни Північної Америки, особливо США, є найбільшими в світі постачальниками різноманітних послуг і мають найрозвиненішу невиробничу сферу та туристсько-рекреаційний комплекс.

● **Промисловість.** Серед галузей господарства США і Канади вирізняється гірничодобувна промисловість з винятковим розмаїттям виробництв. Тут у значних кількостях видобувають практично всі основні види корисних копалин, необхідних сучасній індустрії. У Канаді у великій кількості видобувають нікель, цинк, срібло, уран, молибден, неметалеву сировину, США посідають провідні позиції у видобутку кам'яного вугілля, нафти, природного газу, залізної руди, міді, свинцю, цинку, сірки тощо.

Мал.179. ГЕС «Гранд-Кулі» на р. Колумбія

Енергетичне господарство великою мірою забезпечене власними паливними і гідроенергетичними ресурсами. У США значна частка електроенергії виробляється на потужних ТЕС, а в Канаді – на ГЕС. Каскади найпотужніших гідроелектростанцій розташовані на ріках Колумбія (ГЕС «Гранд-Кулі») (мал. 179), Черчилл, Святого Лаврентія, Теннессі, Ніагара та ін. Розвиток атомної енергетики в країнах регіону набув особливого значення. Частка атомної енергетики у США становить 22%, у Канаді – 16%. АЕС споруджують в усіх районах. Багаті родовища уранової руди зосереджені на плато Колорадо. Уряди країн стимулюють пошуки нових видів палива. У національному парку біля Сан-Франциско працює перша в США і найпотужніша в світі геотермальна станція «Гейзер».

Найбільші підприємства чорної металургії розташовані в Приозер'ї (Чикаго, Піттсбург). Нові металургійні комбінати побудовано у Філадельфії й інших портових

Доведіть чи спростуйте

США володіють найбільшим у світі науково-технічним потенціалом, який за сучасних умов є вирішальним чинником розвитку економіки.

центрах Атлантики. Заводи кольорової металургії тяжіють або до районів видобування сировини, або до портів, через які ввозиться сировина. Тому дуже багато заводів розміщено на Заході й Півдні. Виплавка алюмінію орієнтується на гідровузли, побудовані на ріках Теннессі і Колумбія. На узбережжі Мексиканської затоки алюмінієві заводи розташовані навколо потужних ТЕС. За своїми масштабами алюмінієва промисловість є найбільшою в світі. Зростає виплавка цинку, міді й нікелю в Канаді.

Машинобудування – найбільш значна галузь обробної промисловості регіону, якій властива висока наукоємність (табл. 1). Електронне машинобудування спеціалізується на виробництві електронних компонентів, електронно-обчислювальної техніки, засобів зв'язку і різних приладів тощо. Велика частина підприємств розташована в містах Приатлантичного, Приозерного й Тихоокеанського мегалополісів. Майже 2/3 комп'ютерів у світі виробляють заводи США.

Високого розвитку набуло автомобілебудування. Найбільші концерни США – «Дженерал Моторс», «Форд» і «Крайслер», що виробляють близько 97 % легкових і 85 % вантажних автомобілів. Автомобільні заводи є в 125 містах, розташованих у 26 штатах США. Однак найбільша кількість автомобілів випускається в межах Приозерного мегалополісу. Тут розташований головний «автомобільний штат» Мічиган і «автомобільна столиця» США – м. Детройт. Провідну роль у канадському машинобудуванні відіграють виробництво транспортних засобів: автомобілів, тепловозів, суден і снігоходів.

Стійкими темпами зростає авіаракетобудування, великі підприємства якого сформувалися в Приатлантичному і Тихоокеанському мегалополісах. Найсучасніші літаки випускають на заводах Лос-Анджелеса, Сан-Дієго, Детройта (корпорація «Боїнг») (мал. 180). Суднобудівна промисловість спеціалізується на виробництві торговельних суден, військових кораблів, атомних підводних човнів тощо. Найбільші судноверфі на атлантичному узбережжі розташовані в Нью-Порт-Ньюсі, Бостоні, Філадельфії, на тихоокеанському узбережжі – у Сан-Франциско, Сіетлі і Лос-Анджелесі.

Хімічна промисловість представлена у багатьох містах. Широкий розвиток одержало виробництво смол, синтетичного каучуку й пластмас в Техасі. Тут же перебуває «хімічна столиця» США – м. Хьюстон. Виробництво сірчаної кислоти, мінеральних добрив і гумових виробів одержало розвиток у Монреалі й Торонто (Канада).

Велике значення має **деревобробна і целюлозно-паперова** промисловість. Загальні запаси деревини промислових лісів становлять понад 20 млрд м³. За лісозаготівлею, лісопилянням і деревобробкою США посідають перше місце у світі. За виробництвом газетного паперу вже довгі роки міцно утримує світову першість Канада.

Таблиця 1. Виробництво автомобілів і телевізорів (млн шт. на 2008 р.)

Країна	Виробництво		
	Автомобілі (усього)	Легкові автомобілі	Телевізори
США	8,69	3,77	10,2
Канада	2,6	1,19	–

Мал. 180. Збирання літаків на заводі концерну «Боїнг» у Детройті

У регіоні особливо розвинені текстильна й шкіряно-взуттєва галузі. Текстильна промисловість протягом двох століть концентрувалася в північноатлантичних штатах, але останнім часом мігрувала в південноатлантичні штати, тобто ближче до районів з дешевшою робочою силою, до районів виробництва бавовни і синтетичного волокна, ринків збуту.

До найважливіших галузей харчової промисловості належать м'ясна, молочна, виробництво алкогольних і безалкогольних напоїв, консервна і борошномельна. Розвивається виробництво заморожених харчових продуктів і різноманітних консервів. Світове значення має виробництво цигарок і сигар у США. Великі міста зазвичай є й головними центрами галузі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте причини стрімкого економічного розвитку країн регіону.
2. Поясніть залежність Канади від економіки США.
3. Розкрийте суть швидкого розвитку машинобудування в країнах регіону.
4. Охарактеризуйте паливовидобувну галузь країн Північної Америки.
5. Які галузі сучасного машинобудування розвинуті в країнах регіону?

§ 71. Сільське господарство й транспорт

● **Сільське господарство.** У Північній Америці склався інтенсивний агропромисловий комплекс, який має практично всі галузі рослинництва, у тому числі тропічне землеробство і плантаційне господарство багаторічних культур. Тут склалися величезні спеціалізовані сільськогосподарські пояси – «пшеничний», «кукурудзяний», «бавовняний», «тютюновий» тощо.

Країни регіону мають розвинене сільське господарство, є лідерами у світі за експортом харчових продуктів. Для нього характерний високий рівень товарності, механізації, спеціалізації виробництва. Основою сільськогосподарського виробництва є потужні фермерські господарства, для яких характерна висока товарність (мал. 181).

Провідним у сільському господарстві за виробленою продукцією є тваринництво, що має високу продуктивність і міцну кормову базу (комбікорми, сіяні трави, пасовища). У США і Канаді розвинене молочне і м'ясне скотарство, а також свинарство, на якому спеціалізується «кукурудзяний» пояс. Виробництво м'ясних курчат (бройлерів) – найбільш індустріалізована галузь сільського господарства США, яку можна розглядати як галузь промисловості, розташовану в сільській місцевості в південних штатах. У країні щороку вирощують понад 4 млрд бройлерів.

Прибережні води багаті на рибу. Особливе значення на заході мають лососеві (чавича, кета, горбуша) і палтус, на сході – тріска, пікша й оселедець. Рибальство й промисел морського звіра (тюленів, моржів, білук) є основою економіки Гренландії.

У рослинництві виділяються посіви зернових культур, які охоплюють 2/3 усіх площ. Головна продовольча культура – пшениця, але кормових культур (кукурудзи, сорго) збирають значно більше. «Пшеничний» пояс

Мал. 181. Ферма в Канаді

тягнеться в межах степової природної зони і є одним з найпродуктивніших сільськогосподарських районів світу. Кукурудза – «національна» зернова культура США, на її збір припадає майже половина світового збору. Основну частину кукурудзи використовують на корм худобі. «Кукурудзяний» пояс охоплює Центральні рівнини і є найбільшим кукурудзяним районом світу.

Серед олійних культур головне місце належить соєвим бобам, збір яких в останні десятиліття дуже зріс. Їх використовують і в їжу (у вигляді соєвої олії та соєвих продуктів), і на корм худобі. Серед волокнистих культур особливу роль відіграє бавовник, який у XIX ст. був головною статтею експорту. Бавовник вирощують у США на поливних землях Техасу і південних гірських штатів. Цукроносні культури представлено цукровим буряком і цукровою тростиною. Цукровий буряк вирощують переважно на поливних землях західних штатів, тростину – на узбережжі Мексиканської затоки і на Гавайських островах, де він є головною культурою.

США посідають четверте місце у світі за збором тютюну, головний район культивування якого – передгір'я Аппалачів у межах південно-східних штатів.

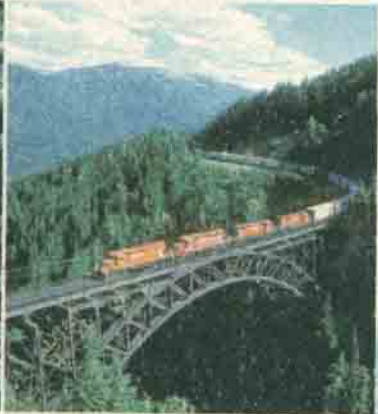
● **Транспорт.** Транспортна система регіону, яку називають північноамериканською, помітно вирізняється високим рівнем розвитку всіх видів транспорту, однак ключовими в пасажирських перевезеннях є авіаційний та автомобільний, у вантажних – спільна робота автомобільного і залізничного транспорту.

Особлива роль у Північній Америці належить автомобільному транспорту. У регіоні він ще в 20-ті роки XX ст. став реальністю для більшості сімей. Майже 9/10 міжміських поїздок відбуваються на приватних автомашинах. У США і Канаді склалася потужна мережа автообслуговування (мал. 182), починаючи від заправної станції і закінчуючи системою мотелів вздовж доріг. Насиченість країни регіону автомобілями є однією з найвищих у світі: в США – 520 індивідуальних автомобілів на тисячу осіб, в Канаді – 460 авто на тисячу осіб. Деякі автошляхи – приватна власність, і за проїзд по них стягується платня.

Історично велике значення для економічного розвитку регіону мали залізниці (мал. 183), особливо трансконтинентальні магістралі, що сполучили в другій половині XIX ст. атлантичне і тихоокеанське узбережжя. Із заходу на схід залізницями перевозять руди металів, ліс, зерно, а в протилежному напрямку – машини й інші промислові товари. На частку залізниць припадає близько 1/3 внутрішніх вантажоперевезень.

Мал. 182. Автомобільна розв'язка в Каліфорнії

Мал. 183. Канадська залізниця

РОЗДІЛ 2

Внутрішній водний транспорт відіграє важливу роль у транспортних перевезеннях системою Великих озер. Флот Великих озер складається із значних самохідних суден, які за вантажопідйомністю близькі до морських. Найбільші озernі порти: Чикаго, Детройт, Баффало, Торонто. Річковий транспорт функціонує переважно на річці Міссісіпі.

Морський транспорт у Північній Америці має важливе значення не тільки для міжнародних товарообмінів, а й у каботажних перевезеннях завдяки величезній протяжності атлантичного й тихоокеанського узбережжя. Значна кількість суден, що фактично належать американським судновласникам, зареєстрована під «зручними прапорами», зокрема Ліберії, Панами й інших держав. У США і Канаді скла-

Доведіть чи спростуйте

За рівнем розвитку сільського господарства США не мають собі рівних у світі.

лася потужна система портових комплексів, які об'єднують декілька раніше самостійних портів і мають потужну внутрішню інфраструктуру: Нью-Йорк–Нью-Джерсі на р. Гудзон; Філадельфія–Балтимор біля гирла р. Делавер; Новий Орлеан–Батон-Руж у гирлі р. Міссісіпі; Хьюстон на узбережжі Мексиканської затоки.

Швидкий розвиток авіаційного транспорту в Північній Америці зумовлений насамперед значними розмірами територій країн і високим рівнем їхнього соціально-економічного розвитку. Безумовним лідером за кількістю аеропортів, протяжністю авіаліній і парком авіалайнерів є США. Найбільшим аеропортом Західної півкулі є аеропорт в Атланті, потужними є також аеропорти Дж. Кеннеді в Нью-Йорку, у Майамі, Монреалі та ін. США володіють найбільшими космодромами у світі, які розташовані на мисах Канаверал і Ванденберг, а також мають центр управління польотами (НАСА) у Хьюстоні.

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Країни регіону посідають провідні позиції і за обсягами зовнішньої торгівлі. У товарному експорті США переважають машини й устаткування виробничого призначення, автомобілі, кам'яне вугілля, текстильні й паперові вироби, продукція хімічної промисловості, зерно, соя, бавовна, тютюн. Канада вивозить метали, ліс, папір, рибу й рибні консерви, устаткування, судна тощо. В імпорті домінують чай, кава, газ, нафта й нафтопродукти, ліс, цукор, м'ясо, руди і метали. Найбільшим імпортером американських товарів є Канада. Зберігає високі обороти зовнішня інвестиційна діяльність США і Канади. Американський капітал відіграє ключову роль в автомобілебудуванні, нафтохімічній і ряді інших галузей по всій земній кулі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть особливості розміщення спеціалізованих сільськогосподарських поясів США: «пшеничного», «кукурудзяного» тощо.
2. Зазначте, що є основою сільськогосподарського виробництва в регіоні.
3. Відомо, що провідною у сільському господарстві регіону є продукція тваринництва. Чому так склалося в країнах Північної Америки?
4. Охарактеризуйте рибальство та промисли морського звіра у країнах Північної Америки.
5. Розкрийте сутність північноамериканської транспортної системи.

Обговорімо...

Про США і Канаду зазвичай говорять як про «землю обітовану», що залучає сюди велику кількість іммігрантів, і особливо висококваліфікованих фахівців.

ТЕМА 4.

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС ПРО ЛАТИНСЬКУ АМЕРИКУ

Ви дізнаєтеся про:

- природно-ресурсний потенціал Латинської Америки;
- господарський розвиток регіону;
- найбільші за площею і економічно найрозвинутіші країни регіону;
- специфіку складу населення і системи розселення в регіоні;
- значення регіону в міжнародному географічному поділі праці.

Ви навчитеся:

- визначати економіко-географічне положення регіону;
- характеризувати особливості галузевої структури і територіальної організації господарства країн Латинської Америки;
- виокремлювати актуальні проблеми регіону і визначати пріоритетні напрямки розвитку країн Латинської Америки.

§ 72. Загальна характеристика регіону

● **Склад і економіко-географічне положення.** Латинська Америка – регіон, що розташований на південь від США і простягається до крайнього півдня материка Південна Америка. Протягом історії регіон називали Ібероамерикою, Індоамерикою, Іспанською Америкою. Назва «Латинська Америка» закріпилася лише на початку XX ст. і пов'язана з тим, що основна маса мешканців регіону розмовляє іспанською або португальською мовою (походять від латині), а також з тим, що романські («латинські») країни Європи дуже вплинули свого часу на формування культурної своєрідності регіону. У регіоні налічують близько 50 країн, з яких суверенними державами є 33 (мал. 184), інші – колоніальні володіння США, Великої Британії, Франції, Нідерландів.

Латинська Америка – єдиний у світі регіон, що охоплює цілий континент – Південну Америку і значну частину Північної Америки. Його територія у меридіональному напрямку простяглася на багато тисяч кілометрів, виходить до Атлантичного й Тихого океанів, що сприяло його європейській колонізації і входженню до системи світових економічних зв'язків. Нині посилюється значення тихоокеанського положення великої групи латиноамериканських країн. Усі країни Латинської Америки (окрім Болівії і Парагваю) мають вихід до Світового океану.

Країни Латинської Америки за багатьма показниками економічного й соціального розвитку випереджають країни Азії та Африки. При цьому всередині регіону існують дуже великі розбіжності в рівнях розвитку між окремими країнами. Так, Куба належить до країн соціалістичного табору, Мексика, Бразилія, Аргентина, Чилі, Венесуела, Уругвай утворюють групу «нових індустріальних країн», найбільш бідною державою в регіоні є Гаїті (85% населення мешкає в умовах абсолютної бідності).

Країни регіону є членами ООН, входять до Організації Американських держав (ОАД), Венесуела є членом ОПЕК, Мексика – блоку НАФТА.

● **Природно-ресурсний потенціал.** Різноманітність природних умов пояснюється значними розмірами території, її великою протяжністю з півночі на південь, положенням більшості країн у тропіках і субтропіках, а також висотною пояєністю в горах.

РОЗДІЛ 2

У рельєфі регіону чітко виділяються на сході рівнинно-плоскогірні території, а на заході і півночі – гірська система Кордильєр, які у Південній Америці називають Андами. Латиноамериканські Кордильєри – одна з найвищих (г. Аконкагуа, 6959 м) і найдовша серед гірських систем земної кулі, що простягається вздовж західного узбережжя регіону на 15 тис. км. Формування цих гір ще не закінчилося, про що свідчать часті землетруси та інтенсивний вулканізм.

У східній частині регіону розташовані величезні плоскогір'я (Бразильське, Гвіанське, Патагонське плато) і рівнини, серед яких найбільша на земній кулі – Амазонська низовина. Вона має площу більше 5 млн км² і представлена плоскою поверхнею зі слабоврізаними широкими долинами численних рік.

Корисні копалини в регіоні дуже багаті й різноманітні, тому Латинську Америку називають «геологічною коморою» світу. Основні запаси нафти й газу зосереджені в Мексиці (узбережжя і шельф Мексиканської затоки) і Венесуелі (затока Маракайбо). Кам'яне вугілля не дуже поширений вид палива в Латинській Америці, його видобувають на півдні Бразилії, у Чилі, Колумбії, на півночі Мексики. Основні запаси

на півночі Мексики. Основні запаси

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення*
1	Аргентина	Буенос-Айрес	2766,8	41,3
2	Багамські Острови	Нассау	13,9	0,3
3	Беліз	Бельмопан	22,9	0,3
4	Болівія	Ла-Пас	1098,5	9,9
5	Бразилія	Бразилія	8511,9	201,1
6	Венесуела	Каракас	912,0	27,2
7	Гайана	Джорджтаун	215,0	0,7
8	Гаїті	Порт-о-Пренс	27,75	9,2
9	Гватемала	Гватемала	108,6	13,5
10	Гондурас	Тегусігальпа	112,0	7,9
11	Домініканська Республіка	Санто-Домінго	48,7	9,8
12	Еквадор	Кіто	283,5	14,8
13	Колумбія	Санта-Фе-де-Богота	1138,9	44,2
14	Коста-Ріка	Сан-Хосе	51,1	4,5
15	Куба	Гавана	110,8	11,5
16	Мексика	Мехіко	1958,2	112,5
17	Нікарагуа	Манагуа	129,5	6,0
18	Панама	Панама	78,2	3,4
19	Парагвай	Асунсьйон	406,7	6,4
20	Перу	Ліма	1285,2	29,9
21	Сальвадор	Сан-Сальвадор	21,0	6,0
22	Суринам	Парамарібо	163,2	0,5
23	Тринідад і Тобаго	Порт-оф-Спейн	5,1	1,2
24	Уругвай	Монтевідео	177,4	3,5
25	Чилі	Сантьяго	756,9	16,7
26	Ямайка	Кінгстон	10,9	2,8
Усього по регіону			20522,6	585,1

Мал. 184. Найбільші країни Латинської Америки (*млн осіб на 2010 р.)

Мал. 185. Ріка Амазонка

Мал. 186. Водоспад Анхель

залізної руди сконцентровані в районі «Залізного трикутника», що на території Бразилії. Поклади марганцевої руди зосереджені на заході Бразилії, у Мексиці, Чилі, Аргентині, нікелю – на Кубі. Одні з найбільших у світі родовищ бокситів розташовані на Ямайці, а також в Гайані й Бразилії. Величезні запаси міді вміщують надра Чилі (40 % світових запасів), на олово багаті Болівія й Бразилія. Платина залягає в надрах Колумбії, золото видобувають у Колумбії, Бразилії, Мексиці, Перу, срібло – у Мексиці, Перу, Чилі, алмази – у Бразилії й Венесуелі, смарагди – у Колумбії.

Клімат має ряд особливостей. Латинська Америка одержує величезну кількість сонячного тепла. На рівнинах середні температури самого теплого місяця становлять $+22^{\circ}\text{C}$... $+28^{\circ}\text{C}$, а найхолоднішого – близько $+8^{\circ}\text{C}$. Тут панують пасатні й мусонні вітри. Для екваторіальних широт характерні значні (до 3000 мм), майже цілорічні опади, на заході, навпаки, спостерігається різка посушливість.

Головні особливості рельєфу і клімату визначають характер *річкової сітки* і забезпеченість водними ресурсами. Найбільші ріки належать до басейну Атлантичного океану: Амазонка, Парана, Магдалена, Уругвай, Оріноко, Сан-Франсиску тощо. Амазонка (мал. 185) є найбільшою у світі рікою за розмірами басейну. Її довжина від витoku Мараньону становить 6400 км, від витoku Укаялі – більше 7000 км, площа басейну оцінюється у 7180 тис. км². Амазонка повноводна цілорічно.

Багато рік, особливо гірські, порізані порогами й водоспадами. У верхів'ях р. Чурук (притока р. Оріноко) у Венесуелі утворився найвищий водоспад на Землі – Анхель (мал. 186). Він має висоту падіння 1054 м і був відкритий 1935 р. На р. Ігуасу, що входить до басейну р. Ла-Плата, розташований унікальний каскад водоспадів Ігуасу. Його утворюють 275 водоспадів заввишки 60–80 м, розділені зеленими скелястими островами, що витягнулися у формі чотирикілометрової підкови.

Озер у Латинській Америці мало, широко представлені лише невеликі льодовикові озера на півдні Анд. У Центральних Андах на висоті 3812 м лежить найбільше з високогірних озер світу – тектонічне озеро Тітікака (завглибшки до 304 м).

Ліси є найважливішим природним багатством регіону, тут зосереджено 25 % лісових ресурсів світу. Найбільший масив лісів розташований на Амазонській низовині, в унікальному куточку планети. Ніде у світі немає такого різноманіття фауни і флори, як тут.

Доведіть чи спростуйте

Латинська Америка – це «геологічна комора» світу.

Це цікаво

- Амазонські ліси розташовані на величезній рівнині й охоплюють 5,5 млн м² площі. Це найбільший у світі лісовий масив в екваторіальних широтах, на який припадає половина загальної площі вологих екваторіальних лісів планети.
- Амазонські ліси відзначаються найбільшим біорізноманіттям. Тут відомо понад 40 тис. видів рослин, 1294 види птахів, 427 видів ссавців, 428 видів земноводних, 378 видів плазунів і близько 126 тис. видів різних безхребетних, у річках живе близько 3 тис. видів риб. За оцінками, в амазонських лісах на 1 км² припадає близько 150 тис. видів вищих рослин, у тому числі 75 тис. видів дерев.
- В амазонських джунглях живуть тварини, які можуть бути дуже небезпечні для людини. Серед великих хижаків – ягуар, анаконда і кайман, у ріках мешкають електричні вугрі, що здатні генерувати електричний заряд, який може вбити людину, і риби піраньї, які своїм укусом можуть поранити людину. На деревах живуть різні види безхвостих земноводних-дереволазів, шкіра яких виділяє сильну отруту.

Запитання і завдання для самоконтролю

- Проаналізуйте історію формування регіону.
- Поясніть строкатість політичної карти Латинської Америки.
- Дайте оцінку природно-ресурсному потенціалу регіону.
- Підготуйте проект «Способи використання водних багатств Латинської Америки».

§ 73. Населення

Латинська Америка тривалий час була і до певної міри й нині є ареною масових міграцій, тому її населення можна вважати величезним конгломератом рас, етносів, релігій, культур.

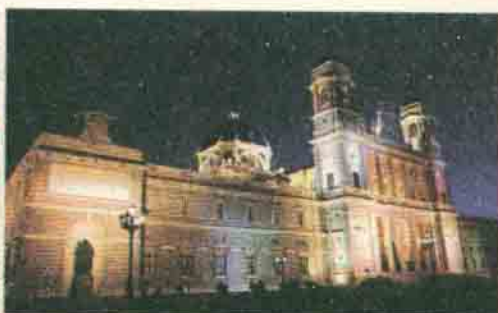
Демографічні особливості дуже своєрідні. Латинська Америка належить до регіонів з населенням, чисельність якого швидко зростає. Хоча останнім часом темпи приросту населення дещо знизилися і становлять у середньому 1,3 % на рік. Для демографічної ситуації в Латинській Америці першочергового значення набуває зниження смертності, адже в найменш розвинутих країнах Центральної Америки й Анд цей показник все ще є високим. Тут велика дитяча смертність. Латинська Америка – «молодий» регіон світу, у результаті високих темпів приросту нині більше 33 % населення регіону становлять особи молодші 15 років.

Для населення Латинської Америки характерна надзвичайно різноманітна *расова структура*. Корінні мешканці Латинської Америки – індіанці, які значною мірою були або знищені прибулим білим населенням, або змішалися з ним, утворивши змішаний тип – метисів, або так званих «латинос» (близько 50 %). Нащадків «чистих» індіанських племен в Латинській Америці залишилося дуже мало і мешкають вони зазвичай у важкодоступних регіонах Болівії, Гватемали, Перу, Мексики та ін. (мал. 187). Типово «білими», тобто представниками європейської раси є іспанські, португальські та італійські іммігранти, монголоїдної – індіанці, негроїдної – негри. Від змішаних шлюбів європейців і негроїдів тут мешкає чимало мулатів, а від монголоїдів та негроїдів – самбо.

Етнічний склад населення Латинської Америки дуже строкатий і налічує представників майже 250 великих і малих народів. Це й індіанські племена, які є корінними мешканцями регіону. Це і європейські переселенці, насампе-

Мал. 187. Корінні мешканці (індіанці)
Латинської Америки

Мал. 188. Кафедральний католицький
собор у Мехіко

ред іспанці й португальці (креоли), адже саме ці дві морські держави першими стали збирати експедиції на чолі з Васко да Гамою, Христофором Колумбом, Америго Веспуччі та ін. для дослідження та освоєння територій Нового світу. Третю етнічну групу формують негри.

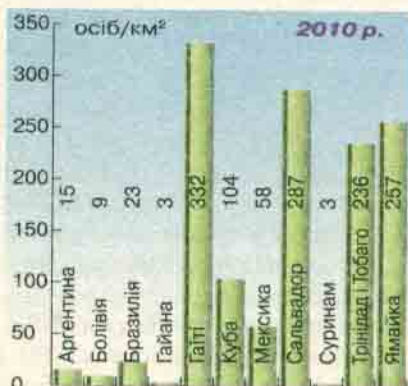
Етнічно найодноріднішими є такі переселенські країни, як Уругвай, Чилі, Аргентина. Це країни пізньої колонізації, масово заселяти їх почали з другої половини XIX ст., вони налічують найбільше європейських іммігрантів. Від колишніх іспанських і португальських колоній відрізняються Суринам і Гайана, де багато вихідців з Азії (переважно індійців). Більшість же країн регіону мають строкатий етнічний склад. Так, у Бразилії налічують близько 80, у Мексиці – понад 50, у Болівії, Венесуелі, Перу, Колумбії – понад 25 різних народів.

Етнічна своєрідність територій виражається у таких панівних мовах: іспанська (домінує у більшості країн), португальська (Бразилія – єдина португаломовна країна в Латинській Америці), англійська (поширена в колишніх британських колоніях: Ямаїці, Трінідаді і Тобаго, Гренаді, Домініці, Багамських Островах, Гайані та ін.), французька (поширена на Гаїті), голландська (є офіційною в Суринамі).

Незважаючи на строкатий національно-етнічний склад, *релігійний склад* населення Латинської Америки відносно однорідний. Тут тривалий час колонізатори насаджували католицизм, який вважали єдиною офіційною релігією, інші віросповідання переслідувала інквізиція, тому переважна більшість латиноамериканців і нині сповідує католицизм (мал. 188). Окрім католиків, є також протестанти й православні, а з нехристиянських релігій – індіюти і мусульмани. Корінне населення різною мірою зберігає рештки традиційних вірувань.

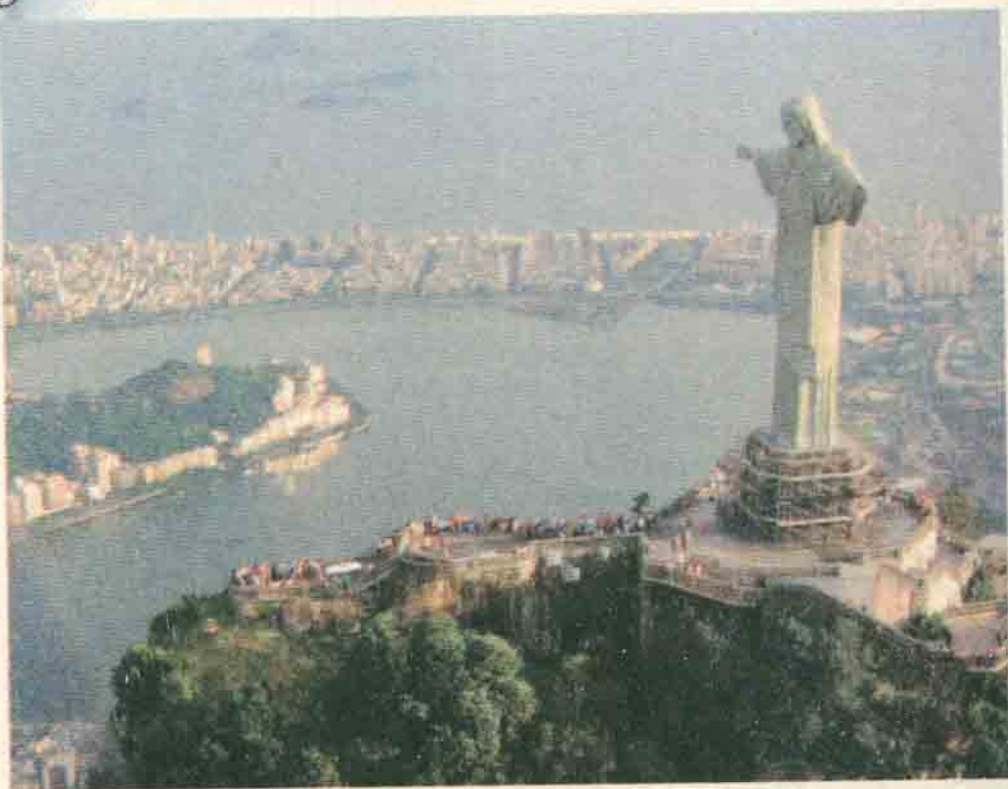
Для Латинської Америки загалом характерний високий рівень письменності населення. У переважній більшості країн регіону частка неписьменного населення рідко перевищує 10%, за винятком найбільш відсталішої країни регіону – Гаїті, де неписьменними є 48% населення, а також деяких країн Центральної Америки (Нікарагуа, Гондурас, Сальвадор та ін.).

Природні умови регіону зумовили нерівномірне розселення людей по території (мал. 189). Найгустіше заселені узбережжя, між-

Мал. 189. Густина населення в
країнах Латинської Америки

Мал. 190. Ріо-де-Жанейро з висоти пташиного лету

гірні долини, улоговини з достатнім зволоженням і родючими ґрунтами. Острови Карибського басейну належать до найгустіше заселених місць світу, густозаселені також Південно-Східна Бразилія, Східна Аргентина, Центральна Мексика й Північна Венесуела, а також усі столичні округи, де густина становить майже 3–5 тис. осіб/км². Внутрішні райони, зокрема вологі ліси й посушливі савани, напівпустелі і високогір'я, заселені вкрай рідко.

Доведіть чи спростуйте

Країни Латинської Америки і нині є ареною масових міграцій.

Міське населення швидко збільшується, рівень урбанізації коливається в межах 70–80%. У регіоні налічують близько 30 міст-мільйонерів, кілька найбільших агломерацій світу, серед яких: Мехіко (24 млн осіб), Сан-Паулу (19,8 млн), Буенос-Айрес (14,5 млн), Ріо-де-Жанейро (12,6 млн) (мал. 190), Ліма (8,4 млн), Сантьяго (6,4 млн), Каракас (3,2 млн осіб) та ін. У найбільш розвинутих країнах виникли великі урбанізаційні смуги, які іноді мають лінійний характер і тягнуться на кілька десятків кілометрів.

Урбанізація в Латинській Америці має специфічні риси. Так, для більшості країн регіону характерна так звана несправжня урбанізація, яка призводить до розростання передмість із злидінними кварталами, що спричиняє антисанітарію, злочинність, труднощі з працевлаштуванням.

Це цікаво

Латинська Америка – місце змішання культур, рас, народів, етносів і переплетення традицій і звичаїв різних цивілізацій. У зв'язку із цим тривалий час деякі народи, зокрема індіанці, люди змішаної крові тощо, зазнавали утисків з боку європейців. Це було серйозною проблемою до 15 лютого 1819 р. Саме цього дня за ініціативою національного героя Латинської Америки, борця за незалежність латиноамериканських земель Симона Болівара (1783–1830) відбувся так званий Ангостурський конгрес, на якому було прийнято документ, що проголосив рівність усіх мешканців колишніх латиноамериканських колоній. І з тих пір у Латинській Америці панує терпимість до всіх народів і релігій.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте демографічні особливості регіону.
2. Етнічний склад населення Латинської Америки дуже строкатий, а релігійний склад майже однорідний. Поясніть причину такого явища.
3. За картою атласу проаналізуйте розселення людей по території регіону. Які висновки ви зробили?
4. Населення яких країн сформовано в основному за рахунок зовнішніх міграцій? Назвіть ці країни і позначте на контурній карті.
5. Поясніть поняття «несправжня урбанізація». Проаналізуйте причини й наслідки цього явища.

§ 74. Господарський розвиток регіону

● **Загальна характеристика господарства.** Усі країни Латинської Америки належать до групи держав, що розвиваються. Проте за рівнем соціально-економічного розвитку країни регіону помітно відрізняються (мал. 191). На Аргентину, Бразилію й Мексику припадає 75% продукції обробної промисловості регіону, а інші країни всі разом виробляють лише 1/4 її частину.

Останніми роками спостерігаються тенденції до відкритості економіки країн регіону. Це стало можливим завдяки приватизації багатьох державних підприємств, реформам податкової та фінансової систем, лібералізації зовнішньої торгівлі. Велику роль у господарстві ряду країн відіграють транснаціональні корпорації (ТНК), які посідають провідні позиції в багатьох нових галузях промисловості, особливо в Бразилії, Мексиці, Аргентині й Колумбії.

Деякі країни регіону отримують великі прибутки від туристської діяльності. Найбільший центр туризму – район Карибського моря, який приймає до 20 млн туристів щороку. Туристський бум, який охопив цей район, пояснюється чудовими рекреаційними умовами островів (сприятливий клімат, завжди тепле море, чудові пляжі, мальовничі пейзажі), а також по-

Мал. 191. Показник ВВП на душу населення в країнах Латинської Америки

РОЗДІЛ 2

гужним розвитком транспорту і туристичної інфраструктури, цікавими пам'ятками історії і культури. Головні центри туризму: Ямайка (мал. 192), Пуерто-Рико, Барбадос, Багамські Острови, Трінідад і Тобаго тощо.

Мал. 192. Ямайка – улюблене місце відпочинку іноземних туристів

У МГПП країни регіону представлені насамперед різноманітними видобувними галузями, галузями лісовиробничого комплексу, також різними напрямками плантаційного господарства в землеробстві й окремими галузями тваринництва (вівчарство і м'ясне скотарство). В окремих країнах значного розвитку набула металургія, особливо кольорова, окремі галузі сучасного машинобудування.

● **Промисловість.** Для Латинської Америки характерний високий ступінь концентрації промисловості у найбільш розвинутих країнах, зокрема в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Чилі, а також Венесуелі, Колумбії і Перу, на які припадає 85% обсягів промислової продукції регіону. Ці країни за суттю і визначають промисловий розвиток Латинської Америки.

Основними джерелами одержання енергії є нафта, рослинні види палива (дрова, залишки цукрової тростини після обробки), природний газ, гідро-

енергія і вугілля. У регіоні ГЕС є одними з найпотужніших у світі. Це насамперед бразильсько-парагвайська ГЕС «Ітайпу» на р. Парана, венесуельська «Гурі» на р. Карон (мал. 193). Останніми десятиліттями особливо розвивається атомна енергетика в Мексиці, Аргентині і Бразилії. Геотермальні станції збудовані в Мексиці.

Велику роль у ПЕК відіграє нафта, яку видобувають в Мексиці, Венесуелі, Аргентині, Еквадорі, Колумбії, Перу. Видобуток вугілля зосереджений майже цілком у Колумбії, Бразилії, Аргентині, Чилі й Мексиці. Висока частка Латинської Америки у видобуванні руд чорних й кольорових металів, зокрема залізної руди в Бразилії, Мексиці, Колумбії; мідної – в Чилі (мал. 194); бокситів – на Ямаїці тощо.

Таблиця 1. Лідери автомобілебудування

Країна	Виробництво автомобілів, тис. шт. (2008 р.)	
	Усього	Легкові
Аргентина	597,0	399,2
Бразилія	3 215,9	2 545,7
Мексика	2 167,9	1 217,4

Значний розвиток у багатьох латиноамериканських країнах одержала **металургія**. Чорна металургія, підприємства якої є в Бразилії, Мексиці, Аргентині, Колумбії, Чилі, Перу, Уругваї і Венесуелі, працює в основному на внутрішній ринок. Найбільш розвинена кольорова металургія, яка належить до числа провідних галузей у Чилі, Перу й Болівії. Алюмінієва промисловість створена в Бразилії та Венесуелі.

З кінця XX ст. у Латинській Америці прискорився розвиток *машинобудування*, зокрема автомобілебудування. Підприємства галузі були створені за активної участі іноземного капіталу і випускають автомобілі європейських, японських і американських брендів. Серед них головне місце посідають легкові автомобілі, які виробляють у Бразилії, Мексиці й Аргентині (табл. 1).

Суднобудування розвинуте в Бразилії, Аргентині, Перу, Чилі, авіабудування – в Бразилії та Аргентині. Бразилія першою з латиноамериканських країн побудувала штучний супутник Землі. Останніми роками помітно виросла електротехнічна й радіоелектронна промисловість, підприємства якої представлені складальними заводами, побудованими американськими та японськими компаніями в Мексиці, Бразилії, Аргентині тощо. Бразилія посідає третє місце у світі за забезпеченням власних потреб в обчислювальній техніці.

Бурхливий розвиток одержала *хімічна промисловість*, яка спеціалізується на виробленні товарів побутової хімії (мийних засобів, предметів санітарії і гігієни тощо) та основної хімії (різних видів добрив, пластмас).

Помітне місце в економіці країн Південної Америки (у першу чергу, Бразилії, Чилі, Аргентині) належить *лісовому комплексу*. Розвинутими лісовими промислами є використання деревини для паперової і будівельної промисловості, видобування цінної деревини червоного дерева, кедра, рожевого дерева, бальси, збирання хінної кори, листя чагарнику коки, чаю мате, чикле (для жувальної гумки), збирання лікарських рослин, використання каучуконосів тощо. Ліси країн багаті на різні види пальм, плоди яких дають харчові й технічні мастила.

Традиційно важливу роль продовжують відігравати *харчосмакова й текстильна* промисловість.

До найстаріших галузей харчової промисловості належать борошномельна і м'ясна, помітну роль відіграють виробництво напоїв (рому), пивоварна промисловість, виноробство, тютюнове виробництво (гаванські сигари), а також молочна і рибоконсервна промисловість.

Практично в усіх країнах велику роль відіграє кустарне виробництво, у районах, заселених індіанцями, дотепер зберігаються традиційні ремесла, вироби яких користуються великим попитом у туристів (мал. 195).

● **Сільське господарство.** У багатьох країнах, особливо Центральної Америки і Карибського басейну, воно є основною сферою матеріального виробництва. Для більшості цих країн експорт продовольства і сировини рослинного й тваринного походження – основне джерело валютних надходжень. Специфічною рисою аграрного господарства є наявність системи латифундій – землеволодінь, основою яких є великі поміщицькі маєтки. Землі латифундій у рідконаселених районах використовують зазвичай під екстенсивне тваринництво, у густонаселених – під плантаційне господарство, у якому використовують ручну працю.

Мал. 193. ГЕС «Гурі» у Венесуелі

Мал. 194. Кар'єр з видобутку мідних руд в Чилі

У сільськогосподарському виробництві чітко виділяється *рослинництво*, яке має певні територіальні відмінності. У країнах Центральної Америки на рівнинах і у передгір'ях важливою галуззю спеціалізації є бавовництво. У го-

рах (до висоти 1000–2000 м) поширені плантації кавового дерева, на ділянках вище 2000 м вирощують кукурудзу, квасоллю, пшеницю, картоплю. У плантаційному господарстві країн Карибського басейну великого значення набуло вирощування цукрової тростини і тропічних плодів. Із цукровою промисловістю і плодівництвом пов'язане значне виробництво рому, лікерів, соків.

В Андських країнах важливу роль відіграє плантаційне господарство кавового дерева і бананів. Так, за виробництвом високоякісної кави одне з перших місць у світі посідає Колумбія. Важливе значення також мають плантації бананів, зокрема в Еквадорі й Венесуелі, цукрової тростини – у Колумбії. На сьогодні в Чилі збереглися найчистіші виноградні лози на Землі. Новим експортним товаром у Колумбії стають квіти (орхідеї, хризантеми, гвоздики). У сільському господарстві країн Амазонії і Ла-Плати виділяється вирощування тропічних багаторічних культур. Це насамперед кава, за виробництвом якої Бразилія традиційно посідає перше місце у світі (2,3 млн т), цукрова тростина, кукурудза і рис. На степових чорноземах в Аргентині традиційно вирощують пшеницю, кукурудзу й тютюн.

На *тваринництво* припадає 30% сільськогосподарської продукції регіону за вартістю. Найбільше ця галузь розвинена в Аргентині та Уругваї, зростає виробництво продуктів тваринництва в Бразилії, Колумбії і ряді країн Центральної Америки. Основна частина поголів'я худоби зосереджена у великих господарствах, які працюють переважно на зовнішній ринок. У горах розводять тварин із родини верблюдові (лам, альпака, уарісо, вікун'їв, гуанако). Пасовищами для них слугують високі плоскогір'я Анд (мал. 196).

Рибальство в країнах регіону почало інтенсивно розвиватися в останні 30 років. Головними об'єктами морського промислу є оселедцеві, окуневі, тунець, скумбрія, акули, ракоподібні (креветки, лангусти), а також моллюски. Найбільших обсягів рибальство досягло в Перу (посідає друге місце у світі за виловом після Китаю), Чилі, Аргентині, Мексиці і Бразилії.

● **Транспорт.** Густота розміщення транспортної інфраструктури в регіоні в цілому залежить від розміщення населення і його економічної діяльності. Залізниця були збудовані наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Аргентина посідає перше місце в Латинській Америці за обсягами пасажирських перевезень, за розмірами вантажообігу на лідируючі позиції виходять Бразилія і

Мал. 195. Прядівництво (1) і ткацтво (2) дотепер є традиційними ремеслами індіанців

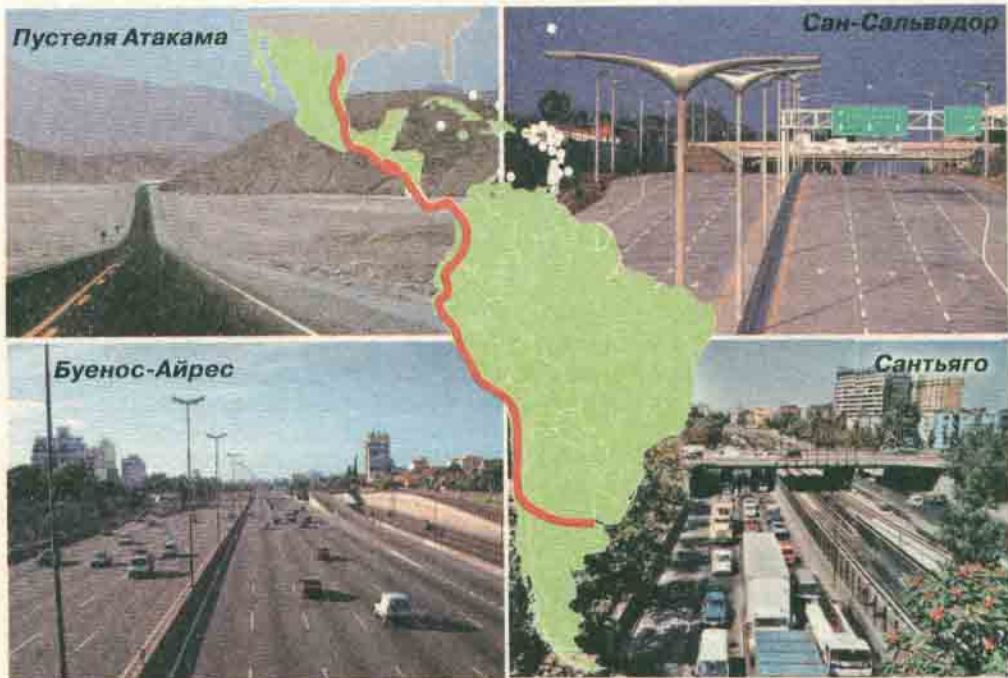
Мексика. Трансконтинентальні залізниці перетинають Мексику, Центральну Америку, Бразилію, Болівію, Чилі та Аргентину. Головні недоліки латиноамериканських залізниць – різноколіїність, низький технічний стан, у край нерівномірний розподіл по території регіону. У більшості країн Карибського басейну залізнична мережа відсутня зовсім.

З другої половини ХХ ст. розпочався бурхливий розвиток автомобільного транспорту. Важливе значення в транспортній системі регіону належить великим трансконтинентальним шосе. Найбільшою автомагістраллю Латинської Америки є Панамериканське шосе (протяжність близько 34 тис. км), яке зв'язує країни Південної і Центральної Америки зі США (мал. 197).

Внутрішній водний транспорт великої ролі в регіоні не набув. Судноплавство здійснюється на ріках Парана, Амазонка, Ріо-Гранде, Сан-Франциску, Уругвай тощо. Морський транспорт домінує в зовнішніх перевезеннях вантажів, а в Карибських країнах – і пасажирів. Власні значні торговельні і танкерні флоти мають Бразилія і Аргентина. У регіоні є низка країн так званого «зручного прапору». Сприятливі умови реєстрації суден у цих країнах дають змогу іноземним судновласникам заощаджувати на виплаті податків у своїй країні, експлуатаційних витратах і утриманні екіпажу. Найбільше суден зареєстровано

Мал. 196. Стадо лам на схилах Анд

Мал. 197. Панамериканське шосе – найважливіша автомагістраль Латинської Америки

в Панамі (більше 5 тис.), також іноземні судна ходять під прапорами Антигуа і Барбуди, Багамських Островів, Белізу, Гондурасу, Бермудських Островів, Барбадосу та ін. Головні морські порти – Буенос-Айрес, Ла-Плата, Нассау, Ріо-де-Жанейро, Ресіфі, Маракайбо, Тампіко, Веракрус, Вальпараїсо тощо.

Одним з найважливіших транспортних водних шляхів міжнародного значення є Панамський канал на території Панами, який має довжину 81,6 км, ширину – 91,5 м, два шлюзи. Середній час проходження через канал –

Доведіть чи спростуйте

Для країн регіону характерний високий рівень концентрації промисловості.

7–8 год., мінімум – 4 год. Щороку через канал проходить до 18 тис. суден (середня пропускна спроможність – 48 суден на добу). Перше судно пройшло через канал у 1914 р., офіційне відкриття каналу відбулося в червні 1920 р. Зона Панамського каналу до 2000 р. перебувала під управлінням США, а з 2000 р. перейшла під юрисдикцію Панами, яка є нині його офіційним власником.

Особливого значення для освоєння і розвитку віддалених, майже недоступних раніше районів регіону набув повітряний транспорт. У регіоні налічують близько 12,5 тис. аеропортів, великі країни мають власні національні авіакомпанії. Найбільші аеропорти міжнародного значення працюють в Буенос-Айресі, Сантьяго, Ріо-де-Жанейро, Каракасі, Гавані й ін.

У місцевих перевезеннях, особливо в гірських районах Анд, як і раніше, дуже велика роль гужового та в'ючного транспорту – коней, мулів, а в деяких місцевостях і лам.

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Зовнішня торгівля Латинської Америки відрізняється нерівномірними темпами росту, потреби в імпорті продукції випереджають можливості експорту, усі країни регіону залежать від зовнішніх дотацій та інвестицій. Експорт держав складається з обмеженого кола продовольчих і сировинних товарів. Країни регіону вивозять продовольство – каву, какао, цитрусові, банани, цукор, зернові, м'ясо. Окремі країни мають вузьку спеціалізацію: Колумбія широко експортує каву, Уругвай – вовну, Чилі – мідь, Еквадор – банани, країни Центральної Америки – каву й банани, Венесуела – нафту, Ямайка – боксити. Останніми роками виріс імпорту устаткування, транспортних засобів, промислових товарів тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості участі країн Латинської Америки в міжнародному географічному поділі праці.
2. Охарактеризуйте розвиток туризму в регіоні.
3. Назвіть галузі видобувної промисловості, що розвиваються в регіоні.
4. В економіці регіону переважають традиційні та сучасні галузі. Охарактеризуйте їх.
5. Розкрийте специфіку розвитку сільського господарства країн регіону.

Обговорімо...

На соціокультурній і соціально-економічній картах світу Латинська Америка виділяється як своєрідний цивілізаційний регіон, де тісно переплелися традиційна індіанська та католицька, а в окремих районах й африканська культури і який зазнає потужного впливу північноамериканського способу життя.

ТЕМА 5.

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС ПРО АФРИКУ

Ви дізнаєтеся про:

- природно-ресурсний потенціал Африки;
- господарський розвиток найбільших країн Африки;
- найбільші за площею та економічно найрозвинутіші країни;
- специфіку складу населення і системи розселення;
- значення Африки в міжнародному географічному поділі праці.

Ви навчитеся:

- визначати економіко-географічне положення регіонів Африки;
- характеризувати особливості галузевої структури і територіальної організації господарства африканських країн;
- порівнювати рівні соціально-економічного розвитку країн Африки.

§ 75. Загальна характеристика Африки

● **Економіко-географічне положення.** Африка – другий за розмірами континент світу, площа якого становить близько 30 млн км². В Індійському океані до Африки належать найбільший з островів – Мадагаскар, а також острови Сокотра, Занзібар, Коморські, Сейшельські, Маскаренські; в Атлантичному – Мадейра, Канарські, Кабо-Верде, Сан-Томе, Прінсіпі та ін.

До середини ХХ ст. Африка була континентом залежних територій, тільки Ефіопія й Лівія фактично ніколи не були колоніями. Основними метрополіями були Франція (належало 37 % африканської території), Велика Британія (32 %), Бельгія (8 %), Португалія (7 %), колонії на материк також мали Іспанія, Італія, Німеччина. До прокладення в 1859–1869 рр. Суецького каналу (мал. 198) Африка безпосередньо з'єднувалася на Суецькому перешийку з Азією. Тільки вузька (14 км) Гібралтарська протока відокремлює Африку від Європи.

Усього на території Африки розташовані 53 суверенні держави (табл. 1) і кілька залежних територій: Сеута та Мелілья (Іспанія), Західна Сахара (Марокко), Реюньон (Франція) тощо.

● **Природно-ресурсний потенціал.** У рельєфі домінують рівнини, плато і плоскогір'я, що здіймаються до висот 200–500 м над рівнем моря (середня висота материка – 750 м). Низовини простяглися уздовж берегів. Гірські масиви розташовані на півночі (Атлаські гори), сході (Ефіопське нагір'я, Східноафри-

Мал. 198. Суецький канал – умовна межа між двома континентами і найкоротший водний шлях між Індійським і Атлантичним океаном

РОЗДІЛ 2

канське плоскогір'я) та півдні (Драконові й Капські гори) материка. Найвищі вершини – давні й молоді вулкани, серед яких Кіліманджаро (5895 м), Кенія (5199 м), Камерун (4070 м) та ін.

Таблиця 1. Найбільші країни Африки

№	Країна	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення*
1	Алжир	Алжир	2382	34,6
2	Ангола	Луанда	1247	13,1
3	Ботсвана	Габороне	600,4	2,0
4	Буркіна-Фасо	Уагадугу	274,4	16,2
5	Габон	Лібревіль	267,7	1,5
6	Гана	Аккра	238,5	24,3
7	Гвінея	Конакрі	246	10,3
8	Дем. Республіка Конго	Кіншаса	2345	70,9
9	Кот-д'Івуар	Ямусукро	322,5	21,0
10	Ліберія	Монровія	111,4	3,7
11	Лівія	Тріполі	1759	6,4
12	Мавританія	Нуакшот	1030,7	3,2
13	Мадагаскар	Антананаріву	587	21,3
14	Малі	Бамако	1240	13,8
15	Марокко	Рабат	446,6	31,6
16	Мозамбік	Мапуту	799,4	22,1
17	Намібія	Віндгук	824,3	2,1
18	Нігер	Ніамей	1267	15,9
19	Нігерія	Абуджа	923,8	152,2
20	Респ. Південна Африка (ПАР)	Преторія	1221	49,1
21	Сенегал	Дакар	196,7	14,1
22	Сомалі	Могадішо	637,7	10,1
23	Судан	Хартум	2500	41,9
24	Сьєрра-Леоне	Фрітаун	72,3	5,2
25	Танзанія	Додوما	945,1	41,9
26	Туніс	Туніс	163,6	10,6
27	Уганда	Кампала	236	33,4
28	Центральнаафриканська Республіка	Бангі	623	4,8
29	Чад	Нджамена	1284	10,5
Усього			30 065	973,2

В Африці виявлено родовища майже всіх відомих видів *корисних копалин*, на її частку припадає переважна більшість світових запасів золота й алмазів, 2/3 фосфоритів, 2/5 марганцю, близько 1/3 кобальту, урану, міді, бокситів. Після Другої світової війни на території Алжиру, Лівії та Нігерії виявлені величезні запаси нафти (близько 8 млрд т) й газу (6 трлн м³). Великим є також нафтовий басейн Гвінейської затоки. Більше 80% запасів кам'яного вугілля зосереджено в ПАР. Надра континенту багаті на поклади залізних, марганцевих (ПАР), хромових (ПАР і Зімбабве), мідних (Центральна Африка), свинцево-цинкових (ПАР, ДРК, Марокко), олов'яних, вольфрамових та інших руд. За запасами золота Африка лідирує в світі, величезні поклади світового масштабу сконцентровані в ПАР (50% світових запасів). Є також багатющі запаси апатитів і фосфоритів (Марокко, Туніс), калійних солей (Ефіопія), алмазів (Південна Африка).

Клімат. Африка є найспекотнішим континентом на Землі, адже більша її частина розташована між тропіками обох півкуль. Поняття сезонів тут дуже умовне: упродовж року майже повсюдно переважають високі температури. Середня річна температура на континенті перевищує +20 °С, на півночі +25 °С і вище. Саме тут зареєстрована максимальна температура на Землі (+58 °С поблизу м. Тріполі). Дуже нерівномірно розподілені по території Африки атмосферні опади. Цілорічні рясні дощі типові тільки для приекваторіальних широт. Тропічний пустельний клімат є найпоширенішим. У Сахарі (мал. 199) кількість опадів зменшується до 100 мм на рік і менше, Східна Сахара – найсухіший район Африки. У смузі, що прилягає до Сахари, а також до країв пустелі Калахарі, великі посухи повторюються в середньому через кожні 30 років.

Особливо багатий континент на *поверхневі води*. Річкова сітка найгустіша в екваторіальному поясі, у пустелях і на піщаних рівнинах Калахарі річок майже немає. Найбільшими річками є Конго, Ніл, Нігер, Замбезі та Оранжева, басейни яких охоплюють близько 1/3 площі континенту. Найдовша річка світу – Ніл (6671 км), а Конго за об'ємом річного стоку (1450 м³/рік) поступається лише Амазонці. Безстічні басейни і області внутрішнього стоку охоплюють 30% площі Африки. Великі озера розташовані переважно в Східній Африці і на півдні від екватора, який перетинає найбільше озеро материка – Вікторія (68 тис. км²). А найглибшим озером материка є Танганьїка (глибина 1470 м), що поступається в світі за глибиною тільки Байкалу.

Різноманітні за складом *ліси* вкривають менше 10% площі континенту. У вічнозелених лісах Центральної Африки дерева мають цінну деревину (чорне, червоне та ін.); з плодів олійної пальми одержують високоякісну харчову олію, з насіння дерева кола – кофеїн. Африка – батьківщина кавового дерева, що росте в лісах Ефіопії, Центральної Африки, Мадагаскару.

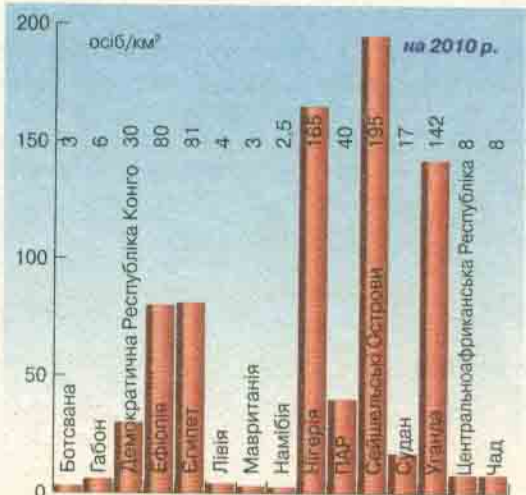
● **Населення.** Держави Африки значно відрізняються за чисельністю населення, характером його розміщення, професійним, соціальним, демографічним, расовим, етнічним і релігійним складом. У середині XVII ст. в Африці мешкала 1/5 частина людства, у 1930 р. населення континенту становило 164 млн осіб, у 2009 р. – уже близько 1 млрд. Вся північна частина континенту населена представниками європеоїдної раси (25% населення); на півдні від Сахари живуть народи негроїдної раси (53%).

Порівняно з іншими континентами Африка має відносно низьку густоту населення – 25 осіб/км². Розподілене воно по континенту дуже нерівномірно (мал. 200), що зумовлено не тільки природними умовами (наприклад, пустельні й екваторіальні ділянки), а й наслідками работоргівлі та колоніального володарювання. Найвища густота населення характерна для давніх землеробських районів (долина Нілу в Єгипті, Південна Нігерія), гірничо-промислових районів ПАР, «мідного поясу» на кордоні ДРК і Замбії та ін. У деяких районах Єгипту густота населення значно перевищує 1000 осіб/км².

Для Африки характерна етнічна строкатість населення, що пов'язано з міграційними рухами народів у минулому і з формуванням багатьох народностей нині. За приблизними оцінками в Африці представлено 50 націй і народностей і понад 3 тис. різних племен, що розмовляють тисячею мов. Майже половину населення всієї Африки становлять 10 найбільших народів чисельністю понад 10 млн осіб: араби, гауса, фульбе, йоруба, амхара, малагасійці, зулуси та ін. Територія Північної Африки заселена народами афразійської (семіто-хамітської) мовної сім'ї, переважно

Мал. 199. Пустеля Сахара

Мал. 200. Густота населення в країнах Африки

РОЗДІЛ 2

арабами. На південь від Сахари мешкають народи найчисленнішої нігеро-кордофанської мовної сім'ї. Південну Африку заселяють народи індоєвропейської (бури), австронезійської (малагасійці) й консанської (бушмени й готтентоти) мовних сімей.

Етнічна карта Африки загалом відзначається тим, що поруч із практично мононаціональними державами існують держави з дуже строкатим етнічним

Мал. 201. Школа в Тропічній Африці

складом. Це пов'язано насамперед зі штучним характером встановлення сучасних державних кордонів на континенті. Так, практично мононаціональними державами є Сомалі, Єгипет, Мадагаскар, Туніс та ін., багатонаціональними країнами є Нігерія, Судан, Ефіопія, Камерун, Кот-д'Івуар, Уганда тощо. Строкатий етнічний склад населення в країнах Африки призводить до постійних конфліктних ситуацій, подекуди й до збройних протистоянь.

Офіційними мовами у більшості країн є місцеві мови, а також арабська (державна в Північній Африці), французька й англійська (поширені в колишніх колоніях Франції та Великої Британії).

Нині рівень освіти африканського населення найнижчий у світі. На початок ХХІ ст. майже 60 % африканців неписьменні. Значна частка дітей не вміють ні писати, ні читати, жодного дня не відвідували школу, яких у багатьох країнах не вистачає (мал. 201). В Африці налічують майже 40 млн дітей, половина з яких шкільного віку, проте шкільної освіти вони не отримують. Дві третини з них – дівчатка.

Прискорений ріст міського населення набагато випереджає темпи розвитку промисловості і попит на робочу силу (особливо в Тропічній Африці). Тому в містах панує безробіття, злочинність, загострюється житлова проблема. Число мало тут і соціально-медичних проблем.

На африканців припадає 63 % усіх ВІЛ-інфікованих у світі. В Африці також зареєстрована найбільша кількість інфікованих гепатитом.

Мал. 202. Показник ВВП на душу населення в країнах Африки

● **Господарський розвиток.** На характернішими рисами сучасного економічного розвитку африканських країн є багатокладність, технологічна відсталість господарства, різке розмежування галузей високотоварного сільськогосподарства, що виробляють експортну продукцію, і натурального напівнатурального, що обслуговують місцевий попит, переважає в промисловому виробництві гірничодобувної промисловості і повний експорт продукції, домінування у вивозі натуральної та аграрної сировини, переважання в зовнішній торгівлі більшою часткою країн одного або кількох продуктів,

лежність господарства від зовнішнього ринку.

В Африці чітко виділяють дві полюсні групи країн. Одну групу утворюють найменш розвинуті, найбідніші держави, якими є Ліберія, Сьєрра-Леоне, Чад, Конго, Сомалі тощо. Іншу групу утворюють країни, які мають більш-менш розвинутий промисловий сектор, що базується на гірничодобувній промисловості і переробці сільськогосподарської сировини, і які виробляють 60 % сукупного африканського ВВП (мал. 202). Це – ПАР (індустріально-аграрний гігант Африки), Єгипет, Марокко, Нігерія, Алжир, Кенія, Туніс та ін.

Мал. 203. Голодні діти в Сомалі

Для Африки характерні всі риси слаборозвинутості, пов'язані насамперед з дуже тривалим періодом колоніальної залежності країн материка. Про масштаби відсталості Африки свідчать ряд показників соціального розвитку її країн. Африка посідає перше місце в світі за рівнем неписьменності, тут найвища дитяча смертність, що в 10–14 разів перевищує показники розвинутих країн, найнижча в світі тривалість життя, близько 80 % населення континенту не мають можливості отримувати медичну допомогу, а понад 70 % мешканців проживають за межею бідності. За даними ООН, близько 60 % населення Тропічної Африки систематично недоїдають, у тому числі 40 % дітей у віці до п'яти років (мал. 203). Особливо тяжке становище в Ефіопії, Анголі, Чаді, Мозамбіку, Сьєрра-Леоне, Сомалі та ін.

До негативних чинників, що впливають на розвиток економіки африканських країн, належать політична нестабільність і збройні конфлікти, які тривають нині в більш як десяти африканських країнах. Причому надзвичайно великою є деградація економіки в Ліберії, Руанді, Сомалі, Судані, Ефіопії тощо.

У міжнародному географічному поділі праці Африка має аграрно-сировинну спеціалізацію. Проте її участь у МГПП є мінімальною і нерідко свідомо завищується. Частка материка в світовому експорті не перевищує 2 %. Основні торговельні партнери африканських країн – Європейський Союз, США, Японія. Торговельні зв'язки між країнами всередині материка теж мінімальні.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, у чому полягає особливість економіко-географічного положення Африки.
2. Охарактеризуйте природно-ресурсний потенціал Африки.
3. Складіть демографічну характеристику населення континенту.
4. Чому населення Африки має таку велику етнічну строкатість?
5. Зазначте особливості господарського розвитку країн Африки.
6. Виділіть риси соціальної та економічної відсталості Африки.

Обговорімо...

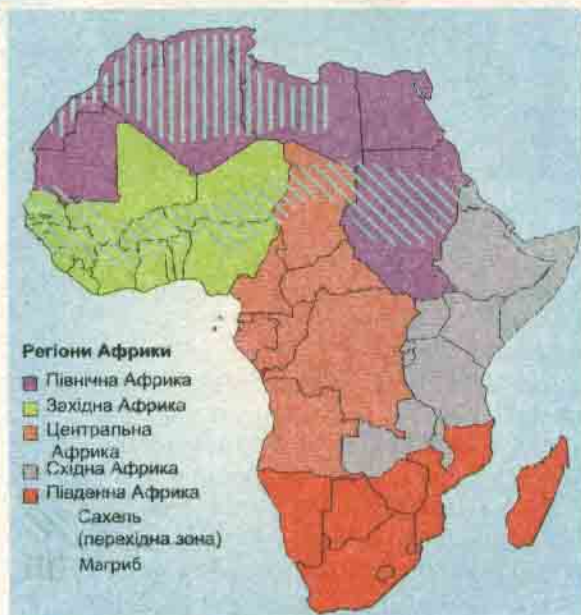
У міжнародному географічному поділі праці країни Африки беруть мінімальну участь. Така ситуація склалася, зокрема, і через економічні та соціальні проблеми в країнах регіону.

§ 76. Регіони Африки: Північна, Західна і Центральна Африка

В Африці традиційно виділяють п'ять історико-географічних регіонів: Північна, Західна, Центральна, Східна і Південна Африка (мал. 204).

Мал. 204. Регіони Африки

● **Північна Африка.** На неї припадає 1/3 території та 1/4 населення континенту. До складу регіону входять вісім країн (Алжир, Єгипет, Лівія, Мавританія, Марокко, Судан, Туніс). Економіко-географічне положення визначається насамперед виходом до морських шляхів Середземного моря, що веде в Атлантику і через Суецький канал і Червоне море до Індійського океану, близькістю до розвинутих держав Європи і провідних країн Південно-Західної Азії.

На більшій частині регіону яскраво виражений пустельний тропічний клімат, на півночі – субтропічний. Окрім Нілу, у регіоні немає великих рік з постійним водотоком. Є значні басейни підземних вод (у тому числі артезіанських), використання яких забезпечує життя в оазисах. Багатство надр на корисні копалини визначило сучасний напрямок розвитку господарства бага-

тьох країн регіону. У Марокко зосереджено близько 2/3 світових запасів фосфоритів, із середини ХХ ст. Сахара опинилася серед найбільших нафтовидобувних районів світу; в Алжирі, Лівії, на шельфі Єгипту й Тунісу були відкриті величезні родовища нафти й газу.

У регіоні мешкають понад 205 млн осіб (20% мешканців Африки), які належать переважно до європеїдної раси. За етнічним складом населення відносно однорідне і представлене арабами й берберськими племенами. Основна мова – арабська, хоча діалекти її дуже різняться на заході і сході. Більшість сучасного населення регіону (понад 80%) сповідує іслам, бербери є християнами-католиками. У Північній Африці населення розміщене вкрай нерівномірно. Переважна його частина зосереджена на півночі, у дельті Нілу і його долині, а на величезних просторах пустелі Сахара люди живуть лише в оазисах. У регіоні спостерігається один з найвищих в Африці рівнів урбанізації, який сягає понад 50%. Тут найбільша в Африці кількість міст-мільйонерів: Каїр (8 млн осіб), Касабланка (4,1 млн), Александрія (3,9 млн), Алжир (2 млн), Тріполі (1,8 млн) та ін.

Північна Африка є одним з найбільш економічно розвинутих регіонів континенту. Економічним лідером у ньому є Єгипет (мал. 205). У МГПП країни регіону представлені рядом видобувних галузей (нафтова і газова, гірничо-хімічна – видобуток і обробка фосфоритів). Значного розвитку набуло субтропічне землеробство в прибережній смузі (цитрусові, оливки, виноград).

Країни регіону є одними з провідних за вирощуванням фінікової пальми. Обробна *промисловість* представлена традиційними галузями: переробкою сировини на експорт, текстильною, взуттєвою, харчовою, виробництвом мінеральних добрив, складальними і ремонтними підприємствами машинобудування. Найбільші промислові центри розташовані вздовж узбережжя – Каїр, Александрія, Алжир, Туніс, Касабланка, Рабат тощо.

Останніми роками у Тунісі, Єгипті, Марокко значного розвитку набуває *міжнародний туризм*. Туристів приваблюють курорти субтропічного узбережжя Середземномор'я, а також численні історико-культурні пам'ятки античності й арабських халіфатів у Тунісі, Марокко, Лівії, Мавританії. Основним рекреаційним районом регіону є Єгипет, у якому більшість визначних пам'яток зосереджено в дельті й долині Нілу.

● **Західна Африка.** Це найнаселеніший регіон материка, на який припадає 1/3 усього населення і тільки 1/6 його площі. До складу регіону входять 15 держав, найбільші – Буркіна-Фасо, Гвінея, Кот-д'Івуар, Ліберія, Малі, Нігер, Нігерія та ін. Більшість цих країн омивається водами Атлантичного океану та його найбільшої затоки біля берегів Африки – Гвінейської. Наявність виходу до океану та зручні бухти на узбережжі сприяли розвитку портів та активних морських зв'язків з іншими приатлантичними регіонами Африки, Європи й Америки.

У *рельєфі* переважають невисокі вирівняні плато, низинні рівнини розкинулися біля узбережжя океану та рік. Надра регіону вивчені ще недостатньо, хоча вже виявлені великі родовища нафти й газу світового значення у Гвінейському басейні. Боксити знайдені в Гвінеї, уран видобувають у Нігері. *Клімат* переважно субекваторіальний, на півдні – екваторіальний. Характерна зміна основних сезонів – дощового й сухого. Західна Африка багата на великі і повноводні *ріки*, найбільшою з яких є Нігер, що несе свої води у Гвінейську затоку. Чимало рік порожисті, мають велику кількість водоспадів. Є унікальні запаси лісових ресурсів. Лісовий пояс майже повністю розташований в екваторіальній зоні і налічує близько тисячі порід із цінною деревиною.

Західна Африка – регіон, який відрізняється великою розмаїтістю народів, мов, релігій, форм господарської діяльності тощо. У країнах цього регіону спостерігається один з найвищих показників народжуваності і зберігається висока смертність населення.

Населення регіону етнічно дуже строкате: на півночі оселилися народності семіто-хамітської сім'ї, а прибережні райони заселені народностями нігеро-кордофанської сім'ї. Нігерія – найчисельніша за населенням й етнічно найстрокатіша країна Африки (понад 260 племен і народностей (мал. 206). Значна кількість населення дотримується ісламу і християнства, не менше поширення мають місцеві традиційні вірування. Розселено населення вкрай нерівномірно, в усіх країнах домінує сільське населення. Більшість міст мають давнє походження, виростили на місці колоніаль-

Мал. 205. Асуанська гребля в Єгипті

Мал. 206. Народність йоруба в Нігерії

них форпостів, торговельних факторій, місіонерських станцій тощо. Найбільші міста – Лагос (7,9 млн осіб), Абіджан (3,8 млн), Аккра (2,1 млн) та ін.

Господарство регіону має яскраво виражені риси монокультурності і в аграрному секторі, і у гірничодобувній промисловості. Основою економіки регіону є сільське господарство. Видобувні галузі посідають значне місце лише у господарстві Нігерії й Гвінеї. Обробна промисловість розвинена в Нігерії і Кот-д'Івуарі. У МГПП країни регіону представлені рядом видобувних галузей: нафтовою, гірничорудною (видобуток і збагачення бокситів). Більшість країн регіону спеціалізуються на монокультурному плантаційному землеробстві (виращування какао-бобів, кави, олійної та кокосової пальми, арахісу, бананів, каучуконосів). Велике значення має заготівля та експорт тропічної деревини.

● **Центральна Африка.** Регіон поступається за площею тільки Північній Африці. На нього припадає майже 1/4 території материка, тут розташовані дев'ять країн, зокрема Ангола, Демократична Республіка Конго (ДРК), Камерун, Конго, Центральнаафриканська Республіка (ЦАР), Чад та ін. Держави регіону межують з усіма африканськими регіонами і розташовані в центрі материка.

Регіон розташований в екваторіальних і субекваторіальних широтах, охоплює велику площу западну Конго, яка на заході прилягає до Атлантичного океану і Гвінейської затоки. Територія здебільшого рівнинна, лише гірський масив Камерун здіймається на висоту понад 4000 м. *Надра регіону* вивчені недостатньо. Найбільш відомий «Мідний пояс» (ДРК), в якому окрім міді промислове значення мають також кобальт, свинець, цинк. ДРК є одним з провідних світових видобувачів і експортерів алмазів, є тут також золото, платина, уран. Біля екватора панує екваторіальний клімат з постійним вологим повітрям та осіннім і весняним максимумами опадів. По обидва боки від екватора

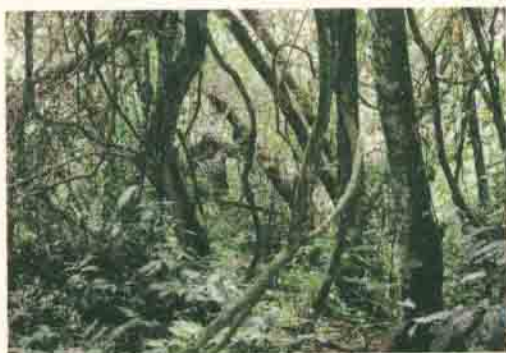
Доведіть чи спростуйте

Африканським країнам і досі не вдалося змінити колоніальний тип галузевої і територіальної структури господарства.

розташована зона субекваторіального клімату з дощовим літом і сухою зимою. Приекваторіальні райони, а особливо западина Конго, мають найгустішу мережу *повноводних рік* в Африці, найбільша з яких – Конго (Заїр). Ріки порожисті, зі значним гідроенергетичним потенціалом. Величезні простори регіону охоплені болотами. Ростуть тут багатоярусні вологі екваторіальні ліси з розмаїттям дерев (мал. 207) і деревоподібних папоротей (гілеї), здебільшого вторинні.

Як і всюди в Африці, для регіону характерний дуже високий природний приріст населення, низька тривалість життя і вкрай висока дитяча смертність. Значна частка населення належить до негроїдної раси, чимало тут і метисів. *Етнічний склад* мешканців регіону надзвичайно строкатий, вони належать до негроїдних народів, які розмовляють мовами банту. Широко представлені пігмеї. Державними мовами всіх країн регіону є мови колишніх метрополій: французька, португальська, іспанська. Слабкозаселені північні та південні райони, що межують з пустелями, і особливо центр регіону, охоплений екваторіальним лісом. Рівень урбанізації невисокий, хоча є окремі ареали зі значним скупченням великих і малих міст, наприклад «мідний пояс» у ДРК. Містами-мільйонерами є Кіншаса (10,1 млн осіб), Луанда (4,8 млн), Браззавіль (1,2 млн) та ін.

Країни регіону дуже відрізняються за рівнем *економічного розвитку*. Проте традиційні заняття – землеробство й скотарство залишаються головним джерелом існування для 80 % всього населення. У МГПП країни регіону представлені галузями видобувної промисловості (нафтова, мідна, марганцева, ви-

Мал. 207. Екваторіальні ліси в Конго

Мал. 208. Заготівля деревини у ЦАР

добуток рідкоземельних металів, алмазів). Із сільськогосподарських галузей експортний напрямок мають вирощування олійної пальми, бавовнику, какао, бананів, сизало, кави, каучуконосів. Велике значення має заготівля й експорт тропічної деревини (мал. 208), оскільки Центральна Африка має найбільші на материка лісові ресурси. Повсюдно збереглися традиційні ремесла (різьблення по чорному й червоному дереву й кістці, обробка шкіри, плетіння кошиків).

Це цікаво

Дотепер не існує єдиної думки щодо походження назви Африка. Споконвічно словом «афрі» жителі Давнього Карфагена називали людей, які мешкали неподалік від міста. Цю назву звичайно відносять до фінікійського *afar*, що означає «пил». Коли Карфаген став Римською провінцією, римляни зберегли це слово і додали суфікс «-са», що означало «країна» або «край». Пізніше Африкою стали називати і всі відомі регіони цього континенту, а потім і сам континент. Інша теорія свідчить, що назва народу «афрі» походить від берберського *ifri*, «печера», маючи на увазі печерних жителів. За іншими думками, слово «Африка» походить від давньої мови Та-Кем (Єгипет), згідно з якою «Афрос» – пінна країна. Це пояснювалося зіткненням кількох течій, які утворюють піну, коли наближуються до континенту в Середземному морі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Нанесіть на контурну карту регіони Африки.
2. Охарактеризуйте природно-ресурсний потенціал країн Північної та Західної Африки.
3. Порівняйте господарський розвиток країн Північної та Західної Африки.
3. Охарактеризуйте природно-ресурсний потенціал країн Центральної Африки.
4. Поясніть, чому країни Центральної Африки мають слабкий рівень розвитку економіки.

§ 77. Регіони Африки: Східна і Південна Африка

● **Східна Африка.** Регіон охоплює 1/7 території континенту, до його складу входять 11 держав, найбільші з яких Ефіопія, Замбія, Кенія, Сомалі, Танзанія. Близькість до країн Південно-Західної й Південної Азії, до морських шляхів з Європи до Азії – важлива особливість економіко-географічного положення регіону.

Природні умови дуже різноманітні. Для рельєфу характерно переважання гір і плоскогір'їв. Недарма цей регіон разом із Південною Африкою має назву «Висока Африка», на відміну від інших трьох регіонів, які називають «Низькою Африкою». Велику територію охоплює Східноафриканське плоскогір'я, складене докембрійськими відкладами і всіяне височинними вулканами, зокрема Кіліманджаро (5895 м), Кенія (5199 м). Приморські рівнини тягнуться уздовж узбереж. Східна Африка бідна на мінеральні ресурси. У Замбії виявлено мідні руди, давні породи Африканської платформи містять поклади руд заліза, хрому, кольорових і рідкісних металів, золота, алмазів. На значній території регіону панує субекваторіальний клімат, екваторіальні гірські масиви одержують до 3000 мм опадів на рік. У Східній Африці беруть початок великі і повноводні ріки – Ніл, Конго (Заїр), Замбезі. Багато тут і великих озер, розташованих у тектонічних западинах (Вікторія, Танганьїка, Ньяса тощо). Основну частину регіону охоплюють саванові ландшафти.

У Східній Африці здавна існує мережа всесвітньо відомих заповідників і національних парків (Цаво, Серенгеті, Кіліманджаро, Рувензорі тощо), в яких охороняють унікальні природні ландшафти і африканських тварин.

У країнах регіону панує високий природний приріст населення, зберігаються традиції багатодітності. Тут мешкають переважно представники негроїдної раси, в екваторіальних лісах з давніх часів мешкають низькорослі племена пігмеїв, на південному сході – бушмени. *Етнічний склад* дуже різноманітний. Є представники народності банту, суахілі, численні араби, індуси та європейці. У регіоні особливо відчувається вплив християнства, послідовники якого у деяких країнах становлять більшість населення, широко також представлені місцеві традиційні культу. Найбільш заселені землеробські райони Ефіопії, зволожені й родючі плато Кенії і Танзанії, гірничопромисловий «мідний пояс» Замбії. У Східній Африці переважає сільське населення – у середньому 80% усього населення регіону, хоча останніми роками спостерігається незначне зростання кількості міських жителів. Міст із чисельністю населення понад мільйон мешканців тут не багато: Аддис-Абеба (3,1 млн осіб), Найробі (3 млн), Дар-ес-Салам (2,5 млн) тощо.

Доведіть чи спростуйте

Ефіопія є однією з найдавніших держав світу і єдиною традиційно християнською африканською країною.

Усі держави регіону є країнами, що розвиваються, а більшість з них входить до групи найменш розвинутих країн світу. У МГПП країни регіону представлені рядом галузей гірничодобувної промисловості (видобуток міді, кобальту, рідкоземельних металів). У сільському господарстві розвинене плантаційне землеробство (виращування кави, чаю, сизало, бавовни) і напівкочове скотарство (мал. 209). Останніми десятиліттями країни Східної Африки стали активно розвивати такий вид туризму, як

сафарі, цьому сприяє унікальність природи регіону, наявність великої кількості диких тварин і мережа заповідників та національних парків, що здобули всесвітню популярність.

● **Південна Африка.** За площею й населенням Південна Африка помітно менший регіон, ніж інші регіони континенту. До його складу входять 11 держав, найбільші з яких Ботсвана, Зімбабве, Мадагаскар, Мозамбік, Намібія й Республіка Південна Африка (ПАР). Регіон має вихід до двох океанів: на заході – до Атлантичного, а на сході – до Індійського.

Усі материкові країни регіону межують з найрозвинутішою країною Африки – ПАР, а деякі навіть оточені її територією (Лесото, Свазіленд). Для

Мал. 209. Випас кіз у Бурунді

Мал. 210. Видобуток алмазів у ПАР

острівних держав (Сейшельські, Коморські, Маврикій) економіко-географічне положення визначається їхньою ізолюваністю. Острови (крім Мадагаскару) значно віддалені від материка і мають обмежені природні ресурси.

Південна Африка розташована переважно в межах Африканської платформи і являє собою плоскогір'я, яке знижене у центрі і підняте по краях до 1500–2000 м, що обривисто спускається до приморських низовин. *Мінеральні ресурси* регіону – одні з найбагатших у світі. Тут зосереджені величезні запаси вугілля (ПАР), руд чорних і кольорових металів, урану; багаті місцеві поклади дорогоцінних металів, зокрема золота (ПАР володіє 60% світових запасів) і платини, а також відомі найбільші у світі родовища алмазів (у ПАР) (мал. 210).

Клімат переважно тропічний, здебільшого посушливий, на крайньому півдні – субтропічний. У центрі розташована найбільша пустеля регіону – Калахарі, що дуже посушлива, а на узбережжі Атлантичного океану – пустеля Наміб, яка тягнеться вузькою смугою майже на 2000 км. Її утворення пов'язане з холодними і сухими повітряними масами, які формуються над Бенгельською течією.

Найбільші *ріки* регіону – Лімпопо і Замбезі – впадають в Індійський океан, а Оранжева несе свої води в Атлантичний океан. Ріки порожисті, їхній стік різко коливається за сезонами. На р. Замбезі розташований найбільший в Африці водоспад Вікторія заввишки 120 м. Південь Африки – класична область саван, ліси збереглися лише на окремих гірських масивах і в долинах рік, мангрові ліси – на невеличких ділянках океанічного узбережжя.

Для південноафриканського населення характерні високі природний приріст, смертність, особливо дитяча, що серед чорних африканців майже вдвічі вища, ніж серед білих. Корінні мешканці регіону – бушмени й готтентоти – мають негроїдні ознаки. У Південній Африці значна частка білого населення (емігранти з Європи) і вихідців з Південної Азії, які розмовляють англійською мовою. Переважна частина населення сповідує місцеві традиційні вірування (мал. 211). Найархаїчніші релігійні уявлення і культи пов'язані з викликанням дощів, поклонінням тотемам тощо. Поширені також християнство, індуїзм та іслам.

Територія регіону заселена вкрай нерівномірно.

Основна частка мешканців зосереджена у найбільш економічно розвинутих районах (центральному гірничопромисловому районі ПАР, вузькій приморській низовині на південному сході), у внутрішніх й посушливих областях населен-

Мал. 211. Африканський народ зулуси у ПАР

ня дуже розріджене. У регіоні відбуваються інтенсивні урбанізаційні процеси, хоча сільське населення поки що переважає (понад 60 %). Великих міст мало. Міста ПАР ще в колоніальні часи заснували європейці. Нині це охайні, приємні й зручні для життя поселення, проте поруч з ними існують своєрідні гето, де

окремо від білого населення мешкають чорношкірі народності. Найбільші міста регіону: Йоганнесбург (3,8 млн осіб) (мал. 212), Кейптаун (3,4 млн), Преторія (2,3 млн), Хараре (1,6 млн) та ін.

За рівнем соціально-економічного розвитку країни регіону дуже різняться. Тут є високорозвинута країна – ПАР, яка за обсягом промислового виробництва входить до двадцятки провідних країн світу, і найбільш розвинута держава світу – Мозамбік, Намібія. На світовому ринку країни регіону відомі як експортери мінеральної сировини.

У МГПП регіон представлений галузями видобувної промисловості (видобутком вугілля, руд чорних й кольорових металів, алмазів, урану). Високими темпами у ПАР розвивається обробна промисловість (металургійний і хімічний комплекси, легка й харчова промисловість), яка залежить від новітніх технологій з розвинутих країн Заходу. У сільському господарстві експортне значення мають окремі галузі землеробства (виращування цукрової тростини, субтропічних культур – цитрусових, винограду, фруктів; в острівних країнах – виращування прянощів та ефіроолійних культур). У тваринництві експортне значення має продукція вівчарства (вовна, каракуль), козівництва (ангорська вовна), екзотичного тваринництва (виращування страусів, крокодилів). Транспорт у регіоні розвинений відносно слабо, але на цьому тлі помітно виділяється транспортна система ПАР.

Мал. 212. Панорама Йоганнесбурга

Зростає роль регіону у розвитку міжнародного туризму. Туристів приваблюють чудові піщані пляжі на Сейшельських (мал. 213) і Коморських Островах, Маврикії, ПАР. Південна Африка має велику кількість всесвітньо відомих національних парків, які щорічно залучають велику кількість туристів, що цікавляться сафарі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте природно-ресурсний потенціал країн Східної та Південної Африки.
2. Наведіть приклади господарського використання природно-ресурсного потенціалу у країнах Східної Африки.
3. Порівняйте господарство країн Східної та Південної Африки.
4. Поясніть, чому країни Південної Африки дуже різняться за рівнем соціально-економічного розвитку.
5. Яку роль відіграє ПАР в економіці Африки?

Обговорімо...

Основу сучасної африканської цивілізації складає гармонійне співіснування з природою, що визначає особливості менталітету африканців і специфіку господарства.

ТЕМА 6.

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС ПРО АВСТРАЛІЮ І ОКЕАНІЮ

Ви дізнаєтеся про:

- особливості економіко-географічного положення Австралії і Океанії;
- природно-ресурсний потенціал регіону і його культурну спадщину;
- специфіку заселення Австралії і Океанії, міграційну політику в регіоні;
- господарський розвиток регіону і його зовнішньоекономічні зв'язки.

Ви навчитеся:

- визначати специфічні риси економіко-географічного положення, біогеографічну своєрідність Австралії і Океанії;
- виявляти фізико-географічні контрасти цієї території;
- характеризувати основні напрямки розвитку районів нового освоєння Австралії і Океанії;
- аналізувати проблеми аборигенів і пропонувати способи подолання цих проблем.

§ 78. Загальна характеристика регіону

● **Склад і економіко-географічне положення регіону.** Австралія та Океанія – великий регіон, який складається з двох субрегіонів:

- власне материк Австралія з однойменною державою на ньому;
- Океанія – найбільше у світі скупчення островів та архіпелагів у басейні Тихого океану.

Загалом площа регіону становить 9 млн км², з яких на Австралію припадає 7,7 млн км². Тут розташовано 14 суверенних країн (мал. 214) і багато залежних територій. Австралійський Союз і Нова Зеландія належать до розвинутих держав (країни «переселенського капіталізму»), а серед держав Океанії є як країни, що розвиваються, які домоглися політичної незалежності після Другої сві-

Найбільші країни	Столиця	Площа, тис. км ²	Населення*
Австралія	Канберра	7700	21 515,0
Самоа	Апіа	2,83	192,0
Маршаллові Острови	Маджуро	0,181	65,8
Нова Зеландія	Веллінгтон	270,5	4 252
Папуа-Нова Гвінея	Порт-Морсбі	462,8	6 064,0
Соломонові О-ви	Хоніара	28,8	609,8
Тонга	Нукуалофа	0,748	122,6
Федеративні Штати Мікронезії	Палікір	0,702	107,2
Фіджі	Сува	18,27	957,8
Усього по регіону		8524,8	34252,8

Мал. 214. Австралія і країни Океанії
(* млн осіб на 2010 р.)

тової війни, так і досі численні колоніальні володіння США, Великої Британії, Франції, Австралії тощо.

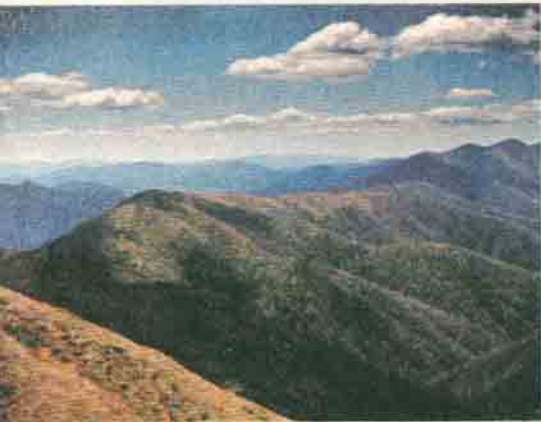
Регіон охоплює увесь материк Австралія, острови Нова Зеландія, Тасманія, східну частину Нової Гвінеї і ряд дрібних островів у Тихому та Індійському океанах. Океанія без Нової Гвінеї і Нової Зеландії складається з 7 тис. островів.

Основна риса економіко-географічного положення Австралії – ізольованість, відокремленість від інших материків величезними просторами Тихого та Індійського океанів. Ця ізольованість ще більше посилюється тим, що моря, які омивають материк, здебільшого мілководні, а береги його слабо порізані, до того ж на північному сході доступ до них ускладнює Великий Бар'єрний риф. Основні судноплавні шляхи починаються у південно-східній частині країни, де моря глибокі, є зручні затоки і бухти та розташовані головні порти.

Розташування численних островів Океанії має свої особливості в різних районах Тихого океану. Так, на південному заході, ближче до Австралії та Індійського океану, острови більші за розмірами, гористіші, численніші і розташовані скупченіше, а тим часом на схід і північний схід, навпаки, острови стають менші за розмірами, відстані між ними зростають. Поряд із високими гористими островами частіше трапляються низовинні, ледь піднесені над океаном коралові атоли.

Австралія і більшість країн Океанії входять до ООН, багато з них є членами Британської Співдружності. Австралія і Нова Зеландія є членами АНЗЮС і АТЕС.

● **Природно-ресурсний потенціал.** Величезні розміри території Австралії зумовили багатство й різноманітність її природних умов. Більшість островів Океанії згруповані в архіпелаги, що простяглися вздовж узбережжя Азії та Австралії.

Мал. 215. Великий Вододільний хребет

Австралія – найбільш *рівнинний* континент, в основі якого залягає давня Австралійська платформа. У східній частині материка сформувався Великий Вододільний хребет (мал. 215), який складається з ряду ізольованих плоскошпилястих гірських хребтів. Вершина – г. Косцюшко (2228 м) розташована в Австралійських Альпах. У середній частині материка простяглася низовина із западиною, в якій утворилося озеро Ейр, у західній частині – плоскогір'я (400–500 м) з окремими хребтами й численними пасмами.

Рельєф великих материкових островів, розташованих поблизу Австралії (Нова Зеландія, Нова Гвінея), переважно гірський і високогірний, дуже розчленований. У тропічних та екваторіальних водах Океанії багато островів біогенного походження. Їх утворення пов'язане з життєдіяльністю організмів-рифобудівників – вапнякових водоростей і коралових поліпів, які мешкають у теплих морях, де температура води не опускається нижче +20 °С.

Основне природне багатство Австралії – *мінеральні ресурси*. Її надра багаті на боксити (1/3 світових запасів), цирконій, уран (30% світових), вугілля, залізну руду, марганець, нікель, золото (мал. 216) й алмази. Геологічними дослідженнями встановлено, що в надрах Австралійського континенту і на шельфі біля його південно-східних і північно-західних берегів є великі родовища нафти й природного газу. Країни Океанії багаті на природні ресурси, але численні корисні копалини тут ще недостатньо розвідані. У Новій Гвінеї на шельфі виявлено родовища нафти, Нова Каледонія багата на нікель, на Фіджі є срібло, у Новій Зеландії – кам'яне вугілля й золото.

Мал. 216. Золотий рудник у Західній Австралії

Австралія – найспекотніша частина суходолу Південної півкулі, для більшої частини її території характерний пустельний і напівпустельний *клімат*. На півночі клімат субекваторіальний, жаркий, літньовологий, у центральній частині – тропічний пустельний, на південному заході – субтропічний із переважанням зимових опадів, південна частина о. Тасманія перебуває у помірному кліматі. Середні температури січня становлять від $+20^{\circ}\text{C}$ до $+30^{\circ}\text{C}$ і більше, липня – від $+12^{\circ}$ до $+20^{\circ}\text{C}$. Кількість опадів зменшується зі сходу (1500 мм) на захід (до 250–300 мм на рік). Кліматичні умови Океанії визначаються її положенням у тропічному поясі. Австралія – найсухіший континент Землі, і однією з найхарактерніших рис його природи є поширення пустель (Гібсона, Велика Піщана, Велика пустеля Вікторія), які охоплюють величезні простори.

Річкова система континенту невелика. Найповноводніша ріка в Австралії – Муррей (Маррі), найдовша – Дарлінг, майже 60% території континенту належить до безстічних областей. Більшість рік наповнюються водою періодично і багато з них позбавлені не тільки постійного стоку, а й постійного, чітко вираженого річчя. В Австралії такі тимчасові річки називають кріками. Вони наповнюються водою тільки під час короткочасних злив. Більшість озер, як і ріки, живляться дощовими водами, не мають ні постійного рівня, ні стоку. Влітку озера пересихають і являють собою неглибокі солончакові западини з шаром солі на дні іноді до 1,5–2 м.

Оскільки Австралія тривалий геологічний час була ізолюваною від інших частин земної кулі, її *рослинний світ* є дуже своєрідним. З 12 тис. видів вищих рослин понад 9 тис. – ендеміки, тобто ростуть тільки на цьому континенті. Серед них – багато видів типових для Австралії евкалиптів і акацій. Для *тваринного світу* також характерна велика кількість ендемічних родів і родин (мал. 265, 266). Найвідомішими представниками австралійської фауни є різноманітні сумчасті (коали, кенгуру, вомбати), а також качконоси і ехидни, а серед птахів – страуси ему, какаду, кукабара. В Австралії мешкає найбільша у світі кількість отруйних змій. Місцеву флору й фауну охороняють у 75 національних парках і заповідниках, серед яких найвідоміші Маунт-Баффало, Маунт-Косцюшко, Саут-Уест тощо.

Доведіть чи спростуйте

Територіальна ізолюваність Австралії і Океанії стала причиною порівняної бідності видового складу живих організмів.

Це цікаво

- Оскільки два найбільші міста Австралії – Сідней і Мельбурн – не змогли свого часу вирішити, хто з них може стати столицею країни, нею стало спеціально збудоване для цих цілей місто Канберра, розташоване приблизно посередині між цими двома містами. Вибираючи місто – столицю країни, керувалися порадами чаклунів-аборигенів.
- Першими європейськими поселенцями в Австралії були британські засланці, тому до 22 % населення Австралії походить від засланців. Перша поліція на континенті являла собою загін із 12 засланців з позитивними характеристиками.
- На територію Австралії з міркувань екологічної безпеки заборонено завозити будь-які продукти, вироби з дерева, навіть ґрунт на підшвах взуття.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте склад і економіко-географічне положення регіону.
2. Поясніть, «ізолюваність» регіону – це плюс чи мінус його розвитку?
3. Оцініть природно-ресурсний потенціал регіону. Які галузі господарства можуть його ефективно використати?
4. Дайте характеристику рослинного і тваринного світу регіону. Як використовуються ендеміки?
5. Нанесіть на контурну карту мінеральні ресурси Австралії.

§ 79. Населення

Австралійське населення сформувалося переважно завдяки іммігрантам. Усім відомо, що перші переселенці – це каторжники. З ХІХ ст. розпочався потік переселенців-англійців, яких приваблювали великі земельні ділянки й золото. Після Другої світової війни основний потік іммігрантів був спрямований з Південної і Східної Європи, Німеччини та Південно-Східної Азії (В'єтнам, Малайзія).

Австралія належить до І типу *відтворення населення*. Для країни характерні порівняно низькі смертність, народжуваність, природний приріст населення (1,4 %). Віковий склад населення подібний до вікової структури багатьох європейських країн. Велику частку населення становлять іммігранти, оскільки кожний четвертий мешканець Австралії народжений за її межами. Для островів характерні висока народжуваність і смертність, що поступово знижується, у більшості країн існує значна кількісна диспропорція між чоловіками й жінками.

Мал.217. Австралійські аборигени

За антропологічними даними, як англо-австралійці, так і іммігранти з Європи належать до *європеоїдної* раси. Австралійські аборигени є особливим типом *австралоїдної* раси.

Етнічний склад Австралії дуже строка-тий. Корінне населення – аборигени Австралії, яких налічують близько 230 тис. осіб (майже 1,5 % населення країни) (мал. 217). Більша частина їх мешкає в пустельних і напівпустельних слабозаселених районах Західної Австралії, як у містах, так і в резерваціях. Упродовж три-

валої історії освоєння материка вони зазнали гонінь. Проте й досі рівень життя, культури й освіти аборигенів дуже відрізняється порівняно з білим населенням.

Нині майже 28% населення Австралії становлять люди, що народилися поза межами країни. Понад 4/5 населення Австралії – це вихідці з Великої Британії та Ірландії, які утворили самобутню англо-австралійську націю. Їх об'єднує не тільки спільність території й мови, а й прихильність до багатьох історичних, етнічних й культурних традицій, норм поведінки. Окрім них, великими групами мешкають також італійці, греки, німці, в'єтнамці та китайці.

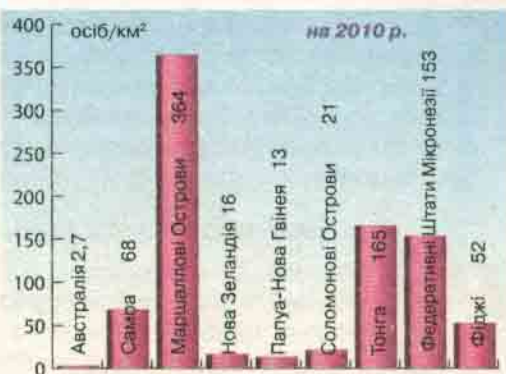
В Океанії мешкають різноманітні етноси. Корінними жителями Океанії є полінезійці (гавайці, таїтяни, маорі тощо), мікронезійці (каролінці, маршалці та ін.), меланезійці (фіджійці, канаки тощо) та папуаси. Останнім часом у країнах Океанії зростає частка вихідців з Азії, переважно китайців та філіппінців.

Офіційна мова Австралії – англійська, нею спілкуються майже 80% населення в країні. Як мову домашнього спілкування часто вживають китайську, італійську, грецьку. Значна частка іммігрантів різних поколінь є двомовною.

Переважна більшість (73%) населення Австралії сповідує християнство. Більша частина австралійських християн – протестанти, менша – католики. Є також порівняно невелика кількість православних. В австралійських аборигенів, які мешкають у внутрішніх частинах країни, дотепер збереглися стародавні традиційні вірування. Майже в усіх країнах Океанії християни (протестанти, католики) становлять нині більшість.

Населення розміщене вкрай нерівномірно (мал. 218). Австралія має дуже низьку густоту населення – близько 3 осіб/км². Майже 3/4 її населення зосереджене у східній і південно-східній частинах материка, понад 85% населення мешкають не далі 80 км від моря.

Австралійці – переважно міські жителі. На початку ХХІ ст. у містах мешкало понад 85% населення, хоча в Австралії містами вважаються населені пункти з кількістю жителів усього 1000 осіб, а іноді й менше. Австралійські міста порівняно молоді, навіть найдавніші з них не досягли ще 200-річного віку. Деякі з міст Австралії були спочатку центрами колоній, а потім стали столицями штатів. Великими містами є Сідней (4,2 млн осіб) (мал. 219), Мельбурн (3,8 млн), Брісбен (1,9 млн),

Мал. 218. Густина населення в Австралії і країнах Океанії

Мал. 219. Місто Сідней

Доведіть чи спростуйте

Густина населення Австралії одна з найнижчих у світі, проте за темпами збільшення частки міського населення країна посідає одне з перших місць.

Перт (1,5 млн) та ін. В Океанії єдиним містом-мільйонером є Окленд (Нова Зеландія), значні міста є також у Папуа-Новій Гвінеї та на Гавайях.

Для Австралії характерним є фермерське сільське розселення, причому у внутрішніх районах ферми віддалені одна від одної на десятки, а то й сотні кілометрів. Ізольоване життя на фермах – одна із складних проблем австралійського суспільства.

Заяпитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, за яких історичних умов формувалося населення регіону.
2. Розкрийте особливості відтворення населення в регіоні.
3. Охарактеризуйте етнічний склад населення Австралії.
4. Поширена думка, що в великих містах існують транспортні, екологічні, санітарні та інші проблеми. Чи дійсно в австралійських містах досягли гостроти ці проблеми? Наведіть приклади.
5. Поясніть етнічну строкатість населення Океанії.
6. Проаналізуйте карту розміщення населення в Австралії. Які закономірності ви виявили?

§ 80. Господарський розвиток регіону

● **Загальна характеристика господарства.** За порівняно невеликий відтинок часу Австралія пройшла складний шлях економічного розвитку. З аграрного придатку метрополії, яким була країна ще на початку ХХ ст., вона перетворилася в економічно високорозвинуту державу. Тісні зв'язки з Великою Британією суттєво вплинули на розвиток країни.

Для австралійської економіки характерний значний імпорт капіталу, поступове зниження торговельних бар'єрів з країнами азіатсько-тихоокеанського регіону, а також посилений експорт продукції. Усі галузі господарства контролюються гігантськими монополіями. Так, майже 50% австралійської продукції контролюють ТНК США, Японії й Великої Британії.

За рівнем економічного розвитку острівні країни Океанії можна віднести до групи економічно найменш розвинутих держав світу (мал. 220). Насамперед це пов'язано з тим, що донедавна Океанія була майже повністю колоніальним регіоном. Економічний розвиток стримувався значною географічною віддаленістю островів від материків та один від одного.

У МГПП Австралія представлена галузями видобувної промисловості, окремими галузями аграрного сектору і тими, що переробляють його продукцію (вовняною, шкіряною, маслосироробною, цукровою), вирощуванням зернових й технічних культур, тропічних фруктів. Країни Океанії виділяються насамперед галузями аграрного сектору, зростає роль країн та територій регіону як важливого туристичного району світу.

Мал. 220. Показник ВВП на душу населення в Австралії і країнах Океанії

● **Промисловість.** Основою *паливно-енергетичної* бази Австралії є кам'яне й буре вугілля. Працюючі на вугіллі ТЕС дають значну частину всієї електроенергії, яка надходить до споживачів. Ресурси гідроенергії обмежені, однак вони мають широке використання. Каскади ГЕС побудовані на о. Тасманія та в Австралійських Альпах (гідрокомплекс «Снігові гори»). Багато фермерських господарств країни мають геліоустановки на дахах своїх будівель і використовують сонячну енергію для побутових цілей.

На *видобувну промисловість* припадає 1/3 усієї промислової продукції країни. Північно-Західна Австралія – район ледве не найбільших у світі залізорудних розробок (більше 185 млн т щорічно). Там само розташована одна з найбільших у світі шахт з видобутку технічних алмазів. На півострові Арнемленд сконцентровані великі уранові родовища. На Південно-Західну Австралію припадає 70% сучасного австралійського видобутку золота. Австралія – один з головних всесвітніх експортерів бокситів, марганцю, нікелю, сапфірів.

Розвинуті чорна й кольорова *металургія*. У країні виплавляють сталь, алюміній, цинк, мідь, олово, нікель та інші метали (мал. 221).

Машинобудування спеціалізується на виробництві устаткування для видобувної та харчової промисловості, сільськогосподарських машин, військової техніки, вантажних і легкових автомобілів (330 тис. авто), електронної апаратури, побутової електроніки і приладів.

Однією з найдавніших галузей є *харчова промисловість*, що представлена маслоробним виробництвом, сироварінням, молочноконсервною промисловістю. Розвинуті борошномельна, м'ясна, м'ясоконсервна та тютюнова галузі. Численні підприємства займаються консервуванням овочів та фруктів.

Легка промисловість здебільшого забезпечена місцевою сировиною (вовна, шкіра, бавовна) і спеціалізується на виробництві взуття, трикотажу, різних видів тканин.

Промисловість більшості країни Океанії розвинена дуже слабо і не задовольняє потреб внутрішнього ринку. Значна частка невеликих промислових підприємств зайнята переробкою сільськогосподарської сировини. На маленьких фабриках виробляють кокосову олію, тютюнові вироби, чай, консервовані фрукти й соки. Є підприємства, які виробляють одяг, взуття та інші споживчі товари.

● **Сільське господарство.** Австралія посідає перше місце у світі з виробництва вовни (40% світового виробництва) і є важливим постачальником на світовий ринок зернових, молочних продуктів, м'яса, цукру та фруктів. У сільському господарстві використовують лише 10% площі країни, з них під рілля – не більше третини, решта – пасовища. Середній розмір ферм досягає 2500 га – один з найвищих показників у світі.

Головне місце в сільському господарстві належить найстарішій галузі – пасовищному *тваринництву*, у якому перше місце посідає вівчарство. Вівчарські пасовища охоплюють майже половину материка. Велика частина поголів'я овець зосереджена на спеціальних вівчарських фермах (мал. 222), середній розмір отари в яких становить 5–6 тис. голів. Австралія посідає

Мал. 221. Гірничо-металургійний комбінат у Західній Австралії

Мал. 222. Вівчарська ферма в Австралії

зі на сході, південному сході і південному заході в умовах тропічного клімату вирощують цукрову тростину, бавовник, ананаси, манго, папайю, у субтропіках – виноград, цитрусові, фрукти (абрикоси, персики, сливи, черешню). На південному сході простягається пшеничний пояс, з переважанням більш екстенсивного зернового господарства.

У країнах Океанії сільськогосподарське виробництво є основою економіки переважної більшості держав. Тут сприятливі умови для вирощування кокосової пальми на узбережжях. Вулканічні ґрунти особливо сприятливі для вирощування бананів, батату, маниоку, кави, какао, ванілі, бавовни, хлібного дерева. У дельтах рік вирощують рис.

Важливою галуззю господарства багатьох країн Океанії є *рибальство*, яке завжди відігравало вагомий роль у житті острівних народів (мал. 223). Виловлюють переважно тунця, крабів, креветок, устриць, деяких тропічних риб.

Важливою галуззю господарства багатьох країн Океанії є *рибальство*, яке завжди відігравало вагомий роль у житті острівних народів (мал. 223). Виловлюють переважно тунця, крабів, креветок, устриць, деяких тропічних риб.

● **Транспорт.** В Австралії в перевезеннях вантажів й пасажирів автомобільний транспорт суттєво домінує. На нього припадає близько 80 % загального обсягу всіх вантажних перевезень. Після Другої світової війни в країні було збудоване трансконтинентальне шосе «схід–захід», яке перетинає країну від Індійського до Тихого океану. На залізниці припадають основні обсяги перевезень видобутих корисних копалин, зокрема вугілля, а також зерна й інших

сільськогосподарських продуктів. У кожному штаті, крім національних, діють і приватні залізниці, які обслуговують в основному сільські і промислові райони. Трансконтинентальна залізнична магістраль завдовжки 1800 км перетинає континент із сходу на захід – від Сіднея до Перта.

На морський транспорт припадає практично вся австралійська зовнішня торгівля. Але власний флот в Австралії незначний, вона використовує в основному іноземні судна. Найбільший вантажний порт Австралії – Мельбурн (мал. 224), діють спеціалізовані залізничні та вугільні порти Дампір, Порт-Хедленд, Ньюкасл тощо.

Мал. 223. Рибальство для мешканців Океанії – традиційний спосіб роздобути харчі

Авіація – головний засіб зв'язку мешканців як із зовнішнім світом, так і з різними районами усередині Австралії. За обсягами пасажиро- і вантажообігу на душу населення авіаційний транспорт Австралії посідає одне з перших місць у світі. По території країни розташовано більше 400 аеропортів з постійними рейсами, з яких найбільші – Сідней і Мельбурн.

Транспорт також відіграє важливу роль в економічному розвитку островів Океанії. Враховуючи їхню специфіку, найбільший розвиток отримало авіаційне сполучення. Міжнародні перевезення здійснюються великими авіакомпаніями США, Австралії, Японії тощо. Залізничі є тільки в Новій Зеландії й Фіджі, на більшості островів автомобільні шляхи прокладені лише уздовж берегової смуги. Для мешканців дрібних островів основним засобом пересування залишаються коні, мотоцикл, моторолер або велосипед. Судноплавне сполучення відіграє найважливішу роль як у міжконтинентальних зв'язках, так і у зв'язках з материками.

● **Міжнародні економічні зв'язки.** Роль зовнішньої торгівлі в економіці Австралії дуже значна. Експорт є одним з головних джерел одержання іноземної валюти. Австралія експортує м'ясо, масло, сир, вовну, верстатки, електротехнічні вироби, сільськогосподарські машини, невеликі судна, споживчі товари (взуття, тканини, трикотаж), залізну руду й концентрати, кам'яне вугілля, боксити тощо. Імпорт представлений різноманітними машинами, які використовуються в сільському господарстві, будівництві та обробній промисловості, споживчими і продовольчими товарами, завозяться нафта й нафтопродукти, фосфорити.

Країни Океанії торгують в основному з Австралією, Новою Зеландією, США, Японією, Великою Британією, Францією тощо. В їхньому експорті переважає мінеральна сировина, ліс, різноманітна сільськогосподарська продукція тощо.

Мал. 224. Порт у Мельбурні

Доведіть чи спростуйте

У МГПП Австралія представлена галузями легкої і харчової промисловості.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, у чому полягає «феномен» економічного розвитку регіону.
2. З'ясуйте, чому до регіону, з одного боку, надходить значна кількість імпорту, а з іншого – відзначається посилений експорт продукції.
3. Охарактеризуйте гірничо-металургійну промисловість Австралії.
4. Складіть схему структури сільського господарства регіону.
5. Проаналізуйте потоки імпорту й експорту Австралії.

Обговорімо...

На початку XX ст. Австралія була аграрно-сировинним придатком Великої Британії, але вже через 70–80 років перетворилася на високорозвинуту країну.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Ресурси прісної води
(за даними ООН)

Region	Об'єм за рік, км³	% від світових ресурсів прісної води	Стік на одну людину за рік, м³
Світ	43 659	100,0	6 900
Європа	6 603	15,1	9 100
Азія	11 594	26,6	3 000
Північна Америка	6 253	14,3	19 300
Латинська Америка	13 570	31,1	29 100
Африка	3 936	9,0	4 600
Австралія і Океанія	1 703	3,9	54 800

Додаток 2

Розподіл лісових ресурсів за регіонами світу

Region	Лісовкрита площа, млн га	Запаси деревини, млрд м³	Лісистість, %
Світ	3 445	384	27
СНД	755	84	35
Європа (без СНД)	150	19	27
Азія (без СНД)	500	55	19
Північна Америка	455	53	25
Латинська Америка	970	110	48
Африка	545	56	18
Австралія і Океанія	70	7	9

Додаток 3

Частка земельних угідь у загальній площі території регіонів світу

Region	Рілля, %	Пасовища й луки, %, %	Ліси, %	Забудівля, %
Світ	11	26	32	3
СНД	10	17	37	1
Європа (без СНД)	29	18	31	5
Азія (без СНД)	17	22	17	2
Північна Америка	12	16	31	3
Латинська Америка	7	20	52	1
Африка	11	26	26	1
Австралія і Океанія	5	54	18	1

Додаток 4

Світові ресурси нафти, 2008 р.
(за даними BP Statistical Review of World Energy)

Регіон, країна	Доведені запаси, млрд т	Видобуток, млн т	Споживання, млн т
Світ	170,8	3928,8	3927,9
Північна Америка	9,7	619,2	1076,6
США	3,7	305,1	884,5
Канада	4,4	156,7	102,0
Латинська Америка	17,6	335,6	270,3
Венесуела	14,3	131,6	32,5
Євразія	19,2	851,0	955,5
Росія	10,8	488,5	130,4
Казахстан	5,3	72,0	10,9
Близький Схід	102,0	1253,7	306,9
Саудівська Аравія	36,3	515,3	104,2
Іран	18,9	209,8	83,3
Ірак	15,5	119,3	–
Кувейт	14,0	137,3	15,3
ОАЕ	13,0	139,5	22,9
Африка	16,6	488,1	135,2
Алжир	1,5	85,6	14,0
Єгипет	0,6	34,6	32,6
Азіатсько-Тихоокеанський регіон	5,6	381,2	1183,4
Китай	2,1	189,7	375,7

Додаток 5

Світові ресурси природного газу, 2008 р.
(за даними BP Statistical Review of World Energy)

Регіон, країна	Доведені запаси, трлн м³	Видобуток, млрд м³	Споживання, млрд м³
Світ	185,02	3065,6	3018,7
Північна Америка	8,87	812,3	824,4
США	6,73	582,2	657,2
Канада	1,63	175,2	100,0
Латинська Америка	7,31	158,9	143,0
Венесуела	4,84	31,5	32,4
Євразія	62,89	1087,3	1143,9
Росія	43,30	601,7	420,2
Туркменістан	7,94	66,1	19,0

Продовження таблиці

Регіон, країна	Доведені запаси, трлн м³	Видобуток, млрд м³	Споживання, млрд м³
Близький Схід	75,91	381,1	327,1
Іран	29,61	116,3	117,6
Катар	25,46	76,6	19,8
Саудівська Аравія	7,57	78,1	78,1
ОАЕ	6,43	50,2	58,1
Африка	14,65	214,8	94,9
Алжир	4,50	86,5	25,4
Єгипет	2,17	58,9	40,9
Азіатсько-Тихоокеанський регіон	15,39	411,2	485,3
Індонезія	3,18	69,7	38,0
Австралія	2,51	38,3	23,5
Китай	2,46	76,1	80,7

Додаток 6

Світові ресурси вугілля, 2008 р.
(за даними BP Statistical Review of World Energy)

Регіон, країна	Доведені запаси, млн т	Видобуток, млн т	Споживання, млн т
Світ	826001	3324,9	3303,7
Північна Америка	246097	638,4	606,9
США	238308	596,9	565,0
Канада	6578	36,0	33,0
Латинська Америка	15006	55,5	23,3
Бразилія	7059	2,4	14,6
Колумбія	6814	47,8	2,3
Євразія	272246	456,4	522,7
Росія	157010	152,8	101,3
Україна	33873	40,2	39,3
Казахстан	31300	58,8	33,6
Близький Схід	1386	0,5	9,4
Африка	32013	143,4	110,3
ПАР	30408	141,1	102,8
Азіатсько-Тихоокеанський регіон	259253	2030,7	2031,2
Китай	114500	1414,5	1406,3
Австралія	76200	219,9	51,3
Індія	58600	194,3	231,4

Додаток 7

Густота населення світу, 1950–2050* рр.

Рік	Густота населення, осіб/км ²	Рік	Густота населення, осіб/км ²
1950	19	2005	48
1955	20	2010	51
1960	22	2015*	54
1965	24	2020*	56
1970	27	2025*	59
1975	30	2030*	61
1980	33	2035*	63
1985	36	2040*	65
1990	39	2045*	66
1995	42	2050*	67
2000	45		

*Прогнозні дані

Додаток 8

Розподіл віруючих за окремими релігіями

Релігія	Кількість віруючих, млн осіб	Релігія	Кількість віруючих, млн осіб
Світові релігії		Національні релігії	
Християнство, у тому числі:	2100	Індуїзм	850
католики	1070	Китайські традиційні релігії	400
протестанти	780	Синтоїзм	70
православні	250	Іудаїзм	15
Іслам, у тому числі:	1500	Місцеві племенні вірування	240
суніти	1300		
шиїти	200		
Буддизм	380		

Додаток 9

Динаміка світового процесу урбанізації за великими регіонами

Регіони	Міське населення, млн осіб			Частка регіонів у міському населенні світу, %		
	1950 р.	1980 р.	2005 р.	1950 р.	1980 р.	2005 р.
СНД	70	166	195	9,6	9,1	6,2
Європа (без СНД)	224	341	405	29,7	18,7	12,9
Азія (без СНД)	235	733	1475	31,4	40,2	46,8
Африка	33	136	353	4,5	7,5	11,2
Північна Америка	110	191	264	14,5	10,5	8,4
Латинська Америка	70	238	432	9,2	13,1	13,7
Австралія і Океанія	8	17	24	1,1	0,9	0,8

Додаток 10

Найбільші агломерації на Землі (станом на 2009 р.)

	Агломерація	Кількість жителів	Включає міста	Країна
1	Токіо	33,8 млн	Йокогама, Кавасаки, Саїтама	Японія
2	Сеул	23,9 млн	Пучхон, Коян, Інчхон, Соннам, Сувон	Південна Корея
3	Мехіко	22,9 млн	Несауалькойотль, Екатепек-де-Морелос	Мексика
4	Делі	22,4 млн	Фарідабад, Газіабад	Індія
5	Мумбаї	22,3 млн	Кальян, Тхане	Індія
6	Нью-Йорк	21,9 млн	Ньюарк, Патерсон	США
7	Сан-Паулу	21,0 млн	Гуарульяс	Бразилія
8	Маніла	19,2 млн	Калоокан, Кесон	Філіппіни
9	Лос-Анджелес	18,0 млн	Ріверсайд, Анахайм	США
10	Шанхай	17,9 млн		Китай

Додаток 11

Найбільші мегалополиси високорозвинутих країн

Назва мегалополису	Головні центри мегалополису	Кількість агломерацій	Площа, тис. км ²	Населення, млн осіб	Густота населення, осіб/км ²	Протяжність головної осі, км
Північно-Східний («Босваш»)	Бостон, Нью-Йорк, Філадельфія, Балтімор, Вашингтон	40	170	50	295	1000
Приозерний («Чипіттс»)	Пітсбург, Клівленд, Детройт, Чікаго	35	160	35	220	900
Каліфорнійський («Сан-Сан»)	Сан-Франциско, Лос-Анджелес, Сан-Дієго	15	100	18	180	800
Токайдо	Токіо, Кавасаки, Йокогама, Нагойя, Осака, Кіото, Кобе	20	70	55	780	700
Англійський	Ліверпуль, Манчестер, Бірмінгем, Лондон	30	60	30	500	400
Рейнсько-Рурський	Амстердам, Роттердам, Ессен, Дюссельдорф, Кельн, Франкфурт	30	60	30	500	500

Додаток 12

Расовий склад населення за регіонами світу (%)

Регіон	Все населення	Європеоїдна	Монголоїдна	Негроїдна	Австралоїдна	Змішані типи
Світ	100	42,3	20,0	7,0	0,3	30,3
СНД	100	86,3	0,6	—	—	13,1

Продовження таблиці

Реґіон	Все насе- лення	Європео- їдна	Монго- лоїдна	Негро- їдна	Австра- лоїдна	Змішані типи
Європа (без СНД)	100	99,3	0,1	0,2	–	0,4
Азія (без СНД)	100	29,2	0,1	0,1	0,3	39,2
Африка	100	27,0	–	54,0	–	19,0
Америка	100	52,0	6,0	7,0	–	35,0
Австралія	100	75,4	0,4	–	18,1	6,1

Додаток 13

Найбільші ГЕС світу

Назва	Країна	Рік будівництва	Ріка	Потужність, МВт
Санься	Китай	2008–2011	Янцзи	18 300
Ітайпу	Бразилія/ Парагвай	1984–2003	Парана	14 000
Гурі	Венесуела	1986	Кароні	10 200
Тукуруї	Бразилія	1984	Токатінс	8 400
Гранд-Кулі	США	1942–1980	Колумбія	6 810

Додаток 14

Найбільші виробники легкових та вантажних автомобілів у світі (2008 р.)

Автомобільна компанія	Загальне вироб- ництво, тис. од.	з них:	
		легкові	вантажні
Toyota	9 237	7 768	1 102
General Motors	8 282	6 015	2 229
Volkswagen	6 437	6 110	271
Ford	5 407	3 346	1 991
Honda	3 912	3 878	33
Nissan	3 395	2 788	463
PSA Peugeot Citroën	3 325	2 840	484
Hyundai	2 777	2 435	85
Suzuki	2 623	2 306	317
Fiat	2 524	1 849	516

Додаток 15

Виробництво паперу в країнах світу

Країна	Загальне вироб- ництво, млн т	На душу населення, кг/особу на рік
США	88,0	313
Китай	32,5	26
Японія	30,6	242
Канада	20,1	656

Продовження таблиці

Країна	Загальне виробництво, млн т	На душу населення, кг/особу на рік
Німеччина	16,7	203
Фінляндія	12,9	2450
Швеція	10,1	1136
Франція	9,5	161
Італія	8,6	149
Велика Британія	6,6	110

Додаток 16

Центри походження найважливіших сільськогосподарських культур

Центри походження	Сільськогосподарські культури
Середземноморський	Овес, льон-довгунець, маслина, лавр благородний, виноград, дуб корковий, капуста, буряк, редис, петрушка, кріп, тмин, м'ята, лаванда
Передньоазіатський	Тверда пшениця, жито, ячмінь, яблуко, груша, вишня, черешня, гранат, інжир, диня, каштан, мак, олійна троянда
Середньоазіатський	Горох, сочевиця, коноплі, часник, шпинат, абрикос, персик, волоський горіх
Індійський	Рис, цукрова тростина, огірок, баклажан, банан, цитрусові, манго, кокосова пальма, кунжут, чорний перець, мускатний горіх
Китайський	Гречка, просо, гаолян, соя, гірчиця, слива, хурма, чай, кориця
Ефіопський (Абіссінський)	М'яка пшениця, сорго, кава
Центральноамериканський	Кукурудза, квасоля, соняшник, батат, томат, гарбуз, авокадо, перець, папайя, какао, тютюн, агава, ваніль
Південноамериканський	Картопля, маніок, арахіс, бавовник, ананас, полуниця, каучуконос-гевея.

Додаток 17

Частка різних видів транспорту (у %) у структурі світового вантажо-і пасажирообігу (на початок ХХІ ст.)

Вид транспорту	Вантажообіг	Пасажирообіг
Залізничний	14	10,0
Автомобільний	10	80,0
Трубопровідний	12	—
Морський	61	0,01
Внутрішній водний	3	Близько 1,0
Повітряний	—	9,0
Усі види транспорту	100	100

ПОКАЖЧИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНАТЯ

- Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС) 37, 127, 282
 Анклав 17
 Ареал 64
 Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) 128, 232
 Африканський Союз 38
 Багатополярність світового устрою 40
 Безробіття 99
 Біомаса 62, 63
 Біполярність світового устрою 40
 Валовий внутрішній продукт (ВВП) 31, 116, 204, 209, 213, 219, 225, 229, 234, 238, 243, 251, 263, 272, 286
 Валовий національний продукт (ВНП) 116
 Вантажообіг 179, 215
 Відтворення населення 88, 204, 209,
 Галузь господарства 139
 Генофонд 64
 Географічна оболонка 75
 Географічний простір 6
 Географічний час 7
 Географія 4, 83, 84
 Геоекологія 76
 Геополітика 38
 Глобалізація 40, 129–138
 Густота населення 103, 204, 209, 213, 218, 219, 224, 228, 233, 238, 243, 250, 261, 271, 285
 Делімітація 18
 Демаркація 18
 Демографічна криза 85
 Демографічна ситуація 217, 224, 229, 238, 243, 249, 260
 Демографічна політика 91, 229, 238, 247
 Демографічний вибух 85
 Демографія 84
 Депонуляція 85
 Держава 16
 Держави у складі Співдружності 29, 282
 Держави-квартироздавачі 34
 Державний кордон 18
 Джамахірія 29
 Диверсифікація 141
 Економіко-географічні наукові школи 11
 Економіко-географічне положення 202, 208, 212, 216, 222, 227, 232, 237, 247, 257, 269, 281
 Економічний район 121
 Економічно активне населення 98
 Економічно високорозвинуті країни, або держави Великої сімки 32, 205
 Економічно високорозвинуті невеликі країни Західної Європи 32,
 Етнолінгвістична класифікація народів 93
 Етнос 92
 Європейський Союз (ЄС) 36, 126, 216
 Забруднення навколишнього середовища 71
 Запаси деревини 59
 Запаси корисних копалин 45
 Збройний конфлікт 22
 Земельний кадастр 53
 Земельний фонд 51
 Зовнішньоторговельний обіг 192
 Зональна рослинність 63
 Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) 31
 Іноземні інвестиції 134
 Інтеграційні угруповання 126, 127
 Інтразональна рослинність 64
 Інфраструктура 119
 Ключові країни 33
 Колонія 17
 Конфесійна структура населення світу 95
 Корисні копалини 45
 Країна 16
 Країни з перехідною економікою (постсоціалістичні) 33

Література

1. Безуглий В.В., Козинець С.В. Регіональна економічна та соціальна географія світу: Навч. посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 688 с.
2. Безуглий В.В. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн: Навч. посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 704 с.
3. Географический энциклопедический словарь / Гл. ред. А.Ф. Трешников. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 528 с.
4. Географія: Навч. посіб. для старшокл. та абітурієнтів / Я.Б. Олійник, П.Г. Шищенко, А.В. Степаненко та ін. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. – 455 с.
5. Глобальні проблеми світу. Атлас. – ДНВП «Картографія», 2009. – 144 с.
6. Економічна і соціальна географія світу: Навч. посіб./ За ред. С.П. Кузика. – Львів: Світ, 2002. – 672 с.
7. Економічна і соціальна географія світу / За ред. Є.П. Качана. – Тернопіль: Астон, 1999. – 368 с.
8. Жекулин В.С. Введение в географию: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 272 с.
9. Країни світу: Енциклопедичний довідник/ Уклад. Н.О.Чумаслова. – Х.: ВД «Школа», 2008. – 384 с.
10. Максаковский В.П. Географическая картина мира: В 2 кн. – М.: Дрофа, 2003.
11. Максаковский В.П. Новое в мире: цифры и факты. Пособие для учащихся общеобразоват. учреждений. – М.: Дрофа, 2005. – 287 с.
12. Масляк П.О., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Словник-довідник учня з економічної та соціальної географії світу. – Київ: Лібра, 1996. – 328 с.
13. Скиптер М., Редферн Д., Фармер Дж. География. А – Я: Словарь-справочник. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 528 с.
14. Сюткін С.І., Леонт'єва Г.Г. Економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни. Книга-зошит: Навч. посіб. – Суми: Видавництво «Університетська книга», 2004. – 246 с.
15. Энциклопедический словарь юного географа-краеведа / Сост. Г.В. Карпов. – М.: Педагогика, 1981. – 384 с.
16. Энциклопедия для детей. Т. 3. География / Гл. ред. М.Д. Аксенова. – М.: Аванта+, 2001. – 704 с.
17. Юрківський В.М. Країни світу. – К.: Либідь, 1999. – 368 с.
18. Юрківський В.М. Регіональна економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни. – К.: Либідь, 2000. – 416 с.

ЗМІСТ

ВСТУП

§ 1. Що вивчає географія. Зародження і розвиток географії	4
§ 2. Географічний простір і час. Методологія географічної науки	6
§ 3. Джерела і система географічних знань	8
§ 4. Розвиток економічної і соціальної географії у світі	11

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СВІТУ

ТЕМА 1. ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

§ 5. Суть і складові політичної карти світу	16
§ 6. Етапи формування політичної карти світу	19
§ 7. Збройні конфлікти у світі	22
§ 8. Столиці та їхня роль у житті країн	24
§ 9. Типологія держав світу за формою правління і за формою держав- ного устрою	27
§ 10. Класифікація країн за рівнем соціально-економічного розвитку	31
§ 11. Міжнародні організації	35
§ 12. Геополітика	38

ТЕМА 2. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПЛАНЕТИ

§ 13. Світові природні ресурси. Їхня класифікація	42
§ 14. Мінеральні природні ресурси	45
§ 15. Ресурси Світового океану, їхня роль у житті людства	48
§ 16. Земельні ресурси та їх використання	51
§ 17. Водні ресурси	55
§ 18. Лісові ресурси	58
§ 19. Біологічні ресурси	62
§ 20. Кліматичні ресурси	65
§ 21. Рекреаційні ресурси світу	68
§ 22. Вплив людини на природу	71

ТЕМА 3. ЛЮДСТВО – ТВОРЕЦЬ НООСФЕРИ

§ 23. Людина – біосоціальний вид	74
§ 24. Ландшафтна сфера	79

ТЕМА 4. ГЕОГРАФІЯ НАСЕЛЕННЯ

§ 25. Предмет вивчення географії населення	84
§ 26. Демографічний стан населення	87

§ 27. Расова та етнічно-національна мозаїка світу	92
§ 28. Географія релігій світу	95
§ 29. Трудові ресурси: їх розподіл і якість	98
§ 30. Сучасний стан розселення населення	102

ТЕМА 5. НТР – КРОК У МАЙБУТНЄ

§ 31. Суть і складові науково-технічної революції	106
§ 32. Науково-технічна революція, її економічні, екологічні та соціальні наслідки	111

ТЕМА 6. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

§ 33. Сутність та основні риси світового господарства	115
§ 34. Структура світового господарства	118
§ 35. Міжнародний географічний поділ праці	123
§ 36. Міжнародна економічна інтеграція	125

ТЕМА 7. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

§ 37. Суть і види глобалізації	129
§ 38. Глобалізація і світова економіка	131
§ 39. Позитивні й негативні наслідки глобалізації	136

ТЕМА 8. ГАЛУЗЕВИЙ СКЛАД СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

§ 40. Галузева структура світового господарства	139
§ 41. Гірничовидобувна промисловість	142
§ 42. Паливно-енергетичний комплекс	145
§ 43. Електроенергетика	149
§ 44. Металургія світу	153
§ 45. Машинобудування	156
§ 46. Хімічна промисловість	160
§ 47. Лісова промисловість	163
§ 48. Легка промисловість	165
§ 49. Загальна характеристика сільського господарства	168
§ 50. Географія виробництва продукції рослинництва	170
§ 51. Тваринництво світу	174
§ 52. Транспорт світу	178
§ 53. Міжнародний зв'язок	183
§ 54. Світовий ринок послуг	185
§ 55. Міжнародний туризм	187
§ 56. Світова торгівля	192
§ 57. Світовий фінансовий ринок	194

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ СВІТУ

§ 58. Сучасні підходи до виокремлення регіонів світу	200
--	-----

ТЕМА 1. ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС ПРО ЄВРОПУ

§ 59. Західна Європа	202
§ 60. Північна Європа	208
§ 61. Південна Європа	212
§ 62. Східна Європа	216

ТЕМА 2. ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС ПРО АЗИЮ

§ 63. Південно-Західна Азія	222
§ 64. Південна Азія	227
§ 65. Південно-Східна Азія	232
§ 66. Східна Азія	236
§ 67. Північна і Центральна Азія	242

ТЕМА 3. ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС ПРО ПІВНІЧНУ АМЕРИКУ

§ 68. Загальна характеристика регіону	247
§ 69. Населення	249
§ 70. Господарський розвиток регіону	251
§ 71. Сільське господарство й транспорт	254

ТЕМА 4. ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС ПРО ЛАТИНСЬКУ АМЕРИКУ

§ 72. Загальна характеристика регіону	257
§ 73. Населення	260
§ 74. Господарський розвиток регіону	263

ТЕМА 5. ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС ПРО АФРИКУ

§ 75. Загальна характеристика Африки	269
§ 76. Регіони Африки: Північна, Західна і Центральна Африка	274
§ 77. Регіони Африки: Східна і Південна Африка	277

ТЕМА 6. ГЕОГРАФІЧНИЙ НАРИС ПРО АВСТРАЛІЮ І ОКЕАНІЮ

§ 78. Загальна характеристика регіону	281
§ 79. Населення	284
§ 80. Господарський розвиток регіону	286

<i>Додатки</i>	290
----------------------	-----

<i>Показчик основних термінів і понять</i>	297
--	-----

<i>Література</i>	300
-------------------------	-----

Навчальне видання

*ПАЛАМАРЧУК Лариса Борисівна
ГІЛЬБЕРГ Тетяна Георгіївна
БЕЗУГЛИЙ Віталій Вікторович*

ГЕОГРАФІЯ

10

Профільний рівень

Підручник для 10 класу загальноосвітніх
навчальних закладів

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Редактор *Світлана Андрющенко*
Обкладинка, макет,
художнє редагування *Світлани Железняк*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Комп'ютерна верстка *Олександра Дружинського*
Коректор *Любов Федоренко*

Формат 70×100/16. Умов. друк. арк. 24,7.

Обл.-вид. арк. 23,02.

Наклад 29 120 прим. Вид. № 796.

Зам. № 0-0963.

Видавництво «Генеза»,
вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Виготовлення фотоформ та друк
БАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11
Свідомство ДК № 2891 від 04.07.2007 р.
www.globus-book.com